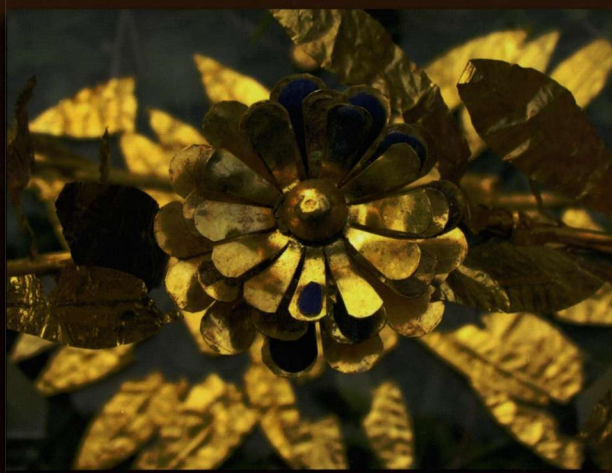

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΒΕΡΟΙΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

ΕΝΑΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΒΕΡΟΙΑ 2007

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

**ΕΝΑΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ**

Η έκδοση αυτή χρηματοδοτήθηκε από το έργο με τίτλο «Μελέτη και διάχυση τεκμηριωτικών δεδομένων της ιστορίας του Ελληνισμού κατά την Αρχαιότητα» του Ινστιτούτου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στο πλαίσιο του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» - ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2^{ος} Κύκλος)».

© Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Β. Κωνσταντίνου 48 - 11635 Αθήνα - τηλ. 210 72 73 673

Μορφοποίηση κειμένου: Δημήτριος Παππάς
Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου: Βασιλική Αλτιντζή

Εκτύπωση: Αθανάσιος Α. Αλτιντζής, Καμβουνίων 2-4 (Ιπποδρομίου)
Τηλ.: 2310 221529 Fax.: 2310 242440 E-mail: angelos@altintzis.gr
54621 Θεσσαλονίκη

ISBN 978-960-7905-36-9

**ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΒΕΡΟΙΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ**

**ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ**

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

**ΕΝΑΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ**

ΒΕΡΟΙΑ 2007

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΒΕΡΟΙΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
Εισαγωγή	9

Μέρος I. Ο χώρος και η ανασκαφή (Παύλος Χρυσοστόμου)

A. Τοπογραφία της περιοχής και θέση του αρχαίου οικισμού στο «Πελίτι»	
Αγροσυκιάς	13
1. Ο αρχαίος οικισμός στη θέση «Πελίτι» Αγροσυκιάς	13
2. Άλλοι οικισμοί της περιοχής με τα ευρήματά τους	19
B. Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό «Πελίτι» Αγροσυκιάς	22
1. Η πρώτη ανασκαφική περίοδος	22
2. Η δεύτερη ανασκαφική περίοδος	23
3. Η τρίτη ανασκαφική περίοδος	25
4. Ανασκαφικές περιόδους κατά τα έτη 1984, 1985 και 1999 στη νότια πλευρά του τείχους, στην πύλη, καθώς και στα δυτικά της πύλης	25
Βιβλιογραφία	29
Πίνακες	31

Μέρος II. Ο οικισμός της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής περιόδου (Ιωάννης Ασλάνης)

A. Ανασκαφικά δεδομένα	53
1. Στρωματογραφία	53
2. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	61
3. Κεραμική	63
4. Κεραμική στα στρώματα της Αγροσυκιάς	88
5. Εξέλιξη της κεραμικής στα στρώματα της Αγροσυκιάς	102
6. Άλλα ευρήματα	107
B. Σύνθεση δεδομένων	110
1. Οι φάσεις εξέλιξης	110
2. Οι σχέσεις με γειτονικούς οικισμούς: (α) της διμηνιακής περιόδου, (β) της μεταδιμηνιακής περιόδου, (γ) με μελανή στιλπνή κεραμική	114
Γ. Πολιτιστικό και χρονολογικό πλαίσιο στην Άνω και Κάτω Μακεδονία	127
1. Το πολιτιστικό πλαίσιο στην Άνω και Κάτω Μακεδονία	127
2. Η χρονολόγηση της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου στην Άνω και Κάτω Μακεδονία και στις όμορες περιοχές	135
Δ. Οργάνωση του χώρου, κοινωνική και οικονομική οργάνωση στην Άνω και Κάτω Μακεδονία	141
1. Οργάνωση του χώρου	141
2. Κοινωνική και οικονομική οργάνωση	142

3. Ειδωλοπλαστική	143
Βιβλιογραφία	144
Πίνακες	151

Μέρος III. Ο οικισμός και τα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου
(Αναστασία Χρυσοστόμου)

A. Οικισμός	211
B. Νεκροταφεία	213
1. Βόρειο νεκροταφείο	213
Τάφοι Α-Κ στον αγρό Κοσμά Στυλιανίδη	213
Λοιπά ανασκαφικά ευρήματα	229
Αντικείμενα παράδοσης Κοσμά Στυλιανίδη	230
Άλλα στοιχεία για το νεκροταφείο στη θέση «Αμπέλια» και αντικείμενα παράδοσης από άλλους αγρούς	233
2. Νότιο νεκροταφείο	236
Γ. Γειτονικοί οικισμοί	237
Βιβλιογραφία	242
Πίνακες	249

Μέρος IV. Ο οικισμός των Ιστορικών Χρόνων
(Παύλος Χρυσοστόμου)

A. Ο οικισμός και η οχύρωσή του	283
1. Πύργος Α	283
2. Η πύλη και ο πύργος Β	284
B. Αγροικίες της περιοχής	289
Γ. Ιερό του Διός Υψίστου	291
Δ. Νεκροταφεία του οικισμού	293
1. Τύμβος Αγροσυκιάς	293
2. Τύμβος Α΄ Ραχώνας	297
3. Τύμβος των Ρωμαϊκών Χρόνων στα νότια του «Πελίτι»	297
4. Επιτύμβια μνημεία από τα νεκροταφεία του οικισμού	302
E. Παραδόσεις αρχαίων αντικειμένων από την περιοχή του οικισμού «Πελίτι» και την Αγροσυκιά	311
ΣΤ. Παραδόσεις νομισμάτων	318
Βιβλιογραφία	328
Πίνακες	339
Επίλογος	373
Summary	377
Κατάλογος δημοσιευμάτων ΙΕΡΑ	379

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα διάσπαρτα ερείπια στο λόφο «Πελίτι» ή «Καστρί» της Αγροσυκιάς (σήμερα δημοτικού διαμερίσματος του Δήμου Πέλλας) που προκαλούσαν το ενδιαφέρον, ζωντάνευαν στη φαντασία των κατοίκων της περιοχής και δημιουργούσαν θρύλους και παραδόσεις για κρυμμένους θησαυρούς της εποχής του Μ. Αλεξάνδρου, ήταν η αιτία που πολλοί θησαυροθήρες, αναζητώντας την τύχη τους, άνοιξαν λάκκους σε πολλά σημεία του οικισμού και κατέστρεψαν τμήματα τοίχων και τμήμα του πύργου Α στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού τείχους. Με τη δυναμική παρέμβαση της ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας από το 1984 και μετά αποσοβήθηκε μεγαλύτερη καταστροφή. Η έναρξη όμως των ανασκαφικών ερευνών στον οικισμό σηματοδότησε και την γενικότερη τοπογραφική έρευνα της άγνωστης έως τότε Βόρειας Βοττιαίας.

Οι δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στον οικισμό από τον αρχαιολόγο υπεύθυνο για την επαρχία Γιαννιτσών Παύλο Χρυσοστόμου σε διάφορα σημεία του οικισμού, είχαν αρχικά ως στόχους τον προσδιορισμό του χρόνου και την διάρκεια κατοίκησής του. Μετά τη διαπίστωση κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1984-85, ότι ο οικισμός είχε κατοικηθεί διαχρονικά ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους, κρίθηκε απαραίτητη η συνεργασία με τον Ιωάννη Ασλάνη, ερευνητή στο Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, προκειμένου να μελετηθεί συστηματικότερα το υλικό της Νεολιθικής-Χαλκολιθικής εποχής. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Αναστασία Χρυσοστόμου σωστική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του νεκροταφείου της εποχής του Σιδήρου στη θέση «Αμπέλια» βόρεια του οικισμού που συμπλήρωσε έως ένα σημείο τα ευρήματα παραδόσεων της εποχής του Σιδήρου από την ίδια περιοχή.

Η δημοσίευση των αρχαίων ακίνητων και κινητών ευρημάτων της Αγροσυκιάς που χρονολογούνται στους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους, είναι αποτέλεσμα συνεργασίας της ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας και του ΙΕΡΑ/ΕΙΕ. Η συνεργασία, που, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, άρχισε μετά τις δύο πρώτες ανασκαφικές περιόδους (1984 και 1985) περιέλαβε επίσης μια διευκρινιστική ανασκαφική έρευνα από τους Παύλο Χρυσοστόμου και Ιωάννη Ασλάνη το έτος 1992. Το 1999 επιχειρήθηκε ακόμα μια ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα από τον Παύλο Χρυσοστόμου, που σκοπό είχε την αποκάλυψη του τείχους της νότιας πλευράς του λόφου και τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και την επιβεβαίωση των ανασκαφικών δεδομένων στο ΝΑ. τμήμα του οικισμού, δυτικά της Πύλης.

Η επεξεργασία του υλικού έγινε παράλληλα. Ο Ιωάννης Ασλάνης ανέλαβε τη μελέτη του νεολιθικού-χαλκολιθικού υλικού, η Αναστασία Χρυσοστόμου τη μελέτη του υλικού της εποχής του Σιδήρου και ο Παύλος Χρυσοστόμου τη μελέτη του υλικού των ιστορικών χρόνων. Με την ίδια σειρά γίνεται και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων.

Η φωτογράφιση και η σχεδιαστική αποτύπωση του νεολιθικού-χαλκολιθικού υλικού έγινε στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Πέλλας. Η επεξεργασία του και η καταγραφή των συμπερασμάτων άρχισε στο Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Ε.Ι.Ε. στην Αθήνα, συνεχίστηκε για σύντομο χρονικό διάστημα στο Δ.Α.Ι. του Βερολίνου και ολοκληρώθηκε στο Παράρτημα του Ινστιτούτου στη Βέροια. Όλα τα σχέδια των εικόνων και των πινάκων του μέρους II έγιναν από την αρχιτέκτονα Αναστασία Μπουντουριδίου-Ασλάνη. Στην

ολοκλήρωση της μελέτης, που εκπονήθηκε από τον Ιωάννη Ασλάνη, συνέβαλαν πολλοί συνεργάτες και φορείς. Ο συγγραφέας τους ευχαριστεί όλους για τη βοήθειά τους και ιδιαίτερα τους: καθηγητή Κ. Fittchen, πρώην διευθυντή του D.A.I. Αθηνών. Στους αρχαιολόγους Χριστίνα Ζιώτα, Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Μαρία Παππά, Λιάνα Στεφανή, Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Παναγιώτη Χρυσοστόμου οφείλονται ευχαριστίες για την παροχή πληροφοριών που σχετίζονται με τους αδημοσίευτους ακόμα προϊστορικούς οικισμούς της κεντροδυτικής και Δυτικής Μακεδονίας. Τον Δημήτρη και τη Δήμητρα Ιωαννίδη για τη βοήθεια προς τον μελετητή κατά τη διάρκεια της αποτύπωσης του υλικού. Την αρχιτέκτονα Αναστασία Μπουντουρίδου-Ασλάνη για τη συνεργασία και την υπομονή της.

Η φωτογράφιση και η σχεδιαστική αποτύπωση του υλικού της εποχής του Σιδήρου, καθώς και των ιστορικών χρόνων έγινε επίσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας. Η καταγραφή των συμπερασμάτων ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 2000. Η τοπογράφιση του οικισμού «Πελίτη», αλλά και του τύμβου της εποχής του Σιδήρου έγινε από τους Ιωάννη Γκάτσιο και Αθανάσιο Τοκμακίδη. Τα σχέδια του μέρους III έγιναν από τις Μαρία Γκάτσιο, Τζούλη Πιτούλη και Κατερίνα Τζαχαλάκη. Η φωτογράφιση της κεραμικής και των άλλων ευρημάτων έγινε από τους Εμμανουήλ Στεφανίδη και Χριστόφορο Γιαβανίδη. Τους παραπάνω ευχαριστούμε θερμά. Οι ανασκαφικές φωτογραφίες έγιναν από τους Παύλο και Αναστασία Χρυσοστόμου.

Οι ανασκαφείς Παύλος και Αναστασία Χρυσοστόμου ευχαριστούν επίσης θερμά για την παροχή χρήσιμων πληροφοριών, για υποδείξεις αρχαιολογικών χώρων και παραδόσεις αρχαίων αντικειμένων, καθώς και για τη φιλοξενία τους, τον αρχιτέκτονα και λογοτέχνη Πάνο Θεοδωρίδη, τον Στέφανο Σαββίδη και τον Κοσμά Στυλιανίδη. Στους ειδικευμένους τεχνίτες Σάββα Τσελεγκίδη και Νίκο Στεφανίδη, εποχιακούς υπαλλήλους της ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας οφείλεται η πολύπλευρη βοήθεια στην ανασκαφή και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου της Αγροσυκιάς κατά τα τελευταία χρόνια.

Στην έκδοση συνέβαλε ως επιμελητής ο αρχαιολόγος Δημήτριος Παππάς.

Η δημοσίευση της μελέτης αυτής εντάσσεται στην εκδοτική προσπάθεια του ΙΕΡΑ – Παράρτημα Βέροιας του Ε.Ι.Ε., που ιδρύθηκε το 1997 και αποσκοπεί στην πρόωθηση της αρχαιολογικής και της ιστορικής έρευνας στον βορειοελλαδικό και τον βαλκανικό χώρο.

Παύλος Χρυσοστόμου
ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας

Ιωάννης Ασλάνης
ΙΕΡΑ-Παράρτημα Βέροιας

Αναστασία Χρυσοστόμου
ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Συμβαίνει συχνά, οι λαθρανασκαφές σε κάποια αρχαία θέση να οδηγούν την Αρχαιολογική Υπηρεσία στον εντοπισμό ενός νέου αρχαιολογικού χώρου και να καταλήγουν στη διεξαγωγή ανασκαφικής έρευνας, δοκιμαστικής τις περισσότερες φορές και συστηματικής σπανιότερα, όταν το επιτρέπουν τα ευρήματα και οι οικονομικές δυνατότητες. Η δοκιμαστική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο «Πελίτι» της Αγροσυκιάς από το 1984 με ολιγοήμερες κάθε φορά προσπάθειες, θεωρήθηκε απαραίτητη, προκειμένου να συμπληρωθεί το κενό της έρευνας για την ευρύτερη περιοχή γύρω από το μητροπολιτικό κέντρο της Πέλλας. Όπως προκύπτει από την αναλογία ανασκαμμένων θέσεων και δημοσιεύσεων, μόνο σε λίγες περιπτώσεις η ανασκαφική έρευνα καταλήγει στην τελική δημοσίευση των αποτελεσμάτων της. Στις τελευταίες περιλαμβανεται πλέον και η Αγροσυκιά. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή δεν έγινε χωρίς δυσκολίες με σημαντικότερες τις ολιγοήμερες κάθε φορά ανασκαφικές έρευνες του οικισμού, λόγω περιορισμένης χρηματοδότησης, και την ποικιλία του ανασκαφικού υλικού, που προερχόταν από τις διαφορετικές εποχές κατοίκησης του. Η απουσία μελετών για την παραπάνω περιοχή, οδήγησε τον ανασκαφέα Παύλο Χρυσοστόμου στην ιδέα της δημοσίευσης του υλικού με την επιμέρους κατανομή του σε άλλους ειδικούς, που είχε ως αποτέλεσμα το παρόν συνθετικό έργο.

Στο πρώτο μέρος (Μέρος Ι) που έχει εκπονηθεί από τον Παύλο Χρυσοστόμου, αναφέρεται η τοπογραφία της περιοχής και η θέση του οικισμού, η μορφολογία του οποίου επηρεάζει σημαντικά τους λόγους δημιουργίας του στη συγκεκριμένη θέση. Επίσης περιγράφεται το ιστορικό της ανασκαφικής έρευνας στον οικισμό «Πελίτι».

Το δεύτερο μέρος (Μέρος ΙΙ) έχει εκπονηθεί από τον Ιωάννη Ασλάνη. Παρουσιάζεται ο παλαιότερος των οικισμών, ο οποίος ιδρύθηκε στη θέση «Πελίτι» κατά διάρκεια της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου (5^η χιλιετία π.Χ.). Οι περιορισμένες πληροφορίες για αυτήν την περίοδο από την περιοχή της Βοτταίας, αλλά και την ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας καθιστά τη στρωματογραφία του οικισμού της Αγροσυκιάς, παρά τη μικρή έκταση της ανασκαφής, σημαντική, τουλάχιστον έως τη δημοσίευση άλλων μεγαλύτερων ανασκαφών. Για τον ίδιο λόγο έγινε προσπάθεια αξιοποίησης όλων των στρωματογραφημένων ευρημάτων, ανεξάρτητα από την ποσότητα εμφάνισής τους. Αρχικά παρουσιάζονται με λεπτομέρειες τα ανασκαφικά δεδομένα και η στρωματογραφία. Ακολουθεί η λεπτομερής ανάλυση του πολυπληθέστερου υλικού, της κεραμικής, και παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της μελέτης που αφορούν τον οικισμό της Αγροσυκιάς. Στη συνέχεια, επιχειρείται η ένταξη στη στρωματογραφία της Αγροσυκιάς των άλλων γνωστών αλλά μη ανασκαμμένων θέσεων της περιοχής, αρχικά της Βοτταίας και κατόπιν όλης της Κεντρικής και της Δυτικής Μακεδονίας δυτικά του ποταμού Αξιού. Οι ήδη ανασκαμμένες θέσεις αναφέρονται πολύ γενικά, χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στο υλικό τους, καθώς αυτό βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της μελέτης από τους ανασκαφείς. Τέλος, περιγράφεται το πολιτιστικό πλαίσιο της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, όσο αυτό είναι δυνατόν να διαμορφωθεί από τα δεδομένα που προκύπτουν κυρίως από την Αγροσυκιά και λιγότερο από τις άλλες θέσεις, και οριοθετείται χρονικά στο χώρο της βόρειας Ελλάδας και ευρύτερα της Βαλκανικής,

Στο τρίτο μέρος (Μέρος III) που έχει εκπονηθεί από την αρχαιολόγο Αναστασία Χρυσοστόμου, αναφέρονται τα ανασκαφικά δεδομένα και τα ευρήματα του οικισμού «Πελίτι» της εποχής του Σιδήρου, τα νεκροταφεία του και τα ευρήματα, που προέρχονται από την ανασκαφή του τύμβου ή από παραδόσεις των κατοίκων των σημερινών οικισμών της Αγροσυκιάς και της Λεπτοκαρυάς. Τέλος, παρουσιάζονται τα δεδομένα από τον γειτονικό οικισμό της Λεπτοκαρυάς της εποχής του Σιδήρου, καθώς και τα αντικείμενα παράδοσης από τα νεκροταφεία του.

Στο τέταρτο μέρος (Μέρος IV) περιγράφεται από τον ανασκαφέα Παύλο Χρυσοστόμου η οχύρωση του οικισμού της Αγροσυκιάς και το τμήμα του ίδιου του οικισμού που ερευνήθηκε, οι αγροτικές εγκαταστάσεις γύρω από αυτόν, το ιερό του Διός Υψίστου, τα νεκροταφεία του οικισμού με τους ελληνιστικούς τύμβους της Αγροσυκιάς και της Ραχώνας, ο ρωμαϊκός τύμβος στα βόρεια του ιερού του Διός Υψίστου, καθώς και τα επιτύμβια μνημεία από τα νεκροταφεία του οικισμού. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι παραδόσεις των αρχαίων αντικειμένων από το «Πελίτι» και την περιοχή του, καθώς και μερικά αντικείμενα από τον νεότερο οικισμό της Αγροσυκιάς.

Η κατοίκηση του χώρου σε τρεις διαφορετικές περιόδους οδήγησε τους μελετητές στην αποδοχή ενιαίας ορολογίας ιδιαίτερα στην αναφορά των γεωγραφικών περιοχών. Έτσι για την περιοχή των Γιαννιτών και της Πέλλας χρησιμοποιείται ο όρος «Βοττιαία», η οποία περιλαμβάνει την περιοχή από τον Αξιό μέχρι τον Αλιάκμονα. Ο όρος «βόρεια Βοττιαία» περιλαμβάνει την περιοχή μεταξύ Αξιού και Λουδία. Νότια του Αλιάκμονα μέχρι τον Όλυμπο βρίσκεται η Πιερία, η οποία μαζί με τη Βοττιαία αποτελούν την περιοχή της Κάτω Μακεδονίας, που αντιστοιχεί στη σημερινή κεντροδυτική Μακεδονία (νομοί Πέλλας και Ημαθίας, καθώς και επαρχία Παιονίας του νομού Κιλκίς). Η περιοχή δυτικά του Βερμίου όρους αναφέρεται ως Άνω Μακεδονία (σημερινή Δυτική Μακεδονία), η έκταση της οποίας υπερέβαινε προς βορρά τα σημερινά όρια της ελληνικής επικράτειας.

Μια άλλη παραδοχή αποτελεί η μορφολογία των παραλίων της Κάτω Μακεδονίας. Σύμφωνα με τις γεωλογικές έρευνες, κατά τους προϊστορικούς χρόνους οι εκβολές του Αξιού βρίσκονταν πολύ βορειότερα από τις σημερινές, κοντά στο Πολύκαστρο, νομός Κιλκίς, δημιουργώντας τον λεγόμενο «κόλπο του Καστανά», ένα θαλάσσιο όριο, που σήμερα δεν υπάρχει. Διαφορετική ήταν και η παραλιακή ζώνη της Κάτω Μακεδονίας, η οποία βρισκόταν αρκετά κοντά στις υπώρειες του Πάικου, του Βερμίου και των Πιερίων (βλ. Μέρος II, σελ. 53, εικ. II,2). Η σημερινή πεδιάδα αποτελούσε προέκταση προς τα δυτικά του Θερμαϊκού κόλπου. Αντίθετα, στη διάρκεια των ιστορικών χρόνων οι προσχώσεις των δύο μεγάλων ποταμών, του Αξιού και του Αλιάκμονα, αλλά και του Λουδία, δημιούργησαν αρχικά την περιορισμένη Λουδιακή λίμνη και αργότερα την εκτεταμένη λίμνη των Γιαννιτών με τα περιβάλλοντα έλη.

Διαφορές παρατηρούνται και στη χρήση ορισμένων όρων για τον παλαιότερο οικισμό. Στο Μέρος I ο οικισμός αποδίδεται στην διευρυμένη Νεότερη Νεολιθική περίοδο. Στο μέρος II, όπου γίνεται και λεπτομερής παρουσία του, αποδίδεται ειδικότερα στη Χαλκολιθική εποχή, ενώ παράλληλα γίνεται χρήση των όρων «διμηνιακή» και «μεταδιμηνιακή περίοδος». Η «διμηνιακή» περίοδος αντιστοιχεί στις φάσεις «Οτζάκι» και «κλασικό Διμήνι» της Νεότερης Νεολιθικής της Θεσσαλίας, ενώ η «μεταδιμηνιακή» περίοδος στη φάση «Ραχμάνι» της Χαλκολιθικής της ίδιας περιοχής. Η σκοπιμότητα της χρήσης όρων της Θεσσαλίας και στη Μακεδονία θα συζητηθεί διεξοδικότερα στο μέρος II.

ΜΕΡΟΣ Ι

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Παύλος Χρυσοστόμου

A. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΑΙ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ¹

1. Ο αρχαίος οικισμός στη θέση «Πελίτι» Αγροσυκιάς

Ο σύγχρονος οικισμός της Αγροσυκιάς², σήμερα Δ.Δ. του Δήμου Πέλλας, βρίσκεται σε απόσταση 8,3 χλμ. βόρεια από την Πέλλα (εικ. Ι.1, πίν. Ι.1,1). Σε μικρή απόσταση στα νότια του χωριού ρέει ο Πλατανοπόταμος (πρώην Gurbes deresi), που πηγάζει από τις νοτιοανατολικές υπώρειες του Πάικου. Στα βόρεια του ποταμού υπάρχουν χαμηλά υψώματα και μικρές κοιλάδες, ανάμεσα σε εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκοτόπια (πίν. Ι.1,2-3, πίν. Ι.2,1). Βορειότερα και έως τους σύγχρονους οικισμούς του Δυτικού, της Φιλυριάς και του Πολύπετρου το εδαφικό ανάγλυφο είναι εντονότερο με μικρές κοιλάδες, διαμορφωμένες από μικρά και μεγάλα ρέματα, όπως αυτά της Λεύκας και του Πλατανορέματος, που ανατολικότερα κατάλληγον στο Βαρδαρόβαση, ο οποίος συμβάλλει στον ποταμό Αξιό. Αντίθετα, στα νότια του Πλατανοπόταμου, λόγω των διαφορετικών γεωλογικών στρωμάτων, δημιουργήθηκε μια κοίτη διάβρωσης (βάθους 90 μ. περίπου από την κορυφή) με μια σειρά δεκαπέντε ασβεστολιθικών λόφων από τους οποίους οι πέντε είναι οι μεγαλύτεροι με υψόμετρο έως και 191,5 μ. Ο προτελευταίος και απομονωμένος προς τα δυτικά λόφος όπου βρίσκεται ο αρχαίος οικισμός, είναι ο ψηλότερος και ο επιβλητικότερος (πίν. Ι.2,2-3). Ονομάζεται από τους κατοίκους «Πελίτι» ή «Καστρί», ενώ στους χάρτες της Γ.Υ.Σ. σημειώνεται ως «Κεφάλι». Από το λόφο φαίνονται τα βουνά Πάικο, Βόρας, Βέρμιο, Πιέρια, Όλυμπος, ο ποταμός Αξιός και μεγάλο μέρος της Κεντρικής Μακεδονίας. Απέχει 1 χλμ. νότια-νοτιοδυτικά από την Αγροσυκιά, 8,5 χλμ. βόρεια από την κλασική-ελληνιστική Πέλλα και άλλα τόσα από τη ρωμαϊκή-παλαιохριστιανική Πέλλα, 13 χλμ. δυτικά από τον Αξιό και άλλα τόσα περίπου βόρεια από την παλαιά ακτογραμμή του Θερμαϊκού κόλπου. Ο αρχαίος οικισμός, πιθανότατα δορυφορικός οικισμός της Πέλλας, αποτελούσε για την ευρύτερη περιοχή σημαντικό αμυντικό έρεισμα και στρατηγικό σημείο ελέγχου.

Το φυσικό περιβάλλον μιας περιοχής συντίθεται από βασικούς τύπους (κλιματικούς-μικροκλιματικούς, βλαστητικούς, εδαφολογικούς, γεωλογικούς, τοπιογραφικούς, αισθητικούς και βιολογικούς), οι οποίοι μεμονωμένα ή αλληλεπιδρώντας, δημιουργούν το οικοσύστημα. Στην περιοχή της Αγροσυκιάς ζώνες αυτοφούας βλάστησης υπάρχουν στις όχθες των ρεμάτων, στις

¹ Ευχαριστώ θερμά τον Ευάγγελο Χρυσοστόμου για την ηλεκτρονική επεξεργασία των σχεδίων των κεφαλαίων Ι, ΙΙΙ και ΙV. Επίσης ευχαριστώ τον Πάνο Θεοδωρίδη για την συμπαράστασή του στα δύσκολα χρόνια των τοπογραφικών και ανασκαφικών ερευνών της Αγροσυκιάς, καθώς και τους κατοίκους της Αγροσυκιάς, ιδιαίτερα τον Μάκη Στυλιανίδη και τον Στέφανο Σαββίδη.

² Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας το χωριό ονομαζόταν Gourbes-Kourbes ή Grubenci και ανήκε στο βακούφι του Γαζή Εβρένος Μπέη (Δημητριάδης 1980, 407 κ.εξ., χάρτ. 1 και 3). Το όνομα «Γκούρπετς» - «Γούρπεσ» σημαίνει «Πέντε λόφοι», ενώ το «Γκρούπενσι» σημαίνει «Παλαιά Μνήματα». Το 1922 αποσπάστηκε από τον κοινόκτητο Πέλλας ως συνοικισμός. Μετά το 1924 εγκαθίστανται σε αυτό πρόσφυγες από τα Φάρασα της Καπαδοκίας και τον Πόντο. Το 1927 (Δ. 20-8-1927, ΦΕΚ Α, 179) μετονομάστηκε σε Αγριοσυκιά (Αγριοσυκέα - Αγροσυκέα - Αγροσυκιά) και το 1934 έγινε αυτόνομη κοινότητα. Στην απογραφή του 1928 είχε 363 κατοίκους, το 1940 476, το 1951 458, το 1961 496, και το 2000 350 κατοίκους.

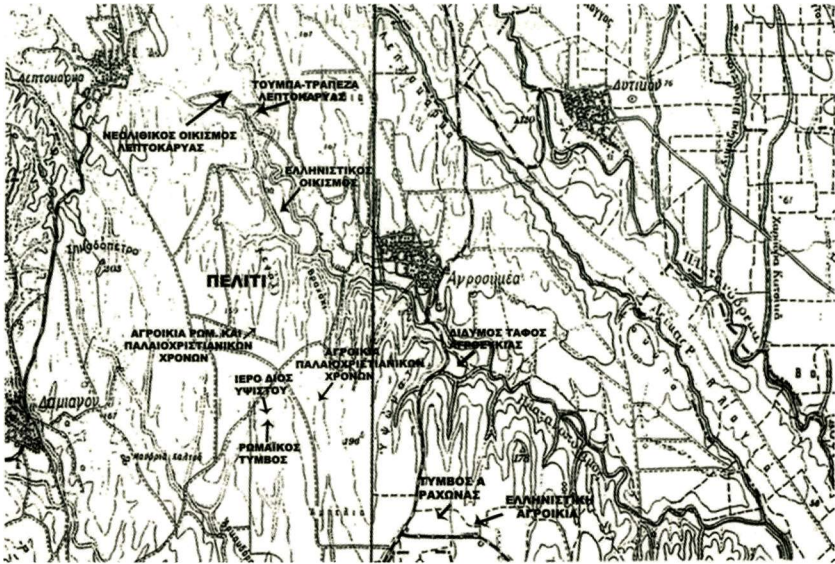
πλαγιές των λόφων και στους φράχτες των αγροτεμαχίων. Οι γεωργικές καλλιέργειες και οι δενδροφυτείες συμπληρώνουν το οικοσύστημα της περιοχής. Τα φυτά του οικοσυστήματος του μεσογειακού τύπου είναι ανθεκτικά στις ξηρές κλιματολογικές συνθήκες και διαθέτουν ριζικά συστήματα, που προστατεύουν τα εδάφη από τη διάβρωση. Οι εκχερσώσεις, οι ισοπεδώσεις, οι διανοίξεις δρόμων και οι εντατικοποιήσεις των καλλιεργειών κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αλλοιώσει σημαντικά τη μορφολογία του τοπίου.

Χαρακτηριστικά είδη της χλωρίδας της μακκίας σε περιοχές χαμηλού υψομέτρου, καλά ανεπτυγμένης σε ύψος 2-3 μ., με την ιδιότητα και την ικανότητα να φύονται σε φτωχά, πετρώδη ή αμμώδη εδάφη, σε περιοχές γυμνές από βλάστηση και σε αραιές φυτικές διαπλάσεις είναι τα αείφυλλα πουρνάρι (*Quercus coccifera*), που είναι και το επικρατέστερο, αγριόκεδρο (*Juniperus oxycedrus*), αριά (*Quercus ilex*), ρείκι (*Erica arborea*), κουμαριά (*Arbutus unedo*), αγριοκουμαριά (*Arbutus andrachne*) και φιλίκι (*Phillyrea latifolia*). Από τα φυλλοβόλα είναι η οστρά (*Ostrya carpinifolia*), η κότινος (*Cotinus coggyra*), η αγριοτσικουδιά (*Pistacia terebinthus*), η σφενδάμι του Μομπελιέ (*Acer monspessulanum*), το παλιούρι (*Paliurus spinachristi*) και ο μικρός φράξος (*Fraxinus ornus*). Στα υγρότερα μέρη του οικοσυστήματος κυριαρχούν οι φυλλοβόλες ασπροβελανιδιές (*Quercus pubescens*), ενώ είναι χαρακτηριστική η παρουσία μικρών δένδρων, όπως η κρανιά (*Cornus mas*), ο σκυλόγαυρος (*Carpinus orientalis*), η μελικουκιά (*Celtis australis*), η κουτσουπιά (*Cercis siliquastrum*) και η γκαρσία (*Pyrus amygdaliformis*). Στις όχθες των ρεμάτων υπάρχουν πλατάνια (*Platanus orientalis*), άλλα δένδρα και θάμνοι. Η χλωρίδα των φρύγανων αποτελείται από είδη, που είναι πλατιά διαδεδομένα στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως το πουρνάρι (*Quercus coccifera*), η ασιβίδα (*Sarcopoterium spinosum*), η αφάνα (*Genista acanthoclada*), το αλογοθύμαρο (*Anthyllis hermaphrodite*), η λουμίνια (*Ballota acetabulosa*), η κουκουλαφάνα (*Euphorbia acanthomissos*), το στομαχοβότανο (*Teucrium polium*), η αγκαθιά (*Eryngium campestre*), η αφάκα (*Phlomis fruticosa*) και τα αρωματικά φυτά, όπως το θυμάρι (*Thymus capitatus*), η ρίγανη (*Origanum onites*) και το θρούμπι (*Satureja thymbra*).

Ο βιότοπος της Αγροσυκιάς οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον Πλατανοπόταμο, που πηγάζει από το Πάικο, στα άλλα ρέματα που συμβάλλουν σ' αυτόν, καθώς και στην αυτοφυή βλάστηση στις όχθες των ρεμάτων και στις πλαγιές των λόφων μεταξύ των ζωνών με έντονη ανθρωπογενή δραστηριότητα, όπως είναι τα φράγματα, οι δρόμοι, οι γεωργικές καλλιέργειες, οι εγκαταστάσεις άρδευσης και αποθήκευσης κ.λπ. Ο βιότοπος συμβάλλει στη δημιουργία αξιολογής πανίδας του μεσογειακού οικοσυστήματος.

Το μαλακό κλίμα, οι εύφορες εκτάσεις, ο Πλατανοπόταμος και οι πηγές νερού, η πλούσια πανίδα και χλωρίδα αποτέλεσαν τα βασικά δεδομένα για την ίδρυση οικισμών στην περιοχή κατά τη Νεολιθική εποχή. Κατά μήκος του Πλατανοπόταμου της Αγροσυκιάς και του Πλατανορέματος του Δυτικού ιδρύθηκαν τέσσερις νεολιθικοί οικισμοί, της Λεπτοκαρυάς Α, της Αγροσυκιάς Α («Πελίτυ»), της Αγροσυκιάς Β και του Δυτικού (εικ. Ι.3), ενώ ο αριθμός των οικισμών στις μεταγενέστερες εποχές αυξάνεται σημαντικά.

Ο Ηρόδοτος (VII, 123: «Πλέων δὲ (ὁ ναυτικὸς στρατὸς) ἀπίετο ἔξ τε τὴν προειρημένην Θέσσην καὶ Σίνδον τε πόλιν καὶ Χαλέστρην ἐπὶ τὸν Ἄξιον ποταμόν, ὃς οὐρίζει χώρην τὴν Μυθρονίην τε καὶ Βοττιαίδα, τῆς ἔχουσι τὸ παρὰ θάλασσαν, στεινὸν χωρίον, πόλιες Ἴχνη τε καὶ Πέλλα»), περιγράφοντας την πορεία της στρατιάς του Ξέρξη διαμέσου της Μακεδονίας το 480 π.Χ., σκιαγραφεί την τοπογραφία του ανατολικού τμήματος της βόρειας Βοττιαίας, της περιοχής δηλαδή δυτικά του Αξιού. Ο Θουκυδίδης (II, 99, 3-4: «τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατήρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ. Τημενίδαὶ τὸ ἀρχαῖον ὄντες ἔξ

Εικ. 1.1: Χάρτης της Γ.Υ.Σ. με την περιοχή του οικισμού Πελίτι της Αγροσυκιάς

Άργου, πρώτοι έκτήσαντο και έβασίλευσαν αναστήσαντες μάχη εκ μὲν Πιερίας Πίερας, ..., ἐκ δὲ τῆς Βοττίας καλουμένης Βοττιαίους, οἱ νῦν ὄμοροι Χαλκιδῆων οἰκοῦσιν τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Αἰξιὸν ποταμὸν στενήν τινα καθήκουσαν ἄνωθεν μέχρι Πέλλης καὶ θαλάσσης έκτήσαντο, ...) αναφέρει ὅτι ὁ Αλέξανδρος Α΄ καὶ οἱ πρόγονοί του, που κατὰγονταν ἀπὸ τοὺς Τημενίδες τοῦ Ἄργου κατέλαβαν ἀρχικὰ τὴν Πιερία, ἐκδιώκοντας τοὺς Πίερες καὶ στὴ συνέχεια τοὺς Βοττιαίους, που κατοικοῦσαν στὴ Βοττιαία, ἐνὸς κατέκτησαν καὶ τὴ στενὴ περιοχή τῆς Παιονίας παρὰ τὸν Αἰξιὸ ποταμὸ, που ἔφτανε ἕως τῆν περιοχή τῆς Πέλλας καὶ τὴ θάλασσα.

Ὁ Θουκυδίδης (II, 100, 3-4: «ὁ δὲ στρατὸς τῶν Θρακῶν ἐκ τῆς Δοβήρου ἐσέβαλε πρῶτον μὲν ἐς τὴν Φιλίππου πρότερον οὖσαν ἀρχήν, καὶ εἶλεν Εἰδομένην μὲν κατὰ κράτος, Γορτυνίαν δὲ καὶ Ἀταλάντην καὶ ἄλλα ἄττα χωρία ὁμολογία διὰ τὴν Ἀμύντου φιλίαν προσχωρῶντα τοῦ Φιλίππου νείος παρόντος Εὐρωπὸν δὲ ἐπολιόρκησαν μὲν, εἶλεν δὲ οὐκ ἐδύναντο. ἔπειτα δὲ καὶ ἐς τὴν ἄλλην Μακεδονίαν προῦχώρει τὴν ἐν ἀριστερᾷ Πέλλης καὶ Κύρρου. ἔσω δὲ τούτων ἐς τὴν Βοττιαίαν καὶ Πιερίαν οὐκ ἀφίκοντο, ἀλλὰ τὴν τε Μυγδονίαν καὶ Γρηστωνίαν καὶ Ἀνθεμοῦντα ἐδήρουν», ἀφηγοῦμενος τὴν εἰσβολὴ τοῦ θράκα βασιλιά Σιτάλκη (429 π.Χ.) ἀναφέρεται ξανά στὴν περιοχή, που βρισκόταν στα δυτικά τοῦ Αἰξιού, καθὼς καὶ στὶς πόλεις Εἰδομένη, Γορτυνία, Ἀταλάντη, Εὐρωπό, Πέλλα καὶ Κύρρο (παραλείπει τὶς Ἴχνες, τὶς οποίες προφανῶς ἐντάσσει στα «ἄλλα ἄττα χωρία»). Ὁ Σιτάλκης με μεγάλες στρατιωτικὲς δυνάμεις προήλασε στὴ Μακεδονία, θέλοντας νὰ προσαρτήσῃ τὴν περιοχή μεταξύ τοῦ Νέστου καὶ τοῦ Αἰξιού, νὰ εγκαθιστήσῃ στα δυτικά τοῦ Αἰξιού ἕναν υποχείριό μακεδόνα βασιλιά, νὰ τιμωρήσῃ τὸν Περγάκη, ἀντικαθιστόντας τὸν με τὸν Ἀμύντα, γιὸ τοῦ ἀνταπαιτητῆ τοῦ θρόνου Φιλίππου, νὰ συνενωθῆ με τὴ ναυτικὴ δύναμη τῶν Ἀθηνῶν καὶ νὰ υποχρεώσει τοὺς Χαλκιδεῖς νὰ ἐπιστρέψουν στὴν ἀθηναϊκὴ συμμαχία.

Πέρασε από την παιονική Δόβηρο και στη συνέχεια διάβηκε τον Αξιό, όπου βρισκόταν η επικράτεια του Φιλίππου με αποτέλεσμα οι περισσότερες πόλεις της περιοχής να ανοίξουν τις πύλες τους. Την Ειδομένη την κατέλαβε με έφοδο, αλλά απέτυχε να κυριεύσει την Ευρωπό. Στη συνέχεια οι δυνάμεις του δεν προχώρησαν δυτικότερα, όπου βρισκόταν η Πέλλα και η Κύρρος (απέφυγαν δηλαδή την υπόλοιπη Βοτταία), αλλά λαφυραγόγγισαν τις περιοχές που βρισκόταν στα ανατολικά του Αξιού, δηλαδή τη Μυγδονία, την Κρηστωνία και τον Ανθεμιούντα. Ο άμαχος πληθυσμός κατέφυγε στους λόφους και στα οχυρά για να γλιτώσει, το δε μακεδονικό ιππικό, που απαρτιζόταν από «απείας τε αγαθούς καί τεθωρακισμένους», νικούσε όποτε έκανε επίθεση στον εχθρό, αλλά υποχρεωνόταν να υποχωρήσει, όταν κινδύνευε να περικυκλωθεί και να εξοντωθεί.

Η Πέλλα επομένως ανήκε στη Βοτταία³ και όχι στην Παιονία⁴. Οι Μακεδόνες φαίνεται ότι είχαν καταλάβει τη βόρεια Βοτταία ήδη πριν από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.⁵, ενώ πέρασαν τον Αξιό πριν το 514 π.Χ., μια και τότε κατείχαν τον Ανθεμιούντα (Παναγιώτου 1996, 134 κ.εξ.).

Η στενή λουρίδα γης στα δυτικά του Αξιού, που αναφέρουν οι παραπάνω ιστορικοί, η οποία ανήκε στην επικράτεια της Πέλλας και των Ιχνών, είναι το ανατολικότερο τμήμα της βόρειας Βοτταίας, που ξεχωρίζει λόγω του μεγαλύτερου υψομέτρου και του διαφορετικού εδαφικού ανάγλυφου, ασβεστολιθικού και ψαμμώδους υποστρώματος (εικ. 1.2). Η περιοχή αυτή ορίζεται στα νότια από την πεδιάδα των Γιαννιτών, στα ανατολικά από τα πλατώματα της Χαλκηδόνας και των Κουφαλίων Θεσσαλονίκης και στα βόρεια από τον Πλατανοπόταμο, που πηγάζει από τις νοτιοανατολικές υψώσεις του Πάικου. Οι Ίχνες τοποθετούνται ανάμεσα στη Χαλκηδόνα και στα Κουφάλια, σε θέση που απέχει 5,5 χλμ. ανατολικά από την ελληνιστική Πέλλα (Papazoglou 1988, 154 κ.εξ., Χρυσστόμου Π. 1990, 221 κ.εξ. σχ. 3, εικ. 5, Χατζόπουλος 2001, 159 κ.εξ.). Στη Νέα Χαλκηδόνα και σε κοντινή απόσταση από τις Ίχνες (λιγότερο από 1 χλμ.) τοποθετήθηκε η Αλλάντη, Αταλάντη ή Αλλάντιον (Gounaropoulou - Hatzopoulos 1985, 54 κ.εξ., πρβλ. Papazoglou 1988, 182 κ.εξ., Χρυσστόμου Π. 1990, 221 κ.εξ.).

Η περιοχή της Αγροσυκιάς διέθετε, όπως περιγράφηκε στην αρχή, όλα τα απαραίτητα στοιχεία, προκειμένου να γίνει κατά τη διάρκεια των προϊστορικών και των ιστορικών χρόνων ένας από τους σημαντικούς οικισμούς της βόρειας Βοτταίας, όπως τα Γιαννιτά, το Αρχοντικό, η Πέλλα και οι Ίχνες. Ο σημερινός δρόμος, που ενώνει τα Γιαννιτά με την Γουμένισσα (ο οποίος πριν μερικά χρόνια ήταν και ο μοναδικός), διέρχεται από την Αγροσυκιά, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την πορεία ενός αρχαίου δρόμου, όπως πιστοποιείται από τους ταφικούς τύμβους των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων της Ραχώνας και της Αγροσυκιάς, που θα δούμε παρακάτω, καθώς και τη γέφυρα των ρωμαϊκών-παλαιохριστιανικών χρόνων στη θέση «Πηγή Πλατάν», νότια και κοντά στην οποία διαπιστώθηκε αρχαία αγροικία (θέση «Γερακάτς» Αγροσυκιάς, αγρός αρ. 54, ιδιοκτησίας Δήμου Βασιλείαδης). Η πορεία του δρόμου αυτού, που οδηγούσε στους γειτονικούς οικισμούς του Δυτικού, της Φιλυριάς, της Ευρωπού, της Τούμπας, της Γορτυνιάς, της Ειδομένης και βορειότερα στην Παιονία (Hammond 1972, 167 κ.εξ.), καθώς και των άλλων δρόμων της ευρύτερης περιοχής, καθορίζονταν από τη γεωμορφολογία της πε-

³ Papazoglou 1988, 124 κ.εξ., 135 κ.εξ.

⁴ Ορισμένοι ερευνητές (Hatzopoulos - Loucopoulou 1992, I, 15 κ.εξ., Hatzopoulos 1996, I, 106 κ.εξ., 171 κ.εξ., 240) εντάσσουν την Πέλλα στην Παιονία και αρνούνται να δουν Μακεδόνες και μακεδονικές πόλεις εκατέρωθεν του Αξιού πριν από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., παρόλο που υπάρχουν ιστορικές πληροφορίες για το αντίθετο.

⁵ Αυτό συνάγεται από τις ανασκαφικές έρευνες της δυτικής νεκρόπολης του Αρχοντικού Πέλλας [Χρυσστόμου Αν. - Χρυσστόμου Π. 2003α, 81 κ.εξ., οι ίδιοι, Αρχαία Μακεδονία VII (υπό έκδοση), οι ίδιοι 2003β, 107 κ.εξ. Βλ. επίσης τις ανακοινώσεις των ίδιων στα ΑΕΜΘ 2000-2006].

Εικ. 1.2: Η περιοχή νοτιοανατολικά του Πάικου (από Gounaropoulou - Hatzopoulos 1985, carte II).

ριοχής και ειδικότερα από τις κοιλάδες των μικρών ποταμών και χειμάρρων. Οι παραπάνω δρόμοι παρείχαν ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική εποχή εξαιρετικές δυνατότητες επικοινωνίας από το Αιγαίο και τον Θερμαϊκό προς το εσωτερικό της Βαλκανικής και από τη Δυτική-Ανω Μακεδονία προς την Κεντρική Μακεδονία και τη Θράκη.

Το «Πελίτυ»⁶ είναι ένας τραπεζοειδής λόφος φυσικά οχυρωμένος λόφος με δύο έδρανα, το μεγάλο στα νότια (μήκ. N-B 1550 μ. και πλάτ. A-Δ 170-400 μ.) και το μικρό στα βόρεια (πλάτ. A-Δ 110 μ. A-Δ και μήκ. N-B 130 μ.) (πίν. I.2.2-3). Το βορειότερο, τριγωνικού σχήματος, έχει υψόμετρο 191,5 μ. στην ανατολική πλευρά και 187 μ. στη δυτική πλευρά. Η κοίτη του Πλατανόποταμου κοντά στη βόρεια βάση του λόφου βρίσκεται σε υψόμετρο 100 μ., δηλαδή 91,5 μ. χαμηλότερα. Λόγω των βραχιδών εξάρσεων και κατακρημνισέων του είναι φυσικά οχυρός με σχετικά απότομες πλευρές, εκτός της νότιας, όπου διαθέτει αυχένα, που έγινε πλατιότερος και βαθύτερος λόγω της λατόμησης του ασβεστολιθικού βράχου. Σχηματίστηκε έτσι μια σημαντική υψομετρική διαφορά 5 μ. περίπου, που ήταν αναγκαία για την προστασία του οικισμού από την

⁶ Το όνομα «Πελίτυ» προέρχεται από τη τουρκική λέξη «πιλιτύ», που σημαίνει δρυς και οφείλεται στην ύπαρξη βελανιδιών στον λόφο. Από ορισμένους αποκαλείται και «Καστρί», ονομασία που σχετίζεται με το παλαιοχριστιανικό τείχος που περιβάλλει τον λόφο.

«ειέφοδη» πλευρά του, όχι όμως απαγορευτική για την προσπέλαση στο εσωτερικό του (πίν. I.3,1). Όπως φαίνεται από το εδαφικό ανάγλυφο και όπως διαπιστώθηκε από τις δοκιμαστικές τομές, το πλάτωμα του λόφου παρουσιάζει σταδιακή κλίση από ΒΑ προς Δ-ΝΔ, που φθάνει τα 4,5 μ., με αποτέλεσμα η εγκατάσταση να προφυλάγεται από τον ισχυρό βόρειο άνεμο, τον Βαρδάρη, που κατέρχεται από την κοιλάδα του Αξιού, κατεβάζοντας απότομα τη θερμοκρασία μέσα σε λίγες ώρες και προκαλώντας βροχές, χιονοπτώσεις και παγετούς. Σε μια μεταγενέστερη εποχή ο οικισμός επεκτάθηκε χαμηλότερα στη δυτική επικλινή πλευρά του λόφου (πίν. I.3,2), σχηματίζοντας ένα μακρόστενο άνδηρο (πλάτ. 20 μ. και μήκ. 130 μ. περίπου), το οποίο στα παλαιοχριστιανικά οχυρώθηκε με τείχος. Έτσι, ο περίβολος της οχύρωσής του συνολικά ανέρχεται στα 375 μ. περίπου, περιλαμβάνοντας συνολική έκταση 13 στρεμμάτων. Στο πλάτωμα νότια του οικισμού, όπως έδειξε δοκιμαστική τομή, υπήρχε εγκατάσταση σε διάφορες εποχές.

Άλλος σημαντικός παράγοντας για την επιλογή του λόφου ήταν το νερό, που διέθεταν οι γειτονικές πηγές και ο Πλατανοπόταμος, που πηγάζει από το Πάικο, διαρρέει την κτηματική περιοχή της Λεπτοκαρύας και της Αγροσυκιάς, τροφοδοτώντας το φράγμα, που κατασκευάστηκε το 1998 στη βόρεια βάση του λόφου «Πελίτι» (πίν. I.1,1-2). Σε μικρή απόσταση νότια του Πλατανοπόταμου και κοντά στην κοίτη του μικρού ρέματος, που βρίσκεται στα δυτικά του λόφου, υπάρχει η πηγή «Βρύση του Παπά». Μια δεύτερη πηγή με κτιστή κατασκευή των παλαιοχριστιανικών χρόνων υπάρχει στα βόρεια του ποταμού, σε απόσταση 200 μ. ΒΑ της βάσης του λόφου «Πελίτι». Πηγές νερού υπήρχαν έως πριν μερικά χρόνια σε πολλά σημεία της περιοχής, οι περισσότερες από τις οποίες στέρεψαν, λόγω των νέων αρδευτικών γεωτρήσεων.

Ο πρώτος που αναφέρεται στον αρχαίο οικισμό στο «Πελίτι» είναι ο Π. Θεοδορίδης, λογοτέχνης και αρχιτέκτονας, που υπηρέτησε για πολλά χρόνια στην 9^η ΕΒΑ Θεσσαλονίκης (Θεοδορίδης 1973, 88 κ.εξ.). Στην καταγωγή του από την Αγροσυκιά και στη στενή επικοινωνία που είχε με τους κατοίκους της οφείλεται η θετική στάση που είχαν απέναντι στην Αρχαιολογική Υπηρεσία με αποτέλεσμα να παραδοθούν στο Μουσείο της Πέλλας αρκετά αρχαία αντικείμενα.

Ο αγροφύλακας της Αγροσυκιάς Ιωάννης Παπαδόπουλος, λόγω των συχνών λαθρανασκαφών που γίνονταν στο «Πελίτι» στην αρχή της δεκαετίας του '80, ενημέρωσε τον Χαράλαμπο Φετφατζίδη, προϊστάμενο της Αγροφυλακής Γιαννιτών, ο οποίος διαπίστωσε επί τόπου το μεγάλο πρόβλημα. Ο τελευταίος ειδοποίησε την αιμνηστη Μαρία Σιγανίδου, η οποία έστειλε στις 7-3-1981 την αρχαιολόγο Θώμη Σαββοπούλου, προκειμένου να πιστοποιήσει την κατάσταση του αρχαιολογικού χώρου (Σιγανίδου 1980, 412). Χρειάστηκε να περάσουν άλλα τρία χρόνια, προκειμένου να αντιδράσει έμπρακτα η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Το 1984, ένα χρόνο μετά την τοποθέτησή του στην ΙΖ' ΕΠΚΑ, ο γράφον πραγματοποιήσε ολιγοήμερη ανασκαφή στον αρχαίο οικισμό⁷. Τα θετικά αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας οδήγησαν στη συνέχεια σε εκτεταμένες τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της βόρειας Βοττιαίας⁸.

Ο οικισμός στο «Πελίτι» καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό από τους πρόσφυγες της Μ. Ασίας, που είχαν εγκατασταθεί μετά το 1924 στα γειτονικά χωριά Αγροσυκιά, Δυτικό και Φιλυριά. Οι πρόσφυγες έχοντας ανάγκη από φτηνό, έτοιμο και καλό οικοδομικό υλικό για την ανέγερση των σπιτιών και των υποστατικών τους, κατέφυγαν στον ερειπιώνα του οικισμού και στα νεκροταφεία του, όπως έγινε και σε πολλές άλλες περιοχές της Ελλάδας στα χρόνια αυτά.

⁷ Χρυσοστόμου Π. 1984, 250, ο ίδιος 1990, 215 κ.εξ., ο ίδιος 1997, 503.

⁸ Χρυσοστόμου Π. 1990, 205 κ.εξ., ο ίδιος 1997, 491 κ.εξ.

Τότε καταστράφηκε το ανώτερο ορατό τμήμα του τείχους με τους πύργους και τις επάλξεις του. Μάλιστα, για τη διευκόλυνση του έργου τους κυλούσαν τις πέτρες από τη βορειοανατολική πλευρά του λόφου στις υπόρειές του και στη συνέχεια τις φόρτωναν και τις μετέφεραν με τα κάρα τους.

Το πλάτωμα του οικισμού καλλιεργήθηκε για κάποια χρόνια πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η διαλογή του καλού από το ακατάλληλο οικοδομικό υλικό, αλλά και η ύπαρξη κτιρίων σε μερικά σημεία του οικισμού, όπου ήταν δύσκολο να καλλιεργηθούν, προκάλεσαν τη δημιουργία των ορατών σήμερα στο λόφο λιθοσωρών. Ο αρχαίος οικισμός τελικά εξαιρέθηκε από το πρόγραμμα διανομής γης, λόγω των ερειπίων και των λιθοσωρών που είχαν σχηματιστεί και έτσι έμεινε αλώβητος από τη μεταγενέστερη μηχανική καλλιέργεια, που θα είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω καταστροφή του. Οι περιπέτειες του οικισμού όμως δεν τελείωσαν. Μετά το 1960 και λόγω των ευρημάτων που έρχονταν στο φως με τη μηχανική καλλιέργεια στα νεκροταφεία του οικισμού άρχισε η αρχαιοκαπηλική δράση με πυκνές λαθρανασκαφές από κατοίκους της περιοχής, που αναζητούσαν θησαυρούς. Τα λαθρανασκαφικά ορύγματα στο «Πελίτι» κατέστρεψαν τμήματα του τείχους, του πύργου Α (πίν. Ι.3,3) και άλλων κτισμάτων. Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί, ότι οι αγροικίες της γύρω περιοχής, καθώς και ο οικισμός με τα νεκροταφεία του, καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό, λόγω των εκχερσώσεων, των ισοπεδώσεων, της μηχανικής καλλιέργειας και των λαθρανασκαφών.

2. Άλλοι οικισμοί της περιοχής με τα ευρήματά τους

Σε πλάτωμα που σχηματίζεται από τη συμβολή των δύο μεγαλύτερων ρεμάτων του Πλατανοπόταμου, σε απόσταση 2,2 χλμ. βόρεια - βορειοανατολικά από τον οικισμό «Πελίτι», 1,3 χλμ. ανατολικά από το σύγχρονο οικισμό της Λεπτοκαρυάς Γιαννιτών και 2,5 χλμ. δυτικά - βορειοδυτικά από το σύγχρονο οικισμό της Αγροσυκιάς εντοπίστηκε ο οικισμός Λεπτοκαρυά Α, που ανήκει σύμφωνα με τα επιφανειακά ευρήματα (κεραμική, ειδώλια, λίθινα εργαλεία κλπ.) στις προδωμηνιακές φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου (εικ. Ι.1, πίν. Ι.4,1 αρ. 1).

Από τον οικισμό προέρχονται τα παρακάτω νεολιθικά αντικείμενα, που παρέδωσε ο Χρυσόστομος Καρασαρίδης:

1. Α.Κ. 1984/αρ. 101. Πήλινο μικκύλο αγγείο. Ύψ. 0,031 μ. πλάτ. 0,031 μ.

2. Α.Κ. 1984/αρ. 83. Πήλινο σφοντύλι. Ύψ. 0,042 μ. διάμ. 0,02 μ.

3. Α.Κ. 1987/αρ. 20. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο με εγχάρακτη διακόσμηση (0,045X0,016X 0,016 μ.).

4. Α.Κ. 1987/αρ. 133. Πήλινο ανδρικό ειδώλιο (0,055X0,033X0,015 μ.).

Από τον ίδιο οικισμό περισυλλέξαμε ακόμα πέντε πήλινα νεολιθικά ειδώλια (Χρυσόστομος Παν. 2000, 40).

Σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του οικισμού Λεπτοκαρυά Α εντοπίστηκε τούμπα της εποχής του Χαλκού. Στη βόρεια πλευρά της διαθέτει στενό ανχύνα, ενώ στα ανατολικά και στα δυτικά της προστατεύεται από τους δύο βραχίονες του Πλατανοπόταμου (εικ. Ι.1, πίν. Ι.4,1 αρ. 2). Κατά την εποχή του Σιδήρου ο οικισμός επεκτάθηκε νοτιότερα, αποκτώντας τη μορφή τούμπας-τράπεζας (εικ. Ι.1, πίν. Ι.4,1 αρ. 3) (βλ. και Μέρος ΙΙΙ, σ. 241). Το ανατολικό τμήμα του οικισμού καταστράφηκε από τις πλημμύρες. Νοτιότερα και σε ευρύ πλάτωμα που περιβάλλεται επίσης από τους βραχίονες του Πλατανοπόταμου, εντοπίστηκε εκτεταμένος οικισμός των υστεροκλασικών και των ελληνοιστικών χρόνων (εικ. Ι.1, πίν. Ι.4,1 αρ. 4).

Εικ. 1.3: Νεολιθικοί οικισμοί νοτιοανατολικά του Πάικου (από Χρυσοστόμου Παν. 2000, χάρτ. 2).

Από τους παραπάνω οικισμούς προέρχονται τα εξής αρχαία αντικείμενα που παρέδωσε ο Χρήστος Αναστασιάδης (Β.Π. 2000/αρ. 9/1-5):

1. Χάλκινο εγχειρίδιο της Ύστερης εποχής του Χαλκού με δύο οπές στη βάση της λαβής για τα καρφιά στήριξής της. Μήκ. 0,135 μ. πλάτ. 0,033 μ.
2. Τμήμα σιδερένιας αιχμής δόρατος. Σωζ. μήκ. 0,06 μ. Σωζ. πλάτ. 0,03 μ.
3. Χάλκινη αμφικωνική χάντρα περιδεραιού. Μήκ. 0,025 μ. διάμ. 0,015 μ.
4. Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ'.
5. Λίθινο διάτρητο δισκοειδές σφοντύλι. Διάμ. 0,07 μ. πάχ. 0,015 μ.

Ο ίδιος παρέδωσε και πήλινο καρδιόσχημο υφαντικό βάρος (Α.Κ. 1984/αρ. 82). Πλάτ. 0,065 μ. μεγ. μήκ. 0,008 μ. πάχ. 0,037 μ.

Ένας άλλος οικισμός της Νεότερης Νεολιθικής, η Αγροσυκία Β (Χρυσοστόμου Π. - Χρυσοστόμου Παν. 1990, 172 κ.εξ., Χρυσοστόμου Παν. 2000, χάρτ. 2, Χρυσοστόμου Π. 1997, 492, σχ. 1), έχει εντοπιστεί σε απόσταση 3 χλμ. ανατολικά της Αγροσυκίας και βόρεια του Πλατανοπόταμου (εικ. 1.3). Σε απόσταση 3 χλμ. ανατολικά του Δυτικού, σήμερα Δημ. Διαμ/σμα. του Δήμου Πέλλας, κοντά στη βόρεια όχθη του Πλατανορέματος, εντοπίστηκε οικισμός της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου (εικ. 1.3), ενώ ανατολικότερα και στα νότια του

παραπάνω ρέματος οικισμός της Πρώιμης εποχής του Χαλκού (Χρυσοστόμου Π. 1997, 492, σχ. 1-2). Στο «Υψωμα Α», ΝΔ του Δυτικού και στη νότια όχθη του Πλατανορέματος, εντοπίστηκε ένας ακόμα σημαντικός οικισμός, που από τα έως τώρα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, φαίνεται να κατοικείται από την εποχή του Σιδήρου έως και τα ελληνοιστικά χρόνια (Χρυσοστόμου Π. 1997, 493, σχ. 3-4). Οικισμοί της Ύστερης εποχής του Χαλκού, της εποχής του Σιδήρου, της κλασικής, της ελληνοιστικής, της ρωμαϊκής και της πρωτοβυζαντινής εποχής έχουν εντοπιστεί στα Δημ. Διαμ/τα. της Ραχώνας και της Λειβαδίτσας του Δήμου Πέλλας, όπως και στους Δήμους Κουφαλιών και της Χαλκηδόνας (Χρυσοστόμου Π. 1997, 492 κ.εξ., σχ. 1-4). Στα βόρεια της παραπάνω περιοχής είναι γνωστοί οι προϊστορικοί οικισμοί της Φιλυριάς και του Ευρωπού, στα δυτικά της οι προϊστορικοί οικισμοί του Δαμιανού, του Ασβεσταριού, του Πενταπλάτανου και των Αμπελιών Γιαννιτών, ενώ στα νοτιοδυτικά και στα νότια της οι οικισμοί των Γιαννιτών Α και Β, του Αρχοντικού, της Παραλίμνης, της Νέας Πέλλας, της Πέλλας (εκατέρωθεν της οδού Θεσσαλονίκης-Εδεσσας) και του Φάκου στα νότια της, που πιστοποιούν το πυκνό δίκτυο των ανθρώπινων εγκαταστάσεων (Χρυσοστόμου Π. 1997, 492 κ.εξ., σχ. 1-3).

B. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ «ΠΕΛΙΤΙ» ΤΗΣ ΑΓΡΟΣΥΚΙΑΣ

1. Η πρώτη ανασκαφική περίοδος

Η πρώτη ανασκαφική περίοδος στο «Πελίτι» άρχισε στις 9-7-1984 με επτά εργάτες και είχε διάρκεια δέκα ημερών. Ταυτόχρονα με την ανασκαφή έγινε και η αποψίλωση του πλατώματος του οικισμού από την πυκνή βλάστηση που τον κάλυπτε.

Τομή Α στον Πύργο Α

Ως πρώτο σημείο έρευνας επιλέχθηκε ο πύργος Α, ο οποίος βρίσκεται στο μέσο της νότιας πλευράς του τείχους, λόγω της καταστροφής που είχε υποστεί από τους θησαυροθήρες (εικ. Ι.4, πίν. Ι.3,3). Αρχικά αφαιρέθηκαν οι διαταραγμένες επιχώσεις της λαθρανασκαφής, στις οποίες βρέθηκαν τμήματα λακωνικών κεραμιδιών και άφθονη κεραμική των ιστορικών χρόνων, της εποχής του Σιδήρου, καθώς και της διμηνιακής περιόδου. Επίσης βρέθηκαν λίθινος πέλεκυς από πρασινωπό λίθο (0,093Χ0,035 μ.) (πίν. Ι.7,2, β' από δεξ.), κυλινδρικό εργαλείο από ερυθρωπό λίθο (0,12Χ0,021 μ.) (πίν. Ι.7,2, δεξ.) και δύο πήλινα νεολιθικά ειδώλια (Πίν. Ι, 15,2, γ' από αριστερά). Ακολούθησε η αποκάλυψη των σωζόμενων τοίχων του πύργου εσωτερικά (4,60Χ3,65 μ.) και εξωτερικά (πίν. Ι.4,2), καθώς και του ανώτερου τμήματος της νότιας (εξωτερικής) πλευράς του τείχους σε μήκος 22,5 μ. ανατολικά του πύργου. Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους, που αποτελούσε την εσωτερική πλευρά του πύργου (πίν. Ι.5,1). Στη διαταραγμένη ανώτερη επίχωση πάχους 1 μ. στα βόρεια του πύργου βρέθηκαν κομμάτια κεραμιδιών λακωνικού τύπου, άφθονα όστρεα και οστά ζώων, τμήματα οστέινων εργαλείων, πήλινα σφοντύλια, πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες, το επάνω μέρος πήλινου γυναικείου ελληνοστικού ειδωλίου από το οποίο λείπει το κεφάλι (0,06Χ0,066 μ.) και χάλκινο αγκυρόσχημο κόσμημα (0,033Χ0,022 μ.) της εποχής του Σιδήρου. Τέλος βρέθηκε κεραμική της διμηνιακής περιόδου, της εποχής του Σιδήρου, των αρχαϊκών, των κλασικών, των ελληνοστικών, των ρωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Πραγματοποιήθηκε επίσης δοκιμαστική τομή Α (2,25Χ2,25 μ.) στο βορειοανατολικό τμήμα του εσωτερικού του με την αφαίρεση διαδοχικών «στρωμάτων» επίχωσης πάχους 0,10 μ. Διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για επιχώσεις, που περιείχαν όστρεα, οστά άγριων και εξημερωμένων ζώων, λίθινα και οστέινα εργαλεία, λίθινους τριπτήρες, κωνικά και δισκοειδή πήλινα σφοντύλια, καθώς και μεγάλη ποσότητα χοντροειδούς, αλλά και γραπτής κεραμικής διαφόρων κατηγοριών της διμηνιακής περιόδου (πίν. Ι.7,3).

Τομή Β

Η δοκιμαστική τομή Β (3Χ3 μ.) έγινε σε απόσταση 40 μ. περίπου βόρεια από τον πύργο Α, κοντά και βορειότερα ενός ορύγματος λαθρανασκαφής (διάμ. 2,5 μ. και βάθ. 0,85 μ.), προκειμένου να διαπιστωθεί η στρωματογραφία και στο τμήμα αυτό του οικισμού (εικ. Ι.4). Στη διαταραγμένη επίχωση του ορύγματος της λαθρανασκαφής βρέθηκαν κεραμική όλων των

εποχών κατοίκησης του οικισμού, καθώς και χάλκινο νόμισμα του Φιλίππου Β'. Οι επιχώσεις της τομής μάλιστα ήταν διαταραγμένες από μεγάλο αποθέτη των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Έως το βάθος των 2,50 μ. βρέθηκαν αργοί λίθοι, λατούπη, πολλά κομμάτια λακωνικών κεραμιδιών, μάζες σκουριών σιδήρου, τμήματα σιδερένιων εργαλείων, άφθονα όστρα, οστά και κέρατα ζώων, κομμάτια μυλόλιθων, καθώς και λίθινων τριπήρων, πήλινες αγνύθες (πίν. I.5,2), κωνικά σφοντύλια, τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου των ελληνοιστικών χρόνων, καθώς και κεραμική των αρχαϊκών, των κλασικών, των ελληνοιστικών (πίν. I.5,3), των ρωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνεται τμήμα μικρού πήλινου αγγείου των αρχαϊκών χρόνων με πεπλατυσμένο χείλος και δύο οπές για συγκόλληση, ερυθρόμορφα όστρακα (πίν. I.6,1-2), προσωπείο Σύληνου από τη διακόσμηση της λαβής πήλινης μελαμβαφούς οινόχους, τμήμα πήλινου μεγαρικού σκύφου και όστρακο πήλινου οξυπύθμενου αμφορέα με graffito της ελληνοιστικής εποχής. Βαθύτερα βρέθηκε κεραμική που χρονολογείται από την εποχή του Σιδήρου έως και την κλασική εποχή (πίν. I.6,3), καθώς και κεραμική της διμηνιακής περιόδου.

Τομή Δ

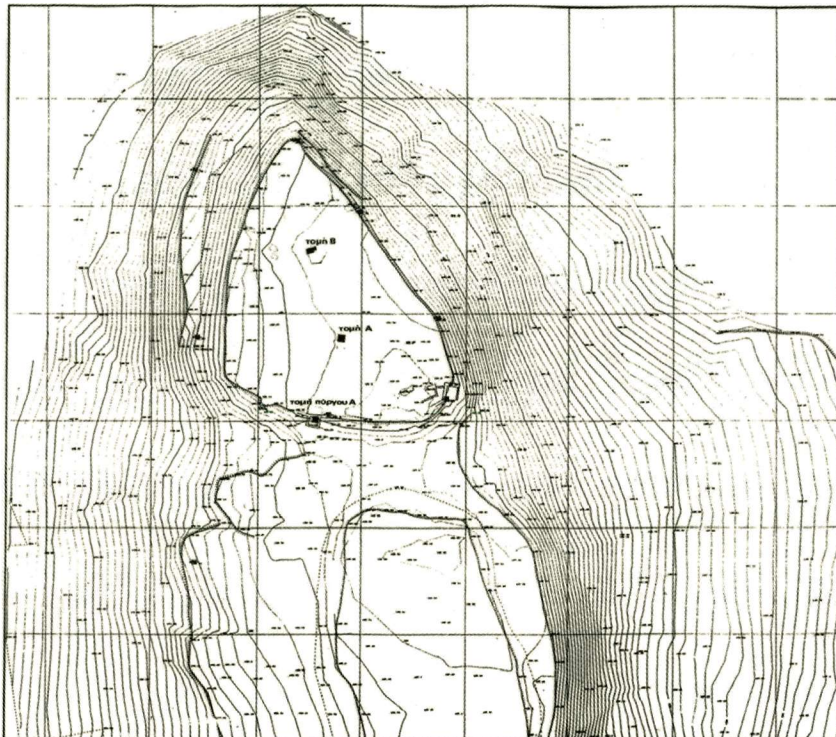
Στα νότια της οχύρωσης του οικισμού και σε απόσταση 150 μ. έγινε η δοκιμαστική τομή Δ (2Χ2 μ.). Στο επιφανειακό στρώμα βρέθηκαν σιδερένια ωοειδής πόρπη (Α.Κ. 1984/αρ. 67) και κεραμική των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Βαθύτερα εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με κεραμίδια λακωνικού τύπου και κεραμική των ελληνοιστικών χρόνων. Στην επίωση βρέθηκε επίσης λίγη κεραμική των προϊστορικών χρόνων, καθώς και μεγάλος λίθος τριπήρας. Ο βράχος βρέθηκε σε βάθος 0,80 μ. κι επάνω του το παλαιό επιφανειακό μαύρο στρώμα (πάχ. 0,20 μ.) του εδάφους. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν ότι η περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί για ποικίλες δραστηριότητες.

2. Η δεύτερη ανασκαφική περίοδος

Στις 4-7-1985 ξεκίνησε η δεύτερη ανασκαφική περίοδος στο «Πελίτι», η οποία είχε διάρκεια πέντε ημερών, επειδή στη συνέχεια προέκυψαν άλλες ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα στον τύμβο Α' της Ραχώνας και στον τύμβο με τη λίθινη κυκλική κρηπίδα («Ηρώ») του Αρχοντικού Πέλλας.

Τομή Α στον Πύργο Α

Στις ολιγοήμερες εργασίες ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στην τομή Α, στο βορειοανατολικό τμήμα του εσωτερικού του πύργου Α, με την αποκάλυψη συνολικά εννέα διαδοχικών «στρωμάτων» συνολικού πάχους 1,50 μ. (πίν. I.7.1). Διαπιστώθηκε τελικά ότι ο βράχος είχε σταδιακή κλίση προς τα ΝΔ. και ότι οι επιχώσεις που ερευνήθηκαν στο σημείο αυτό του οικισμού, βρίσκονταν κοντά στη νότια περιφέρειά του. Έτσι εξηγείται και ο μη εντοπισμός κάποιου τοίχου κτίσματος ή άλλης κατασκευής, παρά μόνο λίθων και κομματιών καμένου πηλού με αποτυπώματα ξύλου. Στην επίωση βρέθηκαν άφθονα όστρα, οστά ζώων, χαυλιόδοντες αγριόχοιρων, πήλινα δισκοειδή σφοντύλια, μικκύλα αγγεία, λίθινα εργαλεία (πίν. I.7,2), λίθινοι τριπήρες, καθώς και άφθονη χονδροειδής κεραμική, αλλά και καλής ποιότητας, απλή, αλλά και εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», καθώς και γραπτή κεραμική της διμηνιακής περιόδου (πίν. I.7,3).

Εικ. 1.4: Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης «Πελίτι»

Τομή Β

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στην τομή Β (εικ. 1,4), όπου στο ΝΑ. τμήμα της και σε βάθος 2,65 μ. βρέθηκε ο βράχος, επάνω στον οποίο υπήρχε κιτρινωπή επίχωση με κεραμική της διμηνιακής περιόδου. Στο κεντρικό τμήμα της τομής είχε ανοιχθεί αποθήκη των παλαιοχριστιανικών χρόνων με αποτέλεσμα να διαταραχθούν τα στρώματα των επιχώσεων των προγενέστερων εποχών. Η κεραμική που βρέθηκε στην τομή ανήκε σε όλες της εποχές κατοίκησης του οικισμού, ενώ άφθονη ήταν η παρουσία οστών ζώων, οστρέων και σαλιγκαριών.

Τομή Γ

Σε απόσταση 25 μ. δυτικά από τη βόρεια πλευρά του οικισμού και 50 μ. βόρεια από τη νότια πλευρά του έγινε η δοκιμαστική τομή Γ (2,50Χ2 μ.) (εικ. 1.4, πίν. 1.8,1). Η τομή έφτασε σε βάθος 3,20 μ., όπου εμφανίστηκε ο βράχος. Στα διαταραγμένα και εδώ ανώτερα στρώματα βρέθηκαν αργοί λίθοι, κομμάτια κεραμιδιών, οστά ζώων, όστρεα και κελύφη σαλιγκαριών,

καθώς και κεραμική των παλαιοχριστιανικών, των ρωμαϊκών, των ελληνιστικών, των κλασικών και των αρχαϊκών χρόνων, καθώς και της εποχής του Σιδήρου. Στο βορειοανατολικό τμήμα της τομής ήρθε στο φως αβαθές αποθηκευτικό όρυγμα ανοιγμένο στο βράχο (διάμ. 0,55 μ. και βάθ. 0,25 μ.). Οι νεολιθικές επιχώσεις (πάχ. 1,10 μ.) βρέθηκαν σε βάθος 2,10 μ. και ξεχώριζαν λόγω του κίτρινου πηλού τους. Αναγνωρίστηκαν τέσσερα νεολιθικά στρώματα, που διακρίνονταν μεταξύ τους με σαφήνεια, λόγω χρωματικής διαφοροποίησης, βρέθηκαν όστρακα και οστά ζώων, πήλινο κυλινδρόσχημο ανθρωπόμορφο ειδώλιο (ύψ. 0,05 μ. και διάμ. 0,02 μ.), άφθονη χονδροειδής κεραμική, καθώς και μικρό ποσοστό απλής και γραπτής κεραμικής.

3. Η τρίτη ανασκαφική περίοδος

Με σκοπό τη συστηματικότερη μελέτη του νεολιθικού υλικού και της στρωματογραφίας του οικισμού πραγματοποιήθηκε διήμερη ανασκαφική έρευνα στις 7-8 Μαΐου 1992 στην τομή Α του πύργου Α. Στη δυτική πλευρά της τομής αφαιρέθηκε συνολικά επίχωση πάχους 1,50 μ., με δέκα πάσσες πάχους 0,15-0,25 μ. η κάθε μία. Τα ευρήματα και τα αποτελέσματα της ανασκαφής παρουσιάζονται από τον Ιωάννη Ασλάνη στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης.

4. Ανασκαφικές περιόδους κατά τα έτη 1984, 1985 και 1999 στη νότια πλευρά του τείχους, στην πύλη, καθώς και στα δυτικά της πύλης

Η ανασκαφική έρευνα στο τμήμα του οικισμού, που βρίσκεται στα δυτικά και σε επαφή με την πύλη, άρχισε το 1984, συνεχίστηκε το 1985 και συμπληρώθηκε το 1999. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1999, που είχε διάρκεια μόνο δέκα ημερών, ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της νότιας (εξωτερικής) πλευράς του τείχους από τον πύργο Α έως την πύλη (πίν. I.8,2-3, πίν. I.9,1-2, πίν. I.10,1-3, πίν. I.11,1-2, πίν. I.12,1), καθώς και των δωματίων, που βρίσκονται στα δυτικά της (πίν. I.12,2, πίν. I.13,1-2, πίν. I.14,1). Επίσης έγινε η τοπογράφηση του οικισμού (εικ. I.4), η στέγαση του πύργου Α (πίν. I.9,1), καθώς και η περιγραφή της νότιας πλευράς του λόφου (πίν. I.9,2).

Στα δυτικά της πύλης αρχικά είχαν γίνει δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να διερευνηθεί ο χώρος σε αυτό το τμήμα του λόφου. Σχεδόν επιφανειακά βρέθηκαν τοίχοι, κάθετοι προς την πύλη και το τείχος (πίν. I.12,1), που σχηματίζουν τα δωμάτια Α, Β και Γ, τα δάπεδα των οποίων καλύπτονταν με στρώματα καταστροφής από κεραμίδια λακωνικού τύπου (πίν. I.12,1-2, πίν. I.13,1-2, πίν. I.14,1). Οι τοίχοι ήταν κτισμένοι με κομμάτια λίθων από ασβεστόλιθο και συλλεκτούς λίθους, τοποθετημένους στο ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ σε κάποια σημεία με λιθόπλινθους από παλαιότερα κτίσματα του οικισμού.

Δωμάτιο Α

Πρόκειται για μικρό ακανόνιστο δωμάτιο, που βρίσκεται σε επαφή με τον δυτικό τοίχο της πύλης, στα ανατολικά των δωματίων Β και Γ (πίν. I.12,2, πίν. I.13, 1-2, πίν. I.14,1). Έχει πλάτος στη βόρεια πλευρά 4 μ. και στη νότια 2,40 μ. Το μήκος στη δυτική πλευρά του ανέρχεται στα 6,30 μ., ενώ στην ανατολική περιορίζεται στα 5,70 μ. Ο βόρειος τοίχος του δωματίου έχει πάχος 0,70 μ., ενώ ο δυτικός 0,65 μ. στο βόρειο τμήμα του, που διαπλατύνεται κατά 0,15 μ. στο νότιο τμήμα του. Η πρόσβαση στο δωμάτιο αυτό πιθανότατα θα γινόταν από τη βόρεια πλευρά.

Στο στρώμα καταστροφής του δωματίου βρέθηκε άφθονη κεραμική των παλαιοχριστιανικών χρόνων, μεταξύ της οποίας συμπεριλαμβάνεται πλήρη χύτρα (ύψ. 0,14 μ. και διάμ. χειλούς 0,12 μ.) (πίν. I.14,2), καθώς και *miniimi* του Λέοντος Α' (457-474 μ.Χ.). Επίσης

βρέθηκε κεραμική όλων των εποχών της κατοίκησης του οικισμού. Ο χώρος του δωματίου είχε επιχρωθεί, όπως δείχνουν τα θραύσματα των κεραμιδιών, τα όστρακα των αγγείων (αποθηκευτικών, μεταφοράς, παρασκευής φαγητού, αλλά και άλλων χρήσεων) των ρωμαϊκών, των ελληνιστικών, των κλασικών και των αρχαϊκών χρόνων, της εποχής Σιδήρου και της διμηνιακής περιόδου, τα οστά ζώων, τα όστρεα, τα σιδερένια καρφιά, τα πήλινα σφοντύλια, το πήλινο νεολιθικό ειδώλιο, από το οποίο λείπει το σχηματοποιημένο κεφάλι (σωζ. ύψ. 0,08 μ. και διάμ. 0,04 μ.) (εικ. I,15,2, τελευταίο δεξιά), οι λίθινοι τριπτήρες και τα λίθινα εργαλεία. Στα τελευταία περιλαμβάνεται μισός προϊστορικός λίθινος σφυροπέλεκυς (0,08X0,06X0,04 μ.) και αιχμή ενός άλλου μικρότερου (0,06X0,045X0,04 μ.). Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το θραύσμα αγελαίας κεραμίδας λακωνικού τύπου των ελληνιστικών χρόνων, στο οποίο χαραχθηκε κωνικό κράνος με λοφίο και κέρατα (0,033X0,033 μ.) (πίν. I.14,3), καθώς και τμήμα μαρμάρινης λεκανίδας (0,13X0,13X0,85 μ.) με εγχάρακτα μοτίβα στη μια σωζόμενη οριζόντια, τεταρτοσφαιρική λαβή της, που χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια (πίν. I.15,1).

Δωμάτιο Β

Στα δυτικά του δωματίου Α και νότια του δωματίου Γ, δίπλα στο τείχος, αποκαλύφθηκε το δωμάτιο Β με χωμάτινο επίσης δάπεδο (πίν. I.12.2, I.13.2, I.14.1), που έχει μήκος 10,40 μ. και πλάτος 3,10 μ. στην ανατολική πλευρά, ενώ στη δυτική πλευρά αυξάνεται κατά 1 μ. Ο βόρειος και ο δυτικός του τοίχος έχουν πάχος 0,65 μ. Ο ανατολικός του τοίχος διακόπτεται από άνοιγμα εισόδου (πλάτ. 1,80 μ.) και έτσι τα δύο δωμάτια επικοινωνούσαν. Σχεδόν επιφανειακά αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με κεραμίδια λακωνικού τύπου, όπου βρέθηκαν κεραμική (η πλειονότητά της χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια), σιδερένια καρφιά, μικρή μάζα μολύβδου, θραύσματα γυάλινου ανοικτού αγγείου, καθώς και δύο πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια (ύψ. 0,08 μ. και διάμ. 0,042 μ.) (Πίν. I, 15, 2, α' από αριστερά) και ένα ζωόμορφο ειδώλιο (μήκ. 0,054 μ. και πλάτ. 0,023 μ.) των νεολιθικών χρόνων.

Σε τομή που έγινε κατά πλάτος στο ανατολικό τμήμα του μακρόστενου δωματίου Β διαπιστώθηκε έως το βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους στρώμα καταστροφής με κεραμίδια και κεραμική του 5^{ου} αι. μ.Χ. Βαθύτερα, κάτω από το πήλινο δάπεδο η επίχωση περιείχε κεραμική όλων των προγενέστερων εποχών κατοίκησης του οικισμού.

Δωμάτιο Γ

Το δωμάτιο Γ είναι μεγάλο και έχει ακανόνιστο σχήμα (πίν. I.12,2 πίν. I.13,2 πίν. I.14,1). Το πλάτος του στην ανατολική πλευρά είναι 4,10 μ. και στη δυτική του 5,45 μ., ενώ το μήκος του είναι 10,60 μ. στη νότια πλευρά και 11,30 μ. στη βόρεια. Οι τοίχοι του έχουν πάχος 0,65 μ. Στο μέσο του δυτικού του τοίχου υπάρχει άνοιγμα εισόδου (πλάτ. 1,65 μ.) για την τοποθέτηση διφυλκής ξύλινης θύρας (πίν. I.14,1). Δίπλα στην είσοδο βρέθηκε σιδερένιο εργαλείο, μυτερό στη μία άκρη και πεπλατυσμένο στην άλλη (μήκ. 0,16 μ.). Στο μέσο του νότιου τοίχου κατά την τελευταία φάση ανοίχθηκε είσοδος (πλάτ. 0,80 μ.) προς το δωμάτιο Β.

Σε τομή (1,90X3,30 μ.), που έγινε κατά πλάτος του ανατολικότερου τμήματος του δωματίου Γ, αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά στρώμα καταστροφής με λακωνικά κεραμίδια και καμένες ωμοπλίνθους. Στο στρώμα αυτό (πάχ. 0,50 μ.) βρέθηκαν μικρό νεολιθικό εργαλείο από πρασινομέλανο λίθο και πήλινο αμφικωνικό σφοντύλι της εποχής του Σιδήρου, σιδερένια καρφιά, σιδερένιο κλειδί λακωνικού τύπου (μήκ. 0,075 μ.) (πίν. I.15,3 αριστερά) και δισκόμορφο μολύβδινο σταθμίο με οπή στο κέντρο (βάρ. 42,5 γρ.), που φέρει στη μια όψη του εγχάρακτα τα γράμματα ΧΔΧ, ένδειξη του βάρους του (πίν. I.15,3 μέσο κάτω). Στα δυτικά της

μυλόπετρας, στο ίδιο στρώμα μαζί με όστρακα πήλινων αγγείων (αποθηκευτικών, μεταφοράς, επιτραπέζιων και μαγειρικών) των παλαιοχριστιανικών χρόνων, βρέθηκαν *miniimi* Λέοντος Α΄, μικρός χάλκινος κρίκος (πίν. I.15,3 μέσο επάνω) και χάλκινος κωδωνίσκος με κρίκο εξάρτησης, εγχάρακτες ταινίες στο κάτω μέρος του σώματός του και στο επάνω δύο σειρές επτά βαθύνσεων (ύψ. 0,058 μ. και διάμ. 0,03 μ.) (πίν. I.15,3 δεξ.).

Από την επίχωση του στρώματος καταστροφής προέρχονται σιδερένια και χάλκινα καρφιά, καθώς και άφθονα όστρακα αποθηκευτικών και άλλων αγγείων των παλαιοχριστιανικών χρόνων (πίν. I.16,2-3). Το στρώμα καταστροφής χρονολογείται από το μικρό χάλκινο νόμισμα στο τέλος της βασιλείας του Λέοντος Α΄ (457-474 μ.Χ.)⁹, που προαναφέρθηκε. Στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου, επάνω στο πήλινο δάπεδο, που διαπιστώθηκε σε βάθος 0,50 μ. από την επάνω σωζόμενη επιφάνεια των τοίχων του, βρέθηκε δισκόμορφη μυλόπετρα (διάμ. 0,44 μ. και πάχ. 0,13 μ.) των παλαιοχριστιανικών χρόνων με κυκλική οπή στο κέντρο της (διάμ. 0,05 μ.) και σιδερένιο γόμφο στην περιφέρεια για τη στερέωση της ξύλινης κυλινδρικής λαβής με την οποία περιστρεφόταν επάνω σε παρόμοια σταθερή μυλόπετρα (πίν. I.12,1, πίν. I.16,1). Η μυλόπετρα ίσως ήταν τοποθετημένη στο πεζούλι (μήκ. 3 μ. και πλάτ. 1 μ.), κατασκευασμένο με λίθους και λάσπη σε επαφή και κατά μήκος του ανατολικότερου τμήματος του βόρειου τοίχου του δωματίου. Στα δυτικά του πεζουλιού βρέθηκε τμήμα άλλης μυλόπετρας και το κατώτερο τμήμα μεγάλου πήλινου πύθου, τοποθετημένου σε όρυγμα του δαπέδου. Στον πύθο αποθηκεύονταν τα δημητριακά, ενώ το πεζούλι και ο χειρόμυλος χρησιμοποιούνταν στην παρασκευή των αλεύρων, για τις διατροφικές ανάγκες των ενοίκων του συγκροτήματος.

Στο νότιο τμήμα της τομής και σε βάθος 1,10 μ. από την επάνω σωζόμενη επιφάνεια του νότιου τοίχου του δωματίου, βρέθηκε ο βράχος στον οποίο είχαν θεμελιωθεί οι τοίχοι (πίν. I.17,1-2 πίν. I.18,1) και αδιατάρακτο στρώμα της διμηνιακής περιόδου με κεραμική και πήλινο σχηματοποιημένο ανδρικό ειδώλιο (ύψ. 0,045 μ. και διάμ. 0,027 μ.) (πίν. I.15,2). Στη βορειοδυτική γωνία της τομής ήρθε στο φως τμήμα ορθογώνιου μυλόλιθου. Η επίχωση κάτω από το δάπεδο περιείχε λίθους, λατύπη, διαλυμένες ωμοπλίνθους, άφθονα κομμάτια κεραμιδιών στέγης, κομμάτια μυλόλιθων, μικρό χάλκινο νόμισμα Θεοδοσίου Α΄, σιδερένια και χάλκινα καρφιά, όστρακα αγγείων αποθηκευτικών, μεταφοράς και παρασκευής φαγητού των υστερορωμαϊκών και των πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων (πίν. I.16,2-3), καθώς και των προγενέστερων εποχών κατοίκησης του οικισμού.

Τα δωμάτια γύρω από τα Α, Β και Γ (πίν. I,12,2, πίν. I,14,1)

Στα δυτικά του δωματίου Β, δίπλα στο τείχος, αποκαλύφθηκε το ανατολικότερο τμήμα του δωματίου Δ, με στρώμα καταστροφής κεραμιδιών στέγης στο δάπεδό του. Στα βόρεια του δωματίου Δ και στα δυτικά του δωματίου Γ ήρθε στο φως το ανατολικότερο τμήμα άλλου δωματίου, που ονομάστηκε δωμάτιο Ε. Τα δωμάτια Δ και Ε έχουν ίδιο πλάτος με τα δωμάτια Β και Γ, ενώ οι τοίχοι τους (πάχ. 0,65 μ.), που βρέθηκαν σε βάθος 0,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, είναι ενιαίοι. Στα βόρεια του δωματίου Γ διαπιστώθηκαν άλλα δύο δωμάτια, το ΣΤ στα ανατολικά και το Ζ στα δυτικά. Έχουν μήκος 5,40 μ. και κοινό τοίχο πάχους 0,65 μ. Κατά την αποκάλυψη των τοίχων τους βρέθηκε παλαιοχριστιανική κεραμική, μεταξυ των οποίων όστρακα οξυπύθμενου αμφορέα, ο οποίος φέρει στον ώμο του γραπτή επιγραφή με ερυθρό

⁹ Στον εμπροσθότυπο παριστάνεται πορτραίτο του αυτοκράτορα προς τα δεξιά με την επιγραφή LEO και στον οπισθότυπο λέων καθιστός, που κοιτάει προς τα πίσω. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως (Adelson - Kustas 1960, 185).

χρώμα (5^{ος} αι. μ.Χ.)¹⁰ (πίν. I.18.2). Στα βόρεια του δωματίου Α και στα ανατολικά του ΣΤ αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα του δωματίου Η, που έχει μήκος 4,90 μ. Ο ανατολικός του τοίχος (πάχ. 0,65 μ.) βρίσκεται στην προέκταση του δυτικού τοίχου της πύλης και ορίζει τον διάδρομο εισόδου προς το εσωτερικό του οικισμού. Κατά την αποκάλυψη των τοίχων των δωματίων αυτών βρέθηκε κεραμική των παλαιοχριστιανικών χρόνων και των άλλων εποχών κατοίκησης του οικισμού.

¹⁰ Για την κατηγορία LR 1 των αμφορέων, γνωστή στην παλαιοχριστιανική Πέλλα (Χρυσοστόμου Π. 1995, 123, εικ. 15), στην Έδεσσα (Χρυσοστόμου Αν. 1993, τόμ. 1, 597 κ.εξ., φωτ. 2) και άλλου βλ. Böttger 1992, 342 κ.εξ., Demesticha 2003, 469 κ.εξ., ειδικότερα 471 κ.εξ. με σχετική βιβλιογραφία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adelson - Kustas 1960

H. L. Adelson - G. L. Kustas, «A Bronze Hoard of the Period of Leo I», *MN*, IX, 1960, 139 κ.εξ.

Böttger 1992

B. Böttger, «Die kaiserzeitlichen und spätantiken Amphoren aus dem Kerameikos», *AM* 107, 1992, 342 κ.εξ.

Demesticha 2003

St. Demesticha, «Amphora production on Cyprus during the late roman Period», 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999 (2003), 469 κ.εξ.

Gouнарopoulos - Hatzopoulos 1985

L. Gouнарopoulos - M. B. Hatzopoulos, Les milliaires de la voie egnatienne entre Heraclée des Lyncestes et Thessalonique, *Μελετήματα* 1, 1985.

Hammond 1972

N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, I (1972).

Hatzopoulos - Loucopoulou 1992

M. B. Hatzopoulos - L. Loucopoulou, «Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)», *Μελετήματα* 11, 1992.

Hatzopoulos 1996

M. B. Hatzopoulos, «Macedonian Institutions under the Kings, A Historical and Epigraphic Study», *Μελετήματα* 22, 1996.

Papazoglou 1988

F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, BCH Suppl. XVI, 1988.

Δημητριάδης 1980

B. Δημητριάδης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20, 1980, 375 κ.εξ.

Θεοδωρίδης 1973

Π. Θεοδωρίδης, *Εγνατία οδός* (διπλωματική εργασία, Πολυτεχνείο Α.Π.Θ.), 1973.

Παναγιώτου 1996

A. Παναγιώτου, «Διαλεκτικές επιγραφές της Χαλκιδικής, της Μακεδονίας και της Αμφιπόλεως», Εμμ. Βουτυράς (Επιμ.) *Επιγραφές της Μακεδονίας, Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συμπόσιου για τη Μακεδονία*, 8-12 Δεκεμβρίου 1993 (1996), 134 κ.εξ.

Σιγανίδου 1980

Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 35, 1980, Β' 2-Χρονικά 412.

Χατζόπουλος 2001

Μ. Β. Χατζόπουλος, «Η έκδοση των επιγραφών της Τρίτης Μακεδονικής Μεριδος: Παρελθόν και μέλλον», Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, 2001, 157 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Αν. 1993

Αν. Χρυσοστόμου, «Εμπορικές ανταλλαγές της Έδεσσας μέσα από τους αμφορείς των πλαιιοχριστιανικών χρόνων», *Αρχαία Μακεδονία* V (1993), τόμ. 1, 597 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Αν.- Χρυσοστόμου Π. 2003α

Αν. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, «Γυναικείες ταφές των αρχαϊκών χρόνων στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002 (2003), 81 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Αν.- Χρυσοστόμου Π. 2003β

Αν. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου «Το Αρχοντικό Πέλλας», *Πέλλα και η περιοχή της* (2003), 107 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Αν.- Χρυσοστόμου Π. (υπό έκδοση)

Αν. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου «Τάφοι πολεμιστών των αρχαϊκών χρόνων από τη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», *Αρχαία Μακεδονία* VII (υπό έκδοση).

Χρυσοστόμου Παν. 2000

Παν. Χρυσοστόμου, *Η νεολιθική ειδωλοπλαστική της επαρχίας Γιαννιτσών* (αδημ. διδ. διατριβή 2000).

Χρυσοστόμου Π. 1984

Π. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 39, 1984, Β'-Χρονικά, 250.

Χρυσοστόμου Π. 1990

Π. Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας. Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* 1990, 205 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1995

Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 9, 1995, 117 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1997

Π. Χρυσοστόμου, «Η Ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας», *Αφιέρωμα στον Ν. G. N. Hammond*, 1997, 491 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π.- Χρυσοστόμου Παν. 1990

Π. Χρυσοστόμου - Παν. Χρυσοστόμου, «Νεολιθικές έρευνες στην περιοχή των Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 169 κ.εξ.

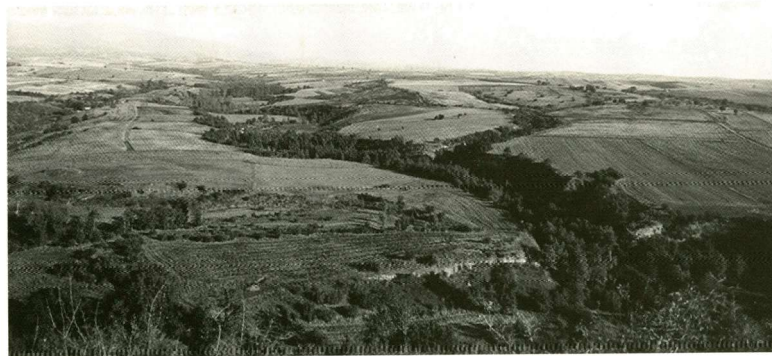
ΠΙΝΑΚΕΣ

1

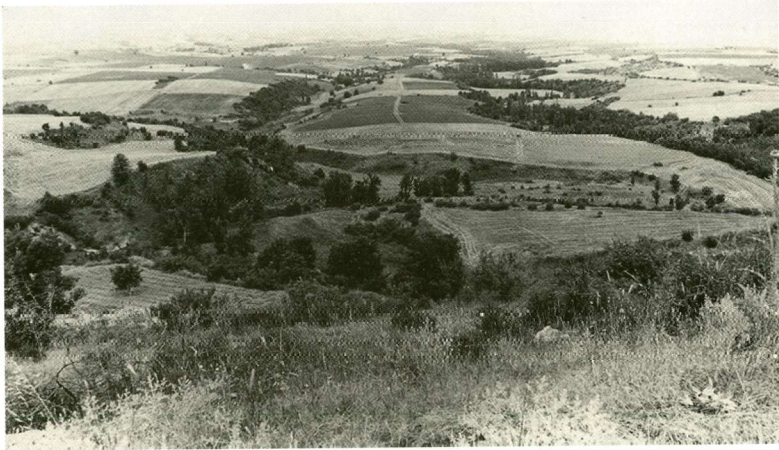

2

3

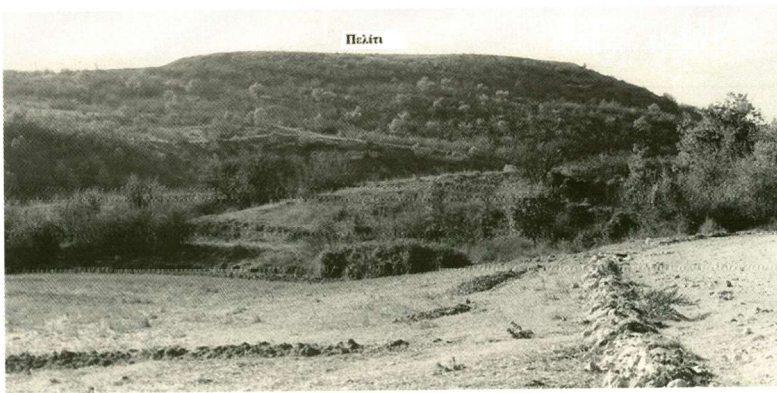
Πίνακας Ι.1: 1. Ο σύγχρονος οικισμός της Αγροσκιιάς, όπως φαίνεται από το λόφο «Πελίτι». 2. Η περιοχή βόρεια του «Πελίτι» και του Πλατανοπόταμου. 3. Η περιοχή βόρεια του «Πελίτι» και του Πλατανοπόταμου.

1

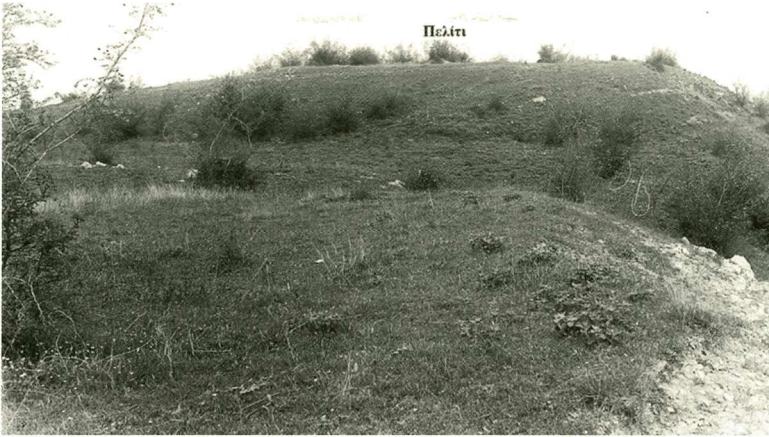

2

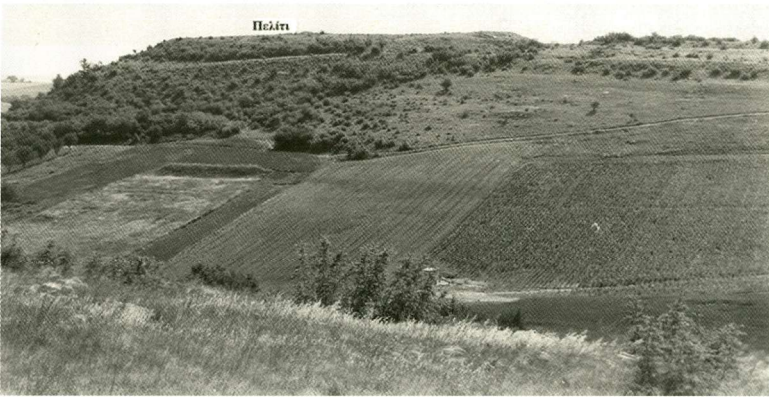

3

Πίνακας Ι.2: 1. Η περιοχή βόρεια του «Πελίτι» και του Πλατανοπόταμου. 2. Ο λόφος «Πελίτι» με τον αρχαίο οικισμό. 3. Ο λόφος «Πελίτι» με τον αρχαίο οικισμό.

1

2

3

Πίνακας 1.3: 1. Ο λόφος «Πελίτι» από νότια. 2. Ο λόφος «Πελίτι» από δυτικά-νοτιοδυτικά. 3. Ο καταστραμμένος από τις λαθρανασκαφές πύργος Α. Άποψη από νότια.

1

2

Πίνακας Ι.4: 1. Η περιοχή ανάμεσα στους βραχίονες του Πλατανοπόταμου με τον νεολιθικό οικισμό της Λεπτοκαρυάς (αρ. 1), τους οικισμούς της εποχής του Χαλκού (αρ. 2), της εποχής του Σιδήρου (αρ. 3) και των ελληνοιστικών χρόνων (αρ. 4). Αποψη από τον λόφο «Πελίτι». 2. Ο πύργος Α του τείχους μετά την αποκάλυψή του. Στη βορειοανατολική γωνία του εσωτερικού του η δοκιμαστική τομή. Αποψη από νότια.

1

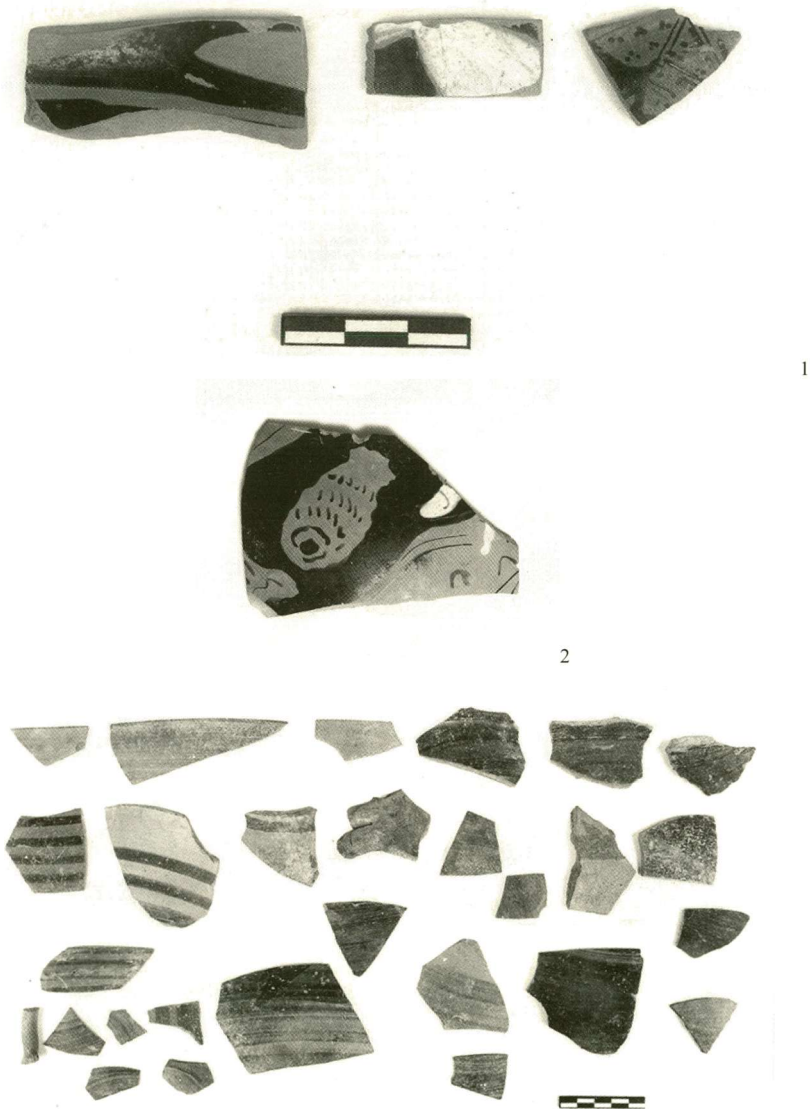

2

3

Πίνακας Ι.5: 1. Πύργος Α (τείχος). Εσωτερική πλευρά. Αποψη από δυτικά. 2. Πήλινες πυραμιδόσχημες αγνόθες από την τομή Β. 3. Οστρακα αγγείων κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων από την τομή Β.

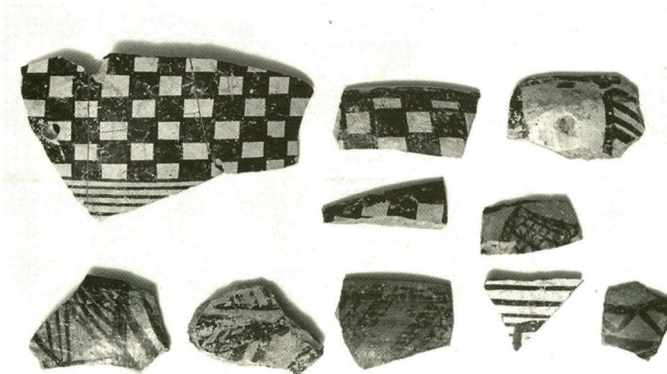
Πίνακας 1.6: 1. Οστρακα ερυθρόμορφων αγγείων. 2. Οστρακο ερυθρόμορφου αγγείου. 3 Κεραμική της εποχής του Σιδήρου.

1

2

3

Πίνακας Ι.7: 1. Τομή Α στον πύργο Α. 2. Λίθινα εργαλεία από τις νεολιθικές επιχώσεις της τομής Α του πύργου Α. 3. Γραπτή διμηνιακή κεραμική από τις επιχώσεις της τομής Α του πύργου Α.

1

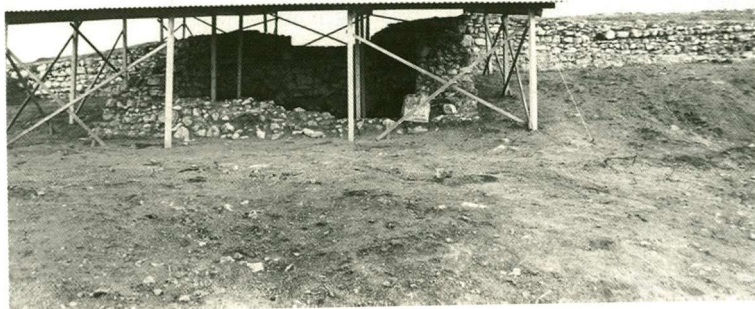

2

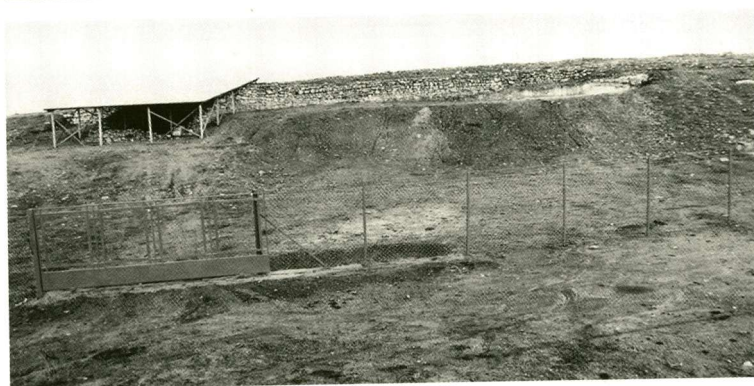

3

Πίνακας Ι.8: 1. Η βόρεια παρειά της τομής Γ. 2. Η εξωτερική όψη της νότιας πλευράς του τείχους με τον πύργο Α. Γενική άποψη από νότια. 3. Η εξωτερική όψη της νότιας πλευράς του τείχους με τον πύργο Α από νότια.

1

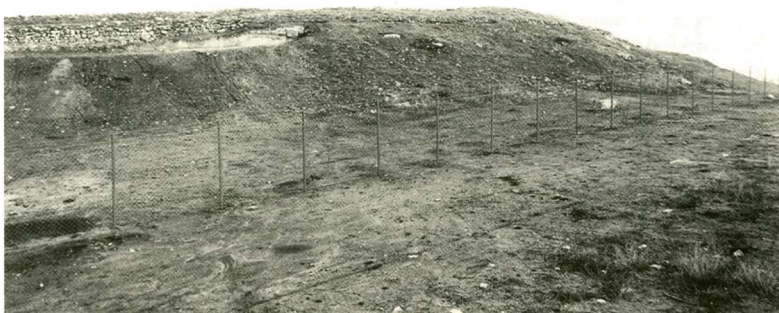

2

3

Πίνακας Ι.9: 1. Η εξωτερική όψη της νότιας πλευράς του τείχους με την περίφραξη και το στέγαστρο του πύργου Α. Άποψη από νότια. 2. Το στέγαστρο του πύργου Α. Άποψη από νότια. 3. Η εξωτερική όψη της νότιας πλευράς του τείχους.

1

2

3

Πίνακας Ι.10: 1-3. Η εξωτερική όψη της νότιας πλευράς του τείχους.

1

2

Πίνακας I.11: 1. Η εξωτερική όψη της νότιας πλευράς του τείχους 2. Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν στα δυτικά της πόλης.

1

2

Πίνακας I.12: 1. Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν στα δυτικά της πόλης. 2. Τα δωμάτια που αποκαλύφθηκαν στα δυτικά της πόλης.

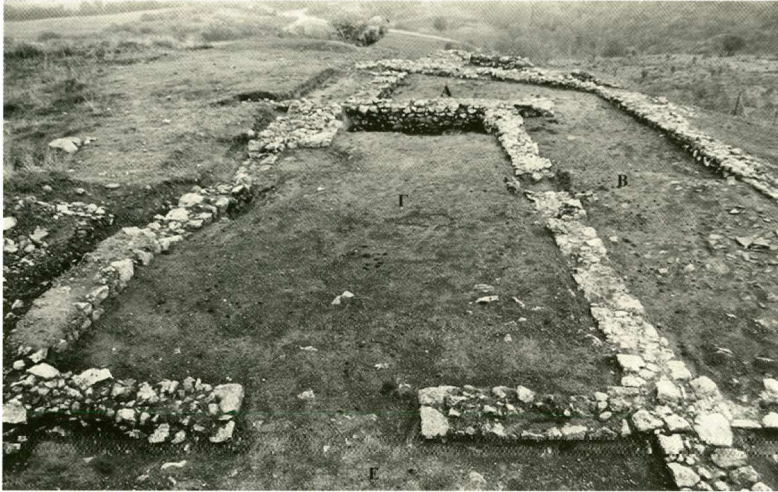

1

2

Πίνακας I.13: 1. Το δωμάτιο Α, που αποκαλύφθηκε στα δυτικά της πόλης. Άποψη από βορειοδυτικά. 2. Το δωμάτιο Β στα δυτικά του δωματίου Α και σε επαφή με το τείχος. Άποψη από δυτικά.

1

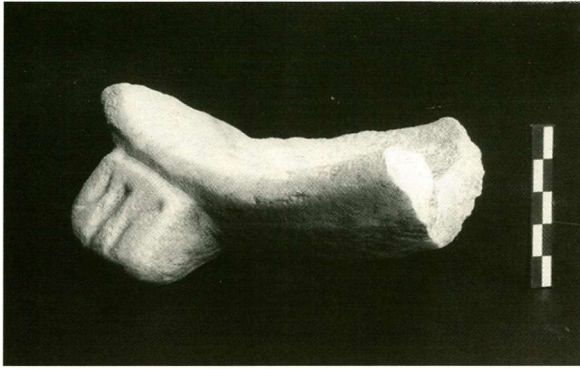

2

3

Πίνακας I.14: 1. Το δωμάτιο Γ στα δυτικά του δωματίου Α και βόρεια του δωματίου Β. 2. Η πλήρη χύτρα από το δωμάτιο Α. 3. Το εγχάρακτο κράνος σε κεραμίδι λακωνικού τύπου.

1

2

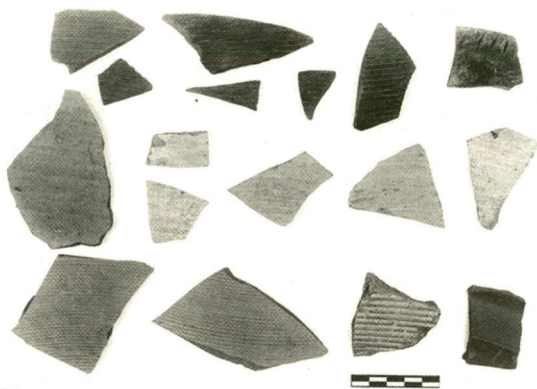

3

Πίνακας I.15: 1. Τμήμα μαρμάρινης λεκανίδας των παλαιοχριστιανικών χρόνων. 2. Πήλινα σχηματοποιημένα ειδώλια της Νεότερης Νεολιθικής – Χαλκολιθικής περιόδου. 3. Μεταλλικά αντικείμενα από το στρώμα καταστροφής του δωματίου Γ: αριστ. σιδερένιο κλειδί, μέση επάνω χάλκινος κρικός, μέση κάτω μολύβδινο σταθμίο, δεξιά χάλκινο κουδουνάκι.

1

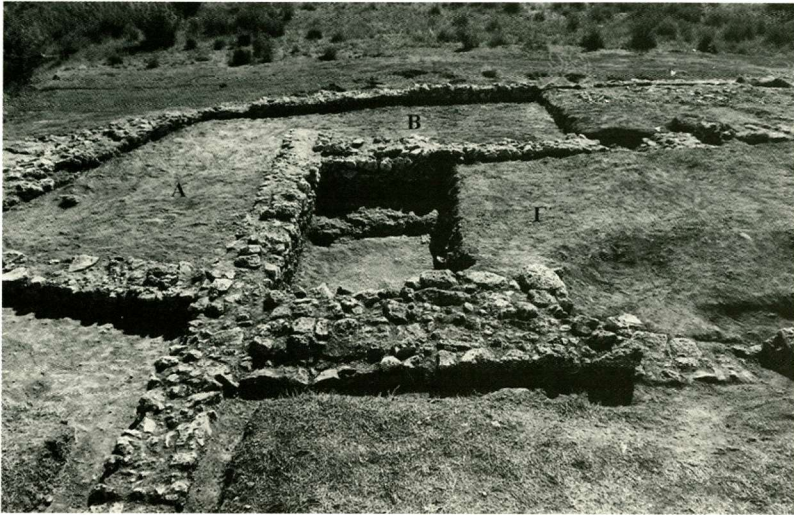

2

3

Πίνακας I.16: 1. Τομή στο ανατολικό τμήμα του δωματίου Γ με τη μύλοπετρα. 2. Όστρακα αμφορέων και άλλων αγγείων με διακόσμηση ραβδώσεων και αυλακώσεων. 3. Όστρακα αμφορέων και άλλων αγγείων με διακόσμηση ραβδώσεων και αυλακώσεων.

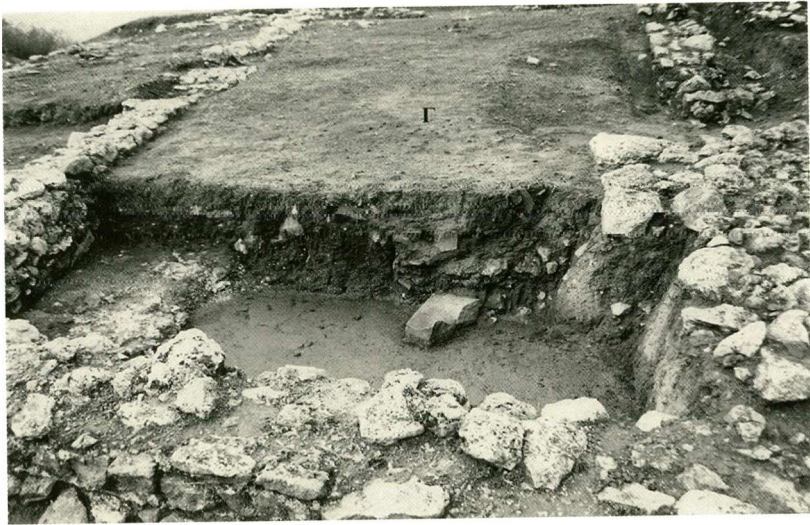

1

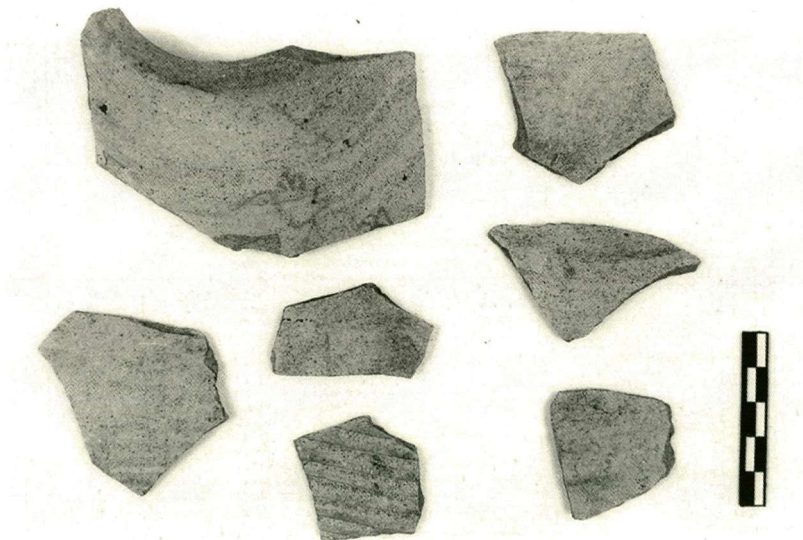

2

Πίνακας Ι.17: 1. Η τομή στο ανατολικό τμήμα του δωματίου Γ. Άποψη από βόρεια. 2. Η τομή στο ανατολικό τμήμα του δωματίου Γ. Άποψη από βόρεια.

1

2

Πίνακας Ι.18: 1. Η τομή στο ανατολικό τμήμα του δωματίου Γ. Άποψη από ανατολικά. 2. Οστρακα αμφορέα LR1 με γραπτή επιγραφή στον ώμο του.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

**Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΜΗΝΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΜΕΤΑΔΙΜΗΝΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
(Ο ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ)**

Ιωάννης Ασλάνης

A. Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΜΗΝΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΔΙΜΗΝΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ - ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

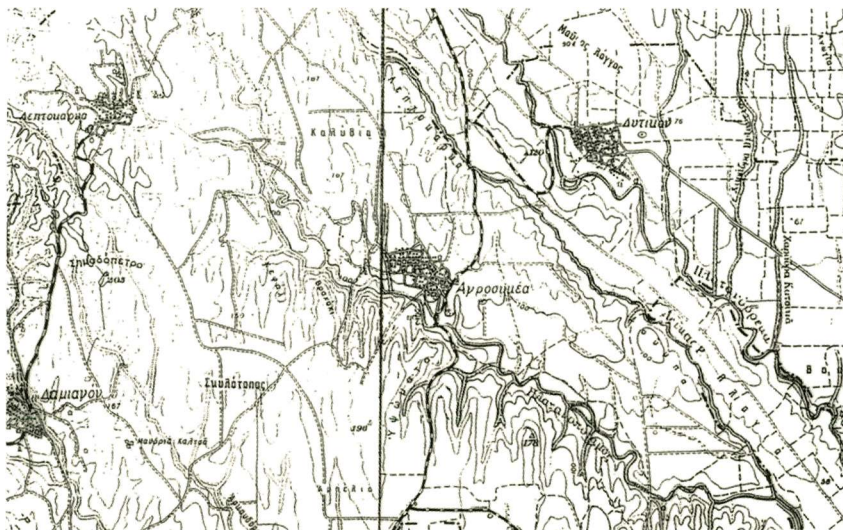
Ο οικισμός της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής περιόδου¹ αποτελεί την παλαιότερη εγκατάσταση στη θέση «Πελίτι», έλαβε όμως το όνομα του πλησιέστερου χωριού Αγροσυκιά, που βρίσκεται σε απόσταση μόλις 1 χλμ. ΒΑ (εικ. Π.1). Σήμερα η περιοχή χαρακτηρίζεται από την έντονη διάβρωση του εδάφους με βαθιά ρέματα που συγκεντρώνονται στον Πλατανόποταμο, ο οποίος με τη σειρά του εκβάλλει στον ποταμό Αξιό. Με βάση τα δεδομένα από πρόσφατες και παλαιότερες γεωλογικές έρευνες, κατά την εποχή της ίδρυσης του προϊστορικού οικισμού της Αγροσυκιάς, η εικόνα της ευρύτερης περιοχής ήταν εντελώς διαφορετική από τη σημερινή (εικ. Π.2). Στα ανατολικά, η κάλυψη από υφάλμυρα νερά της εύφορης κοιλάδας, που διαρρέει ο ποταμός Αξιός, βρισκόταν σε εξέλιξη ή μόλις ολοκληρωθεί, δημιουργώντας τον λεγόμενο «Κόλπο του Καστανά» (Schulz 1989, 375 κ.εξ.). Στα νότια, εξαιτίας των ίδιων περιβαλλοντικών συνθηκών, η θάλασσα είχε εισχωρήσει αρκετά στην ξηρά και έφθανε πλέον μέχρι την περιοχή της αρχαίας Πέλλας (Palasis 1973, 125 κ.εξ.). Έτσι, μεταξύ της ακτής και των νότιων και ανατολικών υπορειών του όρους Πάικου, μέχρι το υψόμετρο των 200 μ., απλωνόταν μια σχετικά στενή πεδινή ζώνη εδάφους πλάτους περίπου 5 χλμ. Σε αυτή τη ζώνη έχουν εντοπισθεί 18 οικισμοί που αποδίδονται στη διμηνιακή και τη μεταδιμηνιακή περίοδο (εικ. Π.3). Ο οικισμός της Αγροσυκιάς που είναι ένας από αυτούς, ιδρύθηκε σε υψόμετρο 189 μ., ένα από τα υψηλότερα σημεία της περιοχής, το οποίο παρέχει δυνατότητα επόπτευσης σε αρκετά μεγάλη απόσταση. Η θέση του στην άκρη του υψηλού εξάρματος προσφέρει στον οικισμό φυσική προστασία από όλες, εκτός της νότιας, πλευρές. Τα δύο αυτά στοιχεία, μαζί με την εύκολη πρόσβαση σε νερό, αποτελούν βασικά κριτήρια επιλογής μιας θέσης για την ίδρυση οικισμού, τα οποία ισχύουν σε ορισμένες περιόδους της Προϊστορίας (εικ. Π.4).

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν τα ανασκαφικά δεδομένα σε μια προσπάθεια να δοθεί στον αναγνώστη η εικόνα που εμφανίζει το υλικό πριν από την ανάλυση και τη σύνθεσή του, ώστε να μπορεί ο ίδιος να ελέγξει τα αποτελέσματα, αλλά και να μελετηθεί το υλικό στο μέλλον με κάποιον άλλο τρόπο. Η παρουσίαση της στρωματογραφίας θα γίνει με τη σειρά δημιουργίας των στρωμάτων, δηλαδή από τα παλαιότερα στα νεότερα. Με την ίδια σειρά θα ακολουθήσουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η παρουσίαση της κεραμικής θα είναι πιο σύνθετη.

1. Στρωματογραφία

Επιχώσεις του χαλκολιθικού οικισμού βρέθηκαν, όπως αναφέρθηκε, σε όλες τις τομές. Το πάχος τους κυμαίνεται από 1,10 μ. (τομή Α) έως 1,60 (τομή πύργου Α), είναι δε οι παλαιότερες,

¹ Στο μέρος II ο οικισμός θα αναφέρεται, όπου είναι απαραίτητο, και ως «νεολιθικός – χαλκολιθικός», καθώς η διμηνιακή και η μεταδιμηνιακή περίοδος εντάσσονται στο πλαίσιο της Χαλκολιθικής εποχής της ΝΑ Ευρώπης και της Μ. Ασίας αλλά και σε εκείνο της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου που καλύπτει την ίδια χρονική περίοδο και περιορίζεται μόνο στην Ελλάδα (Ασλάνης 1993, 133 κ.εξ., ο ίδιος 1998, 37 κ.εξ.). Για την αποφυγή σύγχυσης θα γίνεται χρήση των όρων «προδιμηνιακή», «διμηνιακή» και «μεταδιμηνιακή» περιόδους.

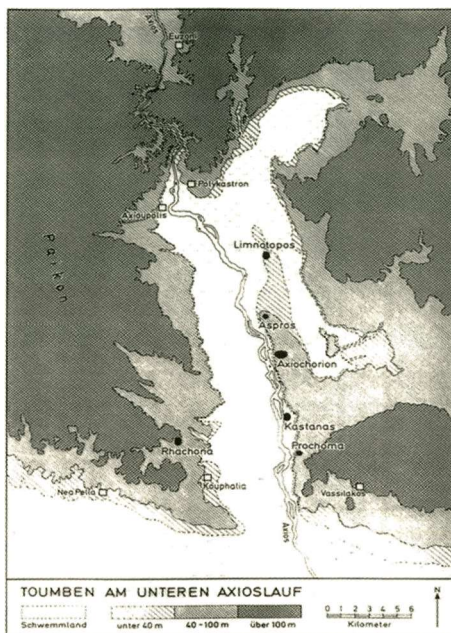
Εικ. Π.1: Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής Αγροσκιάς.

καθώς εδράζονται στο φυσικό έδαφος που στην προκειμένη περίπτωση είναι ασβεστολιθικός βράχος. Ακολουθούν επιχώσεις των Εποχών του Χαλκού και του Σιδήρου και τέλος τα κατάλοιπα του παλαιохριστιανικού οικισμού.

Τομή του πύργου Α

Η πληρέστερη μελέτη της στρωματογραφίας του χαλκολιθικού οικισμού έγινε στην τομή του πύργου Α, όπου οι λαθρανασκαφείς είχαν ήδη αφαιρέσει τα ανώτερα στρώματα που ανήκαν σε νεότερες περιόδους κατοίκησης. Το πάχος των επιχώσεων φθάνει το 1,60 μ. και κατανέμεται σε τέσσερα στρώματα κατοίκησης (εικ. Π.5). Η αριθμησή τους έγινε σύμφωνα με την πορεία της ανασκαφής από επάνω προς τα κάτω. Η περιγραφή τους όμως θα γίνει σύμφωνα με τον χρόνο δημιουργίας τους, δηλ. από κάτω προς τα επάνω.

Το στρώμα 4 εδράζεται στο φυσικό έδαφος και αποκαλύφθηκε στα 187,65 μ., κυρίως στο βόρειο ήμισυ της τομής. Στο υπόλοιπο τμήμα φαίνεται, ότι έχει κλίση προς τα νότια. Στην ανατολική παρειά οι επιχώσεις του έχουν πάχος 0,20-0,30 μ. και ελαφρά κλίση προς τα νότια, ενώ στη βόρεια παρειά πάχος 0,30-0,60 μ. και κλίση προς τα ανατολικά (εικ. Π.5). Στη δυτική παρειά εμφανίζεται μόνο στο βόρειο τμήμα, με έντονη κλίση προς τα νότια. Η σύστασή του ποικίλλει. Στη βορειοδυτική γωνία και σε έκταση περίπου 0,5 μ. εντοπίστηκε σωρός αμμώδους πηλού με μικρά κομμάτια ασβεστόλιθου που πιθανώς ανήκει σε κάποια κατασκευή απροσδιόριστου σχήματος (τοιχος;). Στα ανατολικά αυτού του σωρού η επίχωση αποτελείται από κιτρινωπό πηλό με λίγα κομμάτια άνθρακα, όστρακα κεραμικής και άμορφα κομμάτια ψημένου πηλού, τα οποία πυκνώνουν κοντά στην ανατολική παρειά. Αντίθετα, στα δυτικά του

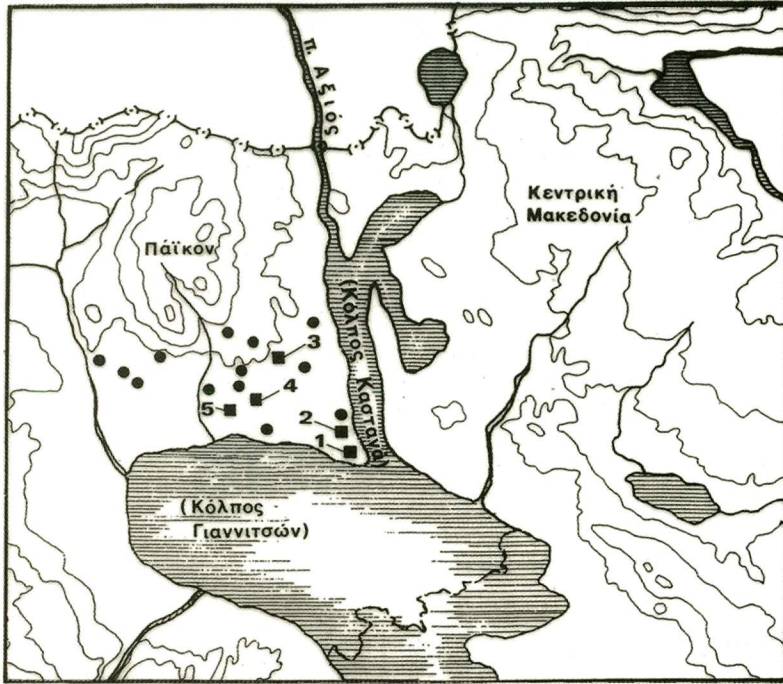

Εικ. II.2: Η διαμόρφωση των εκβολών του Αζιού ποταμού στην 4^η χιλιετία (από Schulz 1989).

σωρού η επίχωση γίνεται γκριζοκίτρινη, καθώς περιέχει περισσότερη στάχτη και άνθρακα (εικ. II.5α). Η έντονη κλίση της επίχωσης αμέσως μετά το σωρό δίνει την εντύπωση ότι ο σωρός αποτελεί ένα είδος ορίου του στρώματος προς τα δυτικά. Η περιορισμένη έκταση της ανασκαφής δεν επιτρέπει το σχηματισμό σαφέστερης εικόνας. Επιχώσεις αυτού του στρώματος αφαιρέθηκαν με την τελευταία πάσα της 12/7 στην ανασκαφή του 1985. Η προτελευταία πάσα της 11/7 του 1985 και η πάσα 9 του 1992 περιελάμβαναν επιχώσεις, τόσο αυτού, όσο και του επόμενου υπερκείμενου στρώματος (εικ. II.6 και II.7).

Το στρώμα 3 διαφοροποιείται σαφέστατα από το προηγούμενο σε όλες τις παρειές της τομής εξαιτίας της διαφορετικής σύστασής του. Η αρχή του βρίσκεται σε ποικίλο βάθος (στην ανατολική παρειά από τα 187,80 μ.), καθώς η επιφάνεια του πηλό, άμορφα κομμάτια ψημένου πηλού και όστρακα κεραμικής, περισσότερα απ' ό,τι στη δυτική παρειά. Κάποια ίχνη κατασκευών στην ανατολική άκρη της παρειάς θα συζητηθούν πιο κάτω (εικ. II.5β).

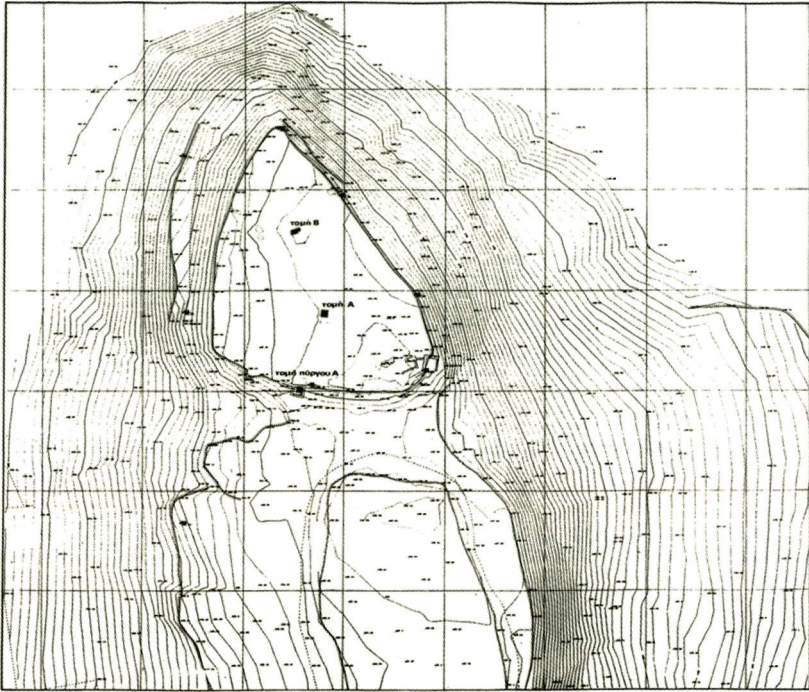
Ενδιαφέρουσα εικόνα παρουσιάζει στη δυτική παρειά, όπου το πάχος του κυμαίνεται μεταξύ 0,20 μ. και 0,80 μ. (εικ. II.5). Αποτελείται από γκριζόχρωμο πηλό με τεμάχια άνθρακα και όστρακα κεραμικής, ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα του. Στη βόρεια παρειά το πάχος του ποικίλλει από 0,20 μέχρι 0,60 μ. και αποτελείται από γκριζοκίτρινο στην ανατολική παρειά (εικ. II.5γ). Το πάχος του κυμαίνεται μεταξύ 0,60 μ. στη βόρεια, και 0,80 μ. στη νότια άκρη της. Η επίχωση περιέχει γκριζοκίτρινο και γκριζόχρωμο πηλό με άφθονα μικρά τεμάχια άνθρακα,

Εικ. II.3: Οικισμοί της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής περιόδου στην περιοχή της Βορτίας (1-5).

μικρούς λίθους, όστρακα κεραμικής και άμορφα κομμάτια ψημένου πηλού. Η διάταξη των οστράκων και των λίθων σε σειρές επιτρέπει την διατύπωση της άποψης, ότι στο σημείο αυτό υπήρχαν αλληπάλλληλες στρώσεις σε κάποια επιφάνεια κατοίκησης (πιθανώς κάποιο δάπεδο οικίας). Για τον λόγο αυτόν, στην ανατολική παρειά το στρώμα 3 μεταξύ 188,28 και 188,60 περίπου χαρακτηρίζεται ως στρώμα 3α. Το επάνω μέρος του στρώματος 3 συναντάται σε όλες τις παρειές περίπου στα 188,60 μ.

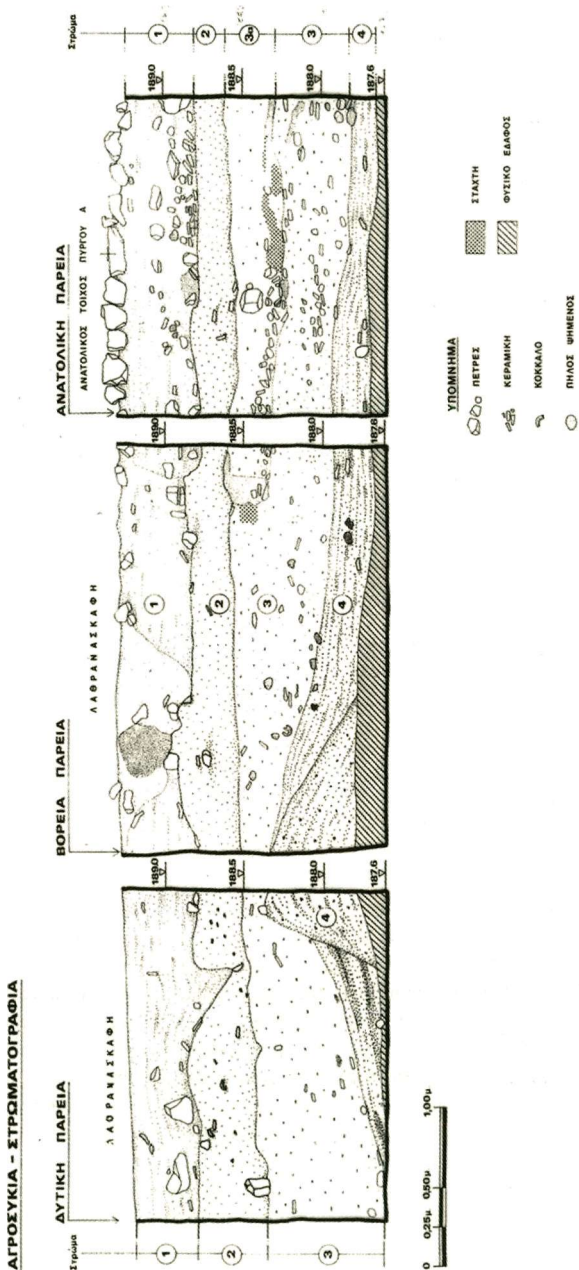
Το στρώμα 3α έχει διαφορετική σύσταση από εκείνη του 3 (εικ. II.5γ). Στο κάτω μέρος του υπάρχει άφθονη κεραμική και μικροί λίθοι, οι οποίοι καλύπτονται από γκριζοκίτρινο πηλό χωρίς την αφθονία των τεμαχίων άνθρακα, που παρατηρείται στα άλλα στρώματα. Το στρώμα αυτό, με εξαίρεση τη βόρεια, δεν εμφανίζεται στις άλλες παρειές (εικ. II.5). Αλλά και σ' εκείνη δεν συνεχίζεται παρά μόνο για 0,40 μ. περίπου στο ανατολικό τμήμα, όπου τερματίζει σε μία μάζα κιτρινόχρωμου άψητου πηλού πλάτους 0,15 μ. και σωζόμενου ύψους 0,20 μ. περίπου. Η παρουσία του θα συζητηθεί διεξοδικά στο κεφάλαιο της αρχιτεκτονικής. Επιχώσεις του στρώματος 3 (και 3α) αφαιρέθηκαν με τις πάσσες πάχους 0,20 μ. και 0,10 μ. της 9/7 και 10/7 στην ανασκαφή του 1985 και με τις τελευταίες πάσσες (18-20/7) της ανασκαφής του 1984. Είναι

Εικ. Π.4: Τοπογραφικό σχέδιο του προϊστορικού οικισμού στη θέση «Πελίτι» Αγροσυκιάς και οι θέσεις των ανασκαφικών τομών.

όμως σχεδόν αδύνατο να αποδοθούν ευρήματα στο στρώμα 3α, γιατί αυτό εντοπίστηκε ελάχιστα στην ανασκαμμένη επιφάνεια (εικ. Π.6 και Π.7).

Το στρώμα 2 βρίσκεται μεταξύ 188,60 και 188,80 μ. και εδράζεται στην οριζόντια επιφάνεια του προηγούμενου στρώματος, το οποίο ίσως έχει υποστεί ισοπέδωση (εικ. Π.5). Στη δυτική παρειά οι επιχώσεις του έχουν πάχος 0,30-0,50 μ. και αποτελούνται από καστανοκίτρινο πηλό, ο οποίος περιέχει λίγα τεμάχια άνθρακα και ψημένου πηλού. Στη βόρεια παρειά το πάχος του κυμαίνεται μεταξύ 0,40 και 0,30 μ. και έχει την ίδια σύσταση, μολονότι στο ανατολικό τμήμα του εμφανίζονται κάπως συχνότερα, αλλά ακόμη σπάνια, μικρά τεμάχια άνθρακα. Στην ανατολική παρειά το στρώμα δεν υπερβαίνει σε πάχος τα 0,20 μ. και χαρακτηρίζεται από την παρουσία τεμαχίων άνθρακα, που το διαφοροποιούν από το προηγούμενο 3α. Κατά την ανασκαφή του 1984 το στρώμα 2 αφαιρέθηκε με την πάσα πάχους 0,30 μ. της 16/7, η οποία περιέλαβε και μικρό μέρος του στρώματος 1. Κατά την ανασκαφή του 1992 αφαιρέθηκε με δύο πάσες (πάσες 4-5), από τις οποίες η ανώτερη (πάσα 4) περιείχε και επιχώσεις του υπερκείμενου στρώματος (εικ. Π.6 και Π.7).

Εικ. II.5 Στρωματογραφία της τομής του Πύρρου Α.

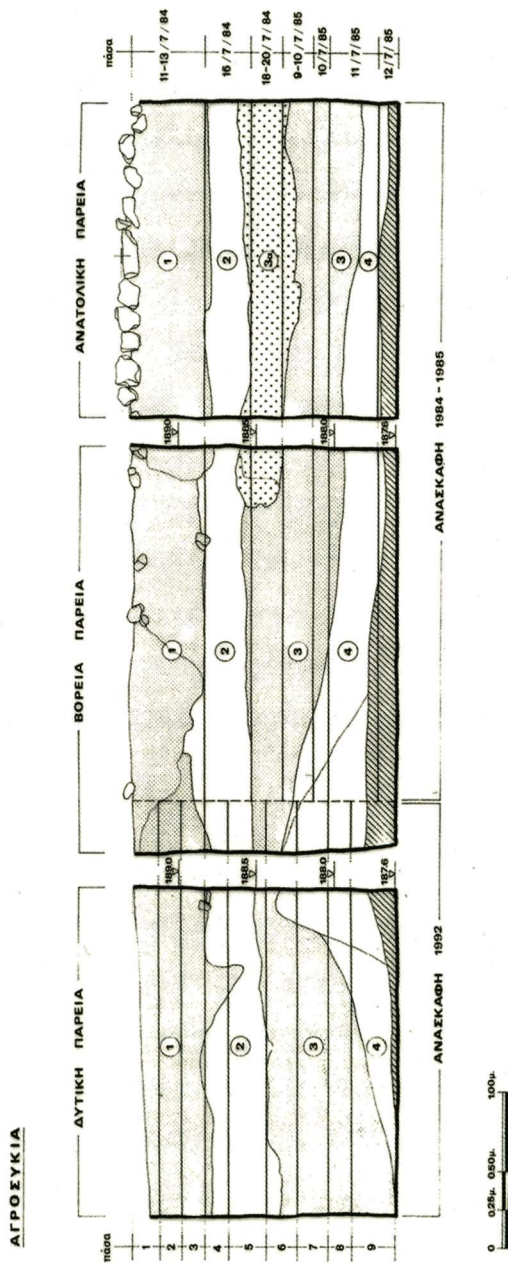
Το στρώμα 1 έχει υποστεί σημαντικές διαταραχές, τόσο από τη λαθρανασκαφή στη δυτική και βόρεια παρειά, όσο και από τη θεμελίωση του παλαιοχριστιανικού πύργου στην ανατολική παρειά της τομής. Δεν είναι, επομένως, σαφές, αν το στρώμα αυτό είναι πραγματικά το τελευταίο του χαλκολιθικού οικισμού. Το πάχος του στη δυτική παρειά είναι περίπου 0,45 μ. και η επίχωση ομοιογενής αποτελούμενη από χαλαρό γκριζο-γκριζοκίτρινο πηλό, ελάχιστα όστρακα και μερικούς λίθους (εικ. Π.5). Την ίδια σύσταση και πάχος έχουν οι επιχώσεις του στη βόρεια παρειά, οι οποίες, όπως αναφέρθηκε, έχουν διαταραχθεί από τη λαθρανασκαφή. Στην ανατολική άκρη της παρειάς διακρίνεται το σαφές όριο αποθέσεων με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε πηλό, οι οποίες συνεχίζονται και στην ανατολική παρειά με την ίδια σύσταση, αλλά με περισσότερη κεραμική και λίθους (μεταξύ 188,80 και 189,23 μ.). Το πάχος του στρώματος φθάνει εδώ τα 0,40 μ. Στο στρώμα 1 ανήκουν οι τρεις πρώτες πάσες (1-3) της ανασκαφής του 1992 συνολικού πάχους 0,50 μ. και οι πάσες της 11-13/7 από την ανασκαφή του 1984, που έχουν το ίδιο πάχος (εικ. Π.6 και Π.7).

Τομή Α

Η περιγραφή των στρωμάτων που προηγήθηκε, αναφέρεται στη στρωματογραφία της νότιας άκρης του οικισμού. Οι πληροφορίες από το εσωτερικό του οικισμού είναι περιορισμένες και προέρχονται από την τομή Α, η οποία ανοίχθηκε γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό. Όπως αναφέρθηκε, έχει διαστάσεις 3Χ3 μ. και ανασκάφηκε σε δύο περιόδους (1984-1985) (εικ. Π.4). Το σύνολο των γίνεται από επάνω προς τα κάτω. Από αυτά τα πρώτα δύο χαρακτηρίζονται ως επιφανειακά, το τρίτο και τέταρτο ανήκουν στην Εποχή του Σιδήρου και υπόλοιπα επιχώσεων έχει πάχος περίπου 2,60 μ. και αποτελείται από 8 στρώματα, η αρίθμηση των οποίων τέσσερα (στρώματα 5-8) στη διμηνιακή και μεταδιμηνιακή, περιόδους. Καθένα από τα στρώματα 5-8 έχει πάχος επιχώσεων από 0,25 μέχρι 0,32 μ. (σύνολο περίπου 1,20 μ.), και έχουν περίπου την ίδια σύσταση (κιτρινωπό πηλό, κεραμική, οστά, διάφορα άλλα αντικείμενα) με τα στρώματα της τομής στον Πύργο Α. Η ανασκαφή έγινε με 13 πάσες πάχους 0,10-0,30 μ. Επιχώσεις της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου αφαιρέθηκαν με τις πάσες 8-11 της ανασκαφής του 1984 και με δύο της ανασκαφής του 1985.

Αναλυτικότερα, με την πάσα 8, πάχους 0,20 μ. σε βάθος 1,40-1,60 μ. από την επιφάνεια, αφαιρέθηκε το κάτω τμήμα του στρώματος της Εποχής του Σιδήρου και το μεγαλύτερο μέρος του μεταδιμηνιακού στρώματος 5. Η πάσα 9 είχε πάχος 0,30 μ. (-1,60 μέχρι -1,90 μ.) και περιέλαβε όλο το στρώμα 6 και το κατώτερο τμήμα του υπερκείμενου στρώματος 5, ενώ η δέκατη πάσα, πάχους 0,30 μ. (1,90-2,10 μ.), το στρώμα 7. Με τις τρεις τελευταίες πάσες πάχους 0,10 μ. καθεμιά (σύνολο 0,30 μ.) αφαιρέθηκε το κατώτερο (παλαιότερο) χαλκολιθικό στρώμα. Σε βάθος περίπου 2,10 μ. (στρώμα 7) η τομή χωρίστηκε σε δύο τμήματα, από τα οποία ανασκάφηκε το νότιο. Όταν η ανασκαφή έφθασε στο φυσικό έδαφος, αναγνωρίστηκε αποθέτης της Εποχής του Σιδήρου. Η διάμετρός του είναι περίπου 0,55 μ. και ο πυθμένας του εισχωρεί 0,25 μ. μέσα στο βράχο. Βρίσκεται περίπου στη μέση της τομής Α και διαπερνά όλα τα νεολιθικά-χαλκολιθικά στρώματα, την έκταση των οποίων περιορίζει σημαντικά.

Επειδή στις πάσες 8-11 δεν έγινε διαχωρισμός των αποθέσεων της χαλκολιθικής περιόδου από εκείνες του αποθέτη της εποχής του Σιδήρου, η απόδοσή τους σε κάποιο συγκεκριμένο στρώμα είναι εξαιρετικά επισφαλής. Για τον λόγο αυτόν τα ευρήματά τους δεν συμπεριελήφθησαν στη μελέτη του αποκλειστικά στρωματογραφημένου υλικού.

Εικ. II.6 Τομή του Πύργου Α. Οι ανασκαφικές ενότητες και η προβολή τους στη στρωματογραφία.

Τομή Β

Στην τομή Β, που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του οικισμού, η ανασκαφή έφθασε επίσης μέχρι το φυσικό έδαφος. Και σ' αυτήν την τομή έγινε προσπάθεια μελέτης της στρωματογραφίας, καθώς εκεί εντοπίστηκαν οι παχύτερες οι επιχώσεις (περίπου 3,60 μ.) (για περισσότερα στοιχεία βλ. μέρος Ι, σ. 22 κ.εξ.). Ωστόσο, το υλικό που αναφέρεται στις χαλκολιθικές περιόδους του οικισμού (διμηνιακή και μεταδιμηνιακή) δεν προσφέρεται για αξιολόγηση, καθώς προέρχεται από διαταραγμένες επιχώσεις.

Παρατηρήσεις

Από την περιγραφή που προηγήθηκε, διαπιστώνει κανείς ότι η πληρέστερη εικόνα για τη στρωματογραφία του οικισμού προέρχεται από την τομή στον πύργο Α και επικουρικά από την τομή Α. Ασαφείς, αντίθετα, είναι οι πληροφορίες από την τομή Β. Οι ισχυρότερες επιχώσεις συνολικού πάχους 3,60 μ. συναντώνται στο βόρειο τμήμα του οικισμού και θα μπορούσαν να αποδοθούν είτε στην παρουσία εκεί πρώιμων φάσεων κατοίκησης που δεν συναντώνται νοτιότερα, είτε σε εντονότερη οικιστική δραστηριότητα. Με τη βοήθεια της τομής στον πύργο Α, έγινε φανερό ότι στη νότια πλευρά του οικισμού η επιφάνεια των παλαιότερων στρωμάτων 3 και 4 ακολουθεί την πορεία του φυσικού εδάφους, το οποίο εμφανίζει κλίση, οριοθετώντας πιθανώς το νότιο άκρο του οικισμού περίπου στο σημείο που εδράζεται το παλαιοχριστιανικό τείχος. Αντίθετα, η επιφάνεια του στρώματος 2 έχει οριζόντια κατεύθυνση, που επιτρέπει την υπόθεση ότι ο οικισμός συνεχιζόταν προς τα νότια, έξω από τα όρια του πύργου Α. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει το επόμενο στρώμα 1. Η παρουσία λίθων στο στρώμα 3α και 1, που είναι εμφανή στην ανατολική παρειά, υποδηλώνουν την παρουσία κτισμάτων.

Η διαδοχή των στρωμάτων του χαλκολιθικού οικισμού σε όλες τις τομές φαίνεται να είναι ομαλή και δεν παρατηρούνται στρώματα καταστροφής απλωμένα σε όλη την έκταση του οικισμού. Η διαπίστωση αυτή διατυπώνεται με επιφύλαξη, αφού η ανασκαμμένη έκταση είναι εξαιρετικά περιορισμένη (εικ. Π.4, τομές Α, Β και πύργου Α). Επίσης εξετάστηκε η πιθανότητα, η λαθρυνασκαφή που έγινε στο εσωτερικό του πύργου Α, να διατάραξε και να αφαιρέσει επιχώσεις που βρίσκονταν επάνω από το στρώμα 1. Ωστόσο, με δεδομένο ότι και στην τομή Α οι χαλκολιθικές επιχώσεις που βρίσκονται αμέσως κάτω από εκείνες της εποχής του Σιδήρου, έχουν το ίδιο πάχος με αυτές της τομής στο εσωτερικό του Πύργου Α, η πιθανότητα αυτή είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

2. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, τόσο στο κέντρο περίπου του οικισμού (τομές Α και Β), όσο και στη νότια άκρη του (πύργος Α) δεν εντοπίστηκαν, για διάφορους λόγους, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στην τομή Α ο αποθέτης της Εποχής του Σιδήρου διατάραξε τα στρώματα της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου, αλλά και κάθε κατασκευή που θα μπορούσε να υπάρξει εκεί. Στην τομή του πύργου Α επίσης δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικές κατασκευές. Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία δείχνουν ότι εντελώς τυχαία δεν τα συνάντησε η αρχαιολογική σκαπάνη. Στο στρώμα 4, για παράδειγμα, βρέθηκαν κομμάτια καμένου πηλού, στάχτη, κομμάτια άνθρακα δείχνοντας την παρουσία κάποιας κατασκευής σε κοντινή απόσταση. Αλλά και στο στρώμα 3α υπάρχουν ίχνη, αν και ασαφή, κάποιου κτίσματος μέσα στην ανατολική παρειά της τομής. Συγκεκριμένα, στο ανατολικό άκρο της βόρειας παρειάς,

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ			
περίοδος στρώμα	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ		
	1984	1985	1992
1	ημερ/νία ανασκαφής 12/7 13/7		1 πάσες 2 3
1-2	καθαρισμ.11-16/7		πάσα 4
2	16/7		πάσα 5
3	18-20/7	ημερ/νία ανασκαφής 9/7 (πάσα 20 εκ.) 10/7 (πάσα 10 εκ.)	6 πάσες 7 8
3-(4)			πάσα 9
(3)-4		11/7 (πάσα 40 εκ.)	
4		12/7 (πάσα 10 εκ.)	

Εικ. Π.7: Τομή του Πύργου Α: Οι ανασκαφικές πάσες στις περιόδους 1984-1985 και 1992.

περίπου στα 188,34 μ. διακρίνεται μάζα κίτρινου άψητου πηλού, ο οποίος, χωρίς να έχει σαφή όρια, διαχωρίζεται ευκρινώς από τις διπλανές επιχώσεις (εικ. Π.5). Το πάχος του είναι 0,15 μ. και το σωζόμενο ύψος περίπου 0,20 μ. Η ερμηγεία του ως πηλότοιχο δεν θα πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα, αν και δεν έχει αναγνωριστεί η συνέχειά του μέσα στην τομή. Το επάνω τμήμα του πηλού κλίνει προς τα ανατολικά, αποτέλεσμα ίσως της ισοπέδωσης που ακολούθησε. Η κοιλότητα με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε άνθρακα που βρίσκεται δίπλα στον πηλότοιχο, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως οπή πασσάλου, ο οποίος ενίσχυε τον τοίχο, ενώ τα όστρακα στον πυθμένα της, αποτελούσαν ίσως τη βάση του. Μια στρώση (άτακτη αλλά χαρακτηριστική) οστράκων κεραμικής και μικρών λίθων αρχίζει από την ανατολική πλευρά του πιθανού πηλότοιχου και συνεχίζεται μέχρι τη μέση της ανατολικής παρειάς, όπου τελειώνει με την παρουσία μεγαλύτερων λίθων (εικ. Π.5γ). Είναι πολύ πιθανό να αποτελούν το υπόβαθρο,

όπου εδράζονταν ο πηλότοιχος. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής δεν εντοπίστηκαν ίχνη του τοίχου στην ανασκαμμένη επιφάνεια, μάλλον γιατί εντοπίστηκε σε πολύ μικρή έκταση στη βορειοανατολική γωνία της τομής. Η στάχτη και ο καμμένος πηλός συνεχίζουν και στην ανατολική παρειά, και αποτελούν κατάλοιπα του ίδιου κτίσματος, που θα πρέπει να καταστράφηκε από φωτιά. Δεν είναι δυνατό, για τους ίδιους λόγους, να διαπιστωθεί, αν τα ίχνη αυτά αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης καταστροφής από φωτιά που εκτείνεται σε όλο τον οικισμό ή αν έχει περιορισμένη έκταση.

3. Κεραμική

Εισαγωγή

Η μελέτη της κεραμικής στην Αγροσυκιά έχει ως κύριο στόχο τον εντοπισμό στοιχείων, στα οποία είναι δυνατό να αναγνωριστεί η καλλιτεχνική, η αισθητική και, μέσα από αυτές, η πολιτιστική εξέλιξη, η οποία χαρακτηρίζει κατ' αρχήν τον ίδιο και κατ' επέκταση τους γειτονικούς οικισμούς. Με τη βοήθεια δε των αποτελεσμάτων της ανάλυσης και άλλων ευρημάτων (π.χ. ειδωλίων, αρχιτεκτονικών καταλοίπων) επιδιώκεται ο προσδιορισμός του τοπικού πολιτισμικού χαρακτήρα της περιοχής, στην οποία εντάσσεται ο οικισμός. Καθώς μάλιστα ο εντοπισμός ενός τέτοιου πολιτιστικού πλαισίου αποτελεί προϋπόθεση για τον συσχετισμό, χρονολογικό ή πολιτισμικό, της Αγροσυκιάς και της ευρύτερης περιοχής της με γειτονικές πολιτισμικές ομάδες, γίνεται κατανοητή η αναγκαιότητα του προσδιορισμού του. Παράλληλα, επιχειρείται η τεχνολογική σύνδεση με άλλους οικισμούς βασιζόμενη στην πετρογραφική ανάλυση του πηλού κυρίως της διμηνιακής κεραμικής. Η έρευνα αυτή ολοκληρώθηκε και έδωσε ενδιαφέροντα αποτελέσματα (βλ. Hitsiou 2003).

Κατά τη μελέτη του υλικού από τον οικισμό κρίθηκε σκόπιμο να αξιολογηθεί μόνον η κεραμική που προέρχεται από την τομή στο εσωτερικό του παλαιοχριστιανικού πύργου Α, καθώς είναι η μόνη τομή, στην οποία ανασκάφηκαν αδιατάρακτα στρώματα του χαλκολιθικού οικισμού. Καταγράφηκαν τα όστρακα που προέρχονταν από το χείλος, τις λαβές και τον πυθμένα των αγγείων, τα οποία θα μπορούσαν να δώσουν πληροφορίες για το σχήμα, τον τρόπο συγκράτησης και στήριξης των αγγείων. Από τα όστρακα, που προέρχονταν από το σώμα των αγγείων, καταμετρήθηκαν μόνον όσα έφεραν διακόσμηση κάθε είδους (γραπτή, εγχάρκτη, ανάγλυφη). Όλα αυτά απετέλεσαν ένα σύνολο 804 οστράκων κεραμικής που αναλύθηκε στατιστικά. Η ποσότητα αυτή μπορεί να είναι μικρή για την ισχυρή τεκμηρίωση των αποτελεσμάτων, ωστόσο, η απουσία δημοσιευμένης μελέτης υλικού αυτής της περιόδου από τη Μακεδονία καθιστά την παρούσα προσπάθεια αναγκαία με την ελπίδα τα αποτελέσματα θα αποτελέσουν το υπόβαθρο για την περαιτέρω έρευνα προς την ίδια κατεύθυνση.

Στη στατιστική ανάλυση του κεραμικού υλικού χρησιμοποιήθηκαν μόνον όσα όστρακα ήταν στρωματογραφημένα. Ορισμένα από αυτά προέρχονταν από πάσες, με τις οποίες αφαιρέθηκαν επιχώσεις δύο στρωμάτων (εικ. II.6 και II.7). Αυτή η επισφαλής στρωματογραφική θέση τους αναφέρεται σαφώς στην περιγραφή της κεραμικής κατά στρώμα και η παρουσία τους, εφόσον πρόκειται για σημαντικά ευρήματα, δεν χαρακτηρίζει ένα, αλλά περισσότερα στρώματα. Ωστόσο, παραμένουν αξιοποιήσιμα στη στατιστική ανάλυση του υλικού. Για τον λόγο αυτόν ανάγονται σε ένα από τα συγκεκριμένα στρώματα 1-4. Για την απόδοσή τους σε κάποιο από αυτά ελήφθησαν υπόψη οι δύο παράμετροι: (α) ο αριθμός των οστράκων της ίδιας κατηγορίας που συναντώνται στα γειτονικά στρώματα και (β) πόσο πάχος

ΔΙΑΚΟΣΜΗΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ																			
κατηγ. στρώμα	Γ Ρ Α Π Τ Η															ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ- ΑΝΑΓΛΥΦΗ			ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑ ΣΤΡΩΜΑ
	11	3γ	8	3α	4γ	5α 5βγ	4α	3β	9	4β	6	7	5β	10	12	14	13		
1					5	2 5	5	1	1		6	4	4	1	1	2	1	38	
1-2				1	5		2	10		1			1					20	
2					1		2	6							2			11	
3		1	2	11	4	3 2	16	11		4					6	3	1	64	
3-(4)						1 0	1	2							4	1		9	
(3)-4	1			8	1	2 2	5	2	1									22	
4		1	2		7	1 1	8	1							8			29	
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	1	2	4	20	23	9 10 19	39	33	2	5	6	4	5	1	21	6	2	193	

Εικ. Π.8: Η απόδοση με απόλυτους αριθμούς των κατηγοριών διακοσμημένης κεραμικής στα στρώματα της Αγροσκιάς.

από κάθε στρώμα αφαιρέσει η πάσα. Οι περιπτώσεις που προέκυψαν είναι οι ακόλουθες: (α) Η πάσα αφαιρέσει επιχώσεις ενός μόνο στρώματος. Αναφέρεται ως στρώμα 3 (β) Αφαιρέθηκε περίπου ίδια ποσότητα επιχώσεων από κάθε στρώμα. Δηλώνεται ως 3-4. (γ) Η πάσα περιέχει μεγαλύτερη ποσότητα επιχώσεων του υποκείμενου στρώματος. Δηλώνεται ως (3)-4. (δ) Η πάσα περιέχει μεγαλύτερη ποσότητα του υπερκείμενου στρώματος. Δηλώνεται ως 3-(4). Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις μειονεκτεί το στρώμα που βρίσκεται στην παρένθεση. Για την πληρέστερη κατανόηση των δύο παραμέτρων παρατίθενται ορισμένα παραδείγματα: Παράδειγμα 1: Από τα 10 όστρακα της κατηγορίας 3β («τοπική» διμηνιακή κεραμική) που προέρχονται από τις μεικτές επιχώσεις των στρωμάτων 1-2 (εικ. Π.8), αποδίδονται δύο στο στρώμα 1 και οκτώ στο στρώμα 2, γιατί, αν και προέρχονται εξίσου από επιχώσεις των δύο στρωμάτων, στο στρώμα 2 υπάρχουν περισσότερα όστρακα αυτής της κατηγορίας. Παράδειγμα 2: Από τα τέσσερα όστρακα της εγχάρκτης κεραμικής «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», τα οποία προέρχονται από τις μεικτές επιχώσεις των κατώτερων στρωμάτων και δηλώνονται ως 3-(4), τρία όστρακα αποδίδονται στο στρώμα 3 και μόνον ένα στο στρώμα 4, γιατί (α) με την πάσα αφαιρέθηκαν περισσότερες επιχώσεις του στρώματος 3 και (β) είναι ελάχιστη η αριθμητική διαφορά των οστράκων της συγκεκριμένης κεραμικής που υπάρχουν σε καθένα από τα εμπλεκόμενα στρώματα (εικ. Π.8,3α.4α και Π.9,3α.4α).

Συμβαίνει επίσης κεραμική των κατηγοριών 3α και 4β να εμφανίζεται μόνο σε μεικτές (1-2) και όχι σε αμιγείς επιχώσεις των στρωμάτων 1 και 2. Σ' αυτήν την περίπτωση το σύνολο των οστράκων προστίθεται στο στρώμα (στρώμα 2), το οποίο γειτνιάζει με άλλο, στην περίπτωση

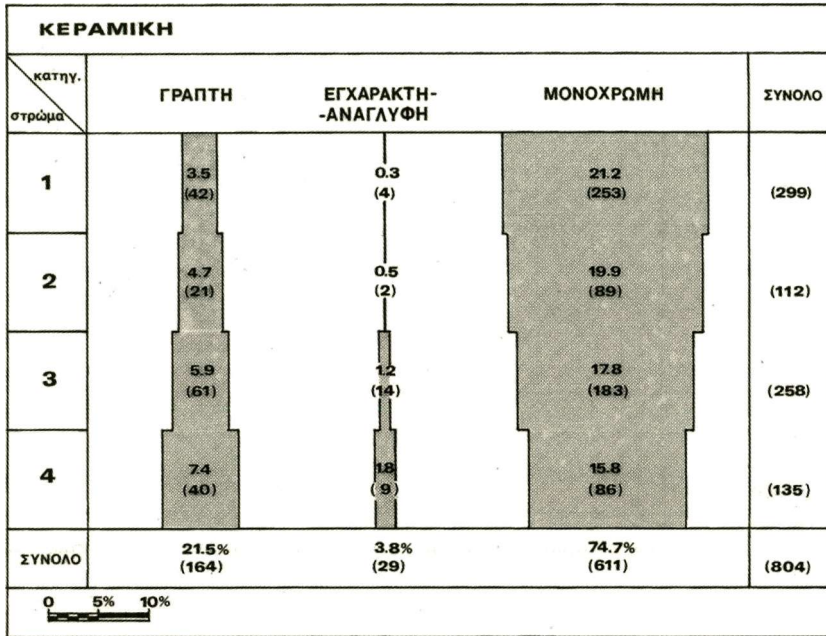
ΔΙΑΚΟΣΜΗΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ																		
κατηγ. στρώμα	Γ Ρ Α Π Τ Η													ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ- ΑΝΑΓΛΥΦΗ			ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑ ΣΤΡΩΜΑ	
	11	3γ	8	3α	4γ	5α/ 5βγ	4α	3β	9	4β	6	7	5β	10	12	14		13
1					9	2 5	6	3	1		6	4	5	1	1	2	1	46
2				(1)	2		3	14		(1)					2			23
3		1	2	11	4	4 3	19	13		4					9	4	1	75
4	(1)	1	2	8	8	3 2	11	3	(1)						9			49
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ						9/10												
	1	2	4	20	23	19	39	33	2	5	6	4	5	1	21	6	2	193

Εικ. Π.9: Η στατιστική απόδοση των κατηγοριών διακοσμημένης κεραμικής στα στρώματα της Αγροσκιάς.

αυτή το στρώμα 3, στο οποίο υπάρχουν όστρακα των ίδιων κατηγοριών. Στην περίπτωση, κατά την οποία όστρακα κάποιας κατηγορίας εμφανίζονται μόνο σε ένα από τα δύο γειτονικά στρώματα, τότε το σύνολο των οστράκων από τις μεικτές επιχώσεις αποδίδεται σ' εκείνο που έχει κεραμική της ίδιας κατηγορίας. Παράδειγμα αυτής της περίπτωσης αποτελεί η κεραμική με αλοιφή διακόσμηση (κατηγ. 5δ), η οποία εμφανίζεται μόνο στο στρώμα 1, στο οποίο αποδίδεται το μοναδικό όστρακο της ίδιας κατηγορίας από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (εικ. Π.8,6 και Π.9,6).

Μετά την απόδοση της κεραμικής από τα μεικτά σε αμιγή στρώματα, ο αριθμός των οστράκων κάθε κατηγορίας ανά στρώμα που χρησιμοποιούνται στη στατιστική ανάλυση, αυξήθηκε (πρβλ. εικ. Π.8 και Π.9). Συνολικά αξιολογήθηκαν 804 όστρακα, από τα οποία 164 φέρουν γραπτή, 29 εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση, ενώ 611 έχουν ακόσμητη επιφάνεια. Η στατιστική ανάλυση έγινε με τρόπο, ώστε τα ποσοστά των κεραμικών κατηγοριών να είναι συγκρίσιμα μεταξύ τους σε όλα τα στρώματα. Για να επιτευχθεί τούτο, διαιρέθηκε αρχικά ο αριθμός οστράκων κάθε κατηγορίας με το σύνολο της κεραμικής κάθε στρώματος και προέκυψε ένα ενδιάμεσο πηλίκον, το οποίο ονομάστηκε συμβατικά ενδιάμεσο πηλίκον α . Το άθροισμα των ενδιάμεσων πηλίκων (άθροισμα των α) απετέλεσε το συνολικό ποσοστό (100%) της αξιολογημένης στρωματογραφημένης κεραμικής. Ακολούθως υπολογίσθηκε το ποσοστό κάθε κατηγορίας ανά στρώμα σύμφωνα με τον τύπο:

$$(\alpha \times 100): \text{άθροισμα των } \alpha = \text{ποσοστό κάθε κατηγορίας κεραμικής στο στρώμα.}$$

Εικ. Π.10: Η ποσοστιαία παρουσία όλων των κατηγοριών κεραμικής (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί των οστράκων).

Κατηγορίες κεραμικής

Στο σύνολο της κεραμικής της Αγροσυκιάς αντιπροσωπεύονται αρκετές κατηγορίες, οι περισσότερες από τις οποίες είναι γνωστές στον ευρύτερο χώρο της βόρειας Ελλάδας, προσφέροντας έτσι μέσα από αυτές μια πολύ καλή, αν και κατ' ανάγκη μονομερή, ευκαιρία μελέτης των σχέσεων του συγκεκριμένου οικισμού με άλλους του ευρύτερου χώρου. Η κεραμική είναι μονόχρωμη και διακοσμημένη. Η διακόσμηση γίνεται με τη χρήση χρώματος (γραπτή), με χαράξεις (εγχάρακτη), με αυλακώσεις (αυλακωτή) ή με ανάγλυφα θέματα (πλαστική διακόσμηση). Αναλυτικά αναγνωρίστηκαν οι ακόλουθες κατηγορίες κεραμικής:

Η *μονόχρωμη κεραμική* με 611 όστρακα καταλαμβάνει στην Αγροσυκιά το 74,7% του συνόλου της στρωματογραφημένης κεραμικής (εικ. Π.10).

Σύμφωνα με τον χρωματισμό της επιφάνειας χαρακτηρίζεται ως:

1. Καστανέρυθη (α. καστανόχρωμη, β. ερυθρόχρωμη)
2. Γκριζομέλανη (α. γκριζόχρωμη, β. μελανόχρωμη).

Η *διακοσμημένη κεραμική* φέρει κάθε είδους διακόσμηση (γραπτή, εγχάρακτη και ανάγλυφη). Η γραπτή κεραμική αντιπροσωπεύεται από 164 όστρακα (21,5%), ενώ η εγχάρακτη-ανάγλυφη μόνον από 29 (3,8%) (εικ. Π.10).

Συνολικά αναγνωρίστηκαν οι ακόλουθες κατηγορίες:

3. Σοκολατί-καφέ χρώμα σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (διμηνιακή κεραμική)
4. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια
5. Λευκό χρώμα σε σκοτεινή επιφάνεια
6. Γκριζο χρώμα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια
7. Γραφίτης σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια
8. Ερυθρό χρώμα σε καστανή ή ερυθρή επιφάνεια
9. Ερυθρό ή καστανό χρώμα σε λευκοκίτρινη επιφάνεια
10. Ροζ-ερυθρό χρώμα σε σκοτεινή επιφάνεια
11. Πολυχρωμία
12. Εγγάρακτη
13. Ανάγλυφη
14. Αυλακωτή

Για την καλύτερη παρακολούθηση της κεραμικής εξέλιξης, θα παρουσιαστεί αρχικά κάθε κατηγορία χωριστά και ακολούθως συνθετικά η εικόνα τους στα διαδοχικά στρώματα του οικισμού.

Μονόχρωμη κεραμική

Αποτελεί τον κύριο όγκο του στρωματογραφημένου υλικού και καλύπτει, όπως αναφέρθηκε, περίπου το 75% (74,7%) του συνόλου της κεραμικής. Η ανάλυσή της περιορίστηκε μόνο (α) στον χρωματισμό, (β) στην επεξεργασία της επιφάνειας και (γ) στην ποιότητα του πηλού. Δόθηκαν επίσης δείγματα για πετρογραφική ανάλυση, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται μαζί με εκείνα διαφόρων θέσεων της Θεσσαλίας και της Δυτικής Μακεδονίας σε ειδική μελέτη (Hitsiou 2003).

Ανάλογα με το **χρώμα** της επιφάνειας η μονόχρωμη κεραμική διακρίνεται σε:

1. Καστανέρυθρη

Με ποσοστό 77,3% είναι η κυρίαρχη κατηγορία στη μονόχρωμη κεραμική (εικ. Π.11). Ο χρωματισμός της επιφάνειας - αποτέλεσμα ψησίματος σε αναγωγική ατμόσφαιρα - ποικίλει από ανοικτό καστανό μέχρι σκοτεινό ερυθρό. Το επίχρισμα που καλύπτει ορισμένες φορές της επιφάνεια δεν επηρεάζει το χρώμα της, γιατί έχει το ίδιο χρώμα με τον πηλό του αγγείου. Για τη λεπτομερέστερη παρακολούθηση των μεταβολών στο χρωματισμό της επιφάνειας στα διάφορα στρώματα του οικισμού, θεωρήθηκε αναγκαίος ο διαχωρισμός των οστράκων με καστανόχρωμη και ερυθρόχρωμη επιφάνεια.

1α. Μονόχρωμη κεραμική με καστανόχρωμη επιφάνεια

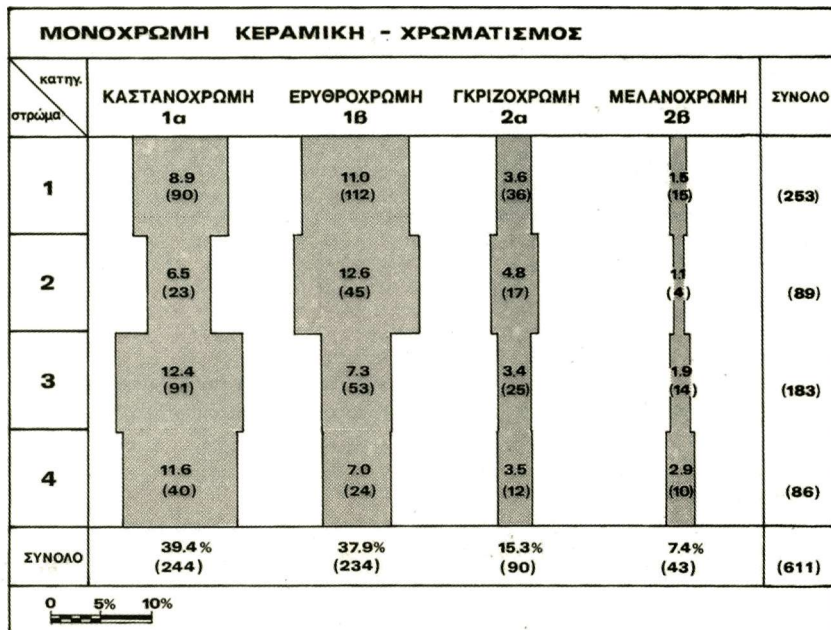
Το καστανό χρώμα είναι με ποσοστό 39,4% το συνηθέστερο στη μονόχρωμη κεραμική, ιδιαίτερα στα δύο πρώτα στρώματα του οικισμού (εικ. Π.11,1α).

1β. Μονόχρωμη κεραμική με ερυθρόχρωμη επιφάνεια

Με ποσοστό που πλησιάζει το 38% (37,9%) είναι η δεύτερη σε συχνότητα κατηγορία μονόχρωμης κεραμικής (εικ. Π.11,1β). Κυριαρχεί στα νεότερα στρώματα του οικισμού.

2. Γκριζομέλανη

Καταλαμβάνει το 22,7% του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής υστερώντας σαφώς έναντι της καστανέρυθρης (εικ. Π.11). Αλλά και ο διαχωρισμός σε γκριζόχρωμη και μελανόχρωμη κεραμική δείχνει ορισμένες διαφοροποιήσεις.

Εικ. Π.11: Η ποσοστιαία παρουσία των αποχρώσεων της μονόχρωμης κεραμικής (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί των οστράκων).

2α. Μονόχρωμη κεραμική με γκριζόχρωμη επιφάνεια

Με ποσοστό 15,3% είναι η τρίτη συχνότερη κατηγορία μονόχρωμης κεραμικής και σχεδόν διπλάσια από τη μελανόχρωμη (εικ. Π.11,2α).

2β. Μονόχρωμη κεραμική με μελανόχρωμη επιφάνεια

Καλύπτει μόνο το 7,4% του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής (εικ. Π.11,2β). Όπως και όλες οι προηγούμενες, συναντάται σε όλα τα στρώματα του οικισμού.

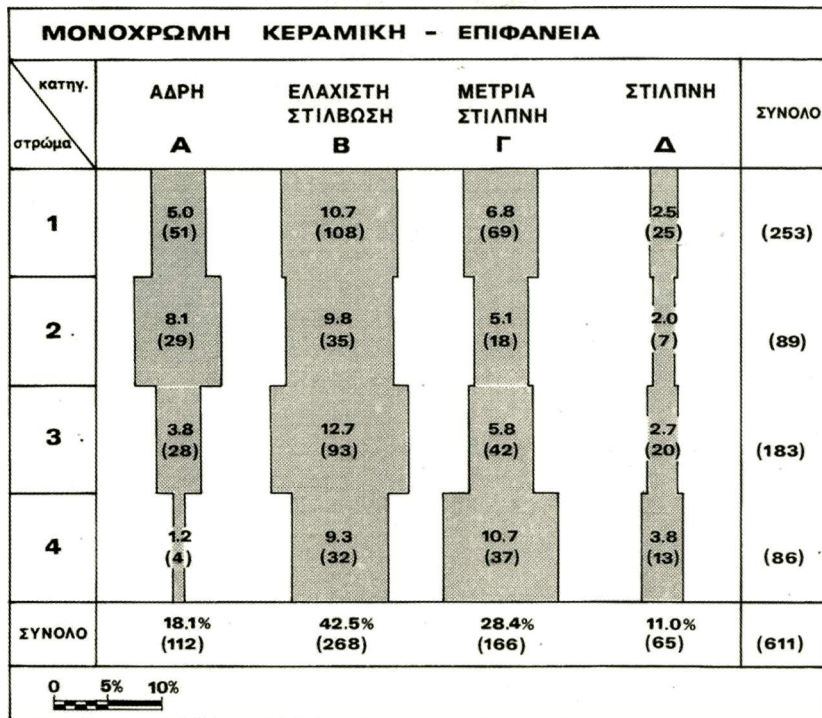
Ως προς την **επεξεργασία** της η επιφάνεια της μονόχρωμης κεραμικής παρουσιάζει τις ακόλουθες διαβαθμίσεις:

A. Αδρή

Η επιφάνεια δεν φέρει κανένα ίχνος λειαντικού εργαλείου. Συνήθως είναι ανώμαλη και μερικές φορές έχει μια υποτυπώδη επεξεργασία με το χέρι. Καταλαμβάνει το 18,1% του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής και συναντάται κυρίως στα νεότερα στρώματα του οικισμού (εικ. Π.12,Α).

B. Ελάχιστα στιλβωμένη

Στην επιφάνεια που εξακολουθεί να είναι αδρή, διακρίνονται αραιά ίχνη του λειαντικού εργαλείου. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται η μισή σχεδόν μονόχρωμη κεραμική (42,5%) (εικ. Π.12,Β).

Εικ. Π.12: Η ποσοστιαία παρουσία των διαβαθμίσεων στην επεξεργασία της επιφάνειας της μονόχρωμης κεραμικής (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί οστράκων).

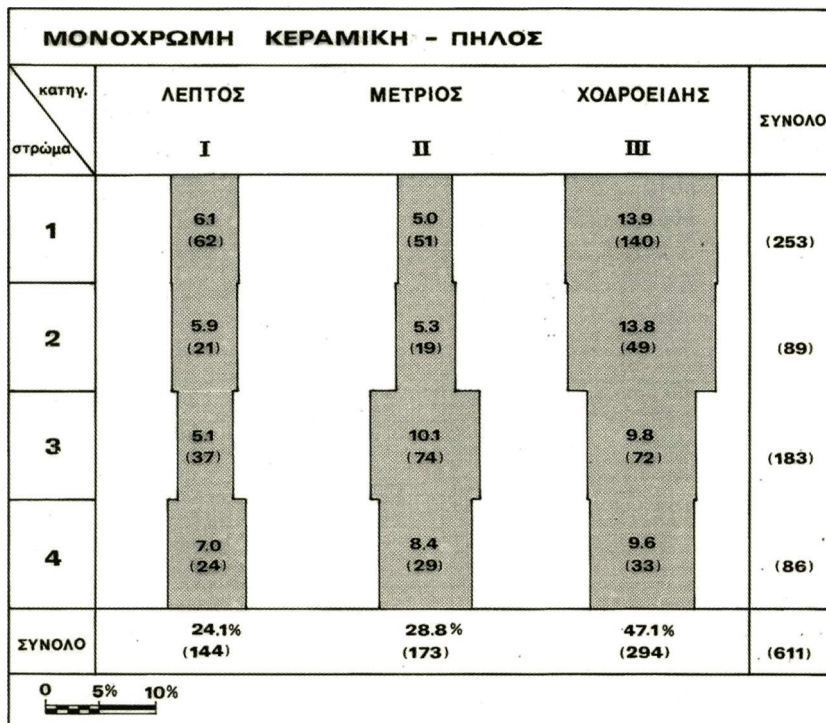
Γ. Μέτρια στιλβωμένη

Η επιφάνεια είναι πλέον λειασμένη με σαφή τα ίχνη του λειαντικού εργαλείου, εξακολουθεί όμως, ακόμη να είναι θαμπή. Τέτοια επιφάνεια έχει το 28,4% της μονόχρωμης κεραμικής και ιδιαίτερα στα κατώτερα στρώματα (εικ. Π.12,Γ).

Δ. Στιλπνή

Η καλύτερη επεξεργασία επιφάνειας στη μονόχρωμη κεραμική. Η στιλπνότητα της επιφάνειας οφείλεται είτε στη λείανση με κάποιο κατάλληλο εργαλείο είτε στην ισχυρή στιλβωση. Ωστόσο, μόνον το 11% της μονόχρωμης κεραμικής έχει στιλπνή επιφάνεια (εικ. Π.12,Δ).

Η απουσία προσμίξεων δηλώνει την **ποιότητα του πηλού**. Ως κριτήριο καθαρότητας θεωρήθηκε κυρίως η πρόσμιξη ή μη κόκκων άμμου στον πηλό και λιγότερο η παρουσία μίκας ή άλλων υλών. Ανάλογα με την παρουσία με το μέγεθος των κόκκων άμμου διαπιστώθηκαν οι ακόλουθες κατηγορίες:

Εικ. II.13: Η ποσοστιαία παρουσία των κατηγοριών πηλού στη μονόχρωμη κεραμική (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί οστράκων).

I. Λεπτός

Ο πηλός είναι καθαρός χωρίς προσμείξεις κόκκων άμμου. Αντιπροσωπεύει το 24,1% της μονόχρωμης κεραμικής και κατανέμεται ισομερώς σε όλα τα στρώματα του οικισμού (εικ. II.13,I).

II. Μέτριος

Ο πηλός περιέχει μικρούς κόκκους άμμου, η διάμετρος των οποίων δεν υπερβαίνει το 0,001 μ. Συναντάται συχνότερα από την προηγούμενη με ποσοστό 28,8% (εικ. II.13,II).

III. Χονδροειδής

Η διάμετρος των κόκκων της άμμου ή των θραυσμάτων λίθων υπερβαίνει το 0,001 μ. Με ποσοστό 47,1% είναι η συνηθέστερη κατηγορία, ιδιαίτερα στα νεότερα στρώματα (εικ. II.13,III).

Γραπτή κεραμική

Με 21,5% αποτελεί το δεύτερο σε συχνότητα κεραμικό σύνολο και χαρακτηρίζεται από την ποικιλία των χρωμάτων και των θεμάτων που διακοσμούν την εξωτερική και την εσωτερική επιφάνεια των αγγείων. Με βάση το χρώμα της διακόσμησης και της επιφάνειας, αλλά και τα διακοσμητικά θέματα διακρίνονται οι ακόλουθες κατηγορίες:

3. Σοκολατί-καφέ σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (διμηνιακή και «τοπική» διμηνιακή κεραμική)

Στην κατηγορία αυτή εντοπίστηκαν τρεις παραλλαγές που διαφοροποιούνται στην κεραμική ποιότητα, στην επεξεργασία της επιφάνειας και στη διακόσμηση.

3α. Σοκολατί-καφέ σε στιλπνή ωχροκίτρινη επιφάνεια (Διμηνιακή κεραμική)

Αντιπροσωπεύεται με 20 όστρακα ή 8,9% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.9,3α και Π.14,3α). Ο πηλός είναι καθαρός, η επιφάνεια στιλπνή και η διακόσμηση συμπαγής. Από άποψη ποιότητας και τεχνοτροπίας είναι όμοια με την κατηγορία Β3α2α των Wace και Thompson, γι' αυτό θεωρείται ως εισηγμένη από τη Θεσσαλία (Wace - Thompson 1912, 16). Για τον έλεγχο αυτής της άποψης δόθηκαν δείγματα για ορυκτολογική ανάλυση. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα υποστηρίζεται ότι η κεραμική αυτή προέρχεται από την περιοχή του Διμηνίου, Θεσσαλία (Hitsiou 2003, 168 κ.εξ.). Τα θέματα είναι παρόμοια εκείνων της Θεσσαλίας: το αβακοειδές (π.χ. πίν. Π.1,2, Π.2,3, Π.8,4 και πίν. Π.Α,2), το «ισοδομικό» (π.χ. πίν. Π.9,3, Π.11,3 και πίν. Π.Β,5), δέσμες παράλληλων πυκνά διαταγμένων γραμμών (π.χ. πίν. Π.1,2, Π.9,5 και πίν. Π.Α,6), τρίγωνα με εσωτερική διαγράμμιση (π.χ. πίν. Π.9,2) ή πλέγμα (π.χ. πίν. Π.2,2, Π.10,1), διαγραμμισμένες ταινίες (ευθύγραμμες ή καμπύλες) (π.χ. πίν. Π.7,β2, Π.9,4, Π.13,2, Π.21,1, Π.30,6, Π.31,2 και πίν. Π.Γ,3) ή πλέγμα (π.χ. πίν. Π.9,6, Π.11,2, Π.21,3 και πίν. Π.Β,3). Η διακόσμηση καλύπτει όλη την εξωτερική επιφάνεια των αγγείων, αλλά σε μερικές περιπτώσεις είναι σαφής ο περιορισμός των θεμάτων μέσα σε μετόπες, οι οποίες αναπτύσσονται στο χώρο ανάμεσα στις μαστοειδείς, συνήθως, αποφύσεις (π.χ. πίν. Π.8,4, Π.9,4 Π.10,1, Π.11,4 και πίν. Π.Β,4). Η εσωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με οριζόντιες γραμμές διαφόρου πλάτους (πίν. Π.9,4-6 και πίν. Π.Β,2-4).

3β. Σοκολατί-καφέ σε αστίλβωτη ή στιλβωμένη ωχροκίτρινη ή καστανόχρωμη επιφάνεια («τοπική» διμηνιακή κεραμική)

Η διακόσμηση γίνεται με καφέ-σοκολατί χρώμα σε αστίλβωτη, αλλά λεία, ή στιλβωμένη ωχροκίτρινη ή καστανόχρωμη επιφάνεια. Τα διακοσμητικά θέματα είναι τα ίδια με εκείνα της προηγούμενης κατηγορίας, ορισμένα μάλιστα έχουν το ίδιο τρόπο ανάπτυξης σε μετόπες (π.χ. πίν. Π.6,1, Π.8,5, Π.9,1-2, Π.10,2, Π.18,3, Π.21,3,5 και πίν. Π.Β,1). Στο χρώμα επιφάνειας, στα θέματα και στο χρώμα διακόσμησης μοιάζει με την προηγούμενη κατηγορία, από την οποία, όμως, διαφοροποιείται σαφώς εξαιτίας της κατώτερης ποιότητας πηλού και ψησίματος. Χαρακτηρίζεται ως μίμηση της διμηνιακής κεραμικής. Θεωρείται συμβατικά προϊόν τοπικής παραγωγής, χωρίς να αποκλείεται η προέλευσή της από τη Θεσσαλία, όπου υπάρχει επίσης ανάλογη κατώτερης ποιότητας διμηνιακή κεραμική. Γι' αυτό εντάσσεται στην κατηγορία Β3α2α των Wace και Thompson (Wace - Thompson 1912, 16). Συναντάται σε όλα σχεδόν τα στρώματα του οικισμού σε ποσοστό 22,6% (33 όστρακα), χαρακτηρίζει όμως το στρώμα 2 (εικ. Π.9,3β και Π.14,3β).

3γ. «Τοπική» διμηνιακή κεραμική με κυματοειδείς γραμμές

Εντοπίστηκε σε οριακή ποσότητα (2 όστρακα) μόνο στα κατώτερα στρώματα του οικισμού (εικ. Π.14,3γ). Ποιοτικώς είναι ίδια με την προηγούμενη παραλλαγή 3β. Η διαφοροποίηση οφείλεται στην παρουσία κάθετων ή οριζόντιων κυματοειδών γραμμών στην εσωτερική

διαγράμμιση ταινιών ή τριγώνων (πίν. Π.8,2). Στη Θεσσαλία συναντάται στα πρώιμα αγγεία της κατηγορίας Β3 του Τσουντά (Τσουντάς 1908, 219 πρβλ. και Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 5,67). Ιδιαίτερα συχνά υπάρχει σε θέσεις της ΝΑ Αλβανίας (Korkuti 1995, 195, πίν. 76,7-9, πίν. 77,2-4.6.8).

4. *Μελανό σε ερυθρό*

Σε αυτήν την κατηγορία η διακόσμηση γίνεται με σκούρο καφέ ή μελανό χρώμα επάνω σε στυλβή ή αστύλβωτη ερυθρόχρωμη ή σκοτεινή καστανόχρωμη επιφάνεια. Αποτελεί την πολυαριθμότερη γραπτή κατηγορία με 67 όστρακα, τα οποία αποτελούν το 33,5% του συνόλου της γραπτής και εγχάρακτης κεραμικής (εικ. Π.9,4α-γ και Π.14,9α-γ). Ανάλογα με τη διακόσμηση διακρίνονται σε τρεις παραλλαγές:

4α. *Μελανό σε ερυθρό με διμηνιακή διακόσμηση*

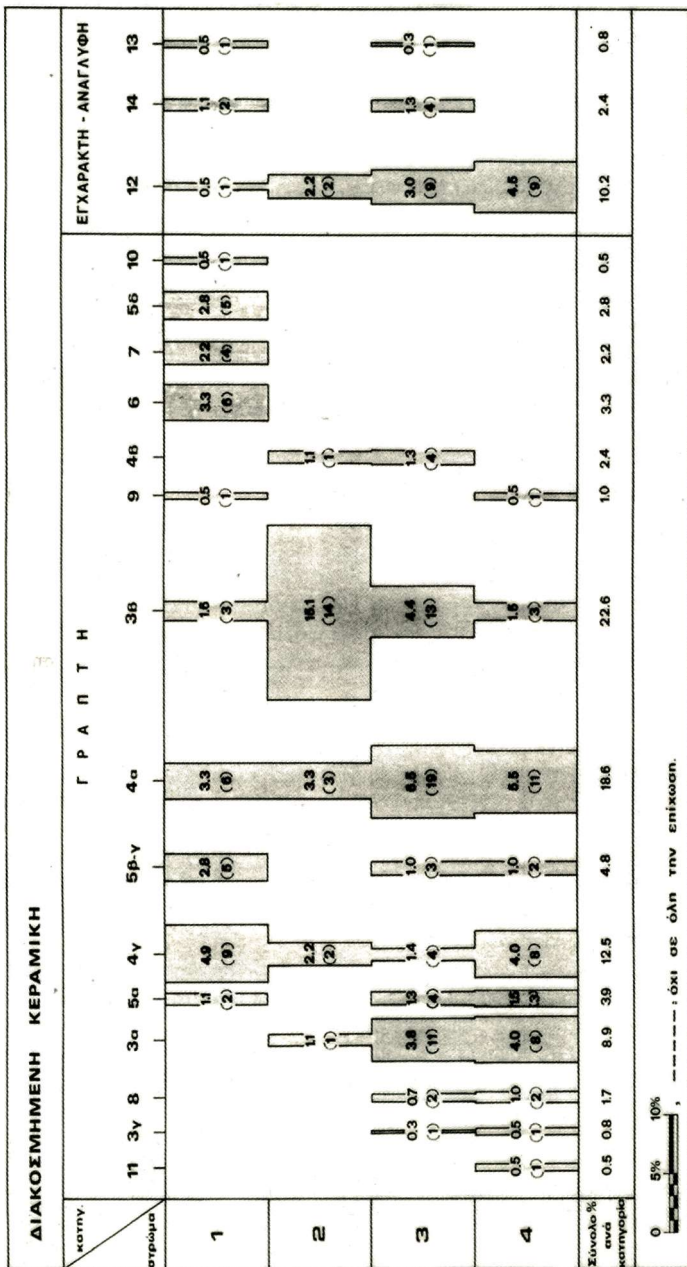
Σχετίζεται άμεσα με την κεραμική τύπου Β3α2β που εντόπισαν οι Wace, Thompson αλλά και ο Hauptmann στη Θεσσαλία (Wace - Thompson 1912, 16, Hauptmann 1981, 57 κ.ε.ξ.). Η ερυθρή ή σκοτεινή καφέ επιφάνεια είναι συνήθως στυλβωμένη αλλά και αστύλβωτη. Τα μελανόχρωμα θέματα είναι ίδια με αυτά της διμηνιακής κεραμικής. Πρόκειται κυρίως για ταινίες με εσωτερική διαγράμμιση,γωνιώδεις,μυαανδροειδείς (π.χ. πίν. Π.10,3, Π.11,2, Π.21,1, Π.33,2) ή καμπύλες (π.χ. πίν. Π.5,6 και πίν. Π.Α,5). Πλέγμα γραμμών (δικτυωτό) γεμίζει επίσης τρίγωνα (π.χ. πίν. Π.7,β4) ή ζώνες (π.χ. πίν. Π.8,3, Π.11,2.5, Π.18,4, Π.34,1 και πίν. Π.Γ,1). Ως θέματα υπάρχουν επίσης οι «αλληλοσυγκρούμενες» δέσμες ισοπαχών γραμμών, οι δέσμες οριζόντιων γραμμών ιδιαίτερα στο εσωτερικό ανοικτών αγγείων (π.χ. πίν. Π.4,3, Π.11,1, Π.18,3, Π.21,4). Σπανιότερα εμφανίζονται η αβακωτή (πίν. Π.1,5) διακόσμηση και τα ανεστραμμένα τόξα (γιρλάντες) στο εσωτερικό χείλος ανοικτών αγγείων (πίν. Π.10,3, Π.11,5, Π.34,1). Σε αυτή την κατηγορία εμφανίζεται το θέμα της δέσμης παράλληλων λεπτών γραμμών, που τέμνονται εγκάρσια από μία άλλη (πίν. Π.4,3) που χαρακτηρίζει την εγχάρακτη διακόσμηση (πρβλ. πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5). Η κατηγορία 4α εντοπίστηκε συνολικά σε 39 όστρακα που αντιστοιχούν σε ποσοστό 18,6% του συνόλου της γραπτής και εγχάρακτης κεραμικής (εικ. Π.9,4α και Π.14,4α).

4β. *Μελανό σε ερυθρό με κυματοειδείς γραμμές*

Ως προς τον χρωματισμό των θεμάτων και της επιφάνειας είναι ίδια με την προηγούμενη παραλλαγή 4α, από την οποία διαφέρει στην παρουσία κυματοειδών γραμμών ως διαγράμμισης στο εσωτερικό των διμηνιακών διακοσμητικών μοτίβων, υποκαθιστώντας τις εγκάρσιες ευθείες γραμμές (πίν. Π.13,5 και μάλλον πίν. Π.21,6). Συγγενής της κατηγορίας 3γ ως προς την διακόσμηση, διαφέρει από αυτήν στο χρώμα διακόσμησης και επιφάνειας. Σε μια άλλη περίπτωση, κυματοειδείς γραμμές αναπτύσσονται ελεύθερα στην εσωτερική επιφάνεια ανοικτού αγγείου (πίν. Π.5,1και πίν. Π.Α,1). Αυτός ο τρόπος διαγράμμισης παρατηρείται στη Θεσσαλία και στην ΝΑ Αλβανία (Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 2,7.21.31-32, Korkuti 1995, 195). Τα όστρακα με τέτοια διακόσμηση είναι περιορισμένα σε αριθμό ή ποσοστό (πέντε όστρακα ή 2,4%) και αποδίδονται με μία εξαίρεση μόνο στο στρώμα 3 (εικ. Π.8,4β και Π.14,4β).

4γ. *Μελανό σε ερυθρό με πλατιές γραμμές*

Στην κεραμική ποιότητα και στον χρωματισμό δεν διαφέρει από τις προηγούμενες παραλλαγές 4α και 4β. Η διαφορά της συνίσταται στην παρουσία θεμάτων, τα οποία δεν περιλαμβάνονται στο διμηνιακό θεματολόγιο. Θα πρέπει να σχετίζεται μάλλον με τις αντίστοιχες κατηγορίες της Κεντρικής (ανατολικά του ποταμού Αξιού) και της Ανατολικής Μακεδονίας, αλλά και της Θεσσαλίας (πρβλ. Γραμμένος 1991, 75, πίν. 16β και Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 2). Τα θέματα αποτελούνται είτε από παχιές γραμμές, ευθείες (π.χ. πίν. Π.5,1 και πίν. Π.Α,1), είτε

Εικ. II.14 Ποσοστά παροσία των κατηγοριών διακοσμημένης κεραμικής (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί οστράκων).

καμπύλες (π.χ. πίν. Π.1,3, Π.5,1 έσω και πίν. Π.Α,1 έσω), ή από λεπτότερες γραμμές, μεμονωμένες ή δέσμες ευθειών (π.χ. πίν. Π.22,6 και πίν. Π.Δ,5) και καμπύλων (π.χ. πίν. Π.19,4, Π.21,2, Π.26,1 και πίν. Π.Δ,2). Είναι η δεύτερη σε συχνότητα κατηγορία γραπτής κεραμικής και αντιπροσωπεύεται με 23 όστρακα, τα οποία προέρχονται από όλα τα στρώματα του οικισμού και αντιστοιχούν στο 12,5% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.9,4γ και Π.14,4γ).

5. Λευκοκίτρινο σε σκοτεινό

Στην κατηγορία με τη γενική περιγραφή "λευκοκίτρινο σε σκοτεινό" περιλαμβάνονται παραλλαγές, οι οποίες διαφοροποιούνται λόγω του διαφορετικού χρωματισμού της επιφάνειας (5α-γ). Μία μόνο παραλλαγή (5δ) οφείλει την ιδιαιτερότητά της στο παχύρρευστο χρώμα της διακόσμησης που τοποθετείται μετά το ψήσιμο του αγγείου (αλοιφωτή διακόσμηση). Κατά τη στατιστική εξέταση, οι παραλλαγές 5β και 5γ παρουσιάζονται από κοινού (5β-γ), γιατί η ερυθρή ή καστανή απόχρωση της επιφάνειας μπορεί να είναι αποτέλεσμα τυχαία διαφορετικής οξειδωσης κατά το ψήσιμο (Vitelli 1993, 126 σημ. 3, Kalogirou 1994, 146). Με 24 όστρακα από όλα τα στρώματα (πλην του 2) είναι η τρίτη μεταξύ των γραπτών κατηγοριών και αντιπροσωπεύει το 11,5% (3,9+4,8+2,8%) του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.8,5α-γ και Π.14,5α-γ).

5α. Λευκοκίτρινο σε γκριζομέλανη επιφάνεια

Η επιφάνεια ποικίλει από μελανή μέχρι γκριζομέλανη και είναι συνήθερα στιλπνή ή σπανιότερα θαμπή. Το χρώμα είναι συνήθως λευκό ή λευκοκίτρινο. Αντιστοιχεί στις κατηγορίες Γ1α1 και Γ1α2 των Wace και Thompson και διαφοροποιείται σαφώς από την γραπτή κεραμική με γκριζόχρωμη διακόσμηση της Αλβανίας που περιλαμβάνεται στην κατηγορία 6 (Wace - Thompson 1912, 17). Τα θέματα είναι συνήθως ευθείες (π.χ. πίν. 5,2) και σπανιότερα καμπύλες γραμμές, παχιές (π.χ. πίν. Π.7,β1 και πίν. Π.Γ,4) ή λεπτές (π.χ. πίν. Π.1,6, Π.12,2, Π.22,7, Π.27,4 και πίν. Π.Δ,4). Τα εννέα όστρακα, που αποτελούν το 3,9% του συνόλου της διακοσμημένης κεραμικής, κατανέμονται σε όλα τα στρώματα πλην του στρώματος 2 (εικ. Π.8,5α και Π.14,5α).

5β. Λευκοκίτρινο σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια

Αντιπροσωπεύεται τουλάχιστον με έξι όστρακα, αλλά μόνο τέσσερα είναι στρωματογραφημένα προερχόμενα μάλιστα από το παλαιότερο στρώμα 4 και το νεότερο στρώμα 1 (πίν. Π.2,4, Π.4,1, Π.33,3, Π.34,3 ίσως Π.24,3). Η επιφάνεια είναι στιλβωμένη και το λευκοκίτρινο χρώμα σε μερικές περιπτώσεις απολεπίζεται. Τα διακοσμητικά θέματα είναι γραμμικά, ευθύγραμμα (π.χ. πίν. Π.33,3) ή καμπύλα (π.χ. πίν. Π.34,3). Λόγω της στιλβωμένης επιφάνειας συγκρίνεται με την κατηγορία Β3α1 των Wace και Thompson. (Wace - Thompson 1912, 16, Hauptmann 1981, 14 κ.εξ.).

5γ. Λευκοκίτρινο σε καστανόχρωμη επιφάνεια

Αντιπροσωπεύεται με επτά όστρακα, τα οποία συναντώνται στα στρώματα 3 και 1. Έχει τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης παραλλαγής, με τη διαφορά, ότι η επιφάνεια των αγγείων έχει τώρα χρώμα καστανό. Τα θέματα είναι ευθείες (πίν. Π.8,2, Π.23,1) ή καμπύλες (πίν. Π.22,10) παχιές και λεπτές γραμμές. Θα μπορούσε να σχετισθεί με την θεσσαλική κατηγορία Weiß auf rot του Hauptmann (Hauptmann 1981, 16). Όπως αναφέρθηκε, κατά τη στατιστική ανάλυση οι δύο τελευταίες κατηγορίες (5β και 5γ) παρουσιάζονται μαζί και τα 10 όστρακα καλύπτουν συνολικά το 4,8% της διακοσμημένης κεραμικής (εικ. Π.8,5β-γ και Π.14,5β-γ).

5δ. Ωχροκίτρινο παχύρρευστο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (αλοιφωτή)

Ποιοτικός κατώτερη από τις προηγούμενες παραλλαγές. Χαρακτηρίζεται από τη διαφορετική τεχνική διακόσμησης, κατά την οποία το χρώμα τοποθετείται μετά το ψήσιμο του αγγείου. Αντιστοιχεί με τη θεσσαλική κατηγορία Γ1δ των Wace και Thompson και την «pastose bemalte

Keramik» του Hauptmann (Wace - Thompson 1912, 18, Hauptmann 1981, 119). Τα θέματα είναι γραμμικά (πίν. Π.27,5 και πίν. Π.Δ,4)γωνιώδη (πίν. Π.28,2 και πίν. Π.Δ,7) ή καμπύλα (πίν. Π.22,2). Αλοιφωτή διακόσμηση έχουν συνολικά μόνο πέντε όστρακα, τα οποία προέρχονται αποκλειστικά από τις ανώτερες επιχώσεις και αντιστοιχούν στο 2,8% της διακοσμημένης κεραμικής (εικ. Π.8,5δ και Π.14,5δ).

6. Γκριζο σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια

Η επιφάνεια είναι γκριζομέλανη και σπάνια καφέ-καστανή. Το χρώμα είναι γκριζο, σε ορισμένες περιπτώσεις υπόλευκο. Τα θέματα αποτελούνται πάντοτε από δέσμες 2-3 ευθειών που απλώνονται οριζόντια, πλάγια ή κάθετα στην επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.22,3,9, Π.23,2, Π.27,1 και πίν. Π.Δ,3). Αντιπροσωπεύεται με έξι όστρακα (ή ποσοστό 3,3%) αποκλειστικά στο στρώμα 1. Ως προς το χρώμα και τα θέματα σχετίζεται άμεσα με την γκριζόχρωμη γραπτή διακόσμηση της Αλβανίας, ιδιαίτερα των θέσεων Burimas II και Maliq (φάση IIa) (Korkuti 1995, 212 και 218 πίν. 87,1-8.12 και πίν. 97,1-22).

7. Γραφίτης σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια

Με γραφίτη διακοσμούνται συνολικά τέσσερα όστρακα (ποσοστό 2,2%), τα οποία προέρχονται αποκλειστικά από το ανώτατο στρώμα 1 (εικ. Π.8,7 και Π.14,7). Συναντάται πάντοτε σε ανοιχτά σκοτεινόχρωμα αγγεία (φιάλες), ημισφαιρικές ή ρηχές με ενισχυμένο αποκλίνον χειλός (πίν. Π.26,2-3). Η διακόσμηση αποτελείται συνήθως από διαγραμμισμένα τρίγωνα (πίν. Π.25,1, Π.26,2-3 και πίν. Π.Δ,1) και σπανιότερα από δέσμες γραμμών (πίν. 22,8). Σχετίζεται με τη διακόσμηση γραφίτη του εσωτερικού της Βαλκανικής και θεωρείται εισηγμένη στην περιοχή (βλ. πολιτιστική ομάδα Salcuța-Krivodol).

8. Ερυθρό σε καστανό ή ερυθρό

Αντιπροσωπεύεται με τέσσερα στρωματογραφημένα όστρακα ή ποσοστό 1,4% του συνόλου της διακοσμημένης κεραμικής. Η ερυθρόχρωμη διακόσμηση γίνεται σε καστανόχρωμη και σπανιότερα σε ανοιχτόχρωμη ερυθρή επιφάνεια. Τα θέματα αποτελούν ευθείες (πίν. Π.10,5), καμπύλες (πίν. Π.1,4 ίσως Π.13,7), κυματοειδείς (πίν. Π.5,4) ή ευθείες-γωνιώδεις (πίν. Π.33,4) γραμμές. Αντιστοιχεί πιθανώς στην κατηγορία red on brown των Σιταγρών της Ανατολικής Μακεδονίας και εμφανίζεται μόνο στα δύο παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (εικ. Π.8,8 και Π.14,8) (Renfrew et al. 1986, 359, εικ. 11.11.2).

9. Ερυθρό ή καστανό σε λευκοκίτρινη επιφάνεια

Η επιφάνεια (καστανόχρωμη ή ερυθρόχρωμη) καλύπτεται πάντοτε από λευκοκίτρινο επίχρισμα που συχνά απολεπίζεται. Επάνω σ' αυτό αναπτύσσεται η ερυθρή ή καστανόχρωμη διακόσμηση από πλατιές ταινίες και θέματα γραμμικά (πίν. Π.5,3, Π.26,4). Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται μόνο δύο όστρακα, τα οποία αντιστοιχούν στο 1,0% της διακοσμημένης κεραμικής (εικ. Π.8,9 και Π.14,9). Παρά την περιορισμένη παρουσία της χαρακτηρίζεται ως αυτόνομη κατηγορία κεραμικής, γιατί έχει αντίστοιχα παραδείγματα στη Θεσσαλία και σε άλλες γειτονικές περιοχές (Hauptmann 1981, 39 κ.εξ., Renfrew et al. 1986, 356 κ.εξ., Kalogirou 1994, 149 κ.εξ.).

10. Ροζ-ερυθρό σε σκοτεινή επιφάνεια

Η επιφάνεια είναι γκριζόχρωμη θαμπή και το χρώμα της διακόσμησης ροζ-ερυθρό. Αντιστοιχεί πιθανότατα στη Γ1γ2 των Wace και Thompson και εντοπίστηκε μόνον σε ένα όστρακο κλειστού αγγείου (πίν. Π.26,5) στο νεότερο στρώμα 1, το οποίο και χαρακτηρίζει (εικ. Π.14,10) (Wace - Thompson 1912, 17 κ.εξ.).

11. Πολυχρωμία

Η διακόσμηση γίνεται με καστανό και ωχροκίτρινο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Το σκούρο χρώμα (καστανό) πλαισιώνει τηγωνιώδη ταινία από λευκοκίτρινο χρώμα (πίν. Π.5,5 και πίν. Π.Α,4). Αντιστοιχεί στην κατηγορία Β3β1 των Wace και Thompson που αναφέρεται ως «Three-colour Ware» και στην «polychrom bemalte Keramik» του Hauptmann (Wace - Thompson 1912, 16, Hauptmann 1981, 24 κ.εξ.) Αντιπροσωπεύεται και αυτή με ένα μόνον όστρακο που προέρχεται από τις παλαιότερες επιχώσεις του οικισμού (εικ. Π.14,11).

Εγγάρακτη, αυλακωτή και ανάγλυφη κεραμική

Αντιπροσωπεύονται με 29 όστρακα που αντιστοιχούν στο 3,8% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.10) ή στο 13,6% της διακοσμημένης. Ιδιαίτερα η εγγάρακτη είναι χαρακτηριστική, τόσο για την ποιότητά της, όσο και για τα διακοσμητικά θέματα.

12. Εγγάρακτη

Στην εγγάρακτη αποδίδονται συνολικά 21 όστρακα, τα οποία αντιστοιχούν στο 10,2% της διακοσμημένης κεραμικής και προέρχονται όλα τα στρώματα του χαλκολιθικού οικισμού με φθίνουσα όμως συχνότητα (εικ. Π.8,12 και Π.14,12). Πρόκειται για την κεραμική του «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» ή Γ2 που είναι γνωστή από τη Θεσσαλία. (Τσουντας 1908, 198 κ.εξ., Wace - Thompson 1912, 18 κ.εξ. και 167, εικ. 113, Weißhaar 1984, 1 κ.εξ.). Η διακόσμηση γίνεται με χαράξεις, εμπιέσεις ή στίξεις επάνω στη συνήθως λεία καστανόχρωμη επιφάνεια. Το συνηθέστερο θέμα είναι αυτό των γεμισμένων με παράλληλες τεθλασμένες χαράξεις ταινιών, οι οποίες ορίζονται από λεπτές αυλακώσεις (πίν. Π.3,2.4-9, πίν. Π.7,α2.4, πίν. Π.7,β5.7, Π.18,5 και πίν. Π.Γ,6-7). Συχνά δέσμες αυλακώσεων περιτρέχουν το αγγείο, ανεξάρτητα από το γέμισμα του περικλειόμενου χώρου (πίν. Π.3,2, Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5), ή δημιουργούν ανεξάρτητα διακοσμητικά θέματα, γραμμικά ή καμπυλόγραμμα. Σπάνια παρατηρούνται δέσμες αυλακώσεων να αναπτύσσονται λοξά στην επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.7,β8). Ακόμη σπανιότερα συναντώνται επιμήκεις ή στρογγυλές στίξεις (πίν. Π.3,3, Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6) και οι δέσμες 3-4 μικρών γραμμών που τέμνονται από μία άλλη (πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5).

13. Ανάγλυφη

Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται η κεραμική με ανάγλυφες (πλαστικές) ταινίες. Οι τελευταίες περιτρέχουν το αγγείο όχι μόνον ως διακόσμηση, αλλά και για την ενίσχυση του τοιχώματος. Συχνά φέρουν αποτυπώματα δακτύλων. Εντοπίστηκε μόνο σε δύο όστρακα (πίν. Π.15,2, Π.32,1) και δεν φαίνεται να χαρακτηρίζει την κεραμική της Αγροσυκιάς.

14. Αυλακωτή

Αυλακώσεις εντοπίστηκαν σε ελάχιστα όστρακα (5) σε ορισμένα στρώματα (εικ. Π.8,14, Π.14,14). Είναι πλατιές ή στενές, μεμονωμένες ή σε δέσμες και δεν σχετίζονται με τις αυλακώσεις της εγγάρακτης κεραμικής τύπου Φθιώτιδων Θηβών (πίν. Π.14,1.3). Σε ένα παράδειγμα (πίν. Π.7,α3) η πλατιά αυλάκωση ακολουθεί καμπύλη πορεία, γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση ότι το θέμα που δημιουργείται είναι πιο ελεύθερο, ίσως κάποια σπείρα ή καμπύλη. Σε ορισμένα όστρακα οι αυλακώσεις πλαισιώνουν ταινία που καλύπτεται με σκούρο καστανό χρώμα (πίν. Π.22,5). Ο συνδυασμός αυλακωτής και γραπτής διακόσμησης χαρακτηρίζει ορισμένου τύπου αγγεία, γνωστά ως ρυτά (πρβλ. Hauptmann 1981, 33 κ.εξ., Kalogirou 1994, 168 κ.εξ., πίν. 74).

Διακόσμηση

Η διακόσμηση της κεραμικής αποτελεί στοιχείο αισθητικής έκφρασης και μέσα από αυτήν γίνεται πληρέστερα αντιληπτό το πολιτισμικό επίπεδο της εποχής. Παράλληλα, μέσω αυτής διευκολύνεται η ένταξη της περιοχής στο πολιτιστικό πλαίσιο του ευρύτερου χώρου. Το ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση συγκεντρώνεται κυρίως στα διακοσμητικά θέματα και δευτερευόντως στην τεχνική κατασκευής τους και στη χρήση χρωμάτων, καθώς για τα δύο τελευταία έχουν γίνει περιορισμένες ειδικές αναλύσεις (Hitsiou 2003). Ανάλογα με τον τρόπο κόσμησης, τα θέματα διακρίνονται σε γραπτά, εγχάρακτα και ανάγλυφα.

Γραπτή διακόσμηση

Γραπτή διακόσμηση φέρουν συνολικά 164 στρωματογραφημένα όστρακα, τα περισσότερα των οποίων προέρχονται από ανοιχτά αγγεία με διακόσμηση και στην εσωτερική επιφάνεια. Έτσι, ο αριθμός των διακοσμημένων επιφανειών, οι οποίες εξετάζονται για τη μελέτη των διακοσμητικών θεμάτων διαφέρει σημαντικά από εκείνον του αριθμού των οστράκων, φθάνοντας στις 234. Εξαιρετικά δύσκολη είναι η αναγνώριση των διακοσμητικών θεμάτων σε όλη την ανάπτυξη τους, γιατί δεν σώθηκαν ολόκληρα αγγεία και επομένως βρίσκονται σε μικρά έως μέτρια σε μέγεθος όστρακα. Για το λόγο αυτόν η περιγραφή των διακοσμητικών θεμάτων είναι κάπως γενική, ενώ και η αναγνώρισή τους στα γραπτά όστρακα μερικές φορές κάπως αβέβαιη. Σε ό,τι αφορά τη στατιστική ανάλυση, πρέπει να σημειωθεί ότι έγινε με τον ίδιο τρόπο, όπως και στη μελέτη των γραπτών κατηγοριών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά την παρουσίαση του υλικού παρατηρείται αναφορά για διαφορετικά θέματα στον ίδιο πίνακα. Αυτό συμβαίνει, γιατί στο ίδιο όστρακο είναι δυνατό να συνυπάρχουν δύο ή περισσότερα διακοσμητικά θέματα. Κατά τη μελέτη του υλικού αναγνωρίστηκαν τα ακόλουθα θέματα:

1. *Αβακοειδές* (εικ. Π.15,1, πίν. Π.Ε,1). Τα σκοτεινόχρωμα τετράγωνα είναι γεμισμένα με χρώμα (πίν. Π.1,2,5, Π.2,3, Π.7,β2, Π.8,4 και πίν. Π.Α,2.6, Π.Γ,3). Χαρακτηρίζει τη διμηνιακή κεραμική, κατέχει μικρό ποσοστό και απουσιάζει από το τελευταίο στρώμα 1 (εικ. Π.15,2).

2. *"Ισοδομικό"* (εικ. Π.15,2, πίν. Π.Ε,2). Ζώνες, που ορίζονται από λεπτές παράλληλες γραμμές, χωρίζονται κατά διαστήματα σε τμήματα, τα οποία δίδουν την εντύπωση ισοδομικά κτισμένου τοίχου (πίν. Π.9,3, Π.11,3 και Π.Β,5). Και αυτό το θέμα χαρακτηρίζει τη διμηνιακή κεραμική, συναντάται ελάχιστα και μόνο στα δύο παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (εικ. Π.15,2).

3. *Γραμμικά θέματα* (ταινωτά, γωνιώδη, καμπύλα) από μεμονωμένες, λεπτότερες ή παχύτερες γραμμές (πίν. Π.1,3, Π.5,1, Π.24,3, πίν. Π.Α,1 και Π.Ε,3). Υπάρχουν σε όλα τα στρώματα με συχνότητα που κυμαίνεται μεταξύ 1,0% και 2,3% (εικ. Π.15,3).

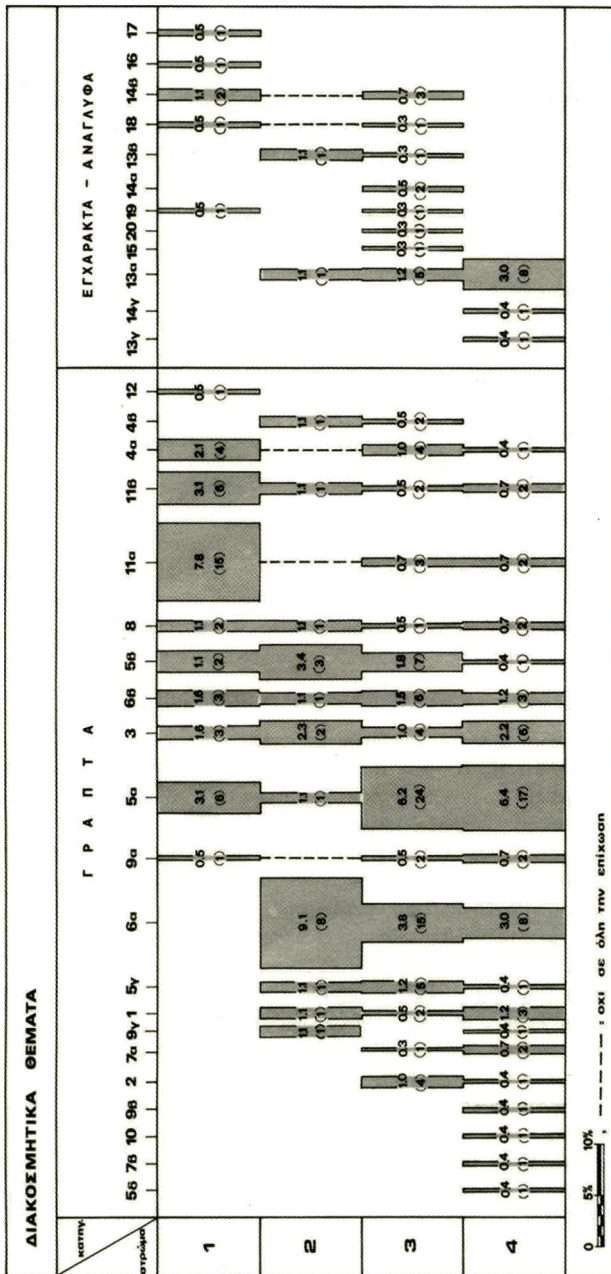
4. *Τρίγωνα ή τετράγωνα:*

α. *Διαγραμμισμένα* (πίν. Π.9,2, Π.25,1, Π.26,3 και πίν. Π.Ε,4α). Εμφανίζονται σε όλα τα στρώματα με κάποια έμφαση στο νεότερο στρώμα 1 (εικ. Π.15,4α).

β. *Δικτυωτά* (πίν. 7,Β4 και πίν. Π.Ε,4β). Συναντώνται ελάχιστα και όχι σε όλα τα στρώματα (εικ. Π.15,4β).

5. *Ταινίες* (ευθύγραμμες, γωνιώδεις, μαιανδροειδείς ή καμπύλες):

α. *Διαγραμμισμένες με ευθείες γραμμές* (πίν. Π.2,1.5, Π.5,1, Π.7,β2-3, Π.8,5, Π.9,1.4, Π.10,3, Π.11,2.4, Π.13,2, Π.21,1.5, Π.33,1-2.5, πίν. Π.Α,1.3, Π.Β,1.4, Π.Γ,3, Π.Ε,5α). Με συνολικό ποσοστό 16,8% είναι το συνηθέστερο διακοσμητικό θέμα ιδιαίτερα στα παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (εικ. Π.15,5α).

Εικ. II 15 Ποσοστιαία παρουσία των θεμάτων διακοσμημένης κεραμικής.

β. *Διαγραμμισμένες με δικτυωτό* (πίν. Π.2,2, Π.8,3, Π.9,6, Π.10,1, Π.11,2,5, Π.18,4, Π.21,3, Π.34,1, πίν. Π.Β,3, Π.Γ,1, Π.Ε,5β). Περιορίζονται μόνο στις κατηγορίες της διμηνιακής και της με μελανό σε ερυθρό κεραμικής. Από τα συνηθέστερα διακοσμητικά θέματα, συναντώνται σε όλα τα στρώματα με αυξουσα τάση στην ποσοστιαία παρουσία του (εικ. Π.15,5β).

γ. *Διαγραμμισμένες με κυματοειδείς γραμμές* (πίν. Π.13,5, Π.21,6, πίν. Π.Ε,5γ). Κοσμούν τη διμηνιακή και τη με ερυθρό σε μελανό κεραμική. Έχουν μικρή συχνότητα και απουσιάζουν από το νεότερο στρώμα 1 (εικ. Π.15,5γ).

δ. *Περιγεγραμμένες*. Μια φορά στις παλαιότερες επιχώσεις η διακοσμητική ταινία περιγράφεται με μαυροκάστανο χρώμα και το εσωτερικό καλύπτεται με ωχροκίτρινο χρώμα (πολυχρωμία) (εικ. Π.15,5δ, πίν. Π.5,5 και πίν. Π.Α,4, Π.Ε,5δ).

6. *Δέσμες παράλληλων, οριζόντιων ή πλαγίων, γραμμών* που γεμίζουν ή περιτρέχουν το επάνω εξωτερικό και συνηθέστερα το εσωτερικό μέρος ανοικτών αγγείων. Οι γραμμές είναι:

α. *Πλατιές* (πίν. Π.2,1-3, Π.4,3, Π.5,1, Π.8,1.3-5, Π.9,1.4-5, Π.10,2, Π.11,1, Π.18,3, Π.21,5, Π.34,2 και πίν. Π.Α,1-3, Π.Β,1-2.4, Π.Ε,6α). Μετά τις διαγραμμισμένες ταινίες (5α) το συνηθέστερο διακοσμητικό θέμα με συνολικό ποσοστό περίπου 16% (εικ. Π.15,6α). Διακοσμεί αποκλειστικά τη διμηνιακή και τη με μελανό σε ερυθρό κεραμική. Συναντάται στα τρία παλαιότερα στρώματα (4-2), αλλά χαρακτηρίζει το στρώμα 2, στο οποίο αποτελεί το κυρίαρχο θέμα διακόσμησης.

β. *Λεπτές* (πίν. Π.1,2, Π.2,5, Π.9,5, Π.10,2, Π.11,1, Π.21,4, Π.25,5 και πίν. Π.Α,6, Π.Β,2, Π.Ε,6β). Θέμα με μέση συχνότητα εμφάνισης συναντάται ελάχιστα στα παλαιότερα και περισσότερο στα νεότερα στρώματα (εικ. Π.15,6β). Κοσμεί διάφορες κατηγορίες κεραμικής.

7. *Κυματοειδείς γραμμές* που αναπτύσσονται ως:

α. *Οριζόντιες δέσμες* (πίν. Π.8,2) ή *πλάγια* (πίν. Π.5,4 και πίν. Π.Ε,7α).

β. *Πλέγμα* (πίν. Π.5,4 έξωτ. και πίν. Π.Ε,7β).

Αμφότερα τα θέματα υπάρχουν μόνο στα παλαιότερα στρώματα και σε ελάχιστη συχνότητα (εικ. Π.15,7α-β).

8. *"Αλληλοσυγκροούμενες" δέσμες ισοπαχών γραμμών* (πίν. Π.8,5 και Π.Β,1). Σε ελάχιστη ποσότητα διατρέχει όλα τα στρώματα (εικ. Π.15,8).

9. *Καμπύλες γραμμές* στο εσωτερικό ανοικτών αγγείων:

α. *Τοξωτές στο χείλος των αγγείων* (πίν. Π.1,5, Π.5,1, Π.10,3, Π.11,5, Π.21,3, Π.34,1 και πίν. Π.Α,1, Π.Γ,1, Π.Ε,9α). Σε ελάχιστη ποσότητα, κατανέμεται σε όλα σχεδόν τα στρώματα (εικ. Π.15,9α).

β. *Ανεξάρτητες κυματοειδείς* (εικ. Π.15,9β, πίν. Π.Ε,9β). Συναντάται μόνο σε ένα όστρακο (πίν. Π.5,1 και Π.Α,1) και προέρχεται από μεικτές επιχώσεις των στρωμάτων 3 και 4 [(3)-4].

γ. *Σπειροειδείς*. Βρέθηκαν στην εσωτερική πλευρά μόνο δύο οστράκων (εικ. Π.15,9γ, πίν. Π.1,7, Π.21,4 και πίν. Π.Ε,9γ).

10. *Δέση παράλληλων λεπτών γραμμών*, που τέμνονται από άλλη (πίν. Π.4,3 και Π.37,10). Βρέθηκε μόνο μία φορά στο στρώμα 4 (εικ. Π.15,10) και φαίνεται ότι μιμείται όμοιο θέμα που χαρακτηρίζει την εγχάρακτη διακόσμηση (πρβλ. πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5).

Όλα τα αναφερθέντα θέματα (1-10) συναντώνται στη διμηνιακή κεραμική ή σε συγγενείς προς αυτήν κατηγορίες, γι' αυτό θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως διμηνιακά.

11. *Δέσμες γραμμών* που αναπτύσσονται πλάγια, οριζόντια ή κάθετα στην εξωτερική, κυρίως, επιφάνεια των αγγείων και δεν περιλαμβάνονται στο διμηνιακό θεματολόγιο:

α. *Ευθείες* (πίν. Π.5,3, Π.7,β1, Π.12,2, Π.22,3.8-9, Π.23,2, Π.27,5, πίν. Π.Γ,4, Π.Δ,3-4, Π.Ε,11α). Με συνολικό ποσοστό περίπου 9% αποτελούν το τρίτο συχνότερο διακοσμητικό θέμα. Χωρίς

να είναι άγνωστες στα προηγούμενα στρώματα, χαρακτηρίζουν το στρώμα 1, όπου μάλιστα συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό τους (εικ. Π.15,11α).

β. *Καμπύλες* (πίν. Π.1,4, Π.2,4, Π.7,β1, Π.13,7, Π.19,4, Π.21,2, Π.22,2,10, Π.26,1, πίν. Π.Γ,4,8, Π.Δ,2, Π.Ε,11β). Έχει την ίδια εξέλιξη με το προηγούμενο θέμα, αλλά σε μικρότερη συχνότητα (εικ. Π.15,11β).

12. *Ζώνη με τρίγωνα και εγγεγραμμένες σπείρες* (πίν. Π.28,2, και πίν. Π.Δ,7, Π.Ε,12). Συναντάται μόνο μία φορά σε όστρακο με αλοιφωτή διακόσμηση (εικ. Π.15,12).

Σε ορισμένα μεγάλα όστρακα προερχόμενα από τομές, οι επιχώσεις των οποίων δεν έγινε δυνατό να ενταχθούν στη στρωματογραφία της τομής του Πύργου Α, αναγνωρίστηκαν διακοσμητικά θέματα (εγγεγραμμένα τρίγωνα και αψίδες), τα οποία υπάρχουν σε συγκεκριμένο τύπο αγγείου (φιάλη Φ7). Τα θέματα αυτά δεν εντοπίστηκαν στη στρωματογραφημένη κεραμική της τομής του Πύργου Α (πίν. Π.33,3-4, Π.34,3-4). Αναμφίβολα δηλώνουν το προσωρινό του κατάλογου των διακοσμητικών θεμάτων, ο οποίος ασφαλώς θα εμπλουτισθεί, όπως και οι άλλες γνώσεις μας, στο άμεσο μέλλον με τη δημοσίευση του υλικού των πολλών νέων ανασκαφών.

Εγχάρακτη, αυλακωτή και πλαστική διακόσμηση

Η εγχάρακτη, η αυλακωτή και η πλαστική διακόσμηση φέρουν συνολικά 29 όστρακα ή το 3,8% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.10). Βρίσκονται αποκλειστικά στην εξωτερική επιφάνεια και αποτελούνται συνήθως από αυλακώσεις ή χαράξεις και σπανιότερα από στίξεις. Και σ' αυτή την ομάδα είναι δυνατό να συνυπάρχουν διαφορετικά θέματα στο ίδιο αγγείο. Τα εγχάρακτα διακοσμητικά θέματα που αναγνωρίστηκαν στην Αγροσκούα είναι τα ακόλουθα:

13. *Ζώνες, οριζόμενες από μία ή δύο σειρές αυλακώσεων διαγραμμισμένες:*

α. *Με οριζόντιες, πλάγιες ή κάθετες τεθλασμένες χαράξεις* (πίν. Π.3,2,4-9, Π.7,α2,4, Π.7,β5,7, Π.18,5 και πίν. Π.Γ,6-7, Π.Ε,13α). Συναντώνται αποκλειστικά στην κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (Wace - Thompson 1912, 18 κ.εξ., εικ. 113). Θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μίμηση (ή το αντίθετο) ανάλογου θέματος της γραπτής διακόσμησης, όπου η διαγράμμιση γίνεται με κυματοειδείς γραμμές (πρβλ. πίν. Π.13,3). Με συνολικό ποσοστό 5,3% αποτελούν το κυριότερο διακοσμητικό θέμα και χαρακτηρίζουν το παλαιότερο στρώμα 4 (εικ. Π.15,13α).

β. *Με αυλακώσεις* (πίν. Π.7,α4, Π.18,5 και πίν. Π.Ε,13β). Εντοπίστηκαν σε περιορισμένο αριθμό και συνήθως συνυπάρχουν με άλλα θέματα (εικ. Π.15,13β) (πρβλ. Wace - Thompson 1912, εικ. 113).

γ. *Με σειρές στίξεων* (πίν. Π.3,3 και πίν. Π.Ε,13γ). Καλύπτουν πιθανώς ζώνες περιγεγραμμένες με αυλάκωση (Wace - Thompson 1912, εικ. 113). Βρέθηκε μόνο μία φορά, στο παλαιότερο στρώμα 4 (εικ. Π.15,13γ).

14. *Δέσμες αυλακώσεων:*

α. *Πλάγιες*. Περιορίζονται με δύο παραδείγματα μόνο στο στρώμα 3 (εικ. Π.15,4α, πίν. Π.7,β8, Π.14,3 και πίν. Π.Ε,14). Σχετίζονται με την ομάδα 3 της Τελικής Νεολιθικής από το Μεγάλο Νησί Γαλιανής (Kalogirou 1994, 133 κ.εξ., πίν. 61.63).

β. *Οριζόντιες (ή κάθετες)* (εικ. Π.15,14β). Συνυπάρχουν με άλλα εγχάρακτα θέματα (πίν. Π.3,2, Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5, Π.Ε,14β).

γ. *Καμπύλες* (εικ. Π.15,14γ, πίν. Π.14,1 και πίν. Π.Ε,14γ).

15. *Δέσμες 2-3 μικρών χαράξεων που τέμνονται από άλλη* (πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5, Π.Ε,15). Χαρακτηρίζει την κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» και εντοπίστηκαν μόνο στο στρώμα 3 (εικ. Π.15,15).

16. *Συστάδες χαράξεων επάνω σε λαβή* (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6, Π.Ε,16). Κοσμούν τμήμα αμφορίσκου στο στρώμα 1 (εικ. Π.15,16).

17. *Συνδυασμός στίξεων και χαράξεων* (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6, Π.Ε,17). Συνυπάρχει στο ίδιο αγγείο με το προηγούμενο θέμα (εικ. Π.15,17).

18. *Ταινίες με συνδυασμό αυλακώσεων και χρώματος* (πίν. Π.22,5 και πίν. Π.Ε,18). Αν και συναντώνται ελάχιστα, είναι χαρακτηριστικές, γιατί φέρονται να διακοσμούν ρυτά. Στα σωζόμενα παραδείγματα δεν μπορεί να αναγνωρισθεί το σχήμα του αγγείου (εικ. Π.15,18).

19. *Πλαστικές ταινίες, λεπτές ή πλατιές, με ή χωρίς εμπιέσεις δακτύλων*. Περιβάλλουν κλειστά αγγεία (εικ. Π.15,18, πίν. Π.15,2, Π.32,1 και πίν. Π.Ε,19).

20. *Πλατιές μεμονωμένες αυλακώσεις*. Συναντώνται σε ένα μόνο όστρακο μεγάλου αγγείου (πίν. Π.7,α3 και πίν. Π.Ε,20). Σχετίζονται με την ομάδα 3 από το Μεγάλο Νησί Γαλανής (Καλογίρου 1994, 133 κ.εξ., πίν. 61.63).

Σχήματα αγγείων

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των σχημάτων των αγγείων, των λαβών και των βάσεων με απώτερο στόχο την αναζήτητη στοιχείων που θα τεκμηριώσουν την εξελικτική πορεία της κεραμικής στα στρώματα του χαλκολιθικού οικισμού.

Αγγεία

Η δυσχέρεια που παρατηρήθηκε στην αναγνώριση των διακοσμητικών θεμάτων στην πλήρη ανάπτυξή τους, συναντάται και στα σχήματα των αγγείων. Αιτία και στις δύο περιπτώσεις είναι η αποσπασματική μορφή, στην οποία σώζονται τα αγγεία, καθώς κανένα από αυτά δεν βρέθηκε ακέραιο. Τα αγγεία που βεβαιώνονται, είναι στην πλειοψηφία τους φιάλες διαφόρων τύπων και μεγέθους. Σε μικρότερο αριθμό συναντώνται αμφορίσκοι με στενό λαιμό και λαβές στο σώμα ή στο λαιμό, ίσως για τη μεταφορά ή την αποθήκευση υγρών και βαθιά αγγεία καθημερινής χρήσης ή αποθηκευτικά. Η παρουσία τους θα γίνει σύμφωνα με το σχήμα τους και όχι την πιθανή χρήση τους, η οποία εξάλλου είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαπιστωθεί σε μια τόσο μικρή τομή, όπως αυτή στον πύργο Α της Αγροσυκιάς. Συνολικά αναγνωρίστηκαν 7 τύποι φιαλών, 3 τύποι αμφορίσκων, 6 τύποι μεγάλων αγγείων και τμήματα που ανήκουν πιθανότατα σε καρποδόχες.

Φιάλες (Φ)

Στις φιάλες ανήκουν συνολικά 81 όστρακα που προέρχονται από όλα τα στρώματα και κατανέμονται στους ακόλουθους τύπους:

Φ1. Φιάλες ρηχές.

Φ2. Φιάλες με ίσιο τοίχωμα.

Φ3. Φιάλες ημισφαιρικές.

Φ4. Φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα.

Φ5. Φιάλες με συγκλίνον χείλος και κοίλο τοίχωμα.

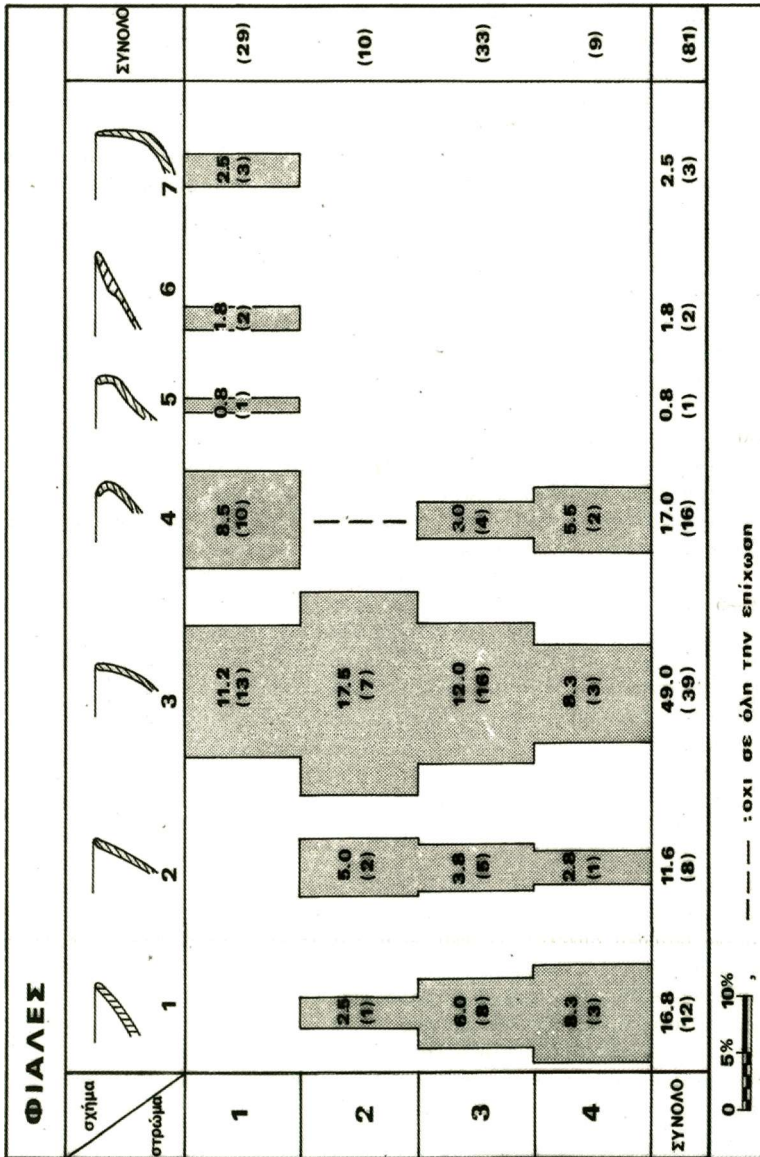
Φ6. Φιάλες με ενισχυμένο και αποκλίνον χείλος.

Φ7. Φιάλες με κάθετο (ελαφρώς συγκλίνον ή αποκλίνον) το επάνω μέρος τους.

Η διάμετρος τους κυμαίνεται μεταξύ 13 και 25 εκ., ενώ μια μικρή ομάδα χαρακτηρίζεται από μεγάλη διάμετρο (30-35 εκ.). Οι φιάλες είναι τα κατεξοχήν διακοσμημένα αγγεία με ιδιαίτερα φροντισμένη επεξεργασία της επιφάνειας και λεπτό πηλό.

Φ1. *Φιάλες ρηχές* (πίν. Π.ΣΤ,Φ1)

Σε αυτόν τον τύπο εντάσσονται οι φιάλες, των οποίων η σχέση ύψους και διαμέτρου είναι

Εικ. Π. 16 Ποσοστιαία παρουσία των φιαλών (σε παρένθεση οι απόλυτοι αριθμοί οστράκων).

περίπου 1:2 ($Y/\Delta \pm 1:2$) (πίν. Π.2,1,3, Π.4,3, Π.5,2, Π.8,1-4, Π.9,5-6, Π.21,1). Αναγνωρίστηκαν συνολικά 12 όστρακα, τα οποία αντιστοιχούν περίπου στο 17% του συνόλου των φιαλών (εικ. Π.16,1). Εμφανίζονται συχνότερα στο παλαιότερο στρώμα 4, το οποίο χαρακτηρίζουν, και με φθίνουσα πορεία φθάνουν μέχρι το στρώμα 2. Πρόκειται για φιάλες με μεγάλη σχετικά διάμετρο. Στις μισές, τουλάχιστον, κυμαίνεται μεταξύ 29 και 34 εκ. Οι περισσότερες φιάλες (10 στις 12) φέρουν διακόσμηση και μάλιστα με θέματα τυπικά της διμηνιακής κεραμικής (πίν. Π.2,1,3, Π.4,3, Π.8,1,3-4, Π.9,5-6, Π.21,1 και πίν. Π.Α,2-3, Π.Β,2-3). Η επιφάνειά τους είναι στιλπνή και ο πηλός καθαρός. Γενικά φαίνεται να αντιπροσωπεύουν την κεραμική άριστης ποιότητας. Είναι πιθανόν ορισμένες από αυτές να προέρχονται από καρποδόχες.

Φ2. Φιάλες με ίσιο τοίχωμα (πίν. Π.ΣΤ,Φ2)

Χαρακτηρίζονται από το ίσιο, σχεδόν κάθετο ή πλάγιο, τοίχωμα (πίν. Π.4,1, Π.9,1,3, Π.10,4-5, Π.17,3, Π.21,4, Π.33,2). Η διάμετρός τους κυμαίνεται, με δύο εξαιρέσεις, μεταξύ 22 και 27 εκ. Από τα 8 όστρακα που αποδίδονται σ' αυτόν τον τύπο, τα 6 φέρουν γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.4,1, Π.9,2-3, Π.10,5, Π.21,4, Π.33,2 και πίν. Π.Β,5). Συναντώνται με αύξουσα τάση στα τρία παλαιότερα στρώματα φθάνοντας στο στρώμα 2 στη συχνότερη παρουσία τους. Απουσιάζουν, ίσως όχι συμπτωματικά, από το νεότερο στρώμα 1 (εικ. Π.16,2). Με συνολικό ποσοστό περίπου 12% (11,6%) κατέχει την τέταρτη θέση μεταξύ των φιαλών. Η επιφάνειά τους είναι μέτρια έως καλά στιλβωμένη και ο πηλός λεπτός έως μέτριος, πρόκειται δηλ. για κεραμική άριστης ποιότητας, υπολείπεται όμως της ποιότητας των ρηχών φιαλών.

Φ3. Φιάλες ημισφαιρικές (πίν. Π.ΣΤ,Φ3)

Με 39 όστρακα αποτελούν τον πλέον συχνό τύπο φιαλών στην Αγροσικιά. Καλύπτουν περίπου το 49% του συνόλου των φιαλών και κατανέμονται με διαφορετική συχνότητα σε όλα τα στρώματα εμφανίζοντας τη μεγαλύτερη παρουσία τους στο στρώμα 2 (εικ. Π.16,3). Οι φιάλες αυτού του τύπου είναι γραπτές ή μονόχρωμες (πίν. Π.2,2, Π.4,4, Π.5,1, Π.6,1, Π.8,5, Π.9,2,4, Π.10,1-2, Π.11,1-5, Π.12,4, Π.17,1-2,4-5, Π.18,2-3, Π.21,5, Π.22,1-4, Π.23,1-3,5, Π.24,2,4-5, Π.33,1, Π.34,5 και πίν. Π.Α,1, Π.Β,1,4, Π.Γ,1). Η επιφάνεια και ο πηλός έχουν υποστεί προσεκτική επεξεργασία με αποτέλεσμα η κεραμική τους ποιότητα να μπορεί να χαρακτηριστεί ως άριστη. Ανάλογα με τη διάμετρό τους θα μπορούσε να προσδιορίσει κανείς 3 ομάδες ημισφαιρικών φιαλών: (α) με διάμετρο μεταξύ 14 και 20 εκ., (β) με διάμετρο 25 εκ. και (γ) με διάμετρο 30 εκ. Στην κατηγορία αυτήν εντάσσεται και το τμήμα μικρής φιάλης από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α, που διατηρεί ολόκληρη την παρειά (προφύλ) του αγγείου (πίν. Π.34,5).

Φ4. Φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. Π.ΣΤ,Φ4)

Με 16 όστρακα αποτελούν το δεύτερο σε συχνότητα τύπο φιαλών (17,0%), με τη μεγαλύτερη συχνότητα (8,5%) να σημειώνεται στο νεότερο στρώμα 1 (εικ. Π.16,4). Το τοίχωμα στα σωζόμενα όστρακα συγκλίνει εντονότερα ή απαλότερα, αλλά αρκετά, ώστε να είναι ασφαλής η ένταξή τους στο συγκεκριμένο τύπο (πίν. Π.1,1 Π.6,2, Π.12,1-3, Π.21,3, Π.24,3, Π.25,1,3-5, Π.26,1, Π.29,1). Φέρουν γραπτή διακόσμηση ή είναι μονόχρωμες και η ποιότητα ποικίλει από άριστη έως μέτρια, καθώς σε ορισμένα παραδείγματα ιδιαίτερα ακόσμητων φιαλών ο πηλός δεν είναι αρκετά καθαρός. Η διάμετρος αυτού του τύπου φιαλών κυμαίνεται μεταξύ 13 και 26 εκ., συγκροτώντας δύο ομάδες (α) μεταξύ 12 και 15 εκ. και (β) μεταξύ 18 και 22 εκ.

Φ5. Φιάλες με συγκλίνον χείλος και κοίλο τοίχωμα (πίν. Π.ΣΤ,Φ5)

Το χείλος και το επάνω μέρος εμφανίζουν έντονη κλίση προς τα έσω, ενώ, ταυτόχρονα, το κάτω μέρος του σώματος είναι κοίλο (πίν. Π.21,2 και πίν. Π.Δ,2). Ο εντοπισμός ενός μόνον

ασφαλούς παραδείγματος δεν αρκεί βέβαια για τη δημιουργία χωριστού τύπου φιάλης. Επειδή όμως το σχήμα αυτό είναι χαρακτηριστικό και σύνηθες σε άλλες περιοχές, αναφέρεται κι εδώ, παρά την σπανιότητα, ως ιδιαίτερος τύπος. Σ' αυτόν θα μπορούσε να αποδοθεί και ένα γραπτό όστρακο φιάλης από το στρώμα 1 (πίν. Π.22,6 και πίν. Π.Δ,5). Εξίσου πειστικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως παραλλαγή του τύπου Φ 4 με συγκλίνον τοίχωμα. Συναντώνται μόνο στις νεότερες επιχώσεις της Αγροσυκιάς (στρώματα 1-2 και 1, εκ. Π.16,5).

Φ6. *Φιάλες με τονισμένο το αποκλίνον χείλος* (πίν. Π.ΣΤ,Φ6)

Συναντώνται εξαιρετικά σπάνια (2 φορές) και μόνο στο νεότερο στρώμα (εκ. Π.16,6). Αναφέρονται και αυτές ως ιδιαίτερος τύπος, γιατί συναντώνται συχνά σε γειτονικές της κάτω Μακεδονίας περιοχές. Και στα δύο παραδείγματα το αρκετά πλατύ χείλος είναι τονισμένο και παρουσιάζει ελαφριά ή έντονη κλίση προς τα έξω (πίν. Π.26,2-3). Η μεγάλη διάμετρος και η απόκλιση του χείλους προσδίδουν στις φιάλες αυτού του τύπου την εντύπωση πολύ ανοιχτών σχημάτων. Γι' αυτό θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν και ως παραλλαγή των ρηχών φιαλών (Φ2). Τα δύο παραδείγματα φέρουν διακόσμηση αποκλειστικά με γραφίτη (πίν. Π.26,2-3 και πίν. Π.Δ,1). Τόσο ο γραφίτης ως χρώμα, όσο και τα διακοσμητικά θέματα που συνοδεύουν αυτό το σχήμα, δεν είναι συνηθισμένα στην περιοχή της κάτω Μακεδονίας.

Φ7. *Φιάλες με κάθετο (ελαφρώς αποκλίνον ή συγκλίνον) το επάνω μέρος τους* (πίν. Π.ΣΤ,Φ7)

Το επάνω μέρος του τοιχώματός τους είναι κάθετο (ελαφρώς συγκλίνον ή αποκλίνον) και η μετάβαση στο καμπύλο κάτω τμήμα γίνεται πιο απότομα από ό,τι στις ημισφαιρικές φιάλες, όχι όμως τόσο όσο στις γωνιώδεις. Τα αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματά τους προέρχονται από επιχώσεις άλλων τομών της Αγροσυκιάς χωρίς σαφή στρωματογραφική απόδοση (πίν. Π.33,3-4, Π.34,3-4). Όλες φέρουν γραπτή (αποκλειστικά ανοιχτόχρωμη λευκοκίτρινη ή ερυθρή-πορτοκαλί) διακόσμηση σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια. Στρωματογραφημένες είναι μόνον ορισμένες (πίν. Π.23,4, Π.24,1, Π.25,2). Προέρχονται αποκλειστικά από το νεότερο στρώμα 1 και είναι μονόχρωμες (εκ. Π.16,7). Στην ίδια ομάδα (ή στην Φ3) θα μπορούσαν να ενταχθούν και άλλα 2 όστρακα φιαλών από τα παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (πίν. Π.4,2, Π.10,3).

Καρποδόχες (ΚΡΠ)

Τμήματα κωδωνόσχημων βάσεων προερχόμενα από το τοίχωμα ή το σημείο σύμπτυξης με τη φιάλη, εντοπίστηκαν σε περιορισμένη ποσότητα (8 όστρακα) (πίν. Π.ΣΤ,ΚΡΠ). Λόγω του ιδιαίτερου σχήματός θα πρέπει να ανήκουν σε καρποδόχες με υψηλή κωδωνόσχημη (πίν. Π.5,6, Π.13,5, Π.21,6, Π.26,4 και πίν. Π.Α,5) ή χαμηλή δακτυλιόσχημη (πίν. Π.13,1.6-7, Π.26,5) βάση (πρβλ. Hauptmann 1981, ένθ. πίν. 1, A16.C11.D5 και 10,32). Οι κωδωνόσχημες βάσεις φέρουν πάντοτε διακόσμηση και συναντώνται σε όλα τα στρώματα, ενώ οι δακτυλιόσχημες είναι γραπτές ή μονόχρωμες και, εκτός από μία (πίν. Π.26,5), προέρχονται από το στρώμα 3.

Αμφορίσκοι (ΑΜΦ)

Ως αμφορίσκοι χαρακτηρίζονται τα αγγεία με υψηλότερο ή χαμηλότερο στενό λαιμό, ο οποίος σφαιρείται ομαλά ή με γωνία στο σφαιρικό σώμα του αγγείου και φέρουν δύο, συνήθως, λαβές τοποθετημένες στο λαιμό ή στο σώμα. Σ' αυτούς αποδίδονται συνολικά 24 μικρά ή μεγάλα όστρακα, τα οποία κατανέμονται σε όλα τα στρώματα. Από αυτά τα 16 μοιράζονται στους ακόλουθους 3 τύπους, οι οποίοι καθορίστηκαν ανάλογα με το σχήμα του λαιμού και τον τρόπο πρόσφυσής του στο σώμα του αγγείου (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ1-3):

ΑΜΦ1. Αμφορίσκοι με κωνικό λαιμό και γωνιώδη σύνενωση με το σώμα.

ΑΜΦ2. Αμφορίσκοι με κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό και καμπύλη μετάβαση στο σώμα.

ΑΜΦ3. Αμφορίσκοι με αποκλίνον το χείλος του λαιμού.

ΑΜΦ4. Αμφορίσκοι ασαφούς σχήματος.

ΑΜΦ1. *Αμφορίσκοι με κωνικό λαιμό και γωνιώδη μετάβαση στο σώμα* (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ 1)

Όπως αναφέρεται και στην περιγραφική ονομασία τους, ο λαιμός είναι κωνικός και η μετάβαση στο σώμα γωνιώδης (πίν. Π.18,1). Σε μερικές περιπτώσεις στο σημείο πρόσφυσης υπάρχει αυλάκωση (πίν. 6,3). Στον τύπο αυτόν αποδίδονται 6 όστρακα και ένα από λαιμό, στο οποίο δεν είναι σαφής ο τρόπος πρόσφυσης στο σώμα (πίν. Π.6,3, Π.18,1, Π.27,2-3). Οι αμφορίσκοι αυτού του τύπου έχουν διάφορα μεγέθη, όλοι τους όμως διακρίνονται για την προσεκτική κατασκευή τους που χαρακτηρίζεται από τον καθαρό έως μέτριο πηλό και το καλό ψήσιμο. Κανένα από τα όστρακα που αποδίδονται σ' αυτόν τον τύπο δεν φέρει διακόσμηση. Από ανάλογα παραδείγματα άλλων περιοχών είναι βέβαιο ότι μικροί αμφορίσκοι ειδικά αυτού του τύπου έφεραν εγχάρακτη διακόσμηση του γνωστού «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» που κοσμούσε το σώμα και τις λαβές, σπάνια όμως τον λαιμό (Χουρμουζιάδης 1977, 207 κ.εξ., Weibhaag 1984, 4, εικ. 3,9). Ίσως σ' αυτόν τον τύπο να μπορούσαν να ενταχθούν και τα όστρακα από το σώμα αμφορίσκων με διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» που βρέθηκαν στην Αγροσυκιά (πίν. Π.3,2-9, Π.7,β5-7, Π.18,5, πίν. Π.Γ,5-7 ίσως και πίν. Π.28,3, Π.Δ,6).

ΑΜΦ2. *Αμφορίσκοι με κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό και καμπύλη μετάβαση στο σώμα* (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ 2)

Το κύριο γνώρισμά τους είναι η ρέουσα μετάβαση στο σώμα. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός, αλλά και κωνικός, όπως στον προηγούμενο τύπο (πίν. Π.3,1, Π.14,2, Π.28,1). Στον τύπο αυτόν εντάσσονται με ασφάλεια 3 όστρακα και με κάποια επιφύλαξη άλλο ένα, το οποίο μάλιστα είναι το μοναδικό που φέρει γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.18,4). Η κεραμική ποιότητά τους είναι η ίδια με αυτήν του προηγούμενου τύπου.

ΑΜΦ3. *Αμφορίσκοι με αποκλίνον το χείλος του λαιμού* (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ 3)

Στην ομάδα αυτήν εντάσσονται 5 όστρακα αμφορίσκων, στα οποία το τοίχωμα του λαιμού ή μόνον το χείλος του εμφανίζουν σαφή απόκλιση, ενώ δεν λαμβάνεται υπόψη ο τρόπος πρόσφυσης σώματος και λαιμού (πίν. Π.5,4, Π.14,1, Π.19,1, Π.27,1). Η κεραμική ποιότητά τους είναι καλή, ενώ το μέγεθός τους μικρότερο, με διάμετρο που δεν υπερβαίνει τα 9 εκ. Τρία από τα όστρακα φέρουν γραπτή και αυλακωτή διακόσμηση. Η συχνότητα παρουσίας γραπτής διακόσμησης είναι από τα χαρακτηριστικά τους και σ' αυτούς, ίσως, θα έπρεπε να αποδοθούν ορισμένα τμήματα αμφορίσκων που δεν μπορούν να ενταχθούν με βεβαιότητα σε έναν από τους προηγούμενους τύπους (π.χ. πίν. Π.19,4, Π.28,2). Για τον ίδιο λόγο σ' αυτήν την ομάδα αποδίδεται και το όστρακο χείλους κλειστού αγγείου (αμφορίσκου;) που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό της τομής στον Πύργο Α (πίν. Π.34,1).

ΑΜΦ4. *Αμφορίσκοι ασαφούς σχήματος* (πίν. Π.Ζ,ΑΜΦ 4)

Στην ομάδα αυτήν εντάσσονται 8 όστρακα προερχόμενα από το σώμα των αμφορίσκων, τα οποία, παρά τις υπάρχουσες ενδείξεις, δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε κάποιον από τους προηγούμενους τύπους. Με μία εξαίρεση, όλα τα όστρακα φέρουν εγχάρακτη ή γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.18,5, Π.19,4, Π.28,2-4 και πίν. Π.Δ,6-7).

Αγγεία βαθιά, αποθηκευτικά ή καθημερινής χρήσης (Α)

Με αυτόν τον περιγραφικό τρόπο χαρακτηρίζονται τα μικρά ή μεγάλα, βαθιά αγγεία διαφόρων σχημάτων με μέτρια συνήθως κεραμική ποιότητα που βρέθηκαν σε όλα τα στρώματα

της Αγροσυκιάς. Συνολικά 24 όστρακα αυτής της ομάδας κατανέμονται στους ακόλουθους 5 τύπους, ενώ υπάρχουν και δύο μικκύλα (πίν. Π.Ζ,Α1-5):

A1. Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα

A2. Αγγεία κυλινδρόσχημα

A3. Αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα

A4. Αγγεία κωδωνόσχημα

A5. Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα και κοντό λαιμό

Στο υλικό της ανασκαφής περιλαμβάνεται μεγάλος αριθμός οστράκων από τοιχώματα αγγείων με λαβές ή ανάγλυφη διακόσμηση, τα οποία όμως δεν μπορούν να ενταχθούν με ασφάλεια σε κάποιον από τους τύπους.

A1. *Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα* (πίν. Π.Ζ,Α 1)

Είναι ο συνηθέστερος τύπος αγγείων και συναντάται σε όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς. Σ' αυτόν εντάσσονται σχεδόν τα μισά (11) όστρακα που αποδίδονται σε αγγεία. Το επάνω μέρος του σώματος συγκλίνει εντονότερα ή απαλότερα και σε ορισμένες περιπτώσεις σώζονται ίχνη λαβών ή μαστοειδών αποφύσεων (πίν. Π.2,4, Π.7,α1, Π.14,3-4, Π.15,1.3, Π.19,3, Π.29,5-6, Π.34,6 και πίν. Π.Γ,2). Στα περισσότερα αγγεία αυτού του τύπου η διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ 17 και 28 εκ., ενώ σε ένα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αποθηκευτικό, η διάμετρος φθάνει τα 36 εκ. (πίν. Π.15,3). Η επεξεργασία της επιφάνειας είναι μέτρια, το ίδιο και ο πηλός. Δύο παραδείγματα αυτού του τύπου φέρουν γραπτή ή ανάγλυφη διακόσμηση (πίν. Π.2,4, Π.14,3 και πίν. Π.Γ,2). Σε αυτήν την ομάδα, λόγω του σχήματος και όχι λόγω του μεγέθους θα μπορούσε να ενταχθεί και το τμήμα μικρού αγγείου με χοντρό τοίχωμα και μαστοειδείς αποφύσεις ως λαβές, που προέρχεται από την τομή Α της Αγροσυκιάς (πίν. Π.34,6). Η επιφάνειά του είναι κηλιδωτή καστανέρυθρη, αδρή και ο πηλός χονδροειδής.

A2. *Αγγεία κυλινδρόσχημα* (πίν. Π.Ζ,Α 2)

Κυλινδρόσχημα χαρακτηρίζονται τα αγγεία με κυλινδρικό το επάνω μέρος τους (πίν. Π.29,4). Στην ομάδα αυτήν εντάσσονται μόνον τέσσερα όστρακα, από τα οποία τα δύο θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αποθηκευτικά λόγω της μεγάλης διαμέτρου του στομίου (35-36 εκ.). Η επιφάνεια είναι αδρή και ο πηλός με προσμίξεις μικρών λίθων. Αποφύσεις ή άλλο είδος λαβής συναντώνται μόνο σε ένα παράδειγμα (πίν. Π.29,4).

A3. *Αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα* (πίν. Π.Ζ,Α 3)

Αγγεία αυτού του τύπου συναντώνται στη Αγροσυκιά μόνο 2 φορές. Πρόκειται μικρά αγγεία με διάμετρο στομίου μέχρι 20 εκ., μέτρια επεξεργασία επιφάνειας και επίσης μέτρια καθαρότητα πηλού (πίν. Π.15,4, Π.16,2).

A4. *Αγγεία κωδωνόσχημα* (πίν. Π.Ζ,Α 4)

Κωδωνόσχημα ή χοανοειδή χαρακτηρίζονται τα αγγεία, των οποίων το τοίχωμα αποκλίνει (πίν. Π.30,1). Στην Αγροσυκιά συναντώνται σπάνια (3 όστρακα), από τα οποία το ένα που έχει διάμετρο 40 εκ. θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αποθηκευτικό. Η ποιότητα της κεραμικής είναι μέτρια έως χονδροειδής με αδρή επεξεργασία της επιφάνειας και πηλό με αρκετές προσμίξεις.

A5. *Αγγεία με χαμηλό λαιμό* (πίν. Π.Ζ,Α 5)

Ο τύπος αυτός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και παραλλαγή των αγγείων με συγκλίνον τοίχωμα (A1), από τα οποία διαφέρει μόνο στη δημιουργία κοντού λαιμού (πίν. Π.16,1, Π.19,3, Π.20,2, Π.30,2). Αντιπροσωπεύονται μόνο με 4 παραδείγματα, από τα οποία μάλιστα τα δύο είναι μάλλον αποθηκευτικά, καθώς έχουν διάμετρο στομίου 31 εκ. και πάχος τοιχώματος 1,5 εκ. Τα υπόλοιπα δύο είναι μικρά με διάμετρο 9 και 15 εκ. αντίστοιχα (πίν. Π.16,1). Η ποιότητά όλων είναι μέτρια.

Μικκύλα αγγεία

Στην Αγροσυκιά βρέθηκαν τέσσερα μικκύλα αγγεία, από τα οποία τα δύο σώζονται σχεδόν ακέραια (πίν. Π.20,1, Π.29,2).

Σχήματα λαβών

Στις φιάλες, στους αμφορίσκους και στα άλλα αγγεία σώζονται λαβές και αποφύσεις, πλήρεις ή τμήματά τους, οι οποίες θα πρέπει να χρησιμοποιούν στο κράτημα των αγγείων. Ανάλογα με το σχήμα και τη θέση τους οι λαβές είναι κυρίως κάθετες, ταινιωτές (πίν. Π.3,1,11, Π.16,3-4, Π.19,1, Π.29,3 και ίσως πίν. Π.28,3-4 και πίν. Π.Δ,6) ή κυλινδρικές (πίν. Π.14,2, Π.28,1) και σπανιότερα οριζόντιες (πίν. Π.31,1-2). Οι μαστοειδείς αποφύσεις είναι συχνότερες και τοποθετούνται στο χερίλος (πίν. Π.4,1, Π.8,4, Π.9,4, Π.10,1, Π.11,4, Π.15,1,4, Π.17,4, Π.18,2, Π.19,2, Π.21,2, Π.29,1,4, Π.30,1, Π.34,5 και πίν. Π.Β,4, Π.Δ,2) ή στο σώμα (πίν. Π.8,4, Π.15,2, Π.22,8, Π.23,5, Π.24,2, Π.25,3, Π.29,6, Π.34,6) των αγγείων. Είναι κυρίως συμπαγείς (πίν. Π.4,1, Π.10,1, Π.11,4, Π.15,1-2,4, Π.17,4, Π.18,2, Π.19,2, Π.22,8, Π.23,5, Π.24,2, Π.25,3, Π.29,1,4, Π.30,1, Π.34,6) και σπανιότερα διάτρητες (πίν. Π.8,4, Π.9,4, Π.21,2, Π.34,5 και πίν. Π.Β,4, Π.Δ,2). Εξαιτίας της αποσπασματικότητας του υλικού δεν έγινε δυνατή η λεπτομερέστερη μελέτη των διαφόρων τύπων λαβών και της εξέλιξής τους μέσα στα στρώματα της Αγροσυκιάς. Μπορεί όμως κανείς να σημειώσει τη μεγάλη συχνότητα των μαστοειδών αποφύσεων, την αποκλειστική παρουσία των κάθετων λαβών στους αμφορίσκους και των μαστοειδών αποφύσεων στις φιάλες.

Σχήματα βάσεων

Βάσεις των αγγείων βρέθηκαν σε όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς. Τα σχήματα που αναγνωρίστηκαν, θα μπορούσαν να προέρχονται από όλα τα είδη των αγγείων που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Ωστόσο, ορισμένες, όπως οι κωδωνόσχημες ή εκείνες των οποίων η εσωτερική επιφάνεια είναι διακοσμημένη ή λειασμένη, αποδίδονται με σχετική ασφάλεια σε ανοικτά αγγεία (φιάλες). Στα 31 τμήματα των βάσεων που βρέθηκαν στην Αγροσυκιά αναγνωρίστηκαν οι ακόλουθοι τύποι (πίν. Π.Ζ,Β1-Β4):

B1. Βάσεις επίπεδες

B2. Βάσεις με κοίλο πυθμένα

B3. Βάσεις κωδωνόσχημες

B4. Βάσεις δακτυλιόσχημες

B1. *Βάσεις επίπεδες*

Πρόκειται για τον απλούστερο και συνηθέστερο τύπο βάσης (21 όστρακα) (πίν. Π.Ζ,Β1α-β). Η επιφάνεια του πυθμένα είναι επίπεδη (πίν. Π.3,10, Π.4,5, Π.13,2-3, Π.15,5, Π.19,4, Π.20,3-4, Π.31,3, Π.32,2-4, Π.33,5, Π.34,5) και μόνο σε μία περίπτωση έχει τονισμένη απόληξη (πίν. Π.31,4). Σε ορισμένα παραδείγματα (συνολικά 6) η εσωτερική επιφάνεια φέρει διακόσμηση και θα μπορούσαν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε φιάλες (πίν. Π.4,5, Π.13,2, Π.33,5).

B2. *Βάσεις με κοίλο πυθμένα*

Είναι ο δεύτερος σε συχνότητα τύπος βάσης (7 παραδείγματα) (πίν. Π.Ζ,Β2). Μοιάζει με τον προηγούμενο με τη διαφορά ότι ο πυθμένας παρουσιάζει εντονότερη ή απαλότερη κοιλότητα προσφέροντας καλύτερη στήριξη (πίν. Π.1,8, Π.4,6, Π.13,4, Π.15,6, Π.27,4). Μόνο

ένα από τα 7 παραδείγματα φέρει διακόσμηση στη εσωτερική επιφάνειά του (πίν. Π.27,4 και πίν. Π.Δ,4). Από την επεξεργασία της εσωτερικής τους επιφάνειας, φαίνεται ότι βάση αυτού του τύπου έχουν κυρίως οι φιάλες.

B3. Βάσεις κωδωνόσχημες

Στην Αγροσυκιά βρέθηκαν μόνο τρία βεβαιωμένα παραδείγματα κωδωνόσχημων βάσεων (πίν. Π.Ζ,Β3). Η εξωτερική επιφάνειά τους φέρει πάντοτε γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.5,6, Π.13,5, Π.21,6 και πίν. Π.Α,5). Υψηλές κωδωνόσχημες βάσεις συναντώνται σε συγκεκριμένου τύπου αγγεία, γνωστά ως καρποδόχες (πρβλ. Hauptmann 1981, έnth. πίν. 1, Α16.С11. D5). Από παρόμοια βάση θα μπορούσε να προέρχεται και το όστρακο του πίνακα Π.26,4.

B4. Βάσεις δακτυλιόσχημες

Στην ομάδα αυτή εντάσσονται χαμηλές διακτυλιόσχημες βάσεις με μικρή διάμετρο, οι οποίες είναι μεν συγγενείς προς τις προηγούμενες, διαφέρουν όμως σε μέγεθος και ύψος (πίν. Π.13,6-7, Π.26,5, Π.Ζ,4) (πρβλ. Hauptmann 1981, έnth. πίν. 10,32). Δακτυλιόσχημες βάσεις εντοπίστηκαν μόνο σε ορισμένα στρώματα της Αγροσυκιάς και περιορισμένο αριθμό (4 όστρακα), μερικές φορές μάλιστα με γραπτή διακόσμηση (πίν. Π.13,7, Π.26,5). Σε παρόμοια βάση θα μπορούσε να ανήκει το όστρακο του πίνακα Π.13,1.

Παρά την περιορισμένη ποσότητα της στρωματογραφημένης κεραμικής, η οποία, όπως αναφέρθηκε, προέρχεται αποκλειστικά από την τομή του Πύργου Α, στον χαλκολιθικό οικισμό της Αγροσυκιάς συναντώνται σχεδόν όλοι οι τύποι αγγείων και κατηγορίες διακόσμησης που χαρακτηρίζουν την αρχή της Χαλκολιθικής στην Άνω και Κάτω Μακεδονία και στις όμορες περιοχές. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί η εξέλιξή τους μέσα στα στρώματα του οικισμού.

4. Κεραμική στα στρώματα της Αγροσυκιάς

Η κεραμική αποτελεί το πολυαριθμότερο από τα κινητά ευρήματα στην Αγροσυκιά. Τα όστρακα έχουν μικρό ή μέτριο μέγεθος. Δεν σώθηκαν ολόκληρα αγγεία. Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται άμεσα με τη θέση, όπου ανοίχθηκε η τομή της ανασκαφής. Επειδή στο σημείο εκείνο δεν εντοπίστηκαν δάπεδα σπιτιών, θα πρέπει να υποθέσουμε, ότι το τμήμα αυτό αποτελούσε μάλλον μέρος της νότιας περιφέρειας του οικισμού, όπου σκορπίζονταν τα άχρηστα πλέον θραυσμένα αγγεία και άλλα άχρηστα υλικά.

Η παρουσίαση του κεραμικού υλικού κρίθηκε σκόπιμο να αρχίσει από το παλαιότερο στρώμα, ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθηση οποιωνδήποτε μεταβολών στα επόμενα, νεότερα, στρώματα.

Η κεραμική στο στρώμα 4

Στο παλαιότερο στρώμα του οικισμού της διμηνιακής και μεταδιμηνιακής περιόδου ανήκουν συνολικά 115 όστρακα κεραμικής. Από αυτά, 86 ανήκουν στη μονόχρωμη, 21 στη γραπτή και 8 στην εγχάρακτη κεραμική. Ειδικά για τη στατιστική ανάλυση της κεραμικής, προσμετρώνται ακόμη 20 όστρακα από τις μεικτές επιχώσεις (3)-4 και 3-(4) με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός τους να ανέρχεται πλέον σε 135 όστρακα, από τα οποία 86 μονόχρωμα, 40 γραπτά και 9 εγχάρακτα-αυλακωτά (εικ. Π.10). Ο τρόπος απόδοσης περιγράφει προηγουμένως (σ. 59 κ.εξ., εικ. Π.8 και Π.9).

Η *μονόχρωμη κεραμική* είναι η πολυαριθμότερη κατηγορία με 86 όστρακα, αλλά και ποσοστιαία η συχνότερη με 15,8% του συνόλου της κεραμικής (εικ. Π.10). Τα όστρακα αυτής της κατηγορίας ανήκουν κυρίως σε μεγάλα, μάλλον αποθηκευτικά, αγγεία, ενώ δεν λείπουν και

τα μικρότερα άριστης ποιότητας (πίν. Π.1.1, Π.3,10). Η μονόχρωμη κεραμική είναι σε μεγάλο ποσοστό (18,6%) καστανέρυθρη, συνήθως καστανόχρωμη και ακολούθως ερυθρόχρωμη (εικ. Π.11,1α-β). Σε μικρότερο ποσοστό (6,4%) συναντάται η γκριζομέλανη (εικ. Π.11,2α-β). Η μελανόχρωμη είναι η σπανιότερη (2,9% ή 10 όστρακα), αλλά εμφανίζει τη μεγαλύτερη συχνότητα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα του οικισμού (εικ. Π.11,2β). Η επιφάνεια της μονόχρωμης κεραμικής είναι σχεδόν πάντοτε μέτρια ή ελάχιστα στιλβωμένη (εικ. Π.12,Β-Γ). Στυλπηνη επιφάνεια έχουν μόνο λίγα αγγεία (13 όστρακα ή ποσοστό 3,8%) και αδρή ακόμη λιγότερα (μόνο 4 όστρακα ή 1,2%). Μολονότι χαμηλό το ποσοστό εμφάνισης της στιλβωμένης κεραμικής είναι το υψηλότερο μεταξύ όλων των στρωμάτων (εικ. 12,Δ). Ο πηλός είναι χονδροειδής (9,6%) έως μέτριος (8,4%) (εικ. Π.13,Π-ΙΙΙ). Ο λεπτόκοκκος πηλός συναντάται στο στρώμα 4 με ποσοστό 7,0% σπανιότερα από τις άλλες κατηγορίες, αλλά συχνότερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.13,Ι). Γενικά μπορεί να σημειώσει κανείς, ότι η μονόχρωμη κεραμική παρουσιάζει στο στρώμα 4 δύο διαφορετικές τάσεις. Στο μεγαλύτερο ποσοστό της είναι χονδροειδής, καστανέρυθρη, με μέτρια έως ελάχιστη στιλβωση. Παράλληλα, με την υψηλότερη ποσοστιαία παρουσία στοιχείων, όπως του λεπτόκοκκου πηλού και της στιλπηνης επιφάνειας, στο στρώμα αυτό εντοπίζεται το μεγαλύτερο ποσοστό της άριστης ποιοτικά μονόχρωμης κεραμικής μεταξύ όλων των στρωμάτων του οικισμού (εικ. Π.11- Π.13).

Η *γραπτή κεραμική* αντιπροσωπεύεται στο στρώμα 4 με 21 όστρακα (εικ. Π.8). Σ' αυτά προσμετρώνται για τη στατιστική μελέτη και άλλα 19 από τις μικτές επιχώσεις (3)-4. Έτσι με 40 όστρακα καταλαμβάνει το 7,4% του συνόλου της κεραμικής, το οποίο μάλιστα είναι το υψηλότερο μεταξύ όλων των στρωμάτων (εικ. Π.9 και Π.10). Από τις συνολικά 14 παραλλαγές των κατηγοριών της γραπτής κεραμικής, στο στρώμα 4 συναντώνται ήδη οι περισσότερες (10).

Η συνηθέστερη κατηγορία γραπτής κεραμικής με συνολικό ποσοστό 9,5% είναι η με μελανό σε ερυθρό (4α-γ) (εικ. Π.14,4α-γ). Ακολουθεί η διμηνιακή (3α-γ) με συνολικό ποσοστό 6% (εικ. Π.14,3α-γ). Από τις παραλλαγές αυτών των δύο κατηγοριών πολυαριθμότερη (11 όστρακα), αλλά και συχνότερη (5,5%) είναι εκείνη με μελανόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια και διμηνιακά θέματα (4α), η οποία σε αυτό και, κυρίως, στο επόμενο στρώμα εμφανίζει την υψηλότερη συχνότητά της (εικ. Π.14,4α). Τα διακοσμητικά θέματα καλύπτουν το σύνολο σχεδόν του διμηνιακού θεματολογίου, που εντοπίστηκε στην Αγροσυκιά (εικ. Π.15,1-10, πίν. Π.Ε). Χαρακτηριστικά αναφέρονται θέματα, όπως το αβακωτό (πίν. Π.1,5 και πίν. Π.Α,6), γωνιώδεις ή καμπύλες διαγραμμισμένες ζώνες (πίν. Π.1,7, Π.2,5-6).

Η πλέον χαρακτηριστική κατηγορία, τόσο από πλευράς ποιότητας, όσο και διακόσμησης, είναι, ωστόσο, η κεραμική με σοκολατί-καφέ διακόσμηση επάνω σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (3α), η οποία ουσιαστικά ταυτίζεται με τη θεσσαλική διμηνιακή κεραμική, απ' όπου θεωρείται ότι εισάγεται. Με ποσοστό 4,0% αποτελεί τη δεύτερη συχνότερη γραπτή κατηγορία του στρώματος 4 (εικ. Π.14,3α). Το ποσοστό αυτό είναι το υψηλότερο της κατηγορίας αυτής μεταξύ όλων των στρωμάτων της Αγροσυκιάς. Τα διακοσμητικά θέματα είναι παρόμοια με τα θεσσαλικά (Hauptmann 1981,ένη. πίν. 5). Μολονότι τα όστρακα είναι μικρά σε μέγεθος, αναγνωρίζονται μεταξύ των άλλων το "ισοδομικό", το αβακωτό (πίν. Π.1,2, Π.2,3 και πίν. Π.Α,2,6) και οι διαγραμμισμένες ζώνες (πίν. Π.2,1 και Π.Α,3) ή τα δικτυωτά τρίγωνα (πίν. Π.2,2). Όλα τα αγγεία με τέτοια διακόσμηση είναι φιάλες, διακοσμημένες τόσο στην εσωτερική, όσο και στην εξωτερική επιφάνεια (πίν. Π.2,1-3).

Με την ίδια συχνότητα (4%) και τον ίδιο αριθμό οστράκων (8) εμφανίζεται και η κατηγορία 4γ -διακόσμηση με μελανή σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (ευθείες ή καμπύλες) (εικ. Π.14,4γ, εικ. Π.15,6α.9α-β). Τα αγγεία αυτής της κατηγορίας είναι κυρίως φιάλες (πίν. Π.1,3).

Όλες οι λοιπές κατηγορίες γραπτής κεραμικής εμφανίζονται σε ποσοστό που δεν υπερβαίνει το 1,5% (εικ. Π.14,3β-γ.5,α-γ.7.8.10). Συχνότερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα συναντώνται οι ακόλουθες κατηγορίες: η κατηγορία 5α (λευκοκίτρινο χρώμα σε μελανόχρωμη επιφάνεια με σχετικά πλατιά γραμμικά θέματα (πίν. Π.1,6), η κατηγορία 5β-γ (με λευκοκίτρινο σε καστανέρυθρη επιφάνεια και πλατιά ευθύγραμμα ή καμπύλα θέματα) (πίν. Π.2,4), η κατηγορία 8 (με ερυθρό σε καστανέρυθρη επιφάνεια και καμπυλόγραμμα θέματα) (πίν. Π.1,4) και η κατηγορία 3γ (τοπική διμηνιακή κεραμική με κυματοειδείς γραμμές στη διαγράμμιση των ταινιών). Η «τοπική» διμηνιακή κεραμική (3β) συναντάται με μικρό ποσοστό ήδη από το στρώμα 4, αλλά θα χαρακτηρίσει τα επόμενα (εικ. Π.14,3β).

Η *εγχάρακτη κεραμική* αντιπροσωπεύεται μόνο με την κατηγορία 12 (πίν. Π.3,2-9), η οποία στη Θεσσαλία είναι γνωστή ως κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (Τσούντας 1908, 198 κ.εξ., πίν. 18,1.4.7.12 19,2-4.9, Wace - Thompson 1912, 167, εικ. 113, Weiβhaar 1984, 1 κ.εξ.). Με ποσοστό 4,5% αποτελεί, μαζί με την κατηγορία 4α, τη συχνότερη κατηγορία κεραμικής που συναντάται στο στρώμα 4 (εικ. Π.14,12). Στο ίδιο στρώμα σημειώνεται και η συχνότερη παρουσία της σε σύγκριση με τα επόμενα στρώματα. Επειδή είναι η μοναδική κατηγορία εγχάρακτης κεραμικής στο στρώμα 4, το διακοσμητικό θέμα 13α που τη χαρακτηρίζει, δηλ. ζώνες με εγκάρσιες χαράξεις (πίν. Π.3,2,5), συγκαταλέγεται με ποσοστό 3% στα συχνότερα θέματα του στρώματος αυτού (εικ. Π.15,13α).

Από τα *γραπτά διακοσμητικά θέματα*, που συναντώνται στις προηγούμενες κατηγορίες γραπτής κεραμικής το συνηθέστερο με 6,4% και με σημαντική διαφορά από τα λοιπά, είναι αυτά που χαρακτηρίζουν τη διμηνιακή κεραμική, δηλ. οι διαγραμμισμένες ταινίες (ευθείες, μαιανδροειδείς ή καμπύλες) (εικ. Π.15,5α, πίν. Π.2,1.6 και πίν. Π.Α,3, Π.Ε,5α). Ακολουθεί με 3% το επίσης διμηνιακό θέμα των παράλληλων ταινιών, που διακοσμούν κυρίως το εσωτερικό των αγγείων (εικ. Π.15,6α, πίν. Π.2,1-3 και πίν. Π.Α,3, Π.Ε,6α), ενώ με ποσοστό περίπου 2% συναντάται η διακόσμηση με μεμονωμένες γραμμές που σχετίζεται επίσης με τη διμηνιακή κεραμική (εικ. Π.15,3, πίν. Π.1,3 και πίν. Π.Ε,3). Ελάχιστη, αλλά χαρακτηριστική, είναι η παρουσία, με ποσοστό 1,2%, του αβακωτού θέματος, χαρακτηριστικό και αυτό της ίδιας κεραμικής (εικ. Π.15,1, πίν. Π.1,2.5 και πίν. Π.Α,6). Με πολύ περιορισμένη συχνότητα (0,7%) εμφανίζεται και το θέμα των κυματοειδών γραμμών στη διαγράμμιση διμηνιακών θεμάτων (εικ. Π.15,7α, πίν. Π.Ε,7α). Τέλος με ένα παράδειγμα αντιπροσωπεύονται το θέμα των ενάλληλων τόξων που κρέμονται από το χείλος (εικ. Π.15,9α) και οι σπειροειδείς γραμμές (εικ. Π.15,9γ). Και στις δύο περιπτώσεις κοσμείται αποκλειστικά η εσωτερική επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.1,5.7 και πίν. Π.Ε,9α.γ).

Στην *εγχάρακτη διακόσμηση* τα συχνότερα θέματα με ποσοστό 3% είναι οι ταινίες που ορίζονται από αυλακώσεις και γεμίζονται με εγκάρσιες τεθλασμένες εγχάρακτες γραμμές (εικ. Π.15,13α, πίν. Π.3,2.4-6.8-9 και πίν. Π.Ε,13α). Σε σχέση μάλιστα με τα υπόλοιπα στρώματα, το θέμα αυτό εμφανίζει εδώ τη συχνότερη παρουσία του και αποτελεί ένα από τα γνωρίσματα του στρώματος 4. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να συσχετίσει αυτό το θέμα, αν και εγχάρακτο, με εκείνο των ταινιών με εγκάρσιες κυματοειδείς γραμμές, καθώς τόσο οι διαγραμμίσεις, όσο και οι χαράξεις ακολουθούν την ίδια τεθλασμένη πορεία (π.χ. πρβλ. πίν. Π.3,5, Π.13,5). Από τη συχνότητα εμφάνισής τους εικάζεται, ότι, τουλάχιστον στην Αγροσυκιά, το γραπτό αποτελεί μίμηση του εγχάρακτου θέματος (πρβλ. εικ. Π.15,13α και Π.15,9α).

Το *σχηματολόγιο* του στρώματος 4 περιλαμβάνει συνολικά 11 αγγεία. Από αυτά, 4 είναι φιάλες, 5 αμφορίσκοι και 2 αποθηκευτικά ή καθημερινής χρήσης αγγεία. Οι φιάλες είναι ρηχές (Φ1), ημισφαιρικές (Φ2) ή με συγκλίνον τοίχωμα (Φ3). Με εξαίρεση την τελευταία ομάδα, οι

λουπές φέρουν γραπτή διμηνιακή διακόσμηση και θεωρούνται ως εισηγμένες από τη Θεσσαλία (πίν. Π.2,1-3 και πίν. Π.Α,2-3). Σε φιάλες θα μπορούσαν επίσης να αποδοθούν και οι *βάσεις* με επίπεδο ή κοίλο πυθμένα, οι δύο με διμηνιακή διακόσμηση, που εντοπίστηκαν σ' αυτό το στρώμα (πίν. Π.2,5-6). Μετά από την απόδοση στο στρώμα 4 και άλλων 4 οστράκων από τις μεικτές αποθέσεις (3)-4 και 3-(4), στο στρώμα αυτό φαίνονται να αντιπροσωπεύονται οι περισσότεροι τύποι φιαλών (Φ1-4). Συνηθέστερες με ποσοστό 8,3% είναι οι ρηχές (Φ1) και οι ημισφαιρικές (Φ3), ενώ ακολουθούν με ποσοστό 5,5% και 2,8% αντίστοιχα οι με συγκλίνον και με ίσιο τοίχωμα (Φ4 και Φ2) (εικ. Π.16,1-4). Οι αμοφορίσκοι ανήκουν στους τύπους 1 και 2 μεγωνιώδη ή καμπύλη μετάβαση από το σώμα στο λαιμό. Σε μία περίπτωση διατηρείται η κάθετη πιεσμένη ταινιωτή λαβή (πίν. Π.3,1). Τα όστρακα από το σώμα αμοφορίσκων με εγχάρκτη διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» θα μπορούσαν να αποδοθούν μάλλον στον τύπο ΑΜΦ1 (πίν. Π.3,2-9). Από τα λουπά αγγεία, αποθηκευτικά ή μη, στο στρώμα αυτό συναντώνται μόνο δύο παραδείγματα με συγκλίνον το επάνω τμήμα του σώματος. Το ένα φέρει μάλιστα γραπτή διακόσμηση, φαινόμενο σπάνιο για αγγεία αυτής της ομάδας (πίν. Π.2,4). Στην ίδια ομάδα θα πρέπει μάλλον να ανήκει και βάση με επίπεδο πυθμένα και χοντρό τοίχωμα (πίν. Π.3,10).

Η κεραμική στο στρώμα 4-(3)

Η πάσα της 11/7/1985 αφαίρεσε επιχώσεις κυρίως του στρώματος 4 και λιγότερο του 3 (εικ. Π.6-7). Σ' αυτές βρέθηκαν συνολικά 22 όστρακα γραπτής κεραμικής (εικ. Π.8). Στη *γραπτή κεραμική* κυριαρχεί η διμηνιακή, εισηγμένη ή «τοπική» (κατηγ. 3α και 3β, πίν. Π.4,5). Υπάρχει ακόμη η κατηγορία με μελανόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (κατηγ. 4) και θέματα πλατιές γραμμές (ευθείες ή καμπύλες), αλλά και διαγραμμισμένες ταινίες ή δέσμη μικρών γραμμών που τέμνονται από άλλη (πίν. Π.4,3, Π.5,1,6 και πίν. Π.Α,1,5), τα οποία χαρακτηρίζουν τη διμηνιακή κεραμική. Ειδικά η δέσμη τεμονόμενων γραμμών (πίν. Π.4,3) αποτελεί μάλλον μία ακόμη περίπτωση μίμησης εγχάρκτου θέματος, το οποίο στην Αγροσκούα συναντάται, ίσως συμπτωματικά, μόνον στο επόμενο στρώμα 3 (πίν. Π.7,β6), είναι όμως πολύ γνωστό σε άλλες περιοχές (Τσουντας 1908, 202, πίν. 16,1 17,6,9 19,11). Οι κατηγορίες με λευκοκίτρινο σε μελανό (5α) (πίν. Π.5,2) ή σε καστανέρυθρο (5β-γ) (πίν. Π.4,1,5) και θέματα με πλατιές γραμμές, με ερυθρό σε ερυθρό ή καστανό (8) (πίν. Π.5,4) και με ερυθρό σε ανοικτόχρωμο επίχρισμα (9) (πίν. Π.5,3) συναντώνται εξαιρετικά σπάνια στις μεικτές επιχώσεις και απλώς αναφέρονται. Στις ίδιες επιχώσεις βρέθηκε για μοναδική φορά στην Αγροσκούα πολύχρωμη διακόσμηση (κατηγ. 11) και μάλιστα με τη μικρότερη δυνατή παρουσία (1 όστρακο). Στο μικρό σωζόμενο όστρακο με την ερυθρόχρωμη στιλπνή επιφάνεια η ωχρολευκήγωνιώδης ταινία πλαισιώνεται από δύο καστανομέλανε γραμμές (πίν. Π.5,5).

Στα θραύσματα *αγγείων* που αποδίδονται στις μεικτές επιχώσεις 4-(3), αναγνωρίστηκαν 5 φιάλες διαφόρων τύπων, ένας αμοφορίσκο και ένα αποθηκευτικό αγγείο (Α2). Οι φιάλες είναι ρηχές (Φ1) (πίν. Π.4,3, Π.5,2), με ίσιο τοίχωμα (Φ2) (πίν. Π.4,1), ή ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.4,4, Π.5,1). Οι περισσότερες φέρουν γραπτή με μελανό σε ερυθρό (4α-β) ή με ανοικτό σε σκοτεινό (5α-β) διακόσμηση (πίν. Π.4,1,3, Π.5,1-2 και πίν. Π.Α,1). Ένα όστρακο φιάλης που ίσως ανήκει στον τύπο Φ7, διατηρεί μικρό μέρος του κάτω τμήματος, το οποίο εμφανίζει ελαφριά κούλότητα (πίν. Π.4,2). Είναι πιθανόν να προέρχεται από φιάλες με κοίλο το κάτω και κάθετο ή συγκλίνον το επάνω μέρος του τοιχώματος (πρβλ. πίν. Π.21,2 και πίν. Π.Δ,2). Στις φιάλες θα πρέπει να ανήκουν και οι 2 *βάσεις*, η μία με γραπτή διακόσμηση που βρέθηκε σ' αυτές τις επιχώσεις (πίν. Π.4,5-6). Για πρώτη φορά συναντάται στην Αγροσκούα το σχήμα της

καρποδόχης, της οποίας σώζεται μεγάλο θραύσμα από τη γραπτή κωδωνόσχημη βάση. Το μοναδικό όστρακο που αποδίδεται σε χείλος αμφορίσκου, φέρει στις δύο πλευρές γραπτή ερυθρόχρωμη διακόσμηση στην πορτοκαλόχρωμη επιφάνεια (πίν. Π.5,4).

Για τη στατιστική μελέτη του υλικού αποδόθηκαν 20 όστρακα στο στρώμα 4 και δύο στο στρώμα 3 με τον τρόπο που περιγράφηκε προηγουμένως (σ. 59 κ.εξ., εικ. Π.8 και Π.9).

Η κεραμική στο στρώμα 3-(4)

Η τελευταία πάσα 9 στην ανασκαφή του 1992 περιέλαβε επιχώσεις του στρώματος 3 και ελάχιστες του στρώματος 4 (εικ. Π.6-7), στις οποίες υπήρχαν συνολικά 13 όστρακα. Από αυτά τα 9 φέρουν διακόσμηση, τα τέσσερα γραπτή, κυρίως διμηνιακή (πίν. Π.6,1), τα 5 εγγράρακτη, κυρίως του «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (πίν. Π.7,α2.4), και αυλακωτή (πίν. Π.7,α3) (εικ. Π.8). Τέσσερα όστρακα είναι μονόχρωμα. Τα σχήματα που αναγνωρίστηκαν είναι φιάλες ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.6,1) ή με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) (πίν. Π.6,2), ένας αμφορίσκος μάλλον του τύπου ΑΜΦ1 (πίν. Π.6,3) και ένα αγγείο με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. Π.7,α1). Σε αμφορίσκο θα πρέπει να ανήκουν τα όστρακα με εγγράρακτη διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» από τους ώμους κλειστού αγγείου που προαναφέρθηκαν (πίν. Π.7,α2.4). Η βάση με επίπεδο πυθμένα θα πρέπει να προέρχεται μάλλον από αγγείο καθημερινής χρήσης (πίν. Π.6,4) και το όστρακο με αυλακωτή διακόσμηση από μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο (πίν. Π.7,α3). Για τη στατιστική μελέτη προσμετρήθηκαν με τον τρόπο που αναφέρθηκε προηγουμένως (σ. 59 κ.εξ.), 11 όστρακα, μεταξύ των οποίων 4 γραπτά και 4 εγγράρακτα, στο στρώμα 3 και 2 (1 εγγάρακτο και 1 μονόχρωμο) στο στρώμα 4 (εικ. Π.8 και εικ. Π.9).

Η κεραμική στο στρώμα 3

Οι επιχώσεις του στρώματος 3 περιείχαν συνολικά 247 όστρακα. Στη μονόχρωμη κεραμική ανήκουν 183, στη γραπτή 54 και στην εγγάρακτη-ανάγλυφη 10 όστρακα (εικ. Π.8). Σ' αυτά προσμετρώνται άλλα 7 [4 από το στρώμα 3-(4) και 3 από το (3)-(4)] όστρακα με γραπτή και τέσσερα με εγγάρακτη-ανάγλυφη διακόσμηση [από το στρώμα 3-(4)]. Έτσι, για τη στατιστική μελέτη στο στρώμα αυτό ανήκουν συνολικά 258 όστρακα, από τα οποία τα 183 ανήκουν στη μονόχρωμη, τα 61 στη γραπτή και τα 14 στην εγγάρακτη-ανάγλυφη κεραμική (εικ. Π.10).

Η *μονόχρωμη κεραμική* κυριαρχεί με ποσοστό 17,8%, παρουσιάζοντας σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα αύξηση που φθάνει περίπου το 2% (εικ. Π.10). Η επιφάνειά της είναι κατ' εξοχήν καστανέρυθρη, όπως και στο προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.11,1α-β). Αυξημένη, σε μικρότερο ποσοστό, εμφανίζεται η καστανόχρωμη κεραμική (εικ. Π.11,1α), η οποία με 12,4% φθάνει τώρα στο μεγαλύτερο ποσοστό εμφάνισής της σε όλα τα στρώματα του οικισμού. Αντίθετα, μειώνεται η συχνότητα της μελανόχρωμης κεραμικής, η οποία πλέον στο εξής θα κυμαίνεται σε ποσοστό μικρότερο του 2% (εικ. Π.11,2β). Διαφοροποιήσεις σημειώνονται επίσης και στην επεξεργασία της επιφάνειας, η οποία είναι τώρα ελάχιστα επεξεργασμένη και συνηθέστερα συναντάται με ελάχιστα ίχνη λείανσης (εικ. Π.12,Β). Το ποσοστό της αδής επιφάνειας είναι ακόμη σχετικά χαμηλό, αλλά η αύξηση από το προηγούμενο στρώμα σημαντική (από 1,2% σε 3,8%, εικ. Π.12,Α). Η πτώση της ποιότητας στην επεξεργασία της επιφάνειας αντικατοπτρίζεται και στη μείωση των ποσοστών της μέτρια και της άριστα στυλβωμένης κεραμικής από 3,8% σε 2,7% και από 10,7% σε 5,8% αντίστοιχα (εικ. Π.12,Γ-Δ). Πτώση παρατηρείται επίσης και στην ποιότητα του πηλού, καθώς μειώνεται το ποσοστό συχνότητας του λεπτόκοκκου πηλού από 7,0% σε 5,1% και αυξάνεται εκείνο του μέτριου από

8,4% σε 10,1% (εικ. Π.13,Ι-ΙΙ). Από τα προηγούμενα γίνεται σαφές, ότι σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα, η ποιότητα της μονόχρωμης κεραμικής, τόσο στην επεξεργασία της επιφάνειας, όσο και στην καθαρότητα του πηλού σημειώνει σαφή κάμψη, η οποία θα συνεχισθεί και στα επόμενα στρώματα (εικ. Π.11-13).

Η *γραπτή κεραμική* αντιπροσωπεύεται με 61 όστρακα και ποσοστό 5,9%. Σε αντίθεση με τη μονόχρωμη, εμφανίζει φθίνουσα τάση, καθώς η συχνότητά της μειώνεται σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα περίπου κατά 1,5% (εικ. Π.10). Το φαινόμενο αυτό έχει σημαντική επίπτωση στη γενικότερη εικόνα της κεραμικής, όπως θα δούμε πιο κάτω. Ανάλογα φθίνουσα, σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα 4, είναι και η παρουσία των επιμέρους γραπτών κεραμικών κατηγοριών.

Η κατηγορία με πολύχρωμη διακόσμηση (11) και εκείνη με ερυθρό χρώμα σε λευκό επίχρισμα (9) δεν συναντώνται πλέον. Όλες οι άλλες κατηγορίες γραπτής και εγχάρακτης κεραμικής που διαπιστώθηκαν στο προηγούμενο στρώμα 4 συνεχίζονται και στο στρώμα 3, αλλά με κάποιες, σημαντικές ή ασήμαντες, διαφοροποιήσεις (εικ. Π.14). Η διμηνιακή και η με μελανό σε ερυθρό κεραμική με όλες τις παραλλαγές τους (3α-γ και 4α-γ) και συνολικό ποσοστό 8,5% και 9,2% αντίστοιχα, μονοπωλούν σχεδόν τις γραπτές κατηγορίες του στρώματος 3, με την πρώτη να παρουσιάζει σημαντική αύξηση του ποσοστού της (από 6,0% σε 8,5%) σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα 4.

Συχνότερη κατηγορία εξακολουθεί να είναι και στο στρώμα αυτό η κατηγορία με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακό θεματολόγιο διακόσμησης (4α), η οποία μάλιστα αυξάνει το ποσοστό της από 5,5% σε 6,5% (εικ. Π.14,4α) και αναμφίβολα χαρακτηρίζει το στρώμα 3 (πίν. Π.7,Β4, Π.8,1,3, Π.10,3, Π.11,1-2.5 και πίν., Π.Γ,1). Τα αγγεία, στα οποία συναντάται, είναι αποκλειστικά φιάλες ορισμένων τύπων (Φ1, Φ3, Φ7). Τα θέματα της διακόσμησης είναι τα γνωστά ως διμηνιακά, όπως δικτυωτές ή διαγραμμισμένες ταινίες (π.χ. πίν. Π.7,β4, Π.8,1,3, Π.11,2), δέσμες οριζόντιων γραμμών (π.χ. πίν. Π.8,1, Π.11,1), τοξωτές γραμμές κάτω από το χείλος (π.χ. πίν. Π.10,3, Π.11,5 και πίν. Π.Γ,1) κ.ά.

Δεύτερη σε συχνότητα κατηγορία είναι η ονομαζόμενη «τοπική» διμηνιακή κεραμική (3β), η οποία με ποσοστό 4,4% σημειώνει σημαντική αύξηση σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα και υποσκελίζει την θεωρούμενη ως εισηγμένη διμηνιακή κεραμική (εικ. Π.14,3β, πίν. Π.7,β2, Π.8,5, Π.9,1-2, Π.10,2 και πίν. Π.Β,1, Π.Γ,3). Διακοσμηεί φιάλες διαφόρων τύπων (πίν. Π.9,1), συνήθως όμως ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.8,5, Π.9,2, Π.10,2). Τα θέματα διακόσμησης είναι διαγραμμισμένες ταινίες (πίν. Π.7,β2 και πίν. Π.Γ,3) "αλληλοσυγκρουόμενες" λεπτές (πίν. Π.8,5, Π.9,1 και πίν. Π.Β,1 αριστερά) ή παράλληλες πλατιές (πίν. Π.8,5, Π.10,2, Π.Β,1 δεξιά) και λεπτές (πίν. Π.10,2) γραμμές.

Η θεωρούμενη ως εισηγμένη διμηνιακή κεραμική (3α) που ακολουθεί με ποσοστό (3,8%) παραμένει σχεδόν αμετάβλητη σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα (εικ. Π.14,3α, πίν. Π.7,β3, Π.8,4, Π.9,3-6, Π.10,1, Π.11,3-4, Π.13,2-3 και πίν. Π.Β,2-5). Τα αγγεία της είναι επίσης φιάλες ρηχές (Φ1 πίν. Π.8,4, Π.9,5-6), με ίσιο τοίχωμα (Φ2 πίν. Π.9,3), ή ημισφαιρικές (Φ3 πίν. Π.9,4, Π.10,1, Π.11,3-4), ενώ συναντάται και σε δύο επίπεδες βάσεις (πίν. Π.13,2-3). Στα διακοσμητικά θέματα περιλαμβάνονται το αβακωτό (πίν. Π.8,4), το «ισιδομικό» (πίν. Π.9,3, Π.11,3 και πίν. Π.Β,5), οι δέσμες γραμμών, λεπτών (πίν. Π.7,β3, Π.9,4-5 και πίν. Π.Β,2.4) και πλατιών (πίν. Π.8,4, Π.9,4-6, Π.11,4 και πίν. Π.Β,2-4) καθώς και ταινίες δικτυωτές (πίν. Π.9,6, Π.10,1 και πίν. Π.Β,3) ή διαγραμμισμένες (πίν. Π.11,4, Π.13,2).

Οι λοιπές γραπτές κατηγορίες συναντώνται ελάχιστα και το ποσοστό εμφάνισής τους δεν υπερβαίνει το 1,5%. Η κεραμική με λευκοκίτρινη διακόσμηση σε μελανόχρωμη (5α, πίν.

Π.7,β1, Π.12,2 και πίν. Π.Γ,4) ή καστανέρυθρη επιφάνεια (5β-γ, πίν. Π.8,2) συναντάται στην ίδια συχνότητα, όπως στο προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.14,5α.5β-γ) σε φιάλες ρηχές (Φ1) ή βαθιές με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4). Για πρώτη φορά όμως εμφανίζεται σε αυτές το διακοσμητικό θέμα των λεπτών γραμμών (πίν. Π.12,2), το οποίο θα κυριαρχήσει στα επόμενα στρώματα. Η συχνότητα της κεραμικής με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (4γ) μειώνεται αισθητά σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα, όπου ήταν μια από τις συνηθέστερες κατηγορίες (εικ. Π.14,4γ). Οι κατηγορίες 3γ («τοπική» διμηνιακή με κυματοειδείς γραμμές, πίν. Π.8,2) και 8 (με ερυθρό σε ερυθρό ή καστανό, πίν. Π.10,5, Π.13,7) εμφανίζονται στο στρώμα 3 για τελευταία φορά (εικ. Π.14,3γ.8), ενώ για πρώτη φορά εντοπίστηκε η κατηγορία 4γ (με μελανό σε ερυθρό και διακόσμηση από κυματοειδείς γραμμές, εικ. Π.14,4γ) σε φιάλες και βάση καρποδόχης (πίν. Π.13,5).

Η *εγχάρκτη κεραμική* αντιπροσωπεύεται συνολικά με 10 όστρακα, στα οποία προστίθενται ακόμη τέσσερα από τις μεικτές επιχώσεις 3-(4) (εικ. Π.8-9). Σημαντικότερη κατηγορία της παραμένει η «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12), η συχνότητα της οποίας όμως εμφανίζει τάση μείωσης που θα συνεχισθεί και στα επόμενα στρώματα (εικ. Π.14,12, πίν. Π.7,β5-8, Π.14,3 και πίν. Π.Γ,2.5-7). Για πρώτη φορά και σε ελάχιστο ποσοστό συναντώνται στο στρώμα 3 η κεραμική με ανάγλυφη (13) (πίν. Π.15,2) και με αυλακωτή (14) (πίν. Π.14,1.3 και πίν. Π.Γ,2) διακόσμηση (εικ. Π.14,13-14).

Στη *διακόσμηση* της γραπτής κεραμικής, σε αντίθεση με αυτήν της εγχάρκτης, παρατηρείται μια τάση περιορισμού στην ποικιλία των θεμάτων (εικ. Π.15). Ίσως έτσι θα μπορούσε να ερμηνευθεί η μη συνέχιση από το προηγούμενο στρώμα αρκετών θεμάτων (εικ. Π.15,5δ.7β.10.13γ.9β) και η παρουσία ενός μόνο νέου (εικ. Π.15,4β, πίν. Π.8,2, Π.13,5). Τα περισσότερα είναι ήδη γνωστά από το προηγούμενο στρώμα και συνεχίζουν την περιορισμένη παρουσία τους στο στρώμα 3 (εικ. Π.15, πίν. Π.7,β4, Π.9,3.5-6, Π.11,5 και πίν. Π.13,2-3.5). Σύμφωνα με τη συχνότητα στην εμφάνισή τους, το στρώμα 3 χαρακτηρίζουν οι διαγραμμισμένες εσωτερικά ταινίες (π.χ. πίν. Π.7,β2, Π.10,3, Π.11,2.4, Π.13,2 και πίν. Π.Γ,2) και οι δέσμες παράλληλων γραμμών που κοσμούν συνήθως την εσωτερική επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.8,1.3-5, Π.9,4-6, Π.10,2, Π.11,1 και πίν. Π.Β,1-4). Η πρώτη κατέχει με 6,2% το υψηλότερο ποσοστό συχνότητας, το οποίο παραμένει σχεδόν αμετάβλητο σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.15,5α). Το θέμα των παράλληλων πλατιών γραμμών φαίνεται να κερδίζει σε προτίμηση, καθώς το ποσοστό του ανέρχεται πλέον από 3% σε 3,8% (εικ. Π.15,6α). Τη μεγαλύτερη σχετικά αύξηση (1,5% περίπου) παρουσιάζει το θέμα των διαγραμμισμένων με δικτυωτό ταινιών (εικ. Π.15,5β, πίν. Π.7,β4, Π.8,3, Π.9,6, Π.10,1, Π.11,2.5 και πίν. Π.Β,3, Π.Γ,1) και σε μικρότερο ποσοστό το «ισοδομικό» (εικ. Π.15,2, πίν. Π.9,3, Π.11,3 και πίν. Π.Β,5). Αυτά φαίνεται να εξισορροπούν κάπως τη μείωση του ποσοστού των άλλων διμηνιακών θεμάτων, από τα οποία τη μεγαλύτερη μείωση (κατά 1% περίπου) παρουσιάζει το θέμα των μεμονωμένων γραμμών (εικ. Π.15,3). Πέντε από τα λοιπά θέματα (εικ. Π.15,2 και πίν. Π.9,3, Π.11,3, Π.5, εικ. Π.15,5γ και πίν. Π.13,5, εικ. Π.15,6β, πίν. Π.9,6, Π.10,2, Π.11,1 και πίν. Π.Β,3, εικ. Π.15,11α, πίν. Π.7,β1, Π.12,2 και πίν. Π.Γ,4, εικ. Π.15,4α και πίν. Π.9,2) αντιπροσωπεύονται με συχνότητα που κυμαίνεται στο 1%. Άλλα έξι εμφανίζονται ακόμη σπανιότερα (0,3%-0,5%) (εικ. Π.15,1, πίν. Π.7,β2, Π.8,4 και πίν. Π.Γ,3, εικ. Π.15,7α και πίν. Π.8,2, εικ. Π.15,9α, πίν. Π.10,3, Π.11,5 και πίν. Π.Γ,1, εικ. Π.15,8, πίν. Π.8,5 και πίν. Π.Β,1, εικ. Π.15,11β, πίν. Π.7,β1 και πίν. Π.Γ,4, εικ. Π.15,4β και πίν. Π.7,β4).

Η *εγχάρκτη* και *ανάγλυφη διακόσμηση* χαρακτηρίζονται στο στρώμα 3 από την παρουσία πολλών νέων θεμάτων (εικ. Π.15). Οι ταινίες, γειμισμένες με τεθλασμένες χαράξεις, εξακολου-

θούν να είναι το συνηθέστερο διακοσμητικό θέμα, περιορίζονται όμως τη συχνότητά τους από το 3% στο 1% περίπου (εικ. Π.15,13α, πίν. Π.7,β5.7 και πίν. Π.Γ,6-7). Από τα λοιπά εγχάρακτα θέματα, εκείνα με διάστικτες ταινίες (13γ) και οι δέσμες πλάγιων καμπυλών (14γ) δεν συναντώνται πλέον (εικ. Π.15,13γ,14γ). Αρκετά θέματα εμφανίζονται για πρώτη φορά. Πρόκειται για ταινίες διαγραμμισμένες με αυλακώσεις (εικ. Π.15,13β), δέσμες πλάγιων, κάθετων ή οριζόντιων αυλακώσεων (εικ. Π.14α-β, πίν. Π.7,β6.8, Π.14,3 και πίν. Π.Γ,2.5), δέσμη μικρών χαραξέων που τέμνονται από άλλη (εικ. Π.15,15, πίν. Π.7,β6 και πίν. Π.Γ,5), αυλακώσεις που πλαισιώνουν γραπτή ταινία (εικ. Π.18) και ανάγλυφη (πλαστική) ταινία με αποτυπώματα δακτύλων (εικ. Π.15,19 και πίν. Π.15,2).

Στο στρώμα 3 εντοπίστηκαν όλοι σχεδόν οι τύποι *αργείων* που συναντώνται στην Αγροσυκιά. Πολυπληθέστερο σχήμα είναι οι φιάλες που αντιπροσωπεύονται με 33 παραδείγματα, τα οποία κατανέμονται στους ίδιους τύπους που υπήρχαν και στο προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.16,1-4). Από αυτές, οι ημισφαιρικές (Φ3) αποτελούν με 16 παραδείγματα και ποσοστό 12% τον συνηθέστερο τύπο, παρουσιάζοντας μάλιστα αύξηση από το προηγούμενο στρώμα 4 (εικ. Π.16,3). Οι περισσότερες (11) φέρουν γραπτή διακόσμηση, συνήθως διμηνιακή (πίν. Π.8,5, Π.9,2,4, Π.10,1-2, Π.11,1-5 και πίν. Π.Β,4, Π.Γ,1). Εξαιτίας της άριστης ποιότητας του πηλού και της διακόσμησης πολλές από αυτές θεωρούνται ως εισηγμένες. Ελάχιστες είναι μονόχρωμες (πίν. Π.12,4). Οι ρηχές φιάλες (Φ1), αν και αντιπροσωπεύονται με τα περισσότερα (8) παραδείγματα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα, εμφανίζουν μείωση στο ποσοστό τους (6%) σε σύγκριση με αυτό του προηγούμενου στρώματος. Η μείωση αυτή μάλιστα θα συνεχισθεί και στο επόμενο στρώμα (εικ. Π.16,1). Με μία μόνον εξαίρεση φέρουν γραπτή διακόσμηση με θέματα κυρίως διμηνιακά, μάλιστα θεωρούνται ως εισηγμένες (πίν. Π.8,1-4, Π.9,5-6 και πίν. Π.Β,2-3).

Οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (Φ2) εμφανίζουν και αυτές τη μεγαλύτερη συχνότητά τους (5 παραδείγματα) και ταυτόχρονα αύξηση στο ποσοστό τους (3,8%) συγκριτικά με το στρώμα 4 (εικ. Π.16,2 και πίν. Π.9,1,3, Π.10,4-5). Συχνότατα φέρουν γραπτή διακόσμηση, όχι όμως πάντοτε διμηνιακή (πίν. Π.9,1,3, Π.10,5 και πίν. Π.Β,5). Οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) αντιπροσωπεύονται μόνο με 4 παραδείγματα και ποσοστό 3%, το χαμηλότερο από κάθε άλλο στρώμα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.16,4). Με μία εξαίρεση (πίν. 12,2), συνήθως είναι ακόσμητες (πίν. Π.12,1,3). Χαρακτηριστική είναι η φιάλη αυτού του τύπου που φέρει υπερυψωμένη μαστοειδή απόφυση και δίπλα της μια δεύτερη οριζόντια δακτυλιόσχημη (πίν. Π.12,1). Στις φιάλες αποδίδονται και ορισμένα θραύσματα επίπεδων ή κοίλων βάσεων με ή χωρίς διακόσμηση (πίν. Π.13,2-4).

Οι καρποδόχες συναντώνται στο στρώμα 3 συχνότερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα (4 όστρακα). Οι βάσεις τους, μέσω των οποίων αναγνωρίζονται, είναι κωδονόσχημες (πίν. Π.13,5) ή δακτυλιόσχημες με ή χωρίς διακόσμηση (πίν. Π.15,1.6-7). Σχήμα καρποδόχης έχει και ένα μικκόλο αγγείο από το ίδιο στρώμα.

Οι αμφορίσκοι αντιπροσωπεύονται με 5 παραδείγματα που ανήκουν σε όλους τους τύπους. Ένας από αυτούς σώζει στο λαμό του μέρος της κάθετης λαβής (πίν. Π.14,2), ενώ ένας δεύτερος έχει προχόη και αυλακωτή διακόσμηση (πίν. Π.14,1).

Από τα άλλα αποθηκευτικά ή καθημερινής χρήσης μεγάλα ή μικρότερα αγγεία, στο στρώμα 3 συναντώνται όλοι οι τύποι που αναγνωρίστηκαν στην Αγροσυκιά και μάλιστα στη μεγαλύτερη ποσότητά τους (10 παραδείγματα) (πίν. Π.14,3-4, Π.15,1-4, Π.16,1-2). Συνηθέστερα είναι τα αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα (Α1) (πίν. Π.14,3-4, Π.15,1-3), ένα από τα οποία φέρει αυλακωτή διακόσμηση (πίν. Π.14,3 και πίν. Π.Γ,2). Τμήματα επίπεδων (Β1) ή

κόλων βάσεων (β2) με χοντρό τοίχωμα (πίν. Π.15,5-6) και μεγάλες αποφύσεις ή κάθετες ταινιωτές λαβές επάνω σε χοντρά όστρακα (πίν. Π.15,1-2.4, Π.16,3-4) μπορούν να αποδοθούν σε τέτοια αγγεία.

Το στρώμα 3 αποδίδονται και δύο από τα τέσσερα στρωματογραφημένα *μικκίλα* αγγεία που βρέθηκαν στην τομή του πύργου Α. Πρόκειται για τα ομοιώματα μιας καρποδόχης που προαναφέρθηκε, και μιας φιάλης με γωνιώδες τοίχωμα.

Η κεραμική στο στρώμα 2

Το στρώμα 2 περιέχει τη μικρότερη ποσότητα κεραμικής με 101 όστρακα (89 μονόχρωμα, 9 γραπτά και 2 εγχάρακτα (εικ. Π.8). Σ' αυτά αποδίδονται και 12 γραπτά από το στρώμα 1-2, με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός τους για τη στατιστική ανάλυση να ανέρχεται σε 112 (εικ. Π.10).

Η *μονόχρωμη κεραμική* είναι με μεγάλη διαφορά η πολυαριθμότερη κατηγορία. Αυξάνει μάλιστα σε βάρος της γραπτής και της εγχάρακτης με τον ίδιο σταθερό ρυθμό που παρατηρήθηκε στο προηγούμενο στρώμα. Το ποσοστό της ανέρχεται πλέον στο 20,0% του συνόλου της κεραμικής, παρουσιάζοντας αύξηση περίπου 2 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα 3 (εικ. Π.10). Στο χρώμα και στην επεξεργασία της επιφάνειάς της παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις (εικ. Π.11-12). Ο ερυθρός χρωματισμός, το ποσοστό του οποίου σχεδόν διπλασιάζεται (από 7,3% σε 12,6%), επικρατεί του κυρίαρχου στα προηγούμενα στρώματα 4 και 3 καστανού, ο οποίος υποχωρεί σημαντικά (από 12,4% σε 6,5%) (εικ. Π.11α-β). Η γκριζόχρωμη επιφάνεια συναντάται κάπως συχνότερα αυξάνοντας το ποσοστό της από 3,4% σε 4,8%, μάλλον σε βάρος της μελανόχρωμης (1,1% από 1,9%), η οποία στο στρώμα 2 παρουσιάζεται με τη μικρότερη συχνότητά της (πίν. Π.11,2α-β). Η αδρή επιφάνεια σημειώνει σημαντική αύξηση (8,1%) και μαζί με εκείνη που φέρει ελάχιστη στυλβωση (9,8%), γίνονται οι συνηθέστερες (εικ. Π.12,Α-Β). Σε συνδυασμό με την πτωτική τάση της στυλβής και της μέτρια στυλβωμένης επιφάνειας, ολοκληρώνεται πλέον η σταδιακή εγκατάλειψη της φροντισμένης επιφάνειας των αγγείων, όπως διαπιστώθηκε και στο προηγούμενο στρώμα (εικ. Π.12,Α-Δ). Αλλά και στην ποιότητα του πηλού παρατηρείται η ίδια πτωτική τάση (εικ. Π.13). Παρά την ελάχιστη αύξηση στο ποσοστό του λεπτόκοκκου πηλού (εικ. Π.13,Ι), κυριαρχεί πλέον ο χονδροειδής, η συχνότητα του οποίου αυξάνεται κατά 4 μονάδες (από 9,8% σε 13,8% βλ. εικ. Π.13,ΙΙΙ), πιθανότατα σε βάρος της συχνότητας του μέτριου σε προσμίξεις πηλού, η οποία εμφανίζει σημαντική μείωση (εικ. Π.13,ΙΙ). Είναι πλέον σαφής η διαφοροποίηση στο χρωματισμό, και η πτώση της ποιότητας στην επεξεργασία της επιφάνειας και στον πηλό της μονόχρωμης κεραμικής (εικ. Π.11-13), μια πορεία που παρατηρήθηκε στο στρώμα 3 και συνεχίστηκε στο στρώμα 2.

Η *γραπτή κεραμική* καταλαμβάνει το 4,7% του συνόλου της κεραμικής συνεχίζοντας τη μείωση της συχνότητάς της που εντοπίστηκε ήδη στα προηγούμενα στρώματα (εικ. Π.10). Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην εγχάρακτη. Σε συνδυασμό με την αύξηση του ποσοστού της μονόχρωμης κεραμικής και την παράλληλη πτώση της ποιότητάς της, πιστοποιείται μάλλον μια γενικότερη υποχώρηση της κεραμικής ποιότητας παρά μια προτίμηση στις μη διακοσμημένες κατηγορίες. Διαφοροποιήσεις σημειώνονται και στις επιμέρους γραπτές κατηγορίες με σημαντικότερη την επικράτηση της διμηνιακής (3α-β), κυρίως της λεγόμενης «τοπικής» (3β), σε βάρος της με μελανό σε ερυθρό κεραμικής (4α-γ) (εικ. Π.14,3α-β.4α-γ). Η «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική δεν συναντάται πλέον παρά μόνο στις μεικτές επιχώσεις 1-2 (πίν. Π.21,3). Αντικαθίσταται από την «τοπική» μίμησή της (πίν. Π.18,3), η οποία μάλιστα με

ποσοστό 15,1% σημειώνει σημαντική ποσοστιαία αύξηση σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα 3 και γίνεται πλέον με μεγάλη διαφορά η σπουδαιότερη γραπτή κατηγορία στο στρώμα αυτό (εικ. Π.14,3β). Σχετικά με το υψηλό ποσοστό, πρέπει να επισημανθεί, ότι στο ίδιο το στρώμα 2 ανήκουν μόνον έξι όστρακα (π.χ. πίν. Π.18,3). Τα υπόλοιπα 8 προέρχονται από το μικτό στρώμα 1-2 και αποδίδονται στο 2 αναλογικά (βλ. σ. 59 κ.εξ., εικ. Π.8-9 και πίν. Π.21,5). Ωστόσο, ακόμη και αν τα τελευταία εξαιρεθούν, η αυξητική τάση της «τοπικής» διμηνιακής κεραμικής είναι σαφής. Η κατηγορία αυτή συναντάται πάντοτε σε ανοιχτά αγγεία, κυρίως ημισφαιρικές φιάλες με γραμμικά κυρίως θέματα (π.χ. πίν. Π.18,3). Η κατηγορία με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακή διακόσμηση (4α) που ήταν η επικρατέστερη σε όλα τα προηγούμενα στρώματα, υποχωρεί σημαντικά και περιορίζεται σε ποσοστό 3,3% (εικ. Π.14,4α, πίν. Π.18,4). Κοσμεί φιάλες αλλά και αμφορίσκους. Οι δέσμες ευθειών, τα δικτυωτά και οι διαγραμμισμένες ζώνες είναι μερικά από τα γραμμικά θέματα της διακόσμησής της (πίν. Π.18,4). Οι κατηγορίες 4β και 4γ (μελανό σε ερυθρό και κυματοειδείς ή πλατιές γραμμές ως διακόσμηση, αντίστοιχα) (πίν. Π.19,4 και πίν. Π.Γ,8) συνεχίζουν την περιορισμένη παρουσία τους στο στρώμα 2, η πρώτη μάλιστα εμφανίζεται για τελευταία φορά. Οι γνωστές από τα προηγούμενα στρώματα γραπτές κατηγορίες με λευκόκτρινο σε σκοτεινό (5α-γ) και με ερυθρό σε λευκό (9) δεν συναντώνται, μάλλον από σύμπτωση, στο στρώμα 2, εμφανίζονται όμως πάλι στο επόμενο στρώμα 1 (εικ. Π.14,5α-γ.9).

Στις κατηγορίες με *εγχάρκτη ή ανάγλυφη διακόσμηση* η πρωτική τάση του ποσοστού εμφάνισής τους ακολουθεί εκείνη των γραπτών κατηγοριών (εικ. Π.10). Η κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» συνεχίζει την παρουσία αλλά ταυτόχρονα και τη φθίνουσα πορεία της (εικ. Π.14,12) και καθίσταται πλέον μια κατηγορία με υποτυπώδη παρουσία (πίν. Π.18,5).

Μεταβολές παρατηρούνται και στο *θεματολόγιο* της διακόσμησης. Ο αριθμός των θεμάτων που αναγνωρίστηκαν, δεν μεταβάλλεται σημαντικά και οι *αλλαγές* που σημειώνονται, αφορούν κυρίως τις ποσοστιαίες διαφοροποιήσεις τους (εικ. Π.15). Παράλληλα εμφανίζεται μια τάση για προτίμηση θεμάτων, τα οποία ήταν γνωστά σε παλαιότερα στρώματα, αλλά είχαν υποτυπώδη παρουσία. Στη γραπτή διακόσμηση κυριαρχεί το θέμα των πλατιών ταινιών (6α) (πίν. Π.18,3), το οποίο μετά από μια συνεχή αυξητική τάση στα προηγούμενα στρώματα, φθάνει στο στρώμα 2 με ποσοστό περίπου 9% στη μεγαλύτερη συχνότητά του (εικ. Π.15,6α). Ανάλογη αυξητική τάση, αλλά σε περιορισμένο βαθμό, παρουσιάζουν επίσης τα θέματα των ταινιών διαγραμμισμένων με πλέγμα (δικτυωτό) (5β) (π.χ. πίν. Π.18,4) και των μεμονωμένων γραμμών (3), τα οποία με ποσοστό 3,4% και 2,3% αντίστοιχα είναι τα αμέσως επόμενα συνηθέστερα θέματα διακόσμησης στο στρώμα αυτό (εικ. Π.15,3.5β). Το "διμηνιακό" θέμα των διαγραμμισμένων ταινιών (5α), το οποίο ήταν το πλέον κοινό στη διακόσμηση της κεραμικής των προηγούμενων στρωμάτων 4 και 3, συναντάται ελάχιστα στο στρώμα 2 (εικ. Π.15,5α). Φαίνεται να ακολουθεί κι αυτό τη γενικότερη φθίνουσα τάση της "εισηγμένης" διμηνιακής κεραμικής. Παράλληλα είναι σαφής η στροφή της θεματολογίας σε θέματα της «τοπικής» λεγόμενης διμηνιακής κεραμικής, που κυριαρχεί στο στρώμα αυτό. Η συχνότητα των άλλων θεμάτων κυμαίνεται περίπου στο 1% (εικ. Π.15,1.4β.5γ.6β.8.9γ.11β).

Τα θέματα στην *εγχάρκτη* κεραμική είναι εξαιρετικά περιορισμένα σε σύγκριση με το προηγούμενο στρώμα. Ουσιαστικά πρόκειται για δύο παραλλαγές του ίδιου θέματος, δηλ. ταινίες γεμάτες με εγκάρσιες τεθλασμένες χαράξεις (13α) ή με αυλακώσεις (13β) (πίν. Π.18,5). Και τα δύο συναντώνται για τελευταία φορά και, με συχνότητά περίπου 1%, αντιστοιχούν στη συνεχή μείωση της κεραμικής «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», στο θεματολόγιο διακόσμησης της οποίας ανήκουν (εικ. Π.14,12 και Π.15,13α-β).

Στο *σηματολόγιο* των αγγείων οι σημειούμενες διαφοροποιήσεις αποτελούν την κορύφωση μιας πορείας που άρχισε από το παλαιότερο στρώμα 4. Οι ημισφαιρικές φιάλες (Φ3) αναγνωρίστηκαν σε 6 όστρακα (πίν. Π.17,1-2.4-5, Π.18,2-3). Συνεχίζουν την αυξητική τάση στο ποσοστό εμφάνισής τους από στρώμα σε στρώμα και, με την προσθήκη ενός παραδείγματος από τις μεικτές επιχώσεις 1-2, φθάνουν στο 17,5%, που είναι το υψηλότερο απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.16,3). Με μία εξαίρεση (πίν. Π.18,3), δεν φέρουν διακόσμηση (γραπτή ή εγχάρακτη). Οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (Φ2) αντιπροσωπεύονται μόνο με ένα όστρακο (πίν. Π.17,2), στο οποίο προστίθεται και ένα ακόμη από τις μεικτές επιχώσεις 1-2. Σημειώνουν μικρή ποσοστιαία αύξηση, όπως και στα προηγούμενα στρώματα (εικ. Π.16,2).

Ελάχιστα (5) είναι και τα όστρακα που αποδίδονται στους αμφορίσκους. Κάθε τύπος αντιπροσωπεύεται με ένα παράδειγμα (ΑΜΦ1 πίν. Π.18,1 ΑΜΦ2 πίν. Π.18,4 ΑΜΦ3 πίν. Π.19,1), ενώ άλλων δύο οστράκων δεν είναι βεβαιωμένος ο τύπος προέλευσης (ίσως ΑΜΦ1 και ΑΜΦ2) (πίν. Π.18,5, Π.19,4 και πίν. Π.Γ,8). Δύο παραδείγματα φέρουν γραπτή με μελανό σε ερυθρό διακόσμηση (πίν. Π.18,4, Π.19,4) και άλλα δύο έχουν εγχάρακτη διακόσμηση «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (πίν. Π.18,5).

Ελάχιστα αγγεία καθημερινής χρήσης εντοπίστηκαν στο στρώμα 2. Από αυτά ένα ανήκει στο συνηθέστερο τύπο με συγκλίνον τοίχωμα (Α1) (πίν. Π.19,2) και δύο στην παραλλαγή του με στενό λαμό (Α5) (πίν. Π.19,3, Π.20,2). Από αγγεία, ίσως της ίδιας ομάδας, θα πρέπει να προέρχονται και οι επίπεδες βάσεις που βρέθηκαν στο στρώμα αυτό (πίν. Π.20,3-4). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε τμήμα μικκύλου αγγείου σε σχήμα φιάλης με εκβαθύνσεις στην εξωτερική του μονόχρωμη επιφάνεια (πίν. Π.20,1).

Οι φιάλες, οι αμφορείς και τα αποθηκευτικά αγγεία φέρουν λαβές, ταινιωτές (πίν. Π.19,1) και μαστοειδείς αποφύσεις (πίν. Π.17,4, Π.19,2).

Η κεραμική στο στρώμα 1-2

Από τις επιχώσεις των στρωμάτων 1 και 2 που αφαιρέθηκαν με την πάσα 4 το 1992 και από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α που έγινε στις 11-16/7/1984 (εικ. Π.7), προέρχονται συνολικά 20 όστρακα γραπτής κεραμικής (εικ. Π.8). Με τα περισσότερα όστρακα (συνολικά 11) αντιπροσωπεύεται η διμηνιακή κεραμική (3α-β) - κυρίως η λεγόμενη «τοπική» (3β) - και με 8 όστρακα η κεραμική με μελανό σε ερυθρό (4α-γ). Για πρώτη φορά συναντάται η κεραμική με αλοιοφωτή διακόσμηση (5δ). Συχνότερη είναι η «τοπική» διμηνιακή κεραμική (3β) με 10 παραδείγματα (πίν. Π.21,5) και ακολουθεί με 5 η κεραμική με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (4γ) (πίν. Π.21,2 και πίν. Π.Δ,2). Η παραλλαγή της με μελανό σε ερυθρό και διακόσμηση από διμηνιακά θέματα (4α) συναντάται δύο φορές (πίν. Π.21,1,4). Με ένα παράδειγμα αντιπροσωπεύεται η εισηγμένη διμηνιακή (3α) (πίν. Π.21,3) και η με μελανό σε ερυθρό και κυματοειδή διαγράμμιση (4β) (πίν. Π.21,6).

Τα όστρακα ανήκουν σε φιάλες όλων σχεδόν των τύπων (Φ 1-5), είναι συνήθως γραπτές, αλλά και μονόχρωμες (πίν. Π.21,1-5). Για πρώτη φορά εμφανίζεται ο τύπος φιάλης με συγκλίνον το επάνω και κοίλο το κάτω μέρος του σώματος (Φ5) (πίν. Π.21,2). Η σπανιότητα του σχήματος (1 όστρακο) και του θέματος της διακόσμησης επιτρέπουν την υπόθεση, ότι η φιάλη αυτού του τύπου μάλλον δεν χαρακτηρίζει την κεραμική της Αγροσυκιάς. Η στρωματογραφική του ένταξη σε κάποιο από τα δύο στρώματα είναι εξαιρετικά δύσκολη, μάλλον όμως θα πρέπει να αποδοθεί στο στρώμα 1. Το τμήμα γραπτής κωδωνόσχημης βάσης από τις ίδιες επιχώσεις θα πρέπει να ανήκει σε καρποδόχη (πίν. Π.21,6).

Για τη στατιστική μελέτη της κεραμικής, από τα 20 όστρακα των μεικτών επιχρώσεων 1-2 αποδίδονται, με τον τρόπο που περιγράφηκε προηγουμένως (σ. 59 κ.εξ.), 12 στο στρώμα 2 και οκτώ στο στρώμα 1 (εικ. Π.9).

Η κεραμική στο στρώμα 1

Στο στρώμα 1 εντοπίστηκε περισσότερη κεραμική απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα (291 όστρακα). Από αυτά 253 είναι μονόχρωμα, 34 γραπτά και μόνο τέσσερα εγχάρακτα-ανάγλυφα (εικ. Π.8-9). Για την στατιστική επεξεργασία, σ' αυτά προσμετρώνται και οκτώ γραπτά όστρακα, που προέρχονται από το μικτό στρώμα 1-2 (εικ. Π.8-9) με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός να φθάνει τα 299 όστρακα (εικ. Π.10).

Στη *μονόχρωμη κεραμική*, συνεχίζεται, όπως και στα προηγούμενα στρώματα, η μικρή αύξηση του ποσοστού της, φθάνοντας πλέον στο 21,2% (εικ. Π.10). Σε συνδυασμό μάλιστα με τον περιορισμό της συχνότητας της γραπτής και της εγχάρακτης κεραμικής, καθιερώνεται ως η χαρακτηριστική κεραμική αυτού του στρώματος. Παρά την σχεδόν απόλυτη κυριαρχία της, δεν παρουσιάζει ουσιαστικές μεταβολές, στο βαθμό τουλάχιστον που αυτές παρατηρήθηκαν στο προηγούμενο στρώμα 2. Έτσι, παρά την αύξηση στην συχνότητα της καστανόχρωμης κεραμικής, η ερυθρόχρωμη εξακολουθεί να παραμένει η συνηθέστερη (εικ. Π.11,1β). Αμετάβλητη επίσης παραμένει η εικόνα της ποιότητας του πηλού, ο οποίος εξακολουθεί να είναι κατά προτίμηση χονδροειδής (εικ. Π.13). Μόνο στην επεξεργασία της επιφάνειας σημειώνεται μια ελαφριά τάση βελτίωσης, καθώς η μέτρια στιλβωμένη επιφάνεια συναντάται συχνότερα από την αδρή (εικ. Π.12). Η βελτίωση αυτή δεν είναι βέβαια αρκετή για να επαναφέρει τη μονόχρωμη κεραμική στην ποιότητα που είχε στο παλαιότερο στρώμα (4) του οικισμού.

Το ποσοστό της *γραπτής κεραμικής* συνεχίζει να μειώνεται και χάνει περισσότερο από τη μισή συχνότητα που είχε στο παλαιότερο στρώμα 4 (εικ. Π.10). Ταυτόχρονα, η σημαντική μείωση της «τοπικής» διμηνιακής κεραμικής και η εμφάνιση, αν και σε περιορισμένη συχνότητα, τεσσάρων νέων κατηγοριών σηματοδοτούν μια ουσιαστική μεταβολή στη γραπτή κεραμική: για πρώτη φορά στο στρώμα αυτό η διακόσμηση με σκοτεινό χρώμα σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια (εικ. Π.15, κατηγ. 3α-γ.4α-γ.8.9.11) που κυριαρχούσε στα προηγούμενα στρώματα 2-4 υποχωρεί σημαντικά και αντικαθίσταται σε συχνότητα εμφάνισης από τη διακόσμηση με ανοιχτό χρώμα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (πρβλ. εικ. Π.15, κατηγ. 5α-δ.6.7.10).

Οι γραπτές κατηγορίες του προηγούμενου στρώματος συνεχίζουν την παρουσία τους και στο στρώμα 1, εκτός από δύο, την εισηγμένη διμηνιακή (3α) και την με μελανό σε ερυθρό (4β). Τέσσερις νέες κατηγορίες γραπτής κεραμικής εμφανίζονται για πρώτη φορά: με γκριζο διακόσμηση (6), με γραφίτη (7), με παχύρρευστο χρώμα ή αλοιφωτή (5δ) και με ροζ-ερυθρό χρώμα (10) (εικ. Π.14,5δ.6.7.10). Η γραπτή με γκριζο χρώμα (πίν. Π.22,3.9, Π.23,2, Π.27,1 και πίν. Π.Δ,3) συναντάται σε φιάλες ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.22,3, Π.23,2) και ίσως σε αμφορίσκους (πίν. Π.27,1). Μολονότι συναντάται σε περιορισμένη συχνότητα (3,3%), ο περιορισμός της μόνο στο στρώμα 1 την καθιστά σημαντικό στοιχείο για τη σύγκριση με την περιοχή της ΝΑ Αλβανίας (εικ. Π.14,6). Η κεραμική με διακόσμηση γραφίτη συναντάται σε φιάλες με συγκλινόν τοίχωμα (Φ4) (πίν. Π.25,1) και στον τύπο με τονισμένο χείλος (Φ6) (πίν. Π.26,2-3 και πίν. Π.Δ,1). Χαρακτηρίζει το στρώμα 1 όχι τόσο με τη συχνότητά της (2,2%), όσο με την ίδια την παρουσία της, καθώς θεωρείται εισηγμένη από άλλες περιοχές (εικ. Π.14,7). Η κεραμική με αλοιφωτή διακόσμηση (5δ) αποτελεί παραλλαγή της κεραμικής με λευκόχρωμη

διακόσμηση σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια. Η διακόσμηση γίνεται με χαχόρρευστο ωχροκίτρινο χρώμα, το οποίο τοποθετείται μετά το ψήσιμο του αγγείου (εικ. Π.14,5δ) (πίν. Π.22,2, Π.27,5 Π.28,2 και πίν. Π.Δ,7). Συναντάται σε φιάλες διαφόρων τύπων (πίν. Π.22,2, Π.27,5) αλλά και σε αμφορίσκους (πίν. Π.28,2). Χαρακτηρίζει το στρώμα 1 με την πρώτη εμφάνισή της παρά με τη συχνότητά της (περίπου 3%) (εικ. Π.14,5γ). Ένα όστρακο αυτής της κατηγορίας από το στρώμα 1-2 μάλλον θα πρέπει να ενταχθεί στο στρώμα 1, καθώς αλοιοφαθή κεραμική δεν είναι γνωστή στα παλαιότερα στρώματα 2-4. Η κατηγορία με ροζ-ερυθρό σε σκοτεινό (10) έχει με ένα όστρακο υποτυπώδη παρουσία (εικ. Π.14,10). Κοσμεί δακτυλιόσημη βάση αγγείου (καρποδόχης;) (πίν. Π.26,5).

Η κατηγορία με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (4γ) αντιπροσωπεύεται με 5 όστρακα (πίν. Π.22,6, Π.26,1 και πίν. Π.Δ,5), στα οποία προστίθενται αναλογικά και τέσσερα ακόμη όστρακα από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (εικ. Π.8,4γ). Συναντάται σε φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) και κοίλο το κάτω τμήμα τους (Φ5). Με ποσοστό περίπου 5% (4,9%) παρουσιάζει μια δεύτερη έντονη αύξηση μετά το στρώμα 4 και αποτελεί τη δεύτερη συχνότερη κατηγορία γραπτής κεραμικής στο στρώμα 1 (εικ. Π.14,4γ).

Στην παραλλαγή της κατηγορίας 4, με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακά θέματα (4α), αποδίδονται 5 όστρακα (πίν. Π.25,5), καθώς και ένα από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (εικ. Π.8,4α και Π.9,4α). Με ποσοστό 3,3% συνεχίζει την παρουσία της χωρίς όμως να έχει κάποιο σημαντικό ρόλο (εικ. Π.14,4α). Η κατηγορία με λευκοκίτρινο χρώμα σε καστανή ή ερυθρόχρωμη επιφάνεια (5β-γ) αντιπροσωπεύεται με πέντε όστρακα (πίν. Π.22,1.4.10, Π.23,1) και σημειώνει στο στρώμα 1 τη μεγαλύτερη συχνότητά της (2,8%) (εικ. Π.14,5β-γ). Αντίθετα η παραλλαγή της με λευκοκίτρινο σε γκριζα ή μελανή επιφάνεια (5α) είναι, όπως και στα άλλα στρώματα, ελάχιστη (εικ. Π.14,5α, πίν. Π.22,7, Π.27,4 και πίν. Π.Δ,4). Τα αγγεία αυτών των κατηγοριών είναι αποκλειστικά φιάλες (πίν. Π.22,7.10, Π.27,4), ημισφαιρικές (Φ3) (πίν. Π.22,1.4, Π.23.1, Π.24,3) ή με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) (πίν. Π.24,3). Η διακόσμηση γίνεται, σε αντίθεση με τα προηγούμενα στρώματα, με δέσμες 2-3 λεπτών γραμμών.

Η τοπική «διμηνιακή» κεραμική (3β), χαρακτηριστική για το προηγούμενο στρώμα, αντιπροσωπεύεται με ένα μόνο όστρακο. Σ' αυτό προστίθενται μόνο δύο από τα 10 όστρακα της ίδιας κατηγορίας που βρέθηκαν στις μεικτές επιχώσεις 1-2, σύμφωνα με την αναλογία παρουσία της (1:6) στα στρώματα 1 και 2 (εικ. Π.8-9). Το ποσοστό της στο στρώμα 1 δεν υπερβαίνει το 2% και αποτελεί μία ασήμαντη πλέον κατηγορία γραπτής κεραμικής (εικ. Π.14,3β). Με ένα όστρακο, πιθανότατα καρποδόχης (πίν. Π.26,4), επανεμφανίζεται μετά το στρώμα 4 η κατηγορία με ερυθρό σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (εικ. Π.14,9).

Οι κατηγορίες *εγχάρακτης και ανάγλυφης κεραμικής* καταλαμβάνουν ελάχιστο ποσοστό (2,1%) της διακοσμημένης κεραμικής (εικ. Π.14,12-14). Αντιπροσωπεύονται με την κεραμική τύπου Φθιώτιδων Θηβών (12) (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6), ανάγλυφη (13) (πίν. Π.32,1) και αυλακωτή (14). Στην τελευταία η ζώνη ανάμεσα στις αυλακώσεις καλύπτεται με αραιό ερυθρό χρώμα (πίν. Π.22,3).

Περιορισμένα εμφανίζονται στο στρώμα αυτό και τα *θέματα της διακόσμησης*. Στη γραπτή κεραμική, αρκετά από τα θέματα του προηγούμενου στρώματος δεν συνεχίζονται, με χαρακτηριστικότερο το συνηθέστατο στο στρώμα 2 θέμα των πλατιών ταινιών (6α), ενώ μειώνεται το ποσοστό άλλων, τα οποία ήταν συχνά στο στρώμα 2 (εικ. Π.15,3.5β). Το κύριο διακοσμητικό θέμα αυτού του στρώματος είναι οι δέσμες ευθειών γραμμών στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων (πίν. Π.22,1.3-4), οι οποίες δεν σχετίζονται με το διμηνιακό θεματολόγιο (11α). Το θέμα είχε υποτυπώδη παρουσία στα προηγούμενα στρώματα, αλλά με ποσοστό

περίπου 8% στο στρώμα 1 είναι με διαφορά το συνηθέστερο (εικ. Π.15,11α) και χαρακτηρίζει την με γκριζό χρώμα γραπτή κεραμική. Ακολουθούν με 3,1% οι δέσμες καμπύλων γραμμών (11β) (πίν. Π.22,2, Π.26,1) και οι διαγραμμισμένες ζώνες (5α) (πίν. Π.26,2) που ήταν χαρακτηριστικό θέμα των παλαιότερων στρωμάτων 3 και 4 (εικ. Π.15,5α). Το τελευταίο θέμα (5α) συναντάται μόνο σε δύο όστρακα, αλλά κατά τη στατιστική ανάλυση προστίθενται σ' αυτά και ακόμη τέσσερα από το μικτό στρώμα 1-2. Τα διαγραμμισμένα τρίγωνα (4α) που στο στρώμα 1 συναντώνται στη γραπτή κεραμική με γραφίτη (πίν. Π.25,1, Π.26,3), σημειώνουν στο στρώμα αυτό τη μεγαλύτερη ποσοστιαία παρουσία τους, που όμως μόλις υπερβαίνει το 2%, και γίνονται μαζί με τα προηγούμενα ένα από τα τέσσερα συνηθέστερα διακοσμητικά θέματα (εικ. Π.15,4α). Για πρώτη φορά εμφανίζονται τα τρίγωνα που περικλείουν μικρή σπειρά, αναπτυγμένα σε μετόπη στην εξωτερική επιφάνεια κλειστού αγγείου (εικ. Π.15,12, πίν. Π.28,2).

Στα εγχάρακτα θέματα δεν συναντάται πλέον το συνηθέστερο σε προηγούμενα στρώματα, και ιδιαίτερα στο 4, θέμα της ταινίας με εγκάρσιες τεθλασμένες χαράξεις (13α) ή με αυλακώσεις (13β) που χαρακτήριζαν την κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (εικ. Π.15,13α-β). Για πρώτη φορά αναγνωρίζεται σε ένα όστρακο (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6) χαράξεις επάνω σε λαβή αγγείου (16) και συνδυασμός στίξεων και λεπτών χαράξεων (17) (εικ. Π.15,16.17). Από τα ανάγλυφα θέματα εντοπίστηκαν η πλαστική ταινία με εμπιέσεις δακτύλων (19) ως διακόσμηση (πίν. Π.32,1), οι αυλακώσεις που πλαισιώνουν ζώνη με χρώμα (18) (πίν. Π.22,5) και οι δέσμες αυλακώσεων (14β) (εικ. Π.15,14β.18-19).

Στα σχήματα αγγείων του στρώματος 1 κυριαρχούν με συνολικά 29 παραδείγματα οι φιάλες. Παρά τον αυξημένο αριθμό τους, απουσιάζουν οι ρηχές (Φ1) και οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (Φ2) που ήταν συχνές στα προηγούμενα στρώματα (εικ. Π.16,1-2). Οι ημισφαιρικές (Φ3) εξακολουθούν να είναι οι συχνότερες, το ποσοστό τους όμως (11,2%) μειώνεται σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα, προς όφελος των άλλων τύπων (εικ. Π.16,3). Οι περισσότερες είναι μονόχρωμες (πίν. Π.23,3.5, Π.24,2.4-5), με τις γραπτές να φέρουν διακόσμηση συνήθως με λευκωπό ή γκριζό χρώμα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (πίν. Π.22,1-4, Π.23,1-2 και πίν. Π.Δ,3). Οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4) είναι ο δεύτερος συνηθέστερος τύπος και φθάνουν στο στρώμα αυτό το υψηλότερο ποσοστό παρουσίας τους (εικ. Π.16,4). Είναι συνήθως μονόχρωμες (πίν. Π.25,3-4, Π.29,1). Οι γραπτές φέρουν διακόσμηση με μελανό σε ερυθρό (πίν. Π.25,5, Π.26,1), με γραφίτη (πίν. Π.25,1) ή λευκοκίτρινο χρώμα (πίν. Π.24,3). Οι λοιποί τύποι φιαλών αντιπροσωπεύονται με ελάχιστο ποσοστό, αλλά χαρακτηρίζουν το στρώμα, γιατί εμφανίζονται για πρώτη φορά. Σε τρία όστρακα αναγνωρίζεται ο τύπος της φιάλης με κάθετο το επάνω μέρος του τοιχώματος (εικ. Π.16,7, πίν. Π.23,4, Π.24,1, Π.25,2). Στον ίδιο τύπο αποδίδονται και όστρακα φιαλών από άλλες τομές της Αγροσικιάς, τα οποία δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποιο από τα στρώματα της τομής του Πύργου Α. Φέρουν γραπτή διακόσμηση με λευκοκίτρινο σε σκοτεινό (πίν. Π.33,3, Π.34,3-4) ή με ερυθροπορτοκαλί σε ερυθρόχρωμη λειασμένη επιφάνεια (πίν. Π.33,4). Με δύο παραδείγματα πρωτοεμφανίζεται ο τύπος φιάλης με αποκλίνον τονισμένο χείλος (Φ6) (εικ. Π.16,6). Η διακόσμηση γίνεται με γραφίτη (πίν. Π.26,2-3) και σύμφωνα με το σχήμα, το χρώμα (γραφίτης) και το διακοσμητικό θέμα παραπέμπουν μάλλον σε γειτονικές περιοχές, όπου τέτοια σχήματα και κατηγορίες κεραμικής είναι συνηθέστερα. Στον τύπο της φιάλης με συγκλίνον το επάνω και κοίλο το κάτω μέρος του τοιχώματος (Φ5) θα πρέπει να αποδοθεί ένα όστρακο τοιχώματος, το οποίο διατηρεί τα προηγούμενα στοιχεία και φέρει γραπτή με μελανό σε ερυθρό διακόσμηση (πίν. Π.22,6 και πίν. Π.Δ,5). Σε αυτό ή στο προηγούμενο στρώμα 2, εντάσσεται το όστρακο φιάλης του ίδιου τύπου από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (εικ. Π.16,5). Ορισμένες από τις βάσεις, ιδιαίτερα αυτές που

φέρουν γραπτή διακόσμηση ή λείανση στο εσωτερικό τους, μπορούν να προσμετρηθούν στις φιάλες. Πρόκειται για τμήματα επίπεδων ή κοίλων βάσεων (πίν. Π.27,4-5, Π.31,3-4 και πίν. Π.Δ,4). Οι κωδωνόσχημες και ίσως οι δακτυλιόσχημες, με ή χωρίς γραπτή διακόσμηση βάσεις, υποδηλώνουν την παρουσία καρποδόχων (πίν. Π.26,4-5). Οι αμφορίσκοι συναντώνται συχνότερα απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα. Από τα επτά παραδείγματα τα τέσσερα κατανέμονται στους τύπους ΑΜΦ1-3 (πίν. Π.27,1-3, Π.28,1), ενώ τρία προέρχονται από το σώμα και δεν μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια σε κάποιον από αυτούς (πίν. Π.28,2-4). Συνήθως είναι μονόχρωμοι (πίν. Π.17,2-3, Π.28,1,4), ορισμένοι όμως φέρουν γραπτή (πίν. Π.27,1, Π.28,2 και πίν. Π.Δ,7) ή εγχάρκτη διακόσμηση (πίν. Π.28,3 και πίν. Π.Δ,6). Το τμήμα κάθετης λαβής με μαστοειδή απόφυση στην αρχή της (πίν. Π.29,3) πιθανώς να ανήκει σε αμφορίσκο.

Στα αγγεία καθημερινής χρήσης συνηθέστερος είναι ο τύπος με συγκλίνον τοίχωμα (Α1) (πίν. Π.29,4-5). Επίσης αντιπροσωπεύονται τα κωδωνόσχημα (Α4) (πίν. Π.30,1), τα κυλινδρικά (Α2) (πίν. Π.29,4) και εκείνα με συγκλίνον τοίχωμα και χαμηλό λαιμό (Α5) (πίν. Π.30,2). Το τελευταίο παράδειγμα (Α5) θα μπορούσε λόγω του μεγέθους του να χαρακτηριστεί ως αποθηκευτικό. Στην ομάδα των μεγάλων αγγείων (Α1-5) εντάσσονται και ορισμένα όστρακα από το σώμα, τα οποία φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση (πίν. Π.32,1), οριζόντιες ή κάθετες λαβές (πίν. Π.29,6, Π.31,1-2) και αποφύσεις (πίν. Π.29,4, Π.30,1). Επίσης ορισμένες από τις επίπεδες βάσεις (πίν. Π.32,2-4). Ένα μικκύλο αγγείο, σε αποσπασματική μορφή, συμπληρώνει τον κατάλογο των αγγείων από το στρώμα 1 της Αγροσυκιάς (πίν. Π.29,2).

5. Εξέλιξη της κεραμικής στα στρώματα 4 μέχρι 1 της Αγροσυκιάς

Όπως προκύπτει από την ανάλυση της κεραμικής που δηλώνεται παραστατικά στις εικόνες 10-16, στην Αγροσυκιά κυριαρχεί με συνολικό ποσοστό 74,8% η *μονόχρωμη κεραμική*, παρουσιάζοντας μάλιστα και μια συνεχή αύξηση περίπου δύο μονάδων ανά στρώμα (εικ. Π.10). Η επιφάνειά της είναι καστανή ή ερυθρή και σπανιότερα γκριζα ή μελανή (εικ. Π.11). Στα παλαιότερα στρώματα 4 και 3 επικρατεί η καστανόχρωμη, ενώ στα νεότερα 2 και 1 η ερυθρόχρωμη (εικ. Π.11,1α-β). Η κεραμική με μελανόχρωμη επιφάνεια συναντάται συχνότερα στο παλαιότερο στρώμα 4 και συνεχίζει με φθίνουσα τάση σε όλα τα επόμενα, όχι πάντως προς όφελος της γκριζόχρωμης, η συχνότητα της οποίας, εκτός από μια παροδική μεταβολή στο στρώμα 3, παραμένει σταθερή περί το 3,5% (εικ. Π.11,2α-β).

Η επεξεργασία της επιφάνειας της μονόχρωμης κεραμικής είναι σε γενικές γραμμές μέτρια και οι μεταβολές που παρατηρούνται, υποδηλώνουν μια συνεχή πτώση της ποιότητας (εικ. Π.12,Β-Γ). Στο παλαιότερο στρώμα 4 η στίλβωση είναι ελάχιστη έως μέτρια, αλλά η ισχυρή στίλβωση που συναντάται εδώ συχνότερα από κάθε άλλο στρώμα, δίνει στη μονόχρωμη την εντύπωση φροντισμένης κεραμικής (εικ. Π.12,Β-Δ). Στο επόμενο στρώμα 3 η καλή ποιότητα της επιφάνειας χάνεται καθώς η ισχυρή και η μέτρια στίλβωση περιορίζονται σημαντικά, σε αντίθεση με την αδρή και την ελάχιστη στίλβωση της επιφάνειας που αυξάνονται σε συχνότητα (εικ. Π.12,Α-Β). Η ίδια τάση συνεχίζεται και κορυφώνεται στο στρώμα 2, όπου πλέον η επιφάνεια είναι αδρή ή με ελάχιστη στίλβωση. Η διαφοροποίηση από το παλαιότερο στρώμα 4 είναι σαφής, καθώς η συχνότητα της ισχυρής και της μέτριας στίλβωσης έχει περιοριστεί στο μισό, ενώ αντίθετα έχει τετραπλασιαστεί το ποσοστό της αδρής επιφάνειας (εικ. Π.12,Α). Μια ελαφρά τάση βελτίωσης παρατηρείται στο στρώμα 1, κυρίως χάρη στη μείωση του ποσοστού της αδρής επιφάνειας, με αποτέλεσμα να επανεμφανίζεται η ίδια εικόνα που παρουσίαζε η επιφάνεια της μονόχρωμης κεραμικής στο στρώμα 3 (εικ. Π.12).

Η ίδια πτωτική τάση από τα παλαιότερα προς τα νεότερα στρώματα παρατηρείται και στην ποιότητα του πηλού. Έτσι τουλάχιστον μπορεί να ερμηνευθεί η κορύφωση της παρουσίας του λεπτόκοκκου πηλού στο στρώμα 4, του μέτριου στο στρώμα 3 και του χονδροειδούς στα στρώματα 2 και 1 (εικ. Π.13,Ι-ΙΙΙ).

Σε γενικές γραμμές, παρατηρεί κανείς, ότι από στρώμα σε στρώμα η μονόχρωμη κεραμική, εκτός από το ποσοστό συχνότητάς της, μεταβάλλει το χρωματισμό και την ποιότητά της. Στο στρώμα 4 είναι κυρίως καστανόχρωμη με μέτρια επεξεργασμένη επιφάνεια και ποιότητα πηλού που μοιράζεται εξίσου μεταξύ άριστης, μέτριας και χονδροειδούς. Στο επόμενο στρώμα 3 διαφαίνεται μια πτώση στην ποιότητα τόσο και του πηλού όσο και στην επεξεργασία της επιφάνειας, η οποία γίνεται σαφέστερη στο στρώμα 2. Σ' αυτό και στο επόμενο στρώμα 1 η μονόχρωμη κεραμική είναι πλέον κατά προτίμηση ερυθρόχρωμη με ελάχιστα έως μέτρια στιλβωμένη επιφάνεια και χονδρόκοκκο πηλό. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητη η τάση βελτίωσης στην επεξεργασία της επιφάνειας στο τελευταίο στρώμα.

Η *γραπτή και η εγχάρακτη κεραμική*, με συνολικό ποσοστό 21,3% και 3,8% αντίστοιχα, συναντώνται σε όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς, υποδηλώνοντας την αδιαμφισβήτητη συνέχεια στη διαδοχή των στρωμάτων. Η παρουσία τους ακολουθεί πορεία αντίστροφη από αυτήν της μονόχρωμης εμφανίζοντας συνεχή μείωση της συχνότητάς τους. Από το στρώμα 4, όπου συναντώνται με το υψηλότερο ποσοστό τους (7,4% και 1,8% αντίστοιχα) ακολουθούν μια σταθερή μείωση που οδηγεί τη μεν εγχάρακτη στην υποτυπώδη παρουσία της στα στρώματα 1 και 2, τη δε γραπτή σε μείωση του ποσοστού της στο στρώμα 1 σχεδόν κατά το ήμισυ (από 7,4 σε 3,5%) (εικ. Π.10).

Ενδεικτική για την εξέλιξη της κεραμικής είναι και η εικόνα που παρουσιάζουν οι επί μέρους κατηγορίες της γραπτής και της εγχάρακτης-ανάγλυφης κεραμικής. Στο παλαιότερο στρώμα 4 επικρατεί η διακόσμηση με μελανό σε ερυθρό (4α-γ) με συνολικό ποσοστό 9,5% και ακολουθούν, με μεγάλη διαφορά, η διμηνιακή (3α-γ) και η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12) με ποσοστό 4,5% (εικ. Π.14,3α-γ.4α-γ.12). Ειδικότερα, συνηθέστερη γραπτή κατηγορία είναι η με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακά θέματα (4α). Στην πραγματικότητα, πρόκειται για την απόδοση της διμηνιακής κεραμικής (σχήματα και θέματα) με μελανό χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Η χρήση μελανού χρώματος σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια είναι πολύ συνηθισμένη στη βόρεια Θεσσαλία (πρβλ. Gruppe III στο Hauptmann 1981, σ. 58) αλλά και στην Ανατολική Μακεδονία, όπου όμως χρησιμοποιεί διαφορετικά θέματα. Ακολουθούν η παραλλαγή της με πλατιές γραμμές (4γ) και η «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική (3α). Η τελευταία, όπως και η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12), αντιπροσωπεύονται με το υψηλότερο ποσοστό τους απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα (εικ. Π.14,3α.12). Οι κατηγορίες με ανοικτό σε σκοτεινό (λευκοκίτρινο σε μελανή ή καστανέρυθρη επιφάνεια, 5α-γ) έχοντας εδώ πλατιά γραμμικά θέματα, η τοπική διμηνιακή (3β), η παραλλαγή της με διακόσμηση κυματοειδών γραμμών (3γ) και η με ερυθρό σε ερυθρό (8) συναντώνται ελάχιστα, ενώ για πρώτη και τελευταία φορά εντοπίστηκε η κατηγορία με πολύχρωμη διακόσμηση (11) (εικ. Π.14, 3β-γ.5α-γ.8.11).

Στο στρώμα 3 οι γραπτές κι εγχάρακτες κατηγορίες αντιπροσωπεύονται με συνολικό ποσοστό 7,1%, εμφανίζοντας σαφή πτωτική τάση (εικ. Π.10). Ωστόσο, η χαρακτηριστική στο προηγούμενο στρώμα κεραμική με μελανό σε ερυθρό (4α-γ) εξακολουθεί να είναι η συνηθέστερη και η παραλλαγή της με διμηνιακά θέματα (4α) να είναι η σημαντικότερη κατηγορία, φθάνοντας μάλιστα στο υψηλότερο ποσοστό της (εικ. Π.14,4α). Στα χαρακτηριστικά του στρώματος περιλαμβάνεται η συγκριτικά μεγάλη αύξηση της λεγόμενης «τοπικής» διμηνιακής

κεραμικής (3β), η οποία μάλιστα υποσκελίζει την θεωρούμενη ως «εισηγμένη» διμηνιακή (3α) (εικ. Π.14,3α-β). Για πρώτη φορά εμφανίζεται η κεραμική με ανάγλυφη (αυλακωτή ή πλαστική) διακόσμηση (εικ. Π.14,13-14). Η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12) αρχίζει την πτωτική πορεία της που θα συνεχισθεί και στα άλλα στρώματα, ενώ η γραπτή με ερυθρό σε ερυθρό εμφανίζεται για τελευταία φορά (εικ. Π.14,8.12). Στην ίδια περιορισμένη συχνότητα συναντάται η κεραμική με ανοικτό σε σκοτεινό (εικ. Π.14,5α-γ) έχοντας, με μία εξαίρεση, πάντοτε πλατύγραμμα θέματα. Τέλος, οι γραπτές κατηγορίες 3γ και 4β που έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό τους τη διαγράμμιση των ταινιών με κυματοειδείς γραμμές, συναντώνται στο στρώμα 3 σε μικρό μεν ποσοστό, που είναι όμως το υψηλότερο απ' ό,τι σε κάθε άλλο στρώμα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.14,3γ.4β).

Στο στρώμα 2 σημειώνονται ουσιαστικές μεταβολές στη διακοσμημένη κεραμική. Η διμηνιακή κεραμική με καφέ-σοκολατί σε ωχροκίτρινο, αντικαθιστά για πρώτη φορά σε προτίμηση τη με μελανό σε ερυθρό (εικ. Π.14,3α-β.4α-γ). Η λεγόμενη «τοπική» διμηνιακή κεραμική (3β), το ποσοστό της οποίας άρχισε να αυξάνει ήδη από προηγούμενο στρώμα, γίνεται πλέον η κυρίαρχη κατηγορία, ενώ η θεωρούμενη ως «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική μειώνεται αισθητά (εικ. Π.14,3α-β). Εάν πραγματικά πρόκειται για τοπικό δημιούργημα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς, ότι η τοπική παραγωγή αντικαθιστά ολοκληρωτικά την εισηγμένη διμηνιακή κεραμική, οι οποία για ορισμένους λόγους δεν φθάνει πλέον στον οικισμό. Ωστόσο, τέτοια κεραμική υπάρχει και στη βόρεια Θεσσαλία, απ' όπου επίσης θα μπορούσε να «εισάγεται» στη Μακεδονία (βλ. σελ. 71, κατ. 3β). Αξιοσημείωτο είναι επίσης, ότι στο στρώμα δεν εμφανίζονται εκείνες οι κατηγορίες διακοσμημένης (γραπτής και εγχάρακτης) κεραμικής που είχαν ελάχιστη παρουσία στα προηγούμενα στρώματα. Η απουσία τους, εάν δεν είναι συμπτωματική, δηλώνει πιθανότατα τον περιορισμό της διακοσμημένης κεραμικής μόνο στις κατηγορίες που είχαν τη συχνότερη παρουσία στα προηγούμενα στρώματα.

Στο στρώμα 1 σημειώνεται ακόμη μια σημαντική μεταβολή στο χαρακτήρα της γραπτής κεραμικής: Για πρώτη φορά, με συνολικό ποσοστό 12,7% έναντι 10,3%, επικρατεί η τάση, ή διακόσμηση να γίνεται με ανοιχτόχρωμα θέματα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (εικ. Π.14,5α-δ.6.7.10), σε αντίθεση με τα προηγούμενα στρώματα 4-2, όπου κυριαρχούσαν τα σκοτεινά χρώματα σε ανοιχτότερες επιφάνειες (εικ. Π.14,3α-γ.4α-γ.8-9.11). Η αλλαγή αυτή επέρχεται με την εμφάνιση τεσσάρων νέων κατηγοριών και την απουσία ή την αύξηση στο ποσοστό ήδη γνωστών στα προηγούμενα στρώματα κατηγοριών. Στις πρωτοεμφανιζόμενες κατηγορίες περιλαμβάνονται η κεραμική με γκριζά διακόσμηση (6), με γραφίτη (7), η αλοιφωτή κεραμική (5δ) και η με ροζ-ερυθρό σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (10). Στη δεύτερη ομάδα (απουσίες) εντάσσονται όλες οι κατηγορίες που σταματούν στα στρώματα 3 και 2 (εικ. Π.14). Στην τρίτη ομάδα (με αυξημένο ποσοστό παρουσίας) ανήκει η κατηγορία με λευκοκίτρινη σε σκοτεινή (μελανή ή καστανέρυθη) επιφάνεια (5α-γ), η οποία επανεμφανίζεται και μάλιστα αποκλειστικά με θέματα από δέσμες λεπτών γραμμών (εικ. Π.14,5α-γ).

Ως προς τη συχνότητα εμφάνισης στο στρώμα 1 επικρατεί η κεραμική με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (4γ), η οποία μάλιστα σημειώνει το υψηλότερο ποσοστό εμφάνισής της στα στρώματα της Αγροσυκιάς (εικ. Π.14,4γ). Ακολουθούν με ποσοστό περίπου 3% οι κατηγορίες με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακά θέματα (4α), με λευκοκίτρινο σε καστανέρυθη επιφάνεια (5β-γ), με γκριζόχρωμη (6) και με αλοιφωτή (5δ) διακόσμηση (εικ. Π.14). Σε ελάχιστο ποσοστό συναντώνται η κυρίαρχη στο προηγούμενο στρώμα «τοπική» διμηνιακή (3β), η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων. Θηβών» (12) που συνεχίζει τη φθίνουσα πορεία της, οι κατηγορίες με ανάγλυφη (αυλακωτή ή πλαστική) διακόσμηση (13, 14), η γραπτή με ερυθρό σε

λευκοκίτρινη επιφάνεια (9) καθώς και οι πρωτοεμφανιζόμενες στο στρώμα 1 γραπτές κατηγορίες με γραφίτη (7) και με ροζ-ερυθρό σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (10) (εικ. Π.14).

Η εξέλιξη των *θεμάτων διακόσμησης* στα στρώματα της Αγροσυκιάς είναι ανάλογη αυτής των κεραμικών κατηγοριών. Η παρουσία όλων σχεδόν των θεμάτων και στα τέσσερα στρώματα του οικισμού δηλώνει με σαφήνεια την συνέχεια στην εξέλιξη της διακόσμησης, όπου οι διαφορές εντοπίζονται πλέον στην ποσοστιαία αυξομείωση της συχνότητάς τους (εικ. Π.15). Στη γραπτή διακόσμηση, τα περισσότερα θέματα συναντώνται στο παλαιότερο στρώμα 4, το οποίο πιθανότατα αποτελεί συνέχεια μιας πλούσιας σε γραπτή διακόσμηση φάσης εξέλιξης, η οποία δεν συναντάται στην Αγροσυκιά. Το κυρίαρχο θέμα στα δύο παλαιότερα στρώματα 4 και 3 (με ποσοστό 6,4% και 6,2% αντίστοιχα) είναι αυτό των διαγραμμισμένων ταινιών (5α), το οποίο εμφανίζεται αποκλειστικά στη διμηνιακή και στη μελανό σε ερυθρό κεραμική (εικ. Π.15,5α). Το δεύτερο σε συχνότητα θέμα στα ίδια στρώματα (3% και 3,8% αντίστοιχα) είναι οι δέσμες παχέων γραμμών (6α), το ποσοστό του οποίου αυξανόμενο από στρώμα σε στρώμα, κυριαρχεί στο στρώμα 2 με ποσοστό 9,1% όλων των λοιπών θεμάτων (εικ. Π.15,6α). Στο ίδιο στρώμα (2) η συχνότητα του θέματος των διαγραμμισμένων ταινιών (5α) περιορίζεται δραστικά, γεγονός που υποδηλώνει τις μεταβολές που σημειώνονται στην κεραμική των στρωμάτων 4-3 και 2 (εικ. Π.15,5α). Φαίνεται, ότι τώρα ο χώρος των ταινιών καλύπτεται κατά προτίμηση με δικτυωτό (εικ. Π.15,5β). Ακόμη πιο ουσιαστική φαίνεται πως είναι η μεταβολή στο θεματολόγιο της γραπτής κεραμικής που παρατηρείται μεταξύ των στρωμάτων 2 και 1. Οι χαρακτηριστικές για το στρώμα 2 δέσμες παχέων γραμμών δεν συναντώνται πλέον στο στρώμα 1 (εικ. Π.15,6α). Ίσως αντικαθίστανται από τις δέσμες λεπτότερων γραμμών, θέμα το οποίο δεν σχετίζεται με το διμηνιακό θεματολόγιο και ήταν γνωστό σε ελάχιστο ποσοστό ήδη στα παλαιότερα στρώματα (εικ. Π.15,11α-β), ένδειξη για μια ακόμη φάση της την αδιατάρακτη συνέχεια των τεσσάρων στρωμάτων κατοίκησης στην Αγροσυκιά. Θέματα άμεσα σχετιζόμενα με τη διμηνιακή κεραμική (π.χ. «ισοδομικό», αβακωτό) δεν συναντώνται πλέον στο στρώμα 1.

Στην εγχάρακτη-ανάγλυφη διακόσμηση το πλήθος των θεμάτων είναι αντιστρόφως ανάλογο της συχνότητας των αντίστοιχων κεραμικών κατηγοριών. Έτσι, στο στρώμα 4, όπου εμφανίζεται το μεγαλύτερο ποσοστό εγχάρακτης κεραμικής, συναντώνται μόνο τρία θέματα με κυρίαρχο αυτό των γεμισμένων με τεθλασμένες χαράξεις ζωνών (εικ. Π.15,13α). Στα επόμενα στρώματα 3 και 2 συναντώνται, έστω και σε οριακό ποσοστό, πολλά νέα θέματα σε αντίθεση με το ποσοστό των κατηγοριών, το οποίο μειώνεται αισθητά (πρβλ. εικ. Π.14,12-14 και Π.15,13α-18). Με εξαίρεση δύο θέματα (18 και 14β), τα λοιπά δεν συνεχίζονται στο στρώμα 1, όπου εμφανίζονται δύο νέα (εικ. Π.15,16-17). Με αυτόν τον τρόπο, στο στρώμα 1 έχουν πλέον αντικατασταθεί όλα τα διακοσμητικά θέματα που υπήρχαν στο στρώμα 4.

Από τα γραπτά ή μονόχρωμα όστρακα του εντάσσονται σε κάποιο από τα στρώματα της Αγροσυκιάς μόνον τα 139 παρέχουν τη δυνατότητα πλήρους ή μερικής αναγνώρισης του *σχήματος* κάποιου αγγείου. Τα όστρακα αυτά κατανέμονται άνισα μεταξύ των σχημάτων που αναγνωρίστηκαν. Στις φιάλες (Φ1-6) ανήκουν 81 όστρακα, στους αμφορίσκους (ΑΜΦ1-4) και στα αγγεία καθημερινής χρήσης (Α1-5) από 24, δύο στα μικκύλα και 8 σε αγγεία με βάση, πιθανότατα καρποδόχες. Από αυτά μόνον οι 81 φιάλες που κατανέμονται σε 6 διαφορετικούς τύπους, προσφέρουν μια καλή βάση για στατιστικές παρατηρήσεις σχετικές με την εμφάνιση και την εξέλιξη των σχημάτων μέσα στα στρώματα της Αγροσυκιάς.

Οι ημισφαιρικές (Φ3) αποτελούν τον κυρίαρχο τύπο στις φιάλες, αλλά και σε όλες τις ομάδες αγγείων, καθώς τα 39 παραδείγματα αντιστοιχούν στο 49% του συνόλου των φιαλών. Υπάρχουν ήδη στο παλαιότερο στρώμα 4 και με συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό κυριαρχούν στο

στρώμα 2 (17,5%). Η σημειούμενη πτώση του ποσοστού στο επόμενο στρώμα 1 δεν αφαιρεί τίποτε από τον χαρακτηρισμό τους ως κυρίαρχου τύπου (εικ. Π.16,3). Ο δεύτερος συχνότερος τύπος είναι οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4), τα 16 παραδείγματα των οποίων αντιστοιχούν στο 17% του συνόλου των φιαλών (εικ. Π.16,4). Πρωτοεμφανίζονται στο στρώμα 4, συνεχίζουν με πτωτική τάση στο στρώμα 3, δεν συναντώνται στο στρώμα 2 και σημειώνουν απότομη αύξηση στο στρώμα 1, όπου γίνονται, μαζί με τις ημισφαιρικές, ο συνηθέστερος τύπος στις φιάλες. Στο στρώμα αυτό μάλιστα συγκεντρώνονται τα 10 από τα 16 όστρακα αυτού του τύπου. Ωστόσο, διαφοροποιούνται από εκείνα των άλλων στρωμάτων ως προς το μέγεθος και το βάθος τους, καθώς εδώ είναι μικρότερα. Οι ρηχές φιάλες (Φ1) εμφανίζονται σχεδόν το ίδιο συχνά με τον προηγούμενο τύπο (ποσοστό 16,8%), μολονότι αναγνωρίζονται μόνο σε 12 παραδείγματα (εικ. Π.16,1). Συναντώνται ήδη από το στρώμα 4, γίνονται μαζί με τις ημισφαιρικές στα στρώματα 4 και 3 οι συνηθέστερες, και με φθίνουσα τάση φθάνουν μέχρι το στρώμα 2, όπου το ποσοστό τους είναι εξαιρετικά μικρό (2,5%).

Σε περιορισμένο αριθμό (8 όστρακα), αλλά και σε ορισμένα μόνο στρώματα (4-2) συναντώνται οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (Φ2), οι οποίες με μικρή αλλά συνεχή αύξηση του ποσοστού τους συνεχίζουν μέχρι το στρώμα 2, όπου φθάνουν την υψηλότερη συχνότητά τους (5%) (εικ. Π.16,2). Όπως και οι ρηχές, δεν συνεχίζουν στο νεότερο στρώμα 1 και μαζί φαίνεται πως χαρακτηρίζουν τα τρία παλαιότερα στρώματα 4-2. Αντίθετα με τους προηγούμενους τύπους, οι φιάλες με τονισμένο το αποκλίνον χείλος (Φ6) είναι ελάχιστες. Περιορίζονται μόνο στο στρώμα 1 (εικ. Π. 16,6), το οποίο, σε συνδυασμό με τη διακόσμησή γραφίτη που φέρουν, χαρακτηρίζουν. Τέλος, ο τύπος της φιάλης με συγκλίνον το επάνω και κοίλο το κάτω μέρος του σώματος (Φ5) είναι εξαιρετικά σπάνιος, καθώς συναντάται μόνο με ένα παράδειγμα που προέρχεται από το μεικτό στρώμα 1-2 και αποδίδεται συμβατικά στο στρώμα 1 (εικ. Π.16,5), όπου επίσης ανήκει ένα όστρακο με παρόμοιο σχήμα (πίν. Π.22,6). Οι φιάλες με κάθετο το επάνω τμήμα τους (Φ7) φαίνεται να χαρακτηρίζουν το στρώμα 1 (εικ. Π.16,7). Ωστόσο, ορισμένα όστρακα από τα παλαιότερα στρώματα (3)-4 και 3 που αποδίδονται στις ημισφαιρικές φιάλες, θα μπορούσαν ίσως να αποδοθούν σ' αυτόν τον τύπο.

Γενικά, μπορεί να σημειώσει κανείς, ότι σε κάθε στρώμα, τις συνηθέστερες ημισφαιρικές φιάλες, συνοδεύει και κάποιος άλλος τύπος φιάλης. Στα παλαιότερα στρώματα 4 και 3 είναι οι ρηχές (Φ1), στο στρώμα 2 αυτές με ίσιο (Φ2) και στο στρώμα 1 εκείνες με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4). Το τελευταίο στρώμα 1 χαρακτηρίζεται ακόμη από την εμφάνιση νέων τύπων (Φ6-7 και ίσως Φ5) (εικ. Π.16).

Οι αμοφορίσκοι και τα άλλα αγγεία, αποθηκευτικά ή καθημερινής χρήσης, συναντώνται σε ελάχιστο αριθμό και ποσοστό που δεν αρκούν για παρατηρήσεις στην εξέλιξη του σχημάτός τους μέσα στα στρώματα της Αγροσυκιάς. Από τους αμοφορίσκους αξιοσημείωντοι είναι εκείνοι με κωνικό λαιμό, εγχάρακτη διακόσμηση «τύπου Φθιωτίδων Θηβών» και μάλλον πιεσμένες κάθετες ταινιωτές λαβές, η παρουσία των οποίων θα μπορούσε να συνδυασθεί με τη συχνότητα εμφάνισης αυτής της κατηγορίας εγχάρακτης κεραμικής (πρβλ. εικ. Π.14,12).

6. Άλλα ευρήματα

Εκτός της κεραμικής στις ανασκαφικές τομές βρέθηκαν και άλλα αντικείμενα, κυρίως εργαλεία, αλλά και ειδώλια. Από αυτά επελέγησαν να παρουσιαστούν στο παρόν κεφάλαιο κυρίως τα ευρήματα που αποδίδονται με σαφήνεια σε κάποιο από τα διμηνιακά και μεταδιμηνιακά στρώματα της Αγροσυκιάς.

Λίθινα

Στην ομάδα αυτήν ανήκουν πελέκες, λεπίδες και ένα διάτρυτο λίθινο σφονδύλι ή βαρύδιο.

Λίθινος πέλεκυς

Πρόκειται για το επάνω τμήμα σφυροπέλεκυ από κηλιδατώ γκριζόχρωμο λίθο, η επιφάνεια του οποίου είναι λειασμένη (πίν. II.35,1). Έχει σωζόμενο μήκος 5,5 εκ. και σχεδόν τετράπλευρη διατομή πλάτους 3,3 εκ. και πάχους 2,2 εκ. Στην κορυφή του είναι ελαφρά απολεπισμένος από τη χρήση. Ανήκει στο στρώμα 4.

Βαρύδιο ή σφονδύλι

Τμήμα σφονδυλίου όχι απόλυτα κυκλικό από λευκοκίτρινο αμμόλιθο (πίν. II.35,2). Έχει διάμετρο περίπου 5 εκ. Στο κέντρο η οπή διαμέτρου περίπου 0,5 εκ. ανοίχθηκε και από τις δύο πλευρές. Ανήκει στο στρώμα 3.

Λεπίδες και φολίδες

Θραύσματα από λεπίδες και φολίδες δείχνουν τη συχτή χρήση τους, αλλά και την επιτόπια κατασκευή τους στο χώρο του οικισμού. Στρωματογραφημένες είναι μόνο τρεις (δύο λεπίδες και μία φολίδα από το στρώμα 2 και 1-2). Οι λεπίδες είναι κατασκευασμένες από γκριζόχρωμο και η φολίδα από καστανόχρωμο πυριτόλιθο (πίν. II.35,3-4).

Πήλινα

Στην ομάδα αυτήν ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά σφονδύλια. Τα περισσότερα προέρχονται από το στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,5)

Προέρχεται από στρωγγυλεμένο όστρακο αγγείου. Έχει μεγίστη διάμετρο περίπου 5,3 εκ., αλλά δεν είναι απόλυτα κυκλικό. Ανήκει σε μεικτές επιχώσεις των στρωμάτων 3 και 4 [στρ. (3)-4]. Στις ίδιες μεικτές επιχώσεις βρέθηκε τμήμα δισκόμορφου σφονδυλίου.

Σφονδύλι (πίν. II.35,6)

Από τα ελάχιστα πλήρως σωζόμενα. Είναι δισκόμορφο πάχους περίπου 0,7 εκ. με διάμετρο 4,5 εκ., αλλά η οπή του διαμέτρου 0,6 εκ. δεν είναι στο κέντρο. Έχει μελανό χρώμα, αδρή θαμπή επιφάνεια και μέτρια καθαρό πηλό. Ανήκει στο στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,7)

Δισκόμορφο, μικρότερο (διάμ. 4 εκ.) και παχύτερο (περίπου 1,1 εκ.) του προηγούμενου. Έχει χρώμα ερυθρό, επιφάνεια θαμπή όχι λειασμένη, πηλό μέτρια καθαρό και η οπή του διαμέτρου 0,4 εκ. δεν είναι στο κέντρο. Ανήκει στο στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,8)

Ερυθρόχρωμο με μέτρια λειασμένη επιφάνεια και λεπτόκοκκο πηλό. Λείπει τμήμα του. Έχει σχήμα δίσκου (διάμ. 4 εκ.) με παράκεντρη οπή (διάμ. 0,4 εκ.). Χαρακτηρίζεται από το μικρό πάχος του (0,4 εκ.). Και αυτό ανήκει στο στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,9)

Τμήμα λεπτού δισκόμορφου σφονδυλίου. Έχει διάμετρο περίπου 4 εκ. (3,9 εκ.), διάμετρο οπής 0,6 εκ. και μικρό πάχος (0,4 εκ.). Και αυτού η οπή δεν είναι στο κέντρο. Έχει χρώμα μελανό, πηλό λεπτόκοκκο και στυλπή επιφάνεια. Ανήκει στο στρώμα 3.

Σφονδύλι (πίν. II.35,10)

Κατά το ήμισυ σωζόμενο δισκόμορφο σφονδύλι. Έχει χρώμα μελανό, πηλό μέτριο και ελαφρά στυλπή επιφάνεια. Η διάμετρος του δίσκου μόλις ξεπερνά τα 4 εκ. (4,3 εκ.), της οπής φθάνει τα 0,6 εκ. και το πάχος του τα 0,8 εκ. Όπως και τα υπόλοιπα ανήκει στο στρώμα 3.

Οστέινα

Στα διμηνιακά και μεταδιμηνιακά στρώματα της Αγροσυκιάς βρέθηκε μόνο ένα οστέινο εργαλείο. Πρόκειται για τμήμα σπάτουλας ή λειαντήρα από πλευρικό οστό μικρού ζώου με σωζόμενες διαστάσεις 6 εκ. μήκος, και περίπου 1 εκ. πλάτος (πίν. Π.35,11). Ανήκει στο στρώμα 3.

Ειδώλια

Στον οικισμό της Αγροσυκιάς βρέθηκαν συνολικά επτά πήλινα ειδώλια, από τα οποία όμως μόνον ένα αποδίδεται με ασφάλεια σε κάποιο στρώμα. Στο εσωτερικό του πύργου Α βρέθηκαν δύο πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια, το ένα από αυτά στρωματογραφημένο.

Ανθρωπόμορφο σχηματοποιημένο ειδώλιο (πίν. Π.36,1)

Απουσιάζει η κεφαλή του και τμήμα της κοίλης βάσης του. Τα χέρια του αποδίδονται σχηματοποιημένα με τη μορφή αποφύσεων που κλίνουν προς τα κάτω. Η βάση του είναι κοίλη, πιθανώς για καλύτερη στήριξη. Δεν υπάρχουν ενδείξεις φύλου ούτε υπάρχει διακόσμηση. Πιθανώς πρόκειται για ανδρικό ειδώλιο. Έχει σωζ. ύψος 7,9 εκ. σωζ. πλάτος 5,8 εκ. και στη μέση του σώματος οβάλ διατομή διαμέτρου 1,6 εκ. και 2,2 εκ. Ο πηλός είναι λεπτόκοκκος και η επιφάνεια του ειδωλίου είναι γκριζοκάστανη, θαμπή με ελαφρά λείανση. Ανήκει στο στρώμα 3.

Τμήμα γυναικείου ειδωλίου (πίν. Π.36,2)

Πρόκειται για τον κορμό γυναικείου ειδωλίου πιθανώς σχηματοποιημένου. Δεν σώζονται η κεφαλή, τα χέρια και το κάτω μέρος του ειδωλίου. Ευδιάκριτα είναι τα στήθη και η τονισμένη κοιλιά. Ο πηλός περιέχει μέτρια χονδρόκοκκη άμμο και η επιφάνεια είναι θαμπή αδρή με ελάχιστα ίχνη λείανσης. Μέγιστο σωζ. ύψος περίπου 6 εκ. (6,3 εκ.) και πλάτος 5,6 εκ. Το πάχος του φθάνει περίπου τα 2 εκ. (1,8 εκ.). Με βάση τις σωζόμενες πληροφορίες είναι αδύνατη η ακριβής στρωματογραφική του απόδοση.

Από την τομή Α και το εσωτερικό της πύλης προέρχονται δύο ειδώλια, χωρίς σαφή απόδοση σε κάποιο από τα στρώματα της τομής του Πύργου Α.

Πτηνόμορφο ειδώλιο (πίν. Π.36,3)

Ακέραιο πήλινο κυλινδρόσχημο ειδώλιο, έντονα σχηματοποιημένο, βρέθηκε στη ΒΑ γωνία του εσωτερικού της πύλης. Στην περιοχή του προσώπου υπάρχει ραμφόσχημη μύτη και κοιλότητες στη θέση των ματιών. Βάση ελαφρώς κοίλη. Ο πηλός είναι μέτριος, κηλιδωτός (μελανός και ερυθρός) και η επιφάνεια αδρή. Ύψος 4,1 εκ. και διάμετρος 1,8 εκ.

Πτηνόμορφο ειδώλιο (πίν. Π.36,4)

Ακέραιο πήλινο ειδώλιο από την τομή Α, χαρακτηρίζεται από το έντονο ερυθρό χρώμα και τον καθαρό, ομοιόμορφο ψημένο πηλό. Η επιφάνεια είναι θαμπή, έντονα φθαρμένη. Έντονα σχηματοποιημένο, έχει σχήμα κυλινδρικό και στη θέση του προσώπου ραμφόσχημη προεξοχή. Ύψος 5,0 εκ. και μέγιστη διάμετρος στη βάση 2,1 εκ.

Χωρίς στρωματογραφική απόδοση είναι και τέσσερα ειδώλια που βρέθηκαν στη διάρκεια εργασιών για τον καθαρισμό του χώρου το 1999. Πρόκειται για δύο πτηνόμορφα σχηματοποιημένα ειδώλια και δύο (πιθανότατα) ζώων.

Πτηνόμορφο ειδώλιο (πίν. Π.36,5)

Βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του δωματίου Β και σε βάθος 0,60 μ. Ανήκει στην ομάδα των σχηματοποιημένων πτηνόμορφων ειδωλίου κυλινδρικού σχήματος. Όπως και στα προηγούμενα, η βάση είναι ελαφρά κοίλη, πεπλατυσμένη για καλύτερη στηριξη. Ο πηλός έχει μέτρια καθαρότητα με μίκα και η επιφάνεια είναι αδρή θαμπή καστανού ανοικτού χρώματος. Ύψος 4,8 εκ., διάμετρος βάσης 2,0 εκ.

Πτηνόμορφο ειδώλιο (πίν. Π.36,6)

Επιφανειακό εύρημα. Με ύψος 8,0 εκ. και διάμετρο βάσης 4,1 εκ. είναι το μεγαλύτερο από τα ιδίου σχήματος ειδώλια της Αγροσυκιάς. Η ραμφόσχημη μύτη και η πεπλατυσμένη κοίλη βάση είναι ελαφρά κτυπημένες. Ο πηλός είναι λεπτόκοκκος, η επιφάνεια είναι αδρή θαμπή και έχει ανοικτό καστανό χρώμα.

Στο δυτικό τμήμα του δωματίου Β βρέθηκε επίσης μικρό τμήμα πήλινου ειδωλίου πιθανώς ζώου αδιάγνωστου είδους.

B. ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια σύνθεσης των πληροφοριών που συλλέχθηκαν από την ανάλυση του ανασκαφικού υλικού. Επιχειρείται η ομαδοποίηση των στρωμάτων κατοίκησης με βάση κοινά στοιχεία, τα οποία ουσιαστικά αντλούνται σχεδόν αποκλειστικά από την κεραμική, καθώς αποτελεί το πολυαριθμότερο διαθέσιμο υλικό. Διαμορφώνεται το πολιτιστικό πλαίσιο καθώς και πιθανές φάσεις εξέλιξης στον οικισμό της Αγροσυκιάς. Η προσπάθεια αυτή περιορίζεται, βέβαια, από το γεγονός ότι η Αγροσυκιά έχει περιορισμένη διάρκεια κατοίκησης, όπως μαρτυρεί το πάχος των επιχώσεων που φθάνει μόλις το 1,60 μ. Είναι επομένως εύλογο, ότι ο χρονικός ορίζοντας που καλύπτεται είναι εξαιρετικά περιορισμένος και δεν θα πρέπει να υπερβαίνει τα 150-200 χρόνια. Με αυτό το δεδομένο θα αναζητηθούν στη συνέχεια οι σύγχρονοι της Αγροσυκιάς οικισμοί, καταρχήν στον χώρο της κάτω Μακεδονίας (Βοττιαία, Πιερία) και ακολούθως στην Άνω Μακεδονία, ώστε να δημιουργεί -όσο αυτό είναι εφικτό με τη σημερινή στάθμη της έρευνας και το επιτρέπει η μονομέρεια του υλικού- το γενικότερο πολιτιστικό πλαίσιο της περιοχής δυτικά του ποταμού Αξιού.

1. Φάσεις εξέλιξης (εικ. Π.17)

Από την ολοκλήρωση της παρουσίασης κατά στρώμα όλων των ευρημάτων από την Αγροσυκιά έγινε φανερή μια ομοιογένεια στο ανασκαφικό υλικό. Ταυτόχρονα όμως έγινε αντιληπτό, ότι από στρώμα σε στρώμα σημειώνονται διαφοροποιήσεις, οι οποίες θα πρέπει να θεωρηθούν ως αποτέλεσμα μιας φυσιολογικής εξέλιξης στη μακρόχρονη κατοίκηση του οικισμού. Παράλληλα, υπάρχουν και διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν ομάδες στρωμάτων. Σύμφωνα με όσα αναλυτικά αναφέρθηκαν προηγουμένως (σ. 86 κ.εξ.), τα τέσσερα στρώματα της Αγροσυκιάς μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο φάσεις εξέλιξης: η πρώτη περιλαμβάνει τα παλαιότερα στρώματα 4-2 και η δεύτερη το νεότερο στρώμα 1. Επειδή, μάλιστα, στο υλικό αυτών των φάσεων διαπιστώνονται και ουσιαστικές μεταβολές, είναι δυνατόν, παρά την απουσία πληροφοριών από τους άλλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, να υποστηριχθεί με την ανάλογη επιφύλαξη ότι οι διαφορές αυτές αντανακλούν μεταβολές στη γενικότερη πολιτιστική και όχι μόνον στην κεραμική εξέλιξη.

Φάση I

Περιλαμβάνει τα παλαιότερα στρώματα 4-2. Χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της γραπτής κεραμικής με σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια, και ιδιαίτερα της εισηγμένης ή «τοπικής» διμηνιακής και της επίσης γραπτής με μελανό σε ερυθρό (εικ. Π.14,3α-γ.4α-γ). Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η συχνή παρουσία της εγχάρακτης κεραμικής «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (εικ. Π.14,12). Στη διακόσμηση χαρακτηρίζεται από την παρουσία μεγάλου αριθμού γραπτών θεμάτων, ορισμένων μάλιστα με υψηλό ποσοστό, που σχετίζονται με τη διμηνιακή ή τη με μελανό σε ερυθρό κεραμική. Ποικίλα είναι επίσης τα θέματα στην εγχάρακτη διακόσμηση (εικ. Π.15). Στα σχήματα των αγγείων κυριαρχούν οι φιάλες, ιδιαίτερα οι ημισφαιρικές (Φ3), αλλά και οι ρηχές (Φ1), ή αυτές με ίσιο τοίχωμα (Φ2) (εικ. Π.16).

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ		
ΣΤΡΩΜΑΤΑ	ΠΑΧΟΣ ΕΠΙΧΩΣΕΩΝ	ΦΑΣΕΙΣ
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΣΤΡΩΜΑ	Διαταραγμένο από λαθρανασκαφή	—
1	± 0,40 μ. χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	II
2	± 0,30 μ. χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	I β α
3	3α ± 0,20 μ. ελάχιστα ίχνη αρχιτ. κατασκευών	
	± 0,40 μ. χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	
4	± 0,30 μ. χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	

Εικ. Π.17: Η απόδοση των στρωμάτων της Αγροσυκίας σε φάσεις εξέλιξης.

Όπως επισημάνθηκε και προηγουμένως, είναι εμφανής μια διαφοροποίηση στην εξέλιξη του υλικού μέσα στην ίδια τη φάση I της Αγροσυκίας, η οποία οδηγεί στη διαίρεση της φάσης I σε δύο στάδια εξέλιξης, τη φάση Ia και τη φάση Ib.

Φάση Ia

Περιλαμβάνει τα στρώματα 4-3. Χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της γραπτής κατηγορίας με μελανό σε ερυθρό (4α-γ), από το υψηλό ποσοστό εμφάνισης της διμηνιακής, «εισηγμένης» ή «τοπικής», κεραμικής (3α-γ) και της εγχάρακτης του «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12) (εικ. Π.14). Ειδικότερα, στη φάση αυτή συναντάται σχεδόν αποκλειστικά η θεωρούμενη ως εισηγμένη από τη Θεσσαλία διμηνιακή κεραμική (3α). Η κατηγορία με μελανό σε ερυθρό και διμηνιακά θέματα (4α) σημειώνει τη μεγαλύτερη παρουσία της, ενώ η θεωρούμενη ως τοπικής παραγωγής διμηνιακή κεραμική (3β) εμφανίζει ήδη τάσεις αύξησης που θα ολοκληρωθούν στην επόμενη φάση. Η αρχή της φάσης χαρακτηρίζεται από την παρουσία της εγχάρακτης κεραμικής «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», η οποία σημειώνει την υψηλότερη συχνότητά της στο στρώμα 4 (εικ. Π.14,12). Περιορισμένη μόνο στη φάση Ia, σε ελάχιστη ποσότητα, αλλά χαρακτηριστική, είναι η παρουσία κυματοειδών γραμμών στη διακόσμηση (εικ. Π.14,3γ και Π.15,7α). Στο ίδιο στρώμα 3 οι κυματοειδείς γραμμές μεταφέρονται για πρώτη φορά και στη γραπτή με μελανό σε ερυθρό κεραμική (εικ. Π.14,4β). Η

παρουσία αυτής της διακόσμησης, έστω και σε μικρό ποσοστό, χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το νεότερο τμήμα (στρώμα 3) της φάσης Ια.

Στη διακόσμηση κυριαρχεί το θέμα των διαγραμμισμένων ταινιών (5α), οι δέσμες ταινιών (6α) που θα χαρακτηρίσει το επόμενο στάδιο (φάση Ιβ) και οι διαγραμμισμένες με τεθλασμένες χαράξεις (13α) ζώνες που χαρακτηρίζουν την κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (εικ. Π.15,5α,6α,13α). Αξιοσημείωτη, τέλος, είναι η παρουσία, έστω και σε περιορισμένο ποσοστό, γραπτών κατηγοριών (8,11) και διακοσμητικών θεμάτων (5δ,7β,9β,10) αποκλειστικά στο παλαιότερο στρώμα 4.

Στα αγγεία συνθεστέρες είναι οι φιάλες, από τις οποίες στο στρώμα 4 εμφανίζονται με την ίδια συχνότητα οι ρηχές και οι ημισφαιρικές (εικ. Π.16,1.3). Οι τελευταίες (Φ3) θα κυριαρχήσουν στο επόμενο στρώμα 3, ακολουθώντας στη συχνότητά τους πορεία ανοδική σε αντίθεση από την πτωτική των ρηχών φιαλών (Φ1). Στο δεύτερο τμήμα της φάσης (στρώμα 3) οι καρποδόχες σημειώνουν τη συχνότερη παρουσία τους.

Ειδικότερα για το παλαιότερο στρώμα (4) μπορεί να σημειώσει κανείς, ότι στοιχεία, όπως η υψηλότερη παρουσία της γραπτής κεραμικής (εικ. Π.10), η κορύφωση της συχνότητας στο ίδιο στρώμα όλων των γραπτών κατηγοριών εκτός από δύο (εικ. Π.14,3β,4α) σε συνδυασμό με την άνοδο του ποσοστού συχνότητας και τη φθίνουσα ποιότητα της μονόχρωμης κεραμικής στα επόμενα στρώματα (εικ. Π.10-13) θα πρέπει να σηματοδοτούν την αρχή του τέλους μιας μακρόχρονης κεραμικής εξέλιξης, η οποία ασφαλώς στην περιοχή άρχισε πριν από την ίδρυση του οικισμού.

Φάση Ιβ

Περιλαμβάνει μόνο το στρώμα 2 και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το μεταβατικό στάδιο στην επόμενη φάση ΙΙ. Οι γραπτές κατηγορίες συναντώνται πλέον ελάχιστα και καταλαμβάνουν μόλις το 4,7%, του συνόλου της κεραμικής, συνεχίζοντας τη μείωση της συχνότητάς τους που παρατηρήθηκε ήδη στα προηγούμενα στρώματα. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στις εγχάρακτες κατηγορίες (εικ. Π.10). Η αύξηση στο ποσοστό εμφάνισης και η αξιολογή πτώση στην ποιότητα της μονόχρωμης κεραμικής, σε συνδυασμό με τη μείωση των γραπτών κατηγοριών, υποδηλώνουν μάλλον μια σημαντική υποχώρηση της αισθητικής και κεραμικής ποιότητας στη φάση Ιβ, παρά μια συνειδητή στροφή προς την ακόσμητη κεραμική. Ειδικότερα, η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από την ελάχιστη (1 όστρακο), ίσως συμπτωματική, παρουσία της "εισηγμένης" (3α) και από την κυριαρχία της θεωρούμενης ως «τοπικής» διμηνιακής κεραμικής (3β) (εικ. Π.14,3α-β). Φαίνεται ότι η παρουσία της "εισηγμένης" διμηνιακής κεραμικής δεν θεωρείται πλέον απαραίτητη ή, αν πραγματικά προέρχεται από τη Θεσσαλία, ότι για κάποιους – άγνωστους ακόμη- λόγους, δεν μπορεί να φθάσει μέχρι την Αγροσυκιά. Έτσι αντικαθίσταται από την «τοπική» παραγωγή. Αν το φαινόμενο αυτό αφορά μόνο το συγκεκριμένο οικισμό ή όλη την ευρύτερη περιοχή, θα εξετασθεί στο επόμενο κεφάλαιο, στις σχέσεις της Αγροσυκιάς με τους γειτονικούς οικισμούς. Οι λοιπές κατηγορίες γραπτής κεραμικής συναντώνται σε περιορισμένο ποσοστό και η εγχάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (12) συνεχίζει τη φθίνουσα πορεία που άρχισε από την προηγούμενη φάση (εικ. Π.14).

Διαφοροποιήσεις από την προηγούμενη φάση Ια παρατηρούνται και στη διακόσμηση, όπου βέβαια οι μεταβολές είναι μεν ποσοστιαίες (εικ. Π.15,6α), αλλά ενδεικτικές της τάσης αλλαγής που παρατηρείται στη διακόσμηση γραπτών και εγχάρακτων κατηγοριών κεραμικής. Η πτώση στην ποιότητα, η συνεχιζόμενη αύξηση του ποσοστού της μονόχρωμης κεραμικής και η αλλαγή της σε κατεξοχήν ερυθρόχρωμη (εικ. Π.10-13) εντοπίζονται σ' αυτήν τη φάση Ιβ και τη συνδέουν με την επόμενη φάση ΙΙ.

Από τα σχήματα των αγγείων, ο τύπος των ημισφαιρικών φιαλών είναι με μεγάλη διαφορά ο συχνότερος, ολοκληρώνοντας μια διαρκώς αυξητική πορεία από το παλαιότερο στρώμα 4 (εικ. Π.16,3). Οι συνεχώς φθίνουσες σε ποσοστό ρηχές φιάλες, συνδεδεμένες ίσως με τη διμηνιακή κεραμική, συναντώνται ελάχιστα και αντικαθίστανται στη δεύτερη θέση προτίμησης από εκείνες με ίσιο τοίχωμα, οι οποίες ακολουθούσαν μια σταθερή ανοδική τάση από τα προηγούμενα στρώματα (εικ. Π.16,2).

Φάση II

Σ' αυτήν εντάσσεται το στρώμα 1. Η παρουσία, έστω και σε περιορισμένο ποσοστό, πολλών γνωστών στην προηγούμενη φάση I γραπτών και εγχάρακτων κατηγοριών κεραμικής, αλλά και διακοσμητικών θεμάτων, η ομαλή μείωση της γραπτής και η επίσης σταδιακή αύξηση των μονόχρωμης κεραμικής αποτελούν στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να συνηγορήσουν στην άρρηκτη συνέχεια των δύο φάσεων, αν η έκταση της ανασκαμμένης επιφάνειας δεν ήταν τόσο περιορισμένη.

Κύριο γνώρισμα αυτής της φάσης είναι η ελάχιστη παρουσία της γραπτής και της εγχάρακτης και η κυριαρχία της μονόχρωμης, κυρίως ερυθρόχρωμης, κεραμικής (εικ. Π.10). Στην τελευταία μάλιστα είναι εμφανής η πτώση της ποιότητας με την επικράτηση της χονδροειδούς ήδη από την προηγούμενη φάση Ιβ (εικ. Π.13). Στα σημαντικότερα, ίσως, χαρακτηριστικά αυτής της φάσης περιλαμβάνονται η σημαντική - σε σύγκριση με τη φάση I - υποχώρηση της διακόσμησης με σκοτεινόχρωμα θέματα σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια και η επικράτηση πλέον της διακόσμησης με ανοιχτόχρωμα θέματα σε σκοτεινή επιφάνεια με 10,3% και 12,7% αντίστοιχα. Στα γνωρίσματα αυτής της φάσης ανήκουν επίσης η πρώτη εμφάνιση, έστω και σε χαμηλό ποσοστό, τεσσάρων νέων κατηγοριών γραπτής κεραμικής. Πρόκειται για την κεραμική διακοσμημένη με γραφίτη (7), με γκριζό (6), με παχύρρευστο (5δ) ή με ροζ-ερυθρό (10) χρώμα (εικ. Π.14,5δ.6.7.10), οι οποίες εισάγουν, όπως θα δούμε, σε μια νέα περίοδο εξέλιξης που αποτελεί, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται στην Αγροσκούα, συνέχεια της διμηνιακής. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν επίσης οι παραλλαγές 5α-γ της με λευκοκίτρινο χρώμα γραπτής κεραμικής, γνωστές ήδη από παλαιότερα στρώματα, οι οποίες φέρουν πλέον αποκλειστικά θέματα από δέσμες λεπτών γραμμών.

Στη διακόσμηση, η παρουσία θεμάτων γνωστών και από την προηγούμενη φάση δίνει επίσης την αίσθηση της συνέχειας. Ορισμένα, ωστόσο, τυπικά διμηνιακά θέματα, όπως το αβακοειδές (1) και οι χαράξεις (13α) στην κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», αλλά και οι χαρακτηριστικές κυματοειδείς γραμμές (5γ), το τυπικό για τη φάση Ιβ θέμα από δέσμες παράλληλων γραμμών (6α) που σχετίζονται με τη μίμηση της διμηνιακής κεραμικής και οι πλατιές γραμμές στην κατηγορία 5α-γ (λευκοκίτρινο σε σκοτεινό) δεν συναντώνται πλέον (εικ. Π.15). Αντίθετα χαρακτηριστικά για τη φάση II είναι θέματα, τα οποία δεν σχετίζονται με τη διμηνιακή κεραμική και τα οποία ήταν γνωστά σε πολύ περιορισμένο ποσοστό σε προηγούμενα στρώματα (εικ. Π.15,11α-β).

Στο σχηματολόγιο των αγγείων, ειδικότερα των φιαλών, είναι εμφανής μια ανάλογη τάση για αλλαγή στη φάση αυτήν. Δύο από τα σχήματα (Φ1-2), συνήθη στην προηγούμενη φάση και σχετιζόμενα με τη διμηνιακή κεραμική, δεν συναντώνται πλέον. Ταυτόχρονα εμφανίζονται δύο νέα σχήματα φιάλης (Φ6-7) και με βεβαιότητα η φιάλη Φ5 (εικ. Π.16,5-7). Ιδιαίτερα ο τύπος Φ6, με τονισμένο το αποκλίνον τοίχωμα, φέρει πάντοτε διακόσμηση από γραφίτη και αποτελεί ένα από τα κύρια γνωρίσματα της φάσης. Εκτός από τα νέα σχήματα, η φάση II χαρακτηρίζεται και από τη μεγαλύτερη παρουσία των φιαλών με συγκλίνον τοίχωμα (Φ4). Τέλος, οι ημισφαιρικές φιάλες εξακολουθούν να κυριαρχούν, όπως και στην προηγούμενη φάση.

Συμπερασματικά, από την εικόνα που παρουσιάστηκε προηγουμένως, διαπιστώνεται ότι η παλαιότερη φάση Ια στην Αγροσυκιά εντάσσεται στον άμεσο κύκλο επιρροής του πολιτισμού του Διμηνίου, ο οποίος υπερβαίνει τα όρια της Θεσσαλίας προς Βορρά. Αυτό, τουλάχιστον, μαρτυρεί η παρουσία «εισηγμένης» διμηνιακής κεραμικής στην Αγροσυκιά και σε άλλες θέσεις της Δυτικής και της Κεντρικής (δυτικά του Αξιού) Μακεδονίας. Στην επόμενη φάση Ιβ η επικράτηση στην περιοχή της λεγόμενης «τοπικής» παραλλαγής της, η οποία είναι γνωστή και στη βόρεια Θεσσαλία, δείχνει για πρώτη φορά έναν σαφή χρονικό διαχωρισμό μεταξύ «εισηγμένης» και «τοπικής». Ανεξάρτητα από την προέλευσή της, (Δυτική Μακεδονία ή βόρεια Θεσσαλία) η επικράτηση της λεγόμενης «τοπικής» διμηνιακής κεραμικής αντικατοπτρίζει πιθανότατα τις αλλαγές που συμβαίνουν στην περιφέρεια (ή μήπως και στο κέντρο;) του λαμπρού διμηνιακού πολιτισμού.

Με βάση τις περιορισμένες γνώσεις μας για την εξάπλωση και διάρκεια του διμηνιακού πολιτισμού στη Δυτική Μακεδονία, μπορούμε να σημειώσουμε ότι η πολιτιστική θέση της φάσης Ι της Αγροσυκιάς τοποθετείται χρονικά μάλλον στο τελευταίο στάδιο της εξάπλωσης ή της επιρροής του διμηνιακού πολιτισμού στη Δυτική Μακεδονία.

Η επόμενη φάση ΙΙ φαίνεται να ακολουθεί ως άμεση συνέχεια της φάσης Ι. Σ' αυτήν συνυπάρχουν παλαιότερα στοιχεία (έστω σε φθίνουσα τάση), αλλά και νέα που σε άλλες περιοχές χαρακτηρίζουν, όπως θα δούμε, μια νεότερη περίοδο εξέλιξης. Επομένως, η φάση ΙΙ θα πρέπει να αντιπροσωπεύει το εντελώς αρχικό στάδιο μιας επόμενης πολιτιστικής περιόδου, στην οποία πλέον έχει σταματήσει η άμεση επίδραση και παραμένει μόνον η ανάμνηση του διμηνιακού πολιτισμού. Τη νέα περίοδο θα την ονομάσουμε μεταδιμηνιακή. Πότε συμβαίνει αυτό χρονικά, θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

2. Οι σχέσεις της Αγροσυκιάς με γειτονικούς οικισμούς (εικ. ΙΙ.18)

Για την ένταξη των φάσεων της Αγροσυκιάς στο πολιτιστικό πλαίσιο του εγγύτερου, αλλά και του ευρύτερου χώρου θεωρείται αναγκαία μια καταρχήν σύντομη αναφορά σε σύγχρονους προς την Αγροσυκιά οικισμούς της Άνω και Κάτω Μακεδονίας². Η προσπάθεια όμως αυτή συναντά ορισμένες δυσκολίες λόγω της σχετικά περιορισμένης έρευνας στην περιοχή. Σύμφωνα με τα γνωστά από τη Θεσσαλία η Νεότερη Νεολιθική περιλαμβάνει τις φάσεις Τσαγγλί, Αράπη, Οτζάκι, κλασικό Διμήνι και ακολουθεί η φάση Ραχμάνι που χαρακτηρίζεται χαλκολιθική ή εντάσσεται στην Τελική Νεολιθική (Γαλλία 1992, 49 κ.εξ.). Χρονικά εντάσσονται στην 5^η χιλιετία π.Χ. Στην Άνω και Κάτω Μακεδονία, όπου υπάρχει η διαχρονική παρουσία της μελανόχρωμης στιλβωμένης (διακοσμημένης ή μη) κεραμικής, η ίδια περίοδος λόγω της περιορισμένης έρευνας δεν έχει ανάλογη λεπτομερή διαίρεση και διαχωρίζεται προς το παρόν, εξαιτίας της διμηνιακής κεραμικής, σε «προδιμηνιακές» (φάσεις Τσαγγλί, Αράπη), «διμηνιακές» (φάσεις Οτζάκι, κλασικό Διμήνι) και μεταδιμηνιακές φάσεις (πρβλ. Γραμμένος 1991, 102 κ. εξ)³. Αντίθετα, η ένταξη οικισμών στη «μεταδιμηνιακή» περίοδο, η αρχή της οποίας επίσης αντιπροσωπεύεται στην Αγροσυκιά, δεν εμφανίζει δυσκολίες. Τα ευρήματα που την προσδιορίζουν, αναγνωρίζονται εύκολα, καθώς περιλαμβάνουν μεταξύ των άλλων, κεραμική διακοσμημένη με γραφίτη ή με παχύρρευστο χρώμα (αιολιφωτή), χάλκινα και χρυσά

² Το ανατολικό όριο της Κάτω Μακεδονίας κατά τους προϊστορικούς χρόνους τοποθετείται σύμφωνα με πολιτισμικά κριτήρια κατά μήκος του ποταμού Αξιού (Ασλάνης 1987, 101 κ.εξ.). Σε αυτήν την οριοθέτηση συμβάλλουν και τα αποτελέσματα γεωλογικών ερευνών (Schulz 1989, 375 κ.εξ.).

³ Ειδικά για τις διμηνιακές φάσεις Οτζάκι και κλασικό Διμήνι, αλλά και τη φάση Ραχμάνι έχει διατυπωθεί πρόταση για την ένταξή τους στη Χαλκολιθική εποχή (Ασλάνης 1993, 133 κ.εξ., ο ίδιος 1992).

αντικείμενα, ακρόλιθα ειδώλια και άλλα ευρήματα που χαρακτηρίζουν τη φάση Ραχμάνι της Θεσσαλίας και τους αντίστοιχους χρονικά πολιτιστικούς ορίζοντες της βαλκανικής ενδοχώρας.

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιαστούν περιληπτικά οικισμοί, οι οποίοι για κάποιο διάστημα υπήρξαν σύγχρονοι της Αγροσυκιάς. Αρχικά θα παρουσιαστούν οικισμοί της διμηνιακής και στη συνέχεια της μεταδιμηνιακής περιόδου. Στην πρώτη αποδίδονται και οι οικισμοί, στους οποίους εκτός από διμηνιακή, εντοπίστηκε και γραπτή κεραμική με μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια (black on red). Η κατηγορία αυτή είναι, τουλάχιστον εν μέρει, σύγχρονη της διμηνιακής. Συναντάται σε Θεσσαλία και Μακεδονία, ωστόσο, χαρακτηρίζει κυρίως το ανατολικό τμήμα της τελευταίας. Τέλος, θα γίνει μια γενική αναφορά σε οικισμούς, από τους οποίους απουσιάζουν τα προηγούμενα στοιχεία, αλλά έχουν μελανόχρωμη στυλπινή κεραμική.

Οικισμοί της διμηνιακής περιόδου

Οικισμοί αυτής της περιόδου έχουν εντοπισθεί μέχρι σήμερα στην Ανω και την Κάτω Μακεδονία εμφανίζοντας κάποια ιδιομορφία ως προς της εξάπλωσή τους. Για το λόγο αυτόν θεωρήθηκε απαραίτητο, η παρουσίασή τους να γίνει σε συνάρτηση με το γεωμορφολογικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσονται.

Η *περιοχή μεταξύ Αξιού και Άνω Λουδία* περικλείεται στα βόρεια από το όρος Πάϊκον, στα ανατολικά από τις εκβολές του ποταμού Αξιού και τον (τότε) κόλλο του Καστανά, στα νότια από τα (τότε) παράλια της προέκτασης του Θερμαϊκού κόλπου, στα δυτικά από τον ποταμό Μογλενίτσα (Άνω Λουδία) και αποτελεί το ανατολικό τμήμα της Βοττιαίας (εικ. Π.3). Στον χώρο αυτόν έχουν εντοπισθεί οικισμοί, οι οποίοι θα μπορούσαν, σύμφωνα με τα γνωστά δεδομένα να θεωρηθούν ως σύγχρονοι της Αγροσυκιάς. Πολλοί από αυτούς ήταν μέχρι πριν λίγο καιρό άγνωστοι -όπως εξάλλου και η ίδια η Αγροσυκία-, έγιναν όμως γνωστοί χάρη στις εξορμήσεις του Παύλου Χρυσοστόμου (Χρυσοστόμου Π. 1990, σ. 205 κ.εξ.). Προς το παρόν διμηνιακή κεραμική έχει συλλεχθεί μόνο στους ακόλουθους τέσσερεις από τους οικισμούς της περιοχής (εκτός της Αγροσυκιάς): Βαλτοχώρι, Κουφάλια Α, Αρχοντικό, Γιαννιτσά Β.

Στο *Βαλτοχώρι* (εικ. Π.18,1) ο γήλοφος έχει διάμετρο 100 μ. περίπου (1 εκτάριο) και ύψος 5 μ. Βρίσκεται στην πεδιάδα σε απόσταση 1,5 χλμ. ΝΔ από τη Χαλκηδόνα. Η θέση δεν έχει ανασκαφεί και είναι γνωστή μόνον από επιφανειακή κεραμική, στην οποία αντιπροσωπεύονται διμηνιακές φάσεις και φάσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού (Γραμμένος 1991, 132). Από την κεραμική απεικονίζονται δύο όστρακα με ερυθρό σε μελανό και ένα με διμηνιακή κεραμική (French 1966, 104, εικ. 1 (αρ. 9), εικ. 2,4, Γραμμένος 1991, 132, εικ. 14,37-38).

Ο οικισμός *Κουφάλια Α* (εικ. Π.18,2) βρίσκεται σε τράπεζα έκτασης 375 περίπου στρεμμάτων (37,5 εκταρίων) που εποπτεύει την είσοδο της κοιλάδας του Αξιού, πρώην «κόλλος του Καστανά» (Schulz 1989, 375 κ.εξ.). Είναι γνωστός μόνον από επιφανειακή συλλογή ευρημάτων, σύμφωνα με τα οποία κατοικήθηκε στη διμηνιακή και στη μυκηναϊκή περίοδο (French 1966, 104, εικ. 2,3, ο ίδιος 1967, 60, Γραμμένος 1991, 127, εικ. 14,39).

Ο προϊστορικός οικισμός του *Αρχοντικού* (εικ. Π.18,4) βρίσκεται στα νότια του ομώνυμου χωριού. Πρόκειται για τούμπα επάνω σε τράπεζα έκτασης 200 περίπου στρεμμάτων. Ο οικισμός της διμηνιακής φάσης έχει έκταση περίπου 70 στρεμμάτων (0,7 εκτ.). Από το 1992 διεξάγεται στο χώρο συστηματική ανασκαφή από τον αρχαιολογικό τομέα του ΑΠΘ σε συνεργασία με την ΙΖ' ΕΠΚΑ. Βρέθηκε διμηνιακή κεραμική και ακρόλιθο ειδώλιο (Χρυσοστόμου Π. - Χρυσοστόμου Παν. 1990,176).

Ο οικισμός *Γιαννιτσά Β* (εικ. Π.18,5) ανασκάφηκε σε αρκετά οικοπέδα στο νότιο τμήμα της σημερινής πόλης των Γιαννιτσών (Χρυσοστόμου Π. - Χρυσοστόμου Παν. 1990, 175 κ.εξ., Χρυσοστόμου Παν. 1991, 111 κ.εξ.). Κατά τον ανασκαφέα Χρυσοστόμου Παν. πρόκειται για επίπεδο οικισμό που απλώνεται σε έκταση 100 στρεμμάτων περίπου (10 εκταρίων), ο οποίος κατοικήθηκε στην Αρχαιότερη (ίσως στη Μέση) και στη Νεότερη Νεολιθική (Χρυσοστόμου Παν. 1993, 141). Στη νοτιοανατολική άκρη του οικισμού οι νεολιθικές επιχώσεις έχουν πάχος 4 μ. περίπου και καλύπτονται από υστεροβυζαντινά και μεταγενέστερα στρώματα. Σε τομές που ανοίχθηκαν στο τμήμα αυτό (τζαμί Ισκεντέρ Μπέη), διαπιστώθηκε καταστροφή των διμηνιακών επιχώσεων σε βάθος 1 μ. από το υπερκείμενο υστεροβυζαντινό νεκροταφείο. Από την προδημοσίευση των ευρημάτων προκύπτει ότι στον οικισμό βρέθηκε διμηνιακή κεραμική, «εισηγγμένη» και «τοπική» (Χρυσοστόμου Παν. 1991, εικ. 5), που τοποθετεί τον οικισμό στο ίδιο χρονικό πλαίσιο με την Αγροσυκιά. Τα μέχρι σήμερα αποκαλυφθέντα κινητά και ακίνητα ευρήματα, τόσο της Αρχαιότερης Νεολιθικής, όσο και της διμηνιακής φάσης καθιστούν τον οικισμό έναν από τους σημαντικότερους της περιοχής.

Άλλοι τέσσερις οικισμοί με black on red κεραμική μπορούν να ενταχθούν στο χρονικό πλαίσιο που καλύπτουν τα περισσότερα στρώματα της Αγροσυκιάς. Ευρωπός Α, Κουφάλια Β (ή Τούμπα Κουφάλια), Δαμιανό, Αμπελιές, (εικ. Π.18). Το υλικό από τους περισσότερους οικισμούς προέρχεται από επιφανειακές έρευνες και δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί⁴.

Η *Τούμπα Κουφάλια* (ή *Κουφάλια Β*) (εικ. Π.18,18) ουσιαστικά είναι γήλοφος ύψους περίπου 3 μ. και διαμέτρου 90 μ. που βρίσκεται ένα χλμ. Α-ΝΑ του ομώνυμου χωριού. Ο D.H. French επισκέφθηκε το χώρο και συνέλεξε κεραμική. Ορισμένα όστρακα θα πρέπει να ανήκουν στη διμηνιακή περίοδο (Γραμμένος 1991, 132).

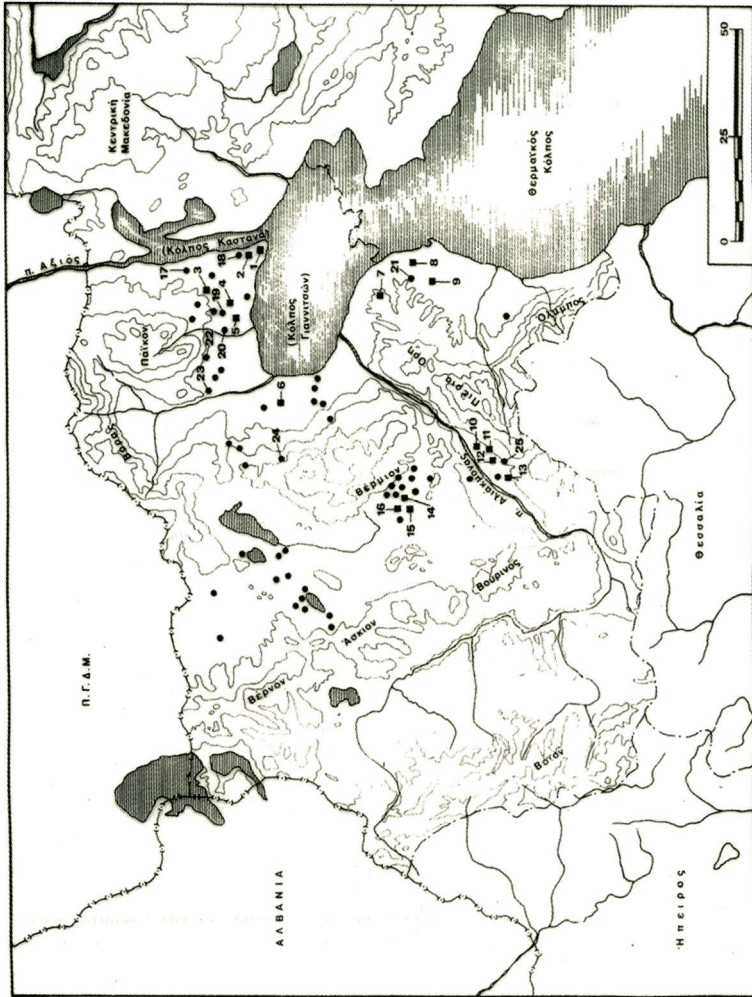
Στη θέση «Υδραγωγείο» του χωριού *Δαμιανό* (εικ. Π.18,19) εντοπίστηκε ο προϊστορικός οικισμός που απλώνεται σε έκταση 50 στρεμμάτων περίπου (5 εκταρίων). Το 1991 έγινε μικρής έκτασης ανασκαφή σε τμή 2Χ4 μ. Στα ευρήματα, εκτός από ειδώλια και εργαλεία, περιλαμβάνεται κεραμική μελανόχρωμη, μελανοστεφής, με στιλβωτή ή εγχάρακτη διακόσμηση και με ερυθρό σε σκοτεινό. Επίσης μελανόχρωμη, με αλοιοφωτή διακόσμηση και ανοιχτές φιάλες με τονισμένο χείλος και διακόσμηση με λευκό χρώμα ή γραφίτη της μεταδιμηνιακής φάσης (Χρυσοστόμου Π. 1990, 213, Χρυσοστόμου Παν. 1991, 117).

Ο προϊστορικός οικισμός *Αμπελιές* (εικ. Π.18,20) βρίσκεται σε χαμηλή ράχη, ανατολικά της θέσης «Πλατάνια» ανάμεσα στα Γιαννιτσά, τον Πενταπλάτανο και τις Αμπελιές. Είναι γνωστός από επιφανειακή έρευνα και δοκιμαστικές τομές. Συλλέχθηκαν κεραμική, ειδώλια και εργαλεία. Στην κεραμική περιλαμβάνονται κατηγορίες, όπως μελανόχρωμη, πολύχρωμη, εγχάρακτη και με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές (Χρυσοστόμου Π. 1990, 213).

Ο οικισμός στον *Ευρωπό* (εικ. Π.18,21) έχει έκταση περίπου 125 στρεμμάτων (12,5 εκταρίων). Τα διαδοχικά στρώματα κατοίκησης της Νεολιθικής και της Πρώιμης εποχής του Χαλκού σχηματίζουν τούμπα ύψους 10 μ. περίπου. Δεν έχει ανασκαφεί, αλλά, όπως προκύπτει από την επιφανειακή κεραμική που συνέλεξε ο D.H. French κατά την επίσκεψή του στο χώρο, περιλαμβάνονται μεταξύ των άλλων δύο όστρακα γραπτής με μελανό σε ερυθρό κεραμικής (black on red) (Γραμμένος 1991, 127, εικ. 13,22-23).

Στο *δοτικό τμήμα της Βοτταίας* μεταξύ Άνω Λουδία και Αλιάκμονα εντοπίστηκε μόνο ένας οικισμός με διμηνιακή κεραμική. Η απουσία άλλων θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην περιορισμένη έρευνα, η οποία δυσχεραίνεται από την πλούσια βλάστηση της περιοχής (Μερούσης - Στεφανή 1999, 735 κ.εξ.).

⁴ Ευχαριστώ και από τη θέση αυτήν τους Παύλο και Πανίκο Χρυσοστόμου για την πρόσβαση στο υλικό.

Εικ. Π.18 Προϊστορικοί οικισμοί στη δυτική Μακεδονία. Με αριθμούς οι αναφερόμενοι στο κείμενο. (Ερευνα μέχρι 2002, παρβλ. Καραμήτρου-Μεντεσιτή 1987 και Χρυσαστόμου Π. 1990).

Στον *Πολυπλάτανο* (εικ. Π.18,6) ο γήλοφος ύψους περίπου 4 μ. και έκτασης μεγαλύτερης των 70 στρεμμάτων (7 εκταρίων) βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. ΒΔ του ομώνυμου χωριού. Η κεραμική που συλλέχθηκε από την επιφάνεια του εδάφους περιλαμβάνει όστρακα διμηνιακής κεραμικής, με μελανό σε ερυθρό, με εγχάρακτη και αυλακωτή διακόσμηση. Από τα ειδώλια χαρακτηριστικό είναι το τμήμα ενός ακρόλιθου (Rodden 1964, 117). Πρόσφατες ανασκαφές στον χώρο εντόπισαν οικισμό με 4 διαδοχικές φάσεις κατοίκησης με διαδοχικά δάπεδα, όλες της διμηνιακής περιόδου. Από τα ευρήματα ξεχωρίζει η άφθονη «εισηγγμένη» διμηνιακή κεραμική, τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια και η πλούσια λιθοτεχνία, στην οποία περιλαμβάνονται και λεπίδες από οψιανό. Δεν εντοπίστηκαν φάσεις της μεταδιμηνιακής περιόδου, υπάρχει ωστόσο, κεραμική με αλοιφωτή διακόσμηση που αντιστοιχεί στην 5δ της Αγροσυκιάς (Στεφανή - Μερούσης 1997, 93 κ.εξ., Μερούσης - Στεφανή 2000, 555 κ.εξ.)⁵.

Στην *Περία*, στη λοφώδη έκταση μεταξύ των Περίων, του Ολύμπου και της ακτής, οι οικισμοί με διμηνιακή κεραμική είναι ελάχιστοι και συγκεντρώνονται στις ανατολικές υπώρειες των Περίων ορέων.

Ο οικισμός *Παλιάμπελα* (εικ. Π.18,7) εκτείνεται ανάμεσα σε δύο ρέματα και καταλαμβάνει έκταση περίπου 120-150 στρεμμάτων (12-15 εκταρίων). Στην επιφανειακή κεραμική αναγνωρίστηκε κεραμική μονόχρωμη, με λευκό σε φαιό, αλλά και διμηνιακή (Γραμμένος 1991, Hänsel 141, εικ. 15,14.17). Από το 2000 διεξάγονται συστηματικές ανασκαφές από τον Τομέα Αρχαιολογίας και Τέχνης του ΑΠΘ και το παν/μιο του Sheffield (Halstead - Kotsakis 2001, 93 κ.εξ., Κατσάκης - Halstead 2002, 407 κ.εξ.).

Ο οικισμός του *Μακρύγιαλου* (εικ. Π.18,8) βρίσκεται περίπου 1 χλμ. ΝΔ του ομώνυμου χωριού σε χαμηλό λόφο. Η ανασκαφή κάλυψε έκταση 60 στρεμμάτων (6 εκταρίων) και θεωρείται ο μεγαλύτερος σε έκταση ανασκαμμένος προϊστορικός οικισμός στη Μακεδονία. Οι ανασκαφείς διέκριναν δύο φάσεις κατοίκησης (Μπέσιος - Παππά 1993, 216 κ.εξ.). Στην πρώτη φάση (Μακρύγιαλος Ι) ο οικισμός καταλαμβάνει έκταση 500 περίπου στρεμμάτων (50 εκταρίων), απλώνεται στη ΝΔ πλευρά του λόφου και περικλείεται από διπλές, ημιτελείς σε ορισμένα σημεία τους, τάφρους. Ο χώρος μέσα στον οικισμό είναι αραιοκτισμένος. Σύμφωνα με τα ευρήματα, ο οικισμός τοποθετείται χρονικά στην προδιμηνιακή περίοδο. Στη δεύτερη φάση ο οικισμός καταλαμβάνει σαφώς μικρότερη έκταση, εκτείνεται στη ΒΔ πλευρά του λόφου επικαλύπτοντας ελάχιστα την προηγούμενη φάση, αλλά είναι πυκνοκτισμένος. Η μεγάλη διάβρωση του εδάφους δεν επιτρέπει την ασφαλή αναγνώριση κατόψεων σπιτιών. Ίχνη εξαιρετικά διαβρωμένης τάφρου εντοπίστηκαν και στο Β τμήμα του οικισμού αυτής της φάσης. Χαρακτηριστική είναι η άφθονη διμηνιακή κεραμική. Δεν είναι βέβαιο, αν η δεύτερη φάση ακολούθησε αμέσως μετά την εγκατάλειψη της πρώτης (Μπέσιος - Παππά 1993, 217-9). Οι εργαστηριακές αναλύσεις της κεραμικής της δεύτερης φάσης (Μακρύγιαλος ΙΙ) έδειξαν ενδιαφέροντα αποτελέσματα σχετικά με την κατασκευή και τη διάδοση της κεραμικής (Hitätsiu 2003).

Ο οικισμός της *Σεβαστής* (εικ. Π.18,9) απλώνεται στις Β υπώρειες στο γειτονικό του χωριού λόφο, σε έκταση περίπου 30 στρεμμάτων (3 εκταρίων) και εποπτεύει τη γύρω περιοχή σε ακτίνα 7 χλμ περίπου. Το 1986 έγινε ανασκαφή από τη ΙΣΤ' ΕΠΚΑ με 11 τομές 5Χ5 μ. Οι επιχώσεις έχουν πάχος μόλις 0,30 μ. γεγονός που αποδίδεται από τον ανασκαφέα στη διάβρωση του εδάφους (Σουέρεφ 1986, 97). Δεν αναφέρεται διαχωρισμός στρωμάτων ή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση, ότι πρόκειται για μια περιορισμένη χρονικά

⁵ Ευχαριστώ τους ανασκαφείς για τις πληροφορίες. Η ανασκαφή στον Πολυπλάτανο είναι σε εξέλιξη. Η έκταση του οικισμού και τα πρώτα ευρήματα δείχνουν ότι πρόκειται για σημαντικό διμηνιακό οικισμό.

φάση κατοίκησης. Από τα ευρήματα χαρακτηριστική είναι η διμηνιακή κεραμική, η με εγχάρακτη ή στικτή διακόσμηση και οι ηθμοί (διάτρητα αγγεία), ένα βραχιόλι από το όστρεο *Spondulus* και το λίθινο επάνω τμήμα (κεφαλή και λαιμός) ενός ακρόλιθου ειδωλίου (Σουέρεφ 1986, 103 κ.εξ., εικ. 9-13).

Ο οικισμός της *Σφενδάμης* (εικ. Π.18,10) απλώνεται στη θέση Προφήτης Ηλίας σε λόφο με επίπεδη κορυφή και εποπτεύει επίσης σε μεγάλη έκταση τη γύρω περιοχή. Δεν έγινε ανασκαφή. Σύμφωνα με τα επιφανειακά ευρήματα αντιπροσωπεύονται οι διμηνιακές φάσεις Οτζάκι και Διμήνη (Γραμμένος 1991, 141 κ.εξ.).

Στην *κοιλιάδα του Αλιάκμονα* η κατασκευή του φράγματος προκάλεσε την επέμβαση της ΙΖ' ΕΠΚΑ με αποτέλεσμα να εντοπισθούν κατά μήκος του ποταμού πολλές νέες νεολιθικές θέσεις, αλλά μόνον τέσσερις με διμηνιακή κεραμική. Ωστόσο, η εικόνα αυτή πιθανώς να μεταβληθεί, ιδιαίτερα στη βόρεια πλευρά του μέσου ρου του Αλιάκμονα, μετά την ολοκλήρωση της μελέτης του υλικού από πρόσφατες επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή (βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994, 27 κ.εξ., η ίδια 1999, 241 κ.εξ.).

Ο οικισμός *Κολιτσάκι* Σερβίων (εικ. Π.18,11) βρίσκεται στην άκρη χαμηλού λοφίσκου και έχει έκταση περίπου 25 στρεμμάτων (2,5 εκτ.). Οι επιχώσεις του έχουν υποστεί αρκετή καταστροφή. Δεν έχει ανασκαφεί, σύμφωνα όμως με τα επιφανειακά ευρήματα θα πρέπει να κατοικήθηκε στη Νεότερη Νεολιθική και στην (ή μέχρι την) Ύστερη εποχή του Χαλκού. Η επιφανειακή κεραμική ανήκει κυρίως στη Νεότερη Νεολιθική. Αντιπροσωπεύονται διάφορες παραλλαγές της μελανής στιλπνής με γραπτή, εγχάρακτη ή στιλβωτή διακόσμηση, αλλά και η χαρακτηριστική διμηνιακή κεραμική. Μαρμάρινο σχηματοποιημένο ειδώλιο από την ίδια θέση ανάγεται στην Τελική Νεολιθική που αντιστοιχεί χρονικά με τη φάση Ραχμάνι (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 111, Χουρμουζιάδης 1973, πίν. 68,β).

Ο οικισμός *Νησί ή Ζίγρα* Σερβίων (εικ. Π.18,12) βρίσκεται σε απόσταση μόλις 500 μ. Α του οικισμού Κολιτσάκι. Έχει τη μορφή τούμπας και καλύπτει έκταση που δεν υπερβαίνει τα 2 στρέμματα (0,2 εκτ.). Δεν έχει ανασκαφεί και είναι γνωστός μόνον από επιφανειακά ευρήματα. Συλλέχθηκε γραπτή (διμηνιακή, με μελανό σε ερυθρό, πολύχρωμη), εγχάρακτη και στικτή κεραμική. Επίσης αναφέρονται όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με ερυθρό παχύρρευστο χρώμα και μονόχρωμη με ερυθρό απολεπιζόμενο επίχρισμα, τα οποία πιθανώς σχετίζονται με εκείνα από τη φάση Ραχμάνι στη Θεσσαλία (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 111).

Το *Νησί Γουλόν* (εικ. Π.18,13) έχει τη μορφή τούμπας, η οποία σχεδόν συνεχώς περιβάλλεται από νερά. Το επιφανειακό υλικό που απλώνεται σε έκταση περίπου 30 στρεμμάτων, δείχνει, ότι η θέση κατοικήθηκε από την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι την Πρώιμη εποχή του Χαλκού (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 114 κ.εξ.). Η Νεότερη Νεολιθική αντιπροσωπεύεται με διμηνιακή και μελανό σε ερυθρό κεραμική, που καθιστά τον οικισμό σύγχρονο με τη φάση Ι της Αγροσικιάς. Ένα σχηματοποιημένο μαρμάρινο ειδώλιο ανάγεται στην Τελική Νεολιθική (ή φάση Ραχμάνι) (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 114-115, εικ. 9).

Ο οικισμός *Βελβενδός (Βασιλαρά ράχη ή Βασιλοράχη)* (εικ. Π.18,14) βρίσκεται σε τούμπα και απλώνεται σε έκταση περίπου 20 στρεμμάτων (2 εκτ.) (Μπακαλάκης 1963 53, Τουράτσογλου 1969, 331). Άρχισε μόλις πρόσφατα να ανασκάπτεται και σύμφωνα με τα ευρήματα, κατοικήθηκε από τη Νεότερη Νεολιθική μέχρι τη Ύστερη εποχή του Χαλκού (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 109, Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999, 244 κ.εξ.). Στην κεραμική αντιπροσωπεύονται διάφορες κατηγορίες, όπως η εγχάρακτη, η αυλακοτή, η μελανόχρωμη στιλπνή, χαρακτηριστικές όμως είναι η με μελανό σε ερυθρό και η διμηνιακή που εντάσσουν

τον οικισμό στη διμηνιακή φάση στη Δυτική Μακεδονία και επιτρέπουν το συγχρονισμό του οικισμού με τη φάση I της Αγροσυκιάς (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 109-110.)

Στο *οροπέδιο της Φλώρινας - Πτολεμαΐδας - Κοζάνης* στην Άνω Μακεδονία, οι οικισμοί συγκεντρώνονται σε 3 συστάδες: (α) στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης κοντά στην Κοζάνη, (β) ανάμεσα στις λίμνες Χειμαδίτιδα και Βεγορίτιδα και (γ) στην περιοχή της Φλώρινας (Kokkinidou - Trantalidou 1992, εκ. σ. 94). Μια τέτοια ομαδοποίηση καθορίζεται από τη μορφολογία του εδάφους, θα μπορούσε, ωστόσο, να είναι αποτέλεσμα της στάθμης της έρευνας στην περιοχή. Διμηνιακή κεραμική εντοπίστηκε μόνο σε 4 οικισμούς στην περιοχή Κίτρινη Λίμνη (Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1987, 391 κ.εξ.), ενώ απουσιάζει από τις άλλες περιοχές⁶.

Η *Τούμπα Δρέπανου* (ή *Δρέπανον I*) (εκ. Π.18,15) καλύπτει έκταση περισσότερο από 40 στρέμματα (4 εκτ.) και απέχει περίπου 2 χλμ. από το χωριό Δρέπανο. Δεν έχει ανασκαφεί. Στα επιφανειακά ευρήματα αντιπροσωπεύονται φάσεις από τη Μέση μέχρι τη Νεότερη Νεολιθική. Στην τελευταία αποδίδεται ένα όστρακο με πολύχρωμη διακόσμηση που αντιπροσωπεύει πιθανώς τη φάση Αράπη και ένα άλλο που αντιπροσωπεύει τη φάση «κλασικό Διμήνη» (Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1987, 398, σχ. 3.9-10). Συχνή είναι επίσης η μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική.

Η *Τούμπα Ποντοκόμης* (ή *Δρέπανον II*) (εκ. Π.18,16) ονομάζεται και Νησί. Απλώνεται σε έκταση 55 στρεμμάτων περίπου (5,5 εκτ.). Δεν έχει ανασκαφεί. Στα επιφανειακά ευρήματα περιλαμβάνεται μελανοστεφής, κυρίως όμως μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική, ακόσμητη, αλλά και γραπτή με λευκόχρωμη ή με αυλακωτή (ή ραβδωτή) διακόσμηση (Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1987, 395 κ.εξ.). Βρέθηκε επίσης γραπτή με καστανόμαυρο σε κρεμ κεραμική (μάλλον τύπου διμηνιακής) που συμβάλλει στο συγχρονισμό της θέσης με τη φάση I της Αγροσυκιάς.

Το *Μεγάλο Νησί Γαλανής* (εκ. Π.18,17) είναι χαμηλή τούμπα έκτασης περίπου 90 στρεμμάτων (9 εκτ.), όπως συμπεραίνεται από την εξάπλωση των επιφανειακών ευρημάτων, γνωστής από επιφανειακή συλλογή υλικού (French 1970, 6, Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1987, 404 κ.εξ.). Ανασκάφηκε πρόσφατα (1987-1989) από ομάδα αρχαιολόγων (Φωτιάδης 1987, 51 κ.εξ., ο ίδιος 1988, 41 κ.εξ., Ζιώτα κ.ά. 1990, 93 κ.εξ.). Η ανασκαφή διεξήχθη σε δύο τομείς Λ και Μ. Στον τομέα Λ ανοίχθηκαν δύο τομές (Λ33 και Λ34), διαστάσεων 4X4 μ. και η ανασκαφή έφθασε μέχρι το φυσικό έδαφος σε βάθος 3,46 και 3,25 μ. αντίστοιχα. Οι επιχώσεις ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά στη Νεότερη Νεολιθική και προχωρούν κάτω από τις σύγχρονες λιμναίες αποθέσεις (Kalogirou 1994, 43 κ.εξ.). Στον τομέα Μ η ανασκαφή έγινε σε τρεις τομές (M26, M27, M36) και μέχρι βάθος 2,11 στην τομή M26, 1,08 στην τομή M27 και 1,49 στην τομή M36, χωρίς να φθάσει στο φυσικό έδαφος. Στην τομή M26 αντιπροσωπεύονται η Νεότερη Νεολιθική (Late Neolithic) με ενιαίες αποθέσεις πάχους περίπου 0,45 μ. και η Τελική Νεολιθική (Final Neolithic) με αλλητάλληλα στρώματα πάχους περίπου 1,20 μ., ενώ στην τομή M36 η Τελική Νεολιθική και η Πρώιμη εποχή του Χαλκού (Kalogirou 1994, 45 κ.εξ.). Η κεραμική της ανασκαφής από τον τομέα Μ δημοσιεύθηκε πρόσφατα και προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τη μελέτη του πολιτιστικού πλαισίου της περιοχής, οι οποίες αναμένεται να εμπλουτισθούν αργότερα με τη δημοσίευση όλου του υλικού και των συμπερασμάτων των ανασκαφών (Kalogirou 1994). Επειδή είναι η μοναδική ανασκαμμένη θέση στην περιοχή, θεωρήθηκε σκόπιμο, να γίνει μια σύντομη παρουσίαση του δημοσιευμένου υλικού και μια αναφορά στη δυνατότητα παραλληλισμού των φάσεων του οικισμού αυτού με την Αγροσυκιά.

⁶Την πληροφορία αυτή μου παρέιχε η συνάδελφος Αικατερίνη Τρανταλίδου, την οποία ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

Η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής (LN) κατατάσσεται σε τρεις ομάδες. Η ομάδα 1 (Group 1), που περιλαμβάνει το 85% του συνόλου της κεραμικής, περιλαμβάνει φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα, αμφικωνικές, λεκανίδες και αγγεία με λαιμό. Η επιφάνειά τους είναι στυλπνή, καστανή μελανοστεφής. Περίπου 10% των αγγείων αυτής της ομάδας φέρουν ανάγλυφη (ραβδωτή) διακόσμηση. Απουσιάζει η γραπτή διακόσμηση Καλογίτου 1994, σ. 75 κ.εξ.. Η ομάδα 2 περιλαμβάνει ανοικτά αγγεία χωρίς γωνιώδες τοίχωμα με αστίλβωτη καστανόχρωμη επιφάνεια και η ομάδα 3 χαμηλά αγγεία με λαβή, ελαφρά λειασμένη επιφάνεια και μέτριο πηλό. Χαρακτηριστική είναι η απουσία γραπτής κεραμικής από τα στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής. Δείγματα ραδιενεργού άνθρακα 14 από τα στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής (LN) τοποθετούν χρονικά την περίοδο μεταξύ 5200-4950 π.Χ. (Andreou et al. 1996, 569).

Σε όλες τις περιπτώσεις υποδηλώνεται κάποια ασυνέχεια μεταξύ Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής, η οποία θα συζητηθεί ασφαλώς από τους ανασκαφείς κατά την τελική δημοσίευση του υλικού. Η απουσία του τελευταίου σταδίου της NN ίσως οφείλεται σε ισοπεδωτικές εργασίες των κατοίκων της Τελικής Νεολιθικής. Από αυτήν τη «χαμένη» φάση προέρχεται πιθανότατα η διμηνιακή κεραμική, η οποία βρέθηκε σε νεότερες επιχώσεις του οικισμού (Andreou et al. 1996, 569). Στη δημοσίευση της κεραμικής η διμηνιακή παρουσιάζεται με τις κατηγορίες της Τελικής Νεολιθικής, χωρίς να προσδιορίζεται η ακριβέστερη προέλευσή της (Καλογίτου 1994, 170 κ.εξ.). Πιθανότατα προέρχεται από τις κατώτερες επιχώσεις της περιόδου, όπως και η αυλακωτή κεραμική, για την οποία υπάρχει σαφής αναφορά (βλ. Καλογίτου 1994, 140).

Οι οικισμοί που αναφέρθηκαν, είναι μέχρι τώρα οι μοναδικοί με «εισηγμένη» ή «τοπική» διμηνιακή κεραμική. Είναι πιθανό, ότι μια συστηματικότερη έρευνα θα εντόπιζε και άλλες θέσεις, οι οποίες θα συνδέσουν τη Θεσσαλία με τη ΝΑ Αλβανία, όπου επίσης εντοπίστηκε αυτή η χαρακτηριστική για την περίοδο κεραμική.

Οικισμοί της μεταδιμηνιακής περιόδου

Σε αυτήν την ομάδα περιλαμβάνονται οικισμοί, στις επιχώσεις ή στην επιφάνεια των οποίων εντοπίστηκαν ευρήματα, τα οποία χαρακτηρίζουν τη μεταδιμηνιακή περίοδο της Δυτικής Μακεδονίας. Στην κεραμική ως χαρακτηριστικά της περιόδου θεωρούνται η γραπτή με παχύρρευστο λευκωπό ή ερυθρό χρώμα (αλοιφωτή κεραμική) και η με γραφίτη (με γραμμικά θέματα). Η πρώτη κατηγορία χαρακτηρίζει τη θεσσαλική φάση Ραχμάνι και η δεύτερη συγκεκριμένο πολιτιστικό ορίζοντα της κεντρικής Βαλκανικής γνωστό με την ονομασία Salcuța-Krivodol-Bubanj Hum. Τονίζεται ότι διακόσμηση με γραφίτη χαρακτηρίζει την Ανατολική Μακεδονία, όπου, ωστόσο, το θεματολόγιο είναι πολύ διαφορετικό. Στα σχήματα, η παρουσία ημισφαιρικών φιαλών, κλειστών (ή ανοικτών) αγγείων με πιεσμένες προς τα κάτω λαβές, αλλά και του τονισμένου χείλους στις φιάλες χαρακτηρίζουν τις προαναφερθείσες φάσεις στις γειτονικές περιοχές.

Γενικότερα, η κεραμική της μεταδιμηνιακής περιόδου παρουσιάζει και άλλες μεταβολές, όπως π.χ. σημαντική πτώση της κεραμικής ποιότητας. Ωστόσο, τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά παρέχουν τη δυνατότητα, ακόμη και με τη μεμονωμένη παρουσία τους, να καταστήσουν εφικτή την αναγνώριση αυτής της περιόδου. Στη μεταλλοτεχνία, χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεταδιμηνιακής περιόδου είναι η συχνότερη παρουσία χρυσών και χάλκινων αντικειμένων, τα οποία εμφανίζονται ήδη από την προηγούμενη διμηνιακή περίοδο. Στην ειδωλοπλαστική, η μεταδιμηνιακή χαρακτηρίζει μεταξύ των άλλων η εμφάνιση των

δακτυλιόσχημων ειδωλίων, αλλά κυρίως των «ακρολίθων». Στα τελευταία η κεφαλή (και ο λαιμός) αποτελούμενα από διαφορετικό υλικό (π.χ. μάρμαρο) τοποθετούνται σε ειδικά διαμορφωμένη εσοχή ανάμεσα στους ώμους του πήλινου ειδωλίου. Τέτοια ειδώλια συναντώνται στη Θεσσαλία (φάση Ραχμάνι) αλλά και βόρεια στον πολιτιστικό ορίζοντα της κεντρικής Βαλκανικής Salcuța-Krivodol-Bubanj Hum (Weißhaar 1992, 49).

Τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν εντοπίστηκαν στους ακόλουθους οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας (εικ. Π.18).

Στα νότια του χωριού *Αραβησσός* απλώνεται ο προϊστορικός οικισμός (εικ. Π.18,22). Η θέση, από την οποία συλλέχθηκαν επιφανειακά ευρήματα, είναι περισσότερο γνωστή από τα χρυσά ευρήματα (χρυσά ελάσματα και δακτυλιόσχημο ειδώλιο) που αποδίδονται στην περιοχή και χρονολογούνται στη Χαλκολιθική εποχή (Γραμμένος 1991, φωτ. 30). Η εμφάνιση του χρυσού στο τελευταίο τέταρτο της 5ης χιλιετίας π.Χ. και η παρουσία δακτυλιόσχημων ειδωλίων την ίδια εποχή στη Βαλκανική αποτελεί ένα *terminus postquam* για τη χρονολόγηση των χρυσών αντικειμένων της Αραβησσού (Charpman 1981, πίν. 34). Πρόσφατα επιχειρήθηκε ανασκαφή χωρίς, ωστόσο, να εντοπισθεί το νεκροταφείο (Χρυσοστόμου Παν. 2001, 490, εικ. 1).

Στον προϊστορικό οικισμό του *Μανδάλου* (εικ. Π.18,23) στο τέλος της φάσης Ιβ ο οικισμός καταστράφηκε από ισχυρή φωτιά. Η επόμενη φάση της Νεότερης Νεολιθικής (φάση ΙΙ) ακολουθεί αμέσως επάνω από τα ερείπια της προηγούμενης. Έχει επιχώσεις πάχους 2 μ. περίπου που δημιουργήθηκαν από διαδοχικά στρώματα κατοίκησης. Στην κεραμική η ακόσμητη μελανόχρωμη στιλβωμένη γίνεται τώρα συχνότερη, το ίδιο και η γραπτή. Αμετάβλητη παραμένει η συχνότητα της κεραμικής με εγχάρκτη διακόσμηση. Το κύριο γνώρισμα όμως της φάσης αυτής είναι η συχνή χρήση ερυθρού παχύρρευστου χρώματος στη διακόσμηση (αλοιφωτή κεραμική). Στα σχήματα των αγγείων επέρχονται ορισμένες διαφοροποιήσεις με χαρακτηριστικότερη την απουσία του έντονου προφίλ στις φιάλες, οι οποίες φέρουν πλέον συνήθως κάθετο χαμηλό λαιμό, ενώ για πρώτη φορά εμφανίζονται οι φιάλες με ελαφρά συγκλίνον τοίχωμα (Kotsakis et al. 1989, 682). Στα ειδώλια εντοπίζεται το δεύτερο κύριο γνώρισμα αυτής της φάσης. Πρόκειται για τα "ακρόλιθα" ειδώλια, στα οποία η κεφαλή τοποθετείται ένθετα σε εσοχή που βρίσκεται ανάμεσα στους ώμους. Στη φάση ΙΙ εντοπίστηκαν επίσης μικρά χάλκινα αντικείμενα και ίχνη επεξεργασίας χαλκού (Παπανθίμου - Παπαστερίου 1993, 1209). Από ένα σύνολο 7 βαθμονομημένων ραδιοχρονολογήσεων η χρονική διάρκεια αυτής της φάσης υπολογίζεται σε 350 χρόνια (4350-4000 π.Χ.) (Kotsakis et al. 1989, 684). Το τέλος της φάσης προήλθε από βίαιη καταστροφή που εντοπίστηκε σε όλη την έκταση του οικισμού.

Ο οικισμός του *Πολυπλάτανου* (εικ. Π.18,6) είναι γνωστός, τόσο από επιφανειακή, όσο και την ανασκαφική έρευνα, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Η παρουσία ακρόλιθου ειδωλίου μεταξύ των επιφανειακών ευρημάτων και κεραμικής με αλοιφωτή διακόσμηση επιτρέπει την υπόθεση παρουσίας στον οικισμό φάσεων της μεταδιμηνιακής περιόδου, χωρίς, ωστόσο, αυτό να έχει επιβεβαιωθεί προς το παρόν από την ανασκαφή που είναι ακόμη σε εξέλιξη (Rodden 1964, 117, εικ. 7,γ, Στεφανή - Μερούσης 1997, 93 κ.εξ.).

Στο σπήλαιο *Ροδοχωρίου* (εικ. Π.18,24) και σε βάθος 100 μ. περίπου από την είσοδο του σπηλαίου συλλέχθηκαν αγγεία, λίθινα εργαλεία και τμήμα ειδωλίου, τα οποία κατά τον Rodden ανήκουν πιθανώς σε ταφή, αποτελούν κλειστό σύνολο και σχετίζονται άμεσα με την κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής από τη Νέα Νικομήδεια (Rodden 1964, 116, Πέτσας 1964, 356 κ.εξ.). Ο ίδιος θεωρεί ως πιθανή την παρουσία παχύρρευστου χρώματος στη διακόσμηση οστράκου από αγγείο με γωνιώδες τοίχωμα (Rodden 1964, 116, πίν. 6Α). Δεν είναι σαφές, εάν πρόκειται

για τη γνωστή αλοιφωτή διακόσμηση. Για το λόγο αυτό η αναφορά του σπηλαίου στην ομάδα των εγκαταστάσεων της μεταδιμηνιακής περιόδου γίνεται με κάθε επιφύλαξη.

Κατά την επιφανειακή συλλογή στον οικισμό *Κολιτσάκι Σερβίων* (εικ. Π.18,11) βρέθηκε μαρμάρينو σχηματοποιημένο ειδώλιο, το οποίο ανάγεται στην Τελική Νεολιθική που αντιστοιχεί χρονικά με τη φάση Ραχμάνι (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 111, Χουρμουζιάδης 1973, πίν. 68,β).

Ο οικισμός *Νησί ή Ζίγρα* (εικ. Π.18,12) Σερβίων έχει μικρή σχετικά έκταση και κατοικήθηκε στη Νεότερη Νεολιθική ή στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού. Εκτός από διμηνιακή και μελανόχρωμη κεραμική, αναφέρονται όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με ερυθρό παχύρρευστο χρώμα και μονόχρωμη με ερυθρό απολεπιζόμενο επίχρισμα, τα οποία πιθανώς σχετίζονται με ανάλογα της Τελικής Νεολιθικής στο Μεγάλο Νησί Γαλανής και της φάσης Ραχμάνι στα Πευκάκια (Χονδρογιάννη-Μετόκη, 1993, 111).

Στο *Νησί Γουλών* (εικ. Π.18,13), στα επιφανειακά ευρήματα εκτός της κεραμικής από τη διμηνιακή φάση συγκαταλέγεται και ένα σχηματοποιημένο μαρμάρينو ειδώλιο, το οποίο ανάγεται στη διμηνιακή ή στη μεταδιμηνιακή περίοδο (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990, 114-115, εικ. 9 πρβλ. Τσουντας 1908, 303, πίν. 37,3.9, Wace - Thompson 1912, 83, Weißhaar 1989, 49).

Η Τελική Νεολιθική στο *Μεγάλο Νησί Γαλανής* (εικ. Π.18,17) χαρακτηρίζεται από την ποικιλία των σχημάτων και την παρουσία γραπτής, εγχάρακτης και αλοιφωτής διακόσμησης. Η κεραμική και τα λίθινα εργαλεία επιτρέπουν το συγχρονισμό της με τη χαλκολιθική φάση Ραχμάνι της Θεσσαλίας (Andreou et al. 1996, σ. 569). Στην κεραμική διαχωρίστηκαν οκτώ ομάδες (Groups) (Kalogirou 1994, 107 κ.εξ.).

Η πρώτη ομάδα (Group 1) περιλαμβάνει ημισφαιρικές φιάλες μονόχρωμες, με εγχάρακτη ή με αλοιφωτή διακόσμηση (Kalogirou 1994, 109 κ.εξ., εικ. 28-46). Σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. σε καρποδόχες) οι χαράξεις περιέχουν λευκή επίθετη ύλη ή έχουν πλάγια κλίση στο χείλος. Η αλοιφωτή διακόσμηση γίνεται με λευκό, ωχροκίτρινο, ερυθρό, ροζ και πορτοκαλί χρώμα που τοποθετείται συνήθως σε ζώνες γύρω από το χείλος σε ημισφαιρικές φιάλες ή καρποδόχες πριν ή μετά το ψήσιμο του αγγείου. Κατά τους ανασκαφείς, η ερυθρόχρωμη αλοιφωτή διακόσμηση εμφανίζεται πρωιμότερα από τη λευκή (Kalogirou 1994, 121).

Η δεύτερη ομάδα (Group 2) περιλαμβάνει μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, ανοικτά ή με στενό λαιμό, και λαβές κάθετες, οριζόντιες ή αποφύσεις. Η επιφάνειά τους είναι αδρή ή ελαφρά λειασμένη κηλιδωτή από το ανομοιόμορφο ψήσιμο και ο πηλός μέτριος με προσμίξεις. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία ανάγλυφων παραστάσεων, πιθανώς ανθρωπόμορφων (Kalogirou 1994, 124 κ.εξ., εικ. 47-60).

Στην τρίτη ομάδα (Group 3) ανήκουν μικρές και μεσαίου μεγέθους φιάλες που φέρουν αυλακώσεις, πλατιές ή αβαθείς, συνήθως τοξωτές, συνδυαζόμενες ορισμένες περιπτώσεις με χρώμα (ωχροκίτρινο). Αναπτύσσονται πάντοτε στο επάνω τμήμα των φιαλών, σε ορισμένες από τις οποίες συγκλίνει, ενώ στο κάτω τμήμα τους το τοίχωμα είναι κοίλο. Κατά τους ανασκαφείς στην τομή M26 τα αγγεία της ομάδας 3 συναντώνται συχνότερα στα κατώτερα στρώματα της Τελικής Νεολιθικής (Kalogirou 1994, 133 κ.εξ., εικ. 61-63).

Η τέταρτη ομάδα (Group 4) περιλαμβάνει τη γραπτή κεραμική με ωχροκίτρινο σε ερυθρό (cream on red) (Kalogirou 1994, 141 κ.εξ., εικ. 64-67). Τα αγγεία είναι ημισφαιρικές ή αμφικωνικές φιάλες με στιλπνή επιφάνεια που καλύπτεται με ερυθρό και σε ορισμένες περιπτώσεις, μετά από αποτυχημένο ψήσιμο, με μελανό επίχρισμα, επάνω στο οποίο αναπτύσσονται πλάγιες, οριζόντιες ή διασταυρούμενες γραμμές. Κατά τους ανασκαφείς, οι αμφικωνικές φιάλες με γραπτή, απολεπιζόμενη, διακόσμηση συναντώνται για πρώτη φορά σε

μεικτές επιχώσεις της NN/TN και είναι παλαιότερες των ημισφαιρικών με ανάλογη διακόσμηση (Kalogirou 1994, 146-147, εικ. 65f).

Η πέμπτη ομάδα (Group 5) περιλαμβάνει κεραμική γραπτή με ερυθρό σε λευκό (red on white). Τα διακοσμητικά θέματα είναι ταινίες οριζόντιες ή τεθλασμένες, σπειροειδή ή ρομβοειδή και συνδυασμός κάθετων και διαγώνιων ταινιών επάνω σε ημισφαιρικές φιάλες, η επιφάνεια των οποίων καλύπτεται με λευκό επίχρισμα (Kalogirou 1994, 149 κ.εξ., εικ. 68-69).

Η έκτη ομάδα (Group 6) περιλαμβάνει έναν ειδικό τύπο αγγείου, τις ημισφαιρικές φιάλες με διάτρητο τοίχωμα από σπές, οι οποίες αναπτύσσονται με διάφορους τρόπους, διάμετρο και αριθμό (Kalogirou 1994, 154 κ.εξ., εικ. 70-71). Η χρήση τους δεν είναι βέβαιη, ίσως πρόκειται για ηθμούς.

Στην έβδομη ομάδα (Group 7) εντάσσονται ορισμένα πήλινα σκεύη, τα οποία έχουν τρεις ή τέσσερις κάθετες πλευρές που ενώνονται με ορθές ή οξείες γωνίες. Δεν βρέθηκε κανένα ολόκληρο και τα σωζόμενα θραύσματα είναι δύσκολο, λόγω της σπανιότητας των αγγείων, να συμπληρωθούν. Ίσως πρόκειται για βωμίσκους (Kalogirou 1994, 161 κ.εξ., εικ. 72-73).

Η όγδοη ομάδα (Group 8) περιλαμβάνει μόνο δύο όστρακα που προέρχονται από σκεύη, γνωστά ως "ρυτά" (Scoops). Τα όστρακα φέρουν εγχάρκτη διακόσμηση και ερυθρό ή καστανό-πορτοκαλί χρώμα ανάμεσά τους (Kalogirou 1994, 161 κ.εξ., εικ. 72-73).

Ως ιδιαίτερη ομάδα (pattern-painted) της Τελικής Νεολιθικής, χωρίς, ωστόσο, τη βεβαιότητα ότι ανήκουν σ' αυτήν, αναφέρονται τα λίγα όστρακα γραπτής κεραμικής που είναι σημαντικά για τις σχέσεις με τις γειτονικές περιοχές (Kalogirou 1994, 170 κ.εξ., εικ. 75-77). Όλα τα δημοσιευμένα παραδείγματα ανήκουν στη διμηνιακή κεραμική και είναι φιάλες ή βαθιά αγγεία με κοντό λαιμό, προερχόμενα από τη Θεσσαλία (Ζιώτα κ.ά. 1990, 98). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, κοσμούνται με σοκολατί χρώμα στο κιτρινωπό (κρεμ) επίχρισμα της επιφάνειας. Ο πηλός είναι καθαρός χωρίς προσμίξεις και μίκα. Τα θέματα είναι τυπικά διμηνιακά, δηλ. διαγραμμισμένες ταινίες και αβακωτά. Χαρακτηρίζονται ως "κλασική" διμηνιακή κεραμική (Kalogirou 1994, 171, εικ. 75a-c). Μια δεύτερη ομάδα φέρει τη σοκολατί διακόσμηση σε πορτοκαλί (όχι αχρκοκίτρινη) επιφάνεια. Η επιφάνεια δεν έχει επίχρισμα και ο πηλός είναι ποιοτικά μέτριος με μίκα και μικρές πέτρες. Τα θέματα είναι επίσης διμηνιακά, αλλά πιο ελεύθερα. Σε ορισμένες περιπτώσεις το χρώμα απολεπίζεται (Kalogirou 1994, εικ. 75d, 76a-b). Μια τρίτη ομάδα έχει καφέ διακόσμηση σε λευκωπό επίχρισμα (Kalogirou 1994, εικ. 77). Οι δύο τελευταίες ομάδες θα μπορούσαν λόγω της ποιότητά τους να χαρακτηρισθούν ως "τοπική" διμηνιακή κεραμική.

Δείγματα ραδιενεργού άνθρακα 14 από τα στρώματα της Τελικής Νεολιθικής (FN) τοποθετούν χρονικά την περίοδο αυτήν στο διάστημα μεταξύ 4700-4450 π.Χ. σε βαθμονομημένες τιμές (Andreou et al. 1996, 569).

Οικισμοί της Νεότερης Νεολιθικής με μελανόχρωμη στυλνή κεραμική

Η μελανόχρωμη στυλνή κεραμική είναι γνωστή ήδη από την Αρχαιότερη, χαρακτηρίζει, ωστόσο, την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής. Συναντάται σε όλη τη διάρκειά της και συνεχίζει στην επόμενη Χαλκολιθική εποχή. Είναι μονόχρωμη ή με διακόσμηση (γραπτή, στυλβωτή ή εγχάρκτη) και ευρύτατα διαδεδομένη από τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου μέχρι την ηπειρωτική Ελλάδα και το εσωτερικό της Βαλκανικής (Hauptmann - Milojević 1969, 50 κ.εξ.). Κατά τον Schachermeyr είναι ένα από τα αποτελέσματα της χρήσης του μετάλλου, το οποίο μεταφέρθηκε στην περιοχή με πληθυσμιακές διεισδύσεις (Schachermeyr 1976, 144 κ.εξ.).

Στη Θεσσαλία συναντάται από την Αρχαιότερη Νεολιθική, χαρακτηρίζει όμως την προδιμηνιακή φάση Λάρισα-Τσαγγίλι και συνεχίζει με διαφορετική συχνότητα μέχρι τη φάση Ραχμάνι, παρουσιάζοντας ορισμένα στοιχεία, τα οποία τη διαφοροποιούν από φάση σε φάση (Γαλλής 1992, 54 κ.εξ., 76 κ.εξ., Hauptmann 1981, 44). Στη φάση Αράπη, για παράδειγμα, μελανόχρωμη είναι μόνον η εξωτερική επιφάνεια, ενώ η εσωτερική μένει ερυθρόχρωμη (Hauptmann - Milojević 1969, 50). Στις φάσεις Οτζάκι και κλασικό Διμίγι εξ ακολουθεί να υπάρχει, χωρίς, ωστόσο, να είναι σημαντική κατηγορία (Hauptmann 1981, 10 κ.εξ.). Η πτώση της κεραμικής ποιότητας στη φάση Ραχμάνι κάνει υποτονική την παρουσία της, χωρίς όμως να εξαφανίζεται (Weißhaar 1989, 18).

Στην κεντρική Βαλκανική η κατηγορία αυτή, μονόχρωμη ή διακοσμημένη (συνήθως εγχάρακτη), εμφανίζεται με την αρχή του πολιτισμού Vinča, ταυτόχρονα δηλαδή με την έντονη παρουσία της στη Θεσσαλία, και συνεχίζει με φθίνουσα τάση σε όλη τη διάρκειά του (Garašanin 1979, 166 κ.εξ.). Νοτιότερα, στην περιοχή της Πελαγονίας συνεχίζεται και σε οικισμούς περίπου σύγχρονους της θεσσαλικής χαλκολιθικής φάσης Ραχμάνι (π.χ. Šuplavec, Bakarno Gymno I-II, Crnobuki I-II) (Garašanin - Simoska 1976, 9 κ.εξ., Simoska et al. 1976, 43 κ.εξ.).

Στην Κεντρική Μακεδονία αντιπροσωπεύεται στον οικισμό των Βασιλικών από τις κατηγορίες 3α, 29, 31 (Γραμμένος 1991, 42 κ.εξ.). Από αυτές η 3α (μονόχρωμη) και η 29 (με λευκόχρωμη διακόσμηση) χαρακτηρίζουν τη φάση Βασιλικά II που ανήκει στις προδιμηνιακές φάσεις, δεν απουσιάζουν, ωστόσο, ούτε από τις επόμενες Βασιλικά III και IV (σύγχρονες των διμηνιακών φάσεων), στις οποίες εμφανίζουν φθίνουσα τάση (Γραμμένος 1991, εικ. Γ,3α,29, Ασλάνης 1993, 125, εικ. 26,3α,9). Αντίθετα η κατηγορία 31 (με στιλβωτή διακόσμηση) συναντάται, πάντοτε σε ελάχιστη ποσότητα, στις φάσεις II-III και στις κατώτερες επιχώσεις της φάσης IV (Γραμμένος 1991, εικ. Γ,31, Ασλάνης 1993, 125, εικ. 26,31).

Πόσ ακριβώς εξελίσσεται η μελανόχρωμη στιλβωτή κεραμική, με ή χωρίς διακόσμηση, στη Δυτική Μακεδονία δεν είναι ακόμη σαφές. Φαίνεται να έχει μεγάλη διάρκεια, καθώς συναντάται σε πολλούς οικισμούς που έχουν ανασκαφεί και στους οποίους αντιπροσωπεύονται όλες οι φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής (προδιμηνιακή, διμηνιακή, μεταδιμηνιακή). Στα *Σέρβια* (εικ. II,18,25), όπου αναφέρεται τέτοια κεραμική, ο οικισμός εγκαταλείπεται στο τέλος της προδιμηνιακής φάσης 7 (Ridley - Wardle 1979, 189). Στην *Αγροσκούα* (εικ. II,18,3) αναφέρεται ως κατηγορία 5α, συναντάται στα στρώματα 4-3 (διμηνιακά) και I (μεταδιμηνιακό) σε περιορισμένη όμως συχνότητα (εικ. II,14,5α). Είναι δυνατή, ωστόσο, μια διαφοροποίηση: στα στρώματα 4 και 3 φέρει διακόσμηση με πλατιές καμπύλες ή ευθείες γραμμές, ενώ στο στρώμα I αυτές είναι δέσμες λεπτών ευθειών. Στο *Μεγάλο Νησί Γαλανής* (εικ. II,18,17) η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των μελανοστεφών αγγείων συνήθως με ραβδωτή διακόσμηση. Κεραμική με μελανόχρωμη στιλβωτή επιφάνεια από αυτήν την περίοδο δεν αναφέρεται. Συναντάται, ωστόσο, σε στρώματα της Τελικής Νεολιθικής και περιλαμβάνεται στη μονόχρωμη (group I) και στη διακοσμημένη με αυλακώσεις (group 3), χωρίς να δηλώνεται η συχνότητά της (Kalogirou 1994, 113 και 134).

Στον προϊστορικό οικισμό του *Μανδάλου* (εικ. II,18,23), στα δυτικά του ομώνυμου χωριού, που έχει τη μορφή τούμπας και ανασκάφηκε συστηματικά στο διάστημα 1981-1990 από το αρχαιολογικό τμήμα του ΑΠΘ, οι επιχώσεις έχουν συνολικό πάχος 7 μ. περίπου. Από αυτές, οι κατώτερες, πάχους 4 μ. ανήκουν κατά τους ανασκαφείς στη Νεότερη Νεολιθική και οι υπόλοιπες, πάχους περίπου 3 μ. περίπου, στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού. Σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία, η Νεότερη Νεολιθική χωρίζεται σε δύο φάσεις (φάση I και II). Στην παλαιότερη φάση I εντοπίστηκε ένα πρώιμο στάδιό της (φάση Ia) με επιχώσεις πάχους 1 μ. που

χαρακτηρίζεται από την παρουσία κεραμικής μελανόχρωμης, εγχάρακτης και γραπτής με λευκόχρωμη διακόσμηση (Kotsakis et al. 1989, 680 κ.εξ.). Σύμφωνα με τη βαθμονομημένη ραδιοχρονολόγηση η φάση Ia τοποθετείται στην 6η χιλιετία π.Χ. (5450 π.Χ.). Η χρονολόγηση αυτή θεωρείται από τους ανασκαφείς υψηλή και δεν ενισχύεται από τα κεραμικά και άλλα ευρήματα (Kotsakis et al. 1989, 683). Το τέλος της σηματοδοτείται από εκτεταμένη καταστροφή του οικισμού από φωτιά. Ακολουθεί το δεύτερο στάδιο της φάσης I (φάση Ib), η οποία αντιπροσωπεύεται με επιχώσεις πάχους 1 μ. περίπου. Χαρακτηρίζεται κατά τους ανασκαφείς από τη συχνή παρουσία μονόχρωμης, κυρίως μελανόχρωμης κεραμικής, αλλά και την παρουσία εγχάρακτης. Η κεραμική με στιλβωτή διακόσμηση είναι σπάνια και έχει ως θέματα απλές ευθείες ή καμπύλες γραμμές. Η γραπτή κεραμική είναι ελάχιστη και φέρει λευκόχρωμη διακόσμηση στη μελανή επιφάνεια. Σπάνια συναντάται επίσης και η κεραμική με ραβδωτή (ή αυλακωτή) διακόσμηση (Kotsakis et al. 1989, 682). Από τα αγγεία συχνότερα εμφανίζεται η δίλαβη φιάλη με σιγμοειδές τοίχωμα, η οποία μάλιστα συνήθως φέρει εγχάρακτη διακόσμηση στο λαιμό και στους ώμους. Βαθμονομημένες ραδιοχρονολογήσεις τοποθετούν χρονικά τη φάση Ib περίπου στη μέση της 5ης χιλιετίας (4600-4350 π.Χ.) (Kotsakis et al. 1989, 684, εικ. 3). Και στο τέλος αυτής της φάσης ο οικισμός καταστράφηκε από ισχυρή φωτιά.

Στις άλλες θέσεις της Δυτικής Μακεδονίας που είναι γνωστές μόνο από επιφανειακά ευρήματα, η μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική αποτελεί ένα από τα κύρια γνωρίσματα για την ένταξη του οικισμού στη Νεότερη Νεολιθική, χωρίς να είναι δυνατή η ακριβέστερη ένταξή τους σε προδιμηνιακές, διμηνιακές ή μεταδιμηνιακές φάσεις (Καραμήτρου-Μεντεσιόδη 1987, 391 κ.εξ., Kokkinidou - Trantalidou 1991, 93 κ.εξ.).

Από τη σύντομη αναφορά στους οικισμούς με κεραμική διμηνιακή, αλοιφωτή, με γραφίτη, ή μελανόχρωμη στιλπνή, με ακρόλιθα ειδώλια ή χρυσά ευρήματα γίνεται σαφές ότι η μελανόχρωμη κεραμική, γραπτή ή μη, χαρακτηρίζει την προδιμηνιακή, τη διμηνιακή και τη μεταδιμηνιακή περίοδο στην Άνω και Κάτω Μακεδονία. Η διμηνιακή κεραμική συναντάται μόνο σε ορισμένους οικισμούς, η θέση και η σχέση των οποίων θα εξετασθούν στο κεφάλαιο για την οργάνωση του χώρου. Ακόμη πιο περιορισμένοι είναι και ο αριθμός των οικισμών με αλοιφωτή κεραμική ή με διακόσμηση από γραφίτη, με ακρόλιθα ειδώλια και άλλα ευρήματα που χαρακτηρίζουν τη μεταδιμηνιακή περίοδο, αντίστοιχη του Ραχμανίου της Θεσσαλίας και άλλων σύγχρονων περιόδων της Βαλκανικής. Η σχέση των οικισμών της Δυτικής Μακεδονίας με αυτούς των γειτονικών περιοχών θα εξετασθεί στο επόμενο κεφάλαιο. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί, ότι η εικόνα που παρουσιάζει η εξάπλωση των οικισμών αυτών (εικ. II.18) προέρχεται από όσες πληροφορίες έχουν μέχρι πρόσφατα δημοσιευθεί⁷. Με δεδομένο τον εντοπισμό μεγάλου αριθμού νέων θέσεων λόγω των μεγάλων έργων (κατασκευή Εγνατίας οδού κ.λπ.), αναμένεται η παρούσα εικόνα της διάταξης των οικισμών να εμπλουτισθεί σημαντικά στο άμεσο μέλλον.

⁷ Έρευνα μέχρι το 2002. Δεν περιλαμβάνονται πληροφορίες που προέρχονται από ανασκαφές λόγω των μεγάλων έργων, οι οποίες είτε βρίσκονται σε εξέλιξη, είτε δεν έχουν ανακοινωθεί ή δημοσιευθεί ακόμη.

Γ. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Το πολιτιστικό πλαίσιο

1α. Το πολιτιστικό πλαίσιο στον ευρύτερο χώρο

Η χρονολόγηση των στρωμάτων κατοίκησης και η ένταξη της Αγροσυκιάς αλλά και, περιστασιακά, άλλων οικισμών της ευρύτερης περιοχής της Βοττιαίας στο γενικότερο πολιτιστικό πλαίσιο της Άνω και Κάτω Μακεδονίας αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους της δημοσίευσης του ανασκαφικού υλικού της Αγροσυκιάς. Ωστόσο, ένα τέτοιο εγχείρημα προσκρούει στην απουσία συνθετικής μελέτης για την περιοχή αυτή, όπου να περιγράφεται επακριβώς ένα τέτοιο πλαίσιο. Για τον λόγο αυτόν θα επιχειρηθεί η ανάπτυξη του για πρώτη φορά εδώ παρά τις όποιες δυσκολίες υπάρχουν, λόγω της περιορισμένης δημοσίευσης υλικού από τους γνωστούς οικισμούς. Παράλληλα, όταν κρίνεται αναγκαίο, θα γίνεται αναφορά στο πολιτισμικό πλαίσιο των όμορων περιοχών της κεντρικής Βαλκανικής, της Αλβανίας, της Θεσσαλίας και της Κεντρικής Μακεδονίας ανατολικά του ποταμού Αξιού. Με τον τρόπο αυτό ελπίζεται ότι θα γίνει σαφέστερη η πολιτιστική εικόνα της Άνω και Κάτω Μακεδονίας και ευκολότερη η ένταξη της Αγροσυκιάς σ' αυτήν.

Στις όμορες περιοχές οι φάσεις που θα αναφερθούν, εντάσσονται από τους τοπικούς αρχαιολόγους στη Νεότερη Νεολιθική και στη Χαλκολιθική ή Ενεολιθική περίοδο, με τη φάση Pločnik του πολιτισμού Vinča να θεωρείται πλέον χαλκολιθική (Jovanović 1995, 29 κ.εξ.), όπως επίσης και η φάση Maliq Ib-Burimas II στην Αλβανία (Prendi 1966, εικ. 1,c-d, ο ίδιος 1976, 33 κ.εξ., ο ίδιος 1982, 334 κ.εξ. Korkuti 1991, 247 κ.εξ.). Ανεξάρτητα με τις μεταβολές στην ονομασία των περιόδων, γύρω από την Άνω και Κάτω Μακεδονία υπήρχαν στο χρονικό διάστημα που εξετάζουμε, δύο μεγάλοι πολιτισμοί, οι οποίοι ασκούσαν επιρροή σε ευρύτερο χώρο: ο πολιτισμός Vinča και ο πολιτισμός του Διμηνίου. Ο πολιτισμός Vinča (φάση Pločnik) αναπτύσσεται κατά μήκος του ποταμού Μοράβα και χαρακτηρίζεται από την έμφαση στη μονόχρωμη κεραμική με διακόσμηση ανάγλυφη ή εγχάρακτη και σπανιότατα γραπτή. Η ειδωλοπλαστική του είναι χαρακτηριστική και αποτελεί ένα από τα κύρια δημιουργήματα αυτού του πολιτισμού.

Ο πολιτισμός του Διμηνίου έχοντας ως κέντρο τη Θεσσαλία επηρεάζει τη Δυτική Μακεδονία φθάνοντας μέχρι τη ΝΑ Αλβανία. Κύριο γνώρισμά του είναι η έντονη παρουσία γραπτής κεραμικής με πλέον χαρακτηριστική τη διμηνιακή. Σ' αυτές τις ομάδες προστίθεται και μια τρίτη, η οποία καλύπτει τον χώρο της ανατολικής Βαλκανικής, εκφράζεται από τοπικούς πολιτισμούς (Maritsa, Gradeshnitsa, Poljanitsa, Sava) και χαρακτηρίζεται από την συχνότατη χρήση διακοσμημένης κεραμικής, ιδιαίτερα με χαράξεις, με γραφήτη ή με παχύρρευστο χρώμα. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται, προς το παρόν, η Ανατολική Μακεδονία και η αιγαιακή Θράκη.

Σε ένα επόμενο στάδιο που τοποθετείται περίπου λίγο μετά τη μέση της 5ης χιλιετίας, διασπάται η ομοιογένεια του πολιτισμού Vinča. Στα βόρεια, στην Παννονία, διατηρεί τον

χαρακτήρα του, στα νότια όμως αντικαθίσταται από έναν ευρύτερο πολιτιστικό ορίζοντα που καλύπτει την κεντρική Βαλκανική από τη νότια Ρουμανία μέχρι την Αλβανία και φθάνει, όπως θα δούμε, στη Δυτική Μακεδονία. Πρόκειται για τον πολιτισμικό ορίζοντα Salkuța-Krivodol-Bubanj Hum, στον οποίο νοτιότερα προστίθενται και άλλες πολιτιστικές ομάδες με διάφορες ονομασίες, π.χ. Šuplevec-Bakarno Gumno, Maliq II (Garašanin 1979, 79 κ.εξ.). Στα γνωρίσματα αυτού του πολιτισμού περιλαμβάνονται στη μεν κεραμική η διακόσμηση γραμμικών θεμάτων με γραφίτη, γκριζό ή λευκό χρώμα, η χρήση παχύρρευστου χρώματος (αλοιφωτή κεραμική), τα κανθαροειδή αγγεία με πιεσμένες τις κάθετες λαβές, στην ειδωλοπλαστική τα ακρόλιθα και τα δακτυλιόσχημα ειδώλια, καθώς και ορισμένα χαρακτηριστικά χάλκινα, λίθινα ή οστέινα εργαλεία ή αντικείμενα (π.χ. δακτυλιόσχημα ειδώλια).

Το ίδιο φαινόμενο της πτώσης ενός πολιτισμού και της εμφάνισης ενός άλλου παρατηρείται και στη Θεσσαλία. Στα μέσα της 5ης χιλιετίας ο πολιτισμός του Διμηνίου υποχωρεί και τον διαδέχεται ο πολιτισμός του Ραχμανίου, ο οποίος, παρά το διαφορετικό χαρακτήρα του, διατηρεί στοιχεία του προηγούμενου. Υπάρχει η άποψη της ύπαρξης χρονικού χάσματος μεταξύ των δύο πολιτισμών (Todorova 1986, 233 κ.εξ., πίν. 35). Αν αποτελεί ή όχι συνέχεια του προηγούμενου παραμένει ακόμη αντικείμενο έρευνας. Στα νέα στοιχεία αυτού του πολιτισμού περιλαμβάνονται η παρουσία της αλοιφωτής κεραμικής, των κάθετων προβοσκιδιοειδών λαβών, γνωστών ως Rüsselhenkel (Weiβhaar 1989, 44, πίν. 21,3 και 34,6), και στην ειδωλοπλαστική η εμφάνιση των ακρόλιθων, αλλά και των δακτυλιόσχημων ειδωλίων, τα οποία είναι γνωστά στον ευρύτερο χώρο. Στην ανατολική Βαλκανική, τις διάφορες πολιτιστικές ομάδες διαδέχεται ο πολιτισμός Kodzadermen-Gymelnitsa-Karanovo VI, ο οποίος έχει πλέον ενιαίο χαρακτήρα, καλύπτει τον ίδιο χώρο και είναι ιδιαίτερα γνωστός από τα χρυσά ευρήματα της Βάρνας (Todorova 1978, 35 κ.εξ.).

Παρά την παρατηρούμενη διαφοροποίηση σε ορισμένους τομείς, κυρίως στην κεραμική παράδοση και εξέλιξη, οι τρεις πολιτιστικοί κύκλοι, της ανατολικής, της κεντρικής και της νότιας Βαλκανικής έχουν, εκτός από την σχεδόν ταυτόχρονη παρακμή τους, μια σειρά άλλων κοινών χαρακτηριστικών, τα οποία αντανακλούν την κοινή κοινωνική και οικονομική οργάνωσή τους. Για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια των προαναφερθέντων πολιτισμών διαπιστώνεται ουσιαστική αλλαγή στην οργάνωση των οικισμών με τον δραστικό περιορισμό της έκτασής τους, την πυκνή δόμηση και την ανάπτυξη οχυρώσεων γύρω τους. Αναπτύσσονται η μεταλλουργία και οι ανταλλαγές αγαθών. Στον ιδεολογικό τομέα, όμως, φαίνεται να επικρατούν τα παραδοσιακά τοπικά στοιχεία, όπως προκύπτει από τη διαφορετική απόδοση των ειδωλίων, όπου ακολουθείται η τεχνοτροπία προηγούμενων περιόδων.

Στη δεύτερη χρονική ζώνη, η οποία αρχίζει περίπου στο δεύτερο μισό της 5ης χιλιετίας, τα κοινά στοιχεία γίνονται ακόμη περισσότερα. Σ' αυτά προστίθενται ορισμένα στοιχεία στην κεραμική και στην ειδωλοπλαστική. Όλα μαζί συνηγορούν στην ύπαρξη στην περιοχή της Βαλκανικής, αν όχι ενός κοινού, τουλάχιστον παραπλήσιου κοινωνικού, οικονομικού και ιδεολογικού πλαισίου. Προς το τέλος της χιλιετίας σε όλη τη Βαλκανική παρατηρούνται φαινόμενα πτωτικής τάσης του πολιτιστικού επιπέδου που εντοπίζονται π.χ. στην ποιότητα των διαφόρων προϊόντων (π.χ. της κεραμικής), στη συρρίκνωση του αριθμού, αλλά και του μεγέθους των οικισμών, στην απόσυρση των κατοίκων σε φυσικά προστατευμένα μέρη και στη μεταστροφή της οικονομίας από γεωργική σε κτηνοτροφική.

1β. Το πολιτιστικό πλαίσιο της Άνω και Κάτω Μακεδονίας. Η διμηνιακή και η μεταδιμηνιακή περίοδος

Η Άνω και Κάτω Μακεδονία (μέχρι τον ποτάμο Αξιό), όχι μόνο δεν μπορεί να έχει διαφορετική εξέλιξη, αλλά και λόγω της ιδιαίτερης θέσης της στον άξονα επικοινωνίας Βορρά-Νότου, θα πρέπει να διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο στην περιοχή της Βαλκανικής κατά τη διάρκεια των διμηνιακών και μεταδιμηνιακών φάσεων, όταν οι δρόμοι επικοινωνίας αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Οι δυσκολίες ακριβέστερου προσδιορισμού του ρόλου της οφείλονται προς το παρόν αφενός στην ένταξη των εντοπισμένων οικισμών γενικά στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο και αφετέρου στην αδυναμία διαχωρισμού της τελευταίας σε προδιμηνιακές, διμηνιακές και μεταδιμηνιακές φάσεις, γεγονός που εμποδίζει την απόδοση των ευρημάτων σε έναν μικρότερης διάρκειας χρονικό ορίζοντα. Σ' αυτήν προστίθεται και η έλλειψη πληροφοριών για άλλους τομείς της κοινωνικής και της οικονομικής οργάνωσης, καθώς το δημοσιευμένο ανασκαφικό υλικό περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά κεραμική. Με τη δημοσίευση και των άλλων δεδομένων (αρχιτεκτονική κ.λπ.) αναμένεται να αποσαφηνισθεί περισσότερο ο πολιτισμικός χαρακτήρας της περιοχής και να ενταχθεί ακριβέστερα στο ευρύτερο πλαίσιο της ΝΑ Ευρώπης.

Η διαίρεση της περιόδου σε προδιμηνιακές, διμηνιακές και μεταδιμηνιακές φάσεις θεωρείται η καλύτερη προσωρινή λύση για την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, μέχρις ότου η δημοσίευση νέων στοιχείων επιτρέψει την αναγνώριση των τοπικών χαρακτηριστικών και κάποιου αυτόνομου πολιτιστικού ρόλου της περιοχής.

Εδώ θα επιχειρηθεί, στο μέτρο που το επιτρέπει η πρόσφατη έρευνα, η παρουσίαση της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής φάσης, οι οποίες κατά τον γράφοντα αποτελούν τις πρώτες φάσεις της Χαλκολιθικής εποχής (Ασλάνης 1993, 133 κ.εξ., ο ίδιος 1998, 37 κ.εξ.). Προς το παρόν η προσπάθεια αυτή βασίζεται στο στρωματογραφημένο υλικό από την Αγροσυκιά και το Μεγάλο Νησί Γαλανής, όπου στο τελευταίο εκκρεμεί ακόμη ο διαχωρισμός της διμηνιακής και της μεταδιμηνιακής φάσης. Οι τελευταίες περιλαμβάνονται στο κάτω γενικότερο πλαίσιο της Τελικής Νεολιθικής (Final Neolithic).

Η διμηνιακή περίοδος

Στην Αγροσυκιά η παλαιότερη φάση I, που περιλαμβάνει τα στρώματα 4-2, χαρακτηρίζεται, όπως αναφέρθηκε, από την κυριαρχία της γραπτής διμηνιακής κεραμικής, «εισηγμένης» ή «τοπικής παραγωγής», της επίσης γραπτής με μελανό σε ερυθρό, αλλά και της εγχάρακτης «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» (εικ. Π.14,3α-γ.4α-γ.12). Στη διακόσμηση σημαντική για το συσχετισμό με άλλες κοντινές ή μακρινές περιοχές, είναι το θέμα των ταινιών με κυματοειδή διαγράμμιση (εικ. Π.14,3γ.4β και 15,5γ) στα θέματα της διμηνιακής ή της με ερυθρό σε μελανό κεραμικής. Η παρουσία του, έστω και σε μικρό ποσοστό, περιορίζεται στη φάση I (στρώματα 4-2), εμφανίζοντας μάλιστα στα τελευταία στρώματα 3 και 2 την υψηλότερη συχνότητα (εικ. Π.15,5γ). Διακόσμηση με τέτοια θέματα χαρακτηρίζουν την περιφέρεια της Θεσσαλίας (πρβλ. Οτζάκι) και την περιοχή της ΝΑ Αλβανίας (Maliq I) (Hauptmann 1981, 52 κ.εξ., ένθ. πίν. 5,67, Prendi 1966, 256 κ.εξ., πίν. I-II).

Η διαίρεση της φάσης Αγροσυκιά I σε δύο στάδια εξέλιξης επιτρέπει ακόμη λεπτομερέστερες παρατηρήσεις. Έτσι, διαπιστώνεται, ότι η θεωρούμενη ως εισηγμένη διμηνιακή κεραμική περιορίζεται αποκλειστικά στην πρώτη φάση Ια, δηλ. στα στρώματα 4-3, όπου και η εγχάρακτη κεραμική του «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συχνότητα

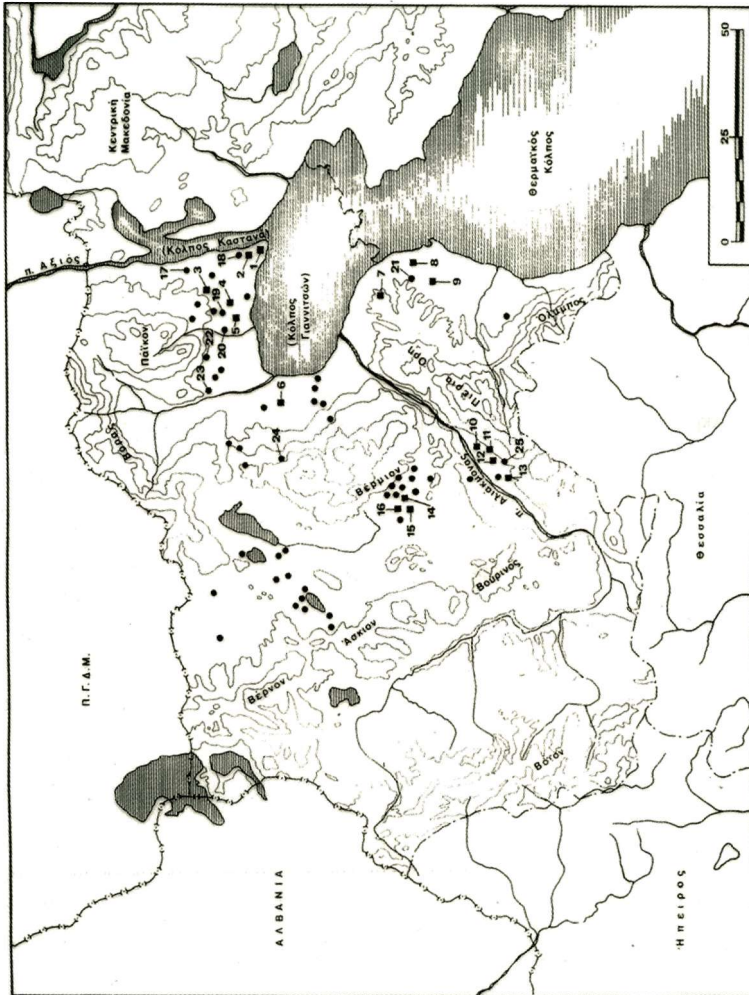
(εικ. Π.14,3α.12). Στο παλαιότερο στρώμα 4 μάλιστα εμφανίζονται, έστω και στοιχειωδώς, η πολύχρωμη και η με ερυθρό σε ερυθρό διακοσμημένη κεραμική. Η πολυχρωμία στην κεραμική χαρακτηρίζει ως γνωστόν τη θεσσαλική φάση Αράπη, αλλά και την επόμενη φάση Αγία Σοφία, χωρίς όμως να εξαλειφθεί εντελώς από τις επόμενες φάσεις Οτζάκι και κλασικό Διμήνι (Γαλλής 1992, 64 κ.εξ.). Τα στοιχεία αυτά φέρουν την αρχή κατοίκησης στην Αγροσυκιά κοντά στις πρώτες διμηνιακές φάσεις Αγία Σοφία και Οτζάκι.

Το σημαντικότερο συγκριτικό στοιχείο αποτελεί αναμφισβήτητα η παρουσία διμηνιακής κεραμικής άριστης ποιότητας, η οποία χαρακτηρίζεται ακόμη και στη βόρεια Θεσσαλία ως εισηγημένη (πρβλ. Hauptmann 1981, 50 κ.εξ. έnth. πίν. 5, Γαλλής 1992, 69). Η παρουσία της στην Αγροσυκιά θα πρέπει να συνδεθεί με την ύπαρξη άμεσων επαφών με τη Θεσσαλία (Hitsiou 2003, 168 κ.εξ.). Η σταδιακή αντικατάστασή της από την θεωρούμενη ως «τοπική» και οι λόγοι που την προκάλεσαν είναι θέμα προς μελέτη. Διμηνιακή κεραμική έχει εντοπισθεί και σε άλλους οικισμούς της Άνω και Κάτω Μακεδονίας, δημοσιεύθηκε όμως μόνον αυτή από το Μεγάλο Νησί Γαλανής. Όστρακα αυτή της κεραμικής περιλαμβάνονται στην ομάδα Χα («pattern painted») της Τελικής Νεολιθικής (Kalogirou 1994, 170 κ.εξ.). Πιθανότατα προέρχονται από τις κατώτερες (παλαιότερες) επιχώσεις αυτής της περιόδου.

Η εγχάρακτη κεραμική «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» με το αναλογικά υψηλό ποσοστό παρουσίας του στα στρώματα 4-3 της Αγροσυκιάς (εικ. Π.14,12) ενισχύει την άποψη, ότι τα στρώματα αυτά σχετίζονται άμεσα με τη φάση κλασικό Διμήνι της Θεσσαλίας (Hauptmann 1981, 65). Ακριβέστερα, τοποθετούνται σε μια προχωρημένη φάση του, καθώς στο ίδιο το Διμήνι εντοπίστηκε στο ανώτερο (τρίτο) από τα στρώματα που διαπιστώθηκαν σε τομές στη βόρεια και στη νότια πλευρά του οικισμού (Χουρμουζιάδης 1979, εικ. 7 στη σ. 159). Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη ότι το στρώμα 4 της Αγροσυκιάς μάλλον θα πρέπει να συνδεθεί με ένα προχωρημένο στάδιο της διμηνιακής φάσης. Τέλος, η φθίνουσα παρουσία της στο στρώμα 2 και η υποτυπώδης στο στρώμα 1 της Αγροσυκιάς (εικ. Π.14,12) επιτρέπουν τη διατύπωση της άποψης, ότι η κατηγορία αυτή δεν αποτελεί χαρακτηριστική κατηγορία κεραμικής του στρώματος 1 και ίσως η παρουσία της σ' αυτό να είναι τυχαία.

Η κεραμική με μελανόχρωμη διακόσμηση στην ερυθρόχρωμη επιφάνεια, πιο γνωστή ως black on red, αντιπροσωπεύεται στην Αγροσυκιά από την κατηγορία 4. Ωστόσο θεωρήθηκε αναγκαίος ένας διαχωρισμός της σε 4α, 4β και 4γ με βάση τη διαφορά στο θεματολόγιο. Οι δύο πρώτες παραλλαγές 4α και 4β έχουν θεματολογική συγγένεια με τη διμηνιακή κεραμική. Η κατηγορία 4γ (με μελανό σε ερυθρό και πλατιές γραμμές συναντάται σε όλη τη βόρεια Ελλάδα, από τη Θεσσαλία μέχρι την Ανατολική Μακεδονία. Στην πρώτη αρχίζει ήδη από τη φάση Τσαγγλί (Γαλλής 1992, 59), χαρακτηρίζει όμως τη φάση Οτζάκι (Wace - Thompson 1912, 16, Hauptmann 1981, 14 κ.εξ.). Στην Ανατολική και στην Κεντρική Μακεδονία πρωτοεμφανίζεται λίγο αργότερα, στο τέλος της φάσης Σιταγροί II και διαρκεί μέχρι το τέλος της φάσης Σιταγροί III, την οποία και χαρακτηρίζει, αλλά με διαφορετικό θεματολόγιο από το θεσσαλικό (Renfrew et al. 1986, 400, εικ. 7.9, Γραμμένος 1991, 71 κ.εξ., Demoule 1993, 379 κ.εξ.). Στη Θεσσαλία δεν φαίνεται να συνεχίζεται στη φάση κλασικό Διμήνι, όπου κυριαρχούν τα διμηνιακά θέματα με εσωτερική διαγράμμιση και όχι οι συμπαγείς πλατιές ταινίες (Hauptmann 1981, 50 κ.εξ.).

Η παρουσία της κατηγορίας 4γ σε όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς με υψηλότερη συχνότητα στο παλαιότερο στρώμα 4 και η συνύπαρξή της με «εισηγημένη» και «τοπική» διμηνιακή κεραμική (εικ. Π.14,4γ) ενισχύει την άποψη, ότι οι κατηγορίες αυτές δεν ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές φάσεις, αλλά είναι στιλιστικές παραλλαγές μέσα στην ίδια φάση (Hauptmann 1981, 50 κ.εξ.). Η απουσία στην Αγροσυκιά φάσεων παλαιότερων του στρώματος

Εικ. II.18 Οικισμοί της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη δυτική Μακεδονία. Αρθρωμένοι οι οικισμοί με διμηνιαία κεραμική (έρευνα μέχρι 2002).

4 δεν μας επιτρέπει την ειδικότερη απασχόληση με αυτό το πρόβλημα που αφορά άλλωστε τη Θεσσαλία. Για την περιοχή της Βοττιαίας, αλλά και γενικότερα της Άνω και Κάτω Μακεδονίας θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι διατηρείται η παράδοση της Κεντρικής και εν μέρει της Ανατολικής Μακεδονίας, στις οποίες η κατηγορία αυτή εμφανίζει μεγάλη διάρκεια. Επομένως δεν μπορεί να αποτελέσει χρονολογικό κριτήριο παρά μόνο για την ένταξη κάποιου οικισμού γενικά στις φάσεις της διμηνιακής περιόδου (φάσεις Οτζάκι και Διμήνη στη Θεσσαλία και στις σύγχρονες τους στη Μακεδονία).

Η κεραμική με αυλακωτή διακόσμηση στην Αγροσυκιά συναντάται κυρίως στο στρώμα 3 (εικ. Π.14,14). Ιδιαίτερα αυτή με πλάγιες αυλακώσεις στο επάνω μέρος αγγείων με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. Π.14,3) έχει άμεση αντιστοιχία με ανάλογα ευρήματα από τη Νέα Νικομήδεια, την ομάδα 3 της Τελικής Νεολιθικής στο Μεγάλο Νησί Γαλανής, αλλά και με όμοια παραδείγματα ιδιαίτερα από την περιοχή της Πελαγονίας (για το Μεγάλο Νησί Γαλανής βλ. Kalogirou 1994, 133 κ.εξ., εικ. 61 και για την περιοχή της Πελαγονίας βλ. Garašanin - Simoska 1976, πίν. I,1, Simoska et al. 1976, πίν. Π.Δ,4.8 και VIII).

Μια άλλη κατηγορία κεραμικής, η οποία είναι χαρακτηριστική στην περιοχή, αλλά δεν χρησιμοποιείται στην προσπάθεια χρονολόγησης μέσα από τη σύγκριση υλικού γειτονικών οικισμών και περιοχών, είναι η με λευκή διακόσμηση σε μελανόχρωμη επιφάνεια. Στην Αγροσυκιά αντιστοιχεί στην κατηγορία 5α, η οποία συναντάται, όπως και οι κατηγορίες σε ερυθρόχρωμη και καστανόχρωμη επιφάνεια (5β και 5γ), σε μικρό μεν ποσοστό, αλλά πάντως σε όλα τα στρώματα (πλην του 2) της Αγροσυκιάς με ελαφρώς φθίνουσα τάση (εικ. Π.14,5α).

Η απουσία ικανού αριθμού οστράκων που να αποδίδουν το σχήμα των αγγείων, δεν επιτρέπει την εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων σχετικά με την εξέλιξή τους. Αναγκαστικά λοιπόν οι παρατηρήσεις περιορίζονται στις φιάλες, όπου είναι εμφανές ότι σημειώνεται σαφής διαφοροποίηση των σχημάτων τους από τη φάση I στη φάση II. Από τα 7 συνολικά αναγνωρισμένα σχήματα τα 4 υπάρχουν στη φάση I (Αγροσυκιά στρώματα 4-2), αλλά μόνο τα δύο, οι ημισφαιρικές και οι με συγκλίνον τοίχωμα, συνεχίζουν στη φάση II (Αγροσυκιά, στρώμα 1), όπου πρωτοεμφανίζονται δύο, και ίσως ακόμη ένα, νέα σχήματα (Φ6, Φ7 και ίσως Φ5) (εικ. Π.16,Φ5-7), υποδηλώνοντας και αυτά τη διαφοροποίηση που σημειώνεται στο υλικό των φάσεων II και I.

Από όσα αναπτύχθηκαν προηγουμένως, τα στρώματα 4-2 (φάση I) της Αγροσυκιάς μπορούν να συγχρονισθεί με την αντίστοιχη θεσσαλική φάση "κλασικό Διμήνη" (ή Οτζάκι C), ή, τουλάχιστον, θα πρέπει να συνυπάρξει με εκείνη για κάποιο χρονικό διάστημα και δικαιολογημένα εντάσσονται στη διμηνιακή περίοδο της Χαλκολιθικής εποχής στην Άνω και Κάτω Μακεδονία.

Με δεδομένο, ότι η Αγροσυκιά είναι προς το παρόν ο μοναδικός οικισμός στην περιοχή, από τον οποίο παρουσιάζεται η εξέλιξη σε περισσότερα στρώματα κατοίκησης της διμηνιακής κεραμικής «εισηγμένης» ή «τοπικής»), καθώς και της εγχάρκτης «τύπου Φθιώτιδων Θηβών», είναι δυνατό να χαρακτηρισθούν ως σύγχρονοι της Αγροσυκιάς (φάση I) όλοι οι υπόλοιποι οικισμοί, από τους οποίους συλλέχθηκε κεραμική αυτών των τύπων. Τέτοιοι οικισμοί στην περιοχή της Βοττιαίας είναι το Βαλτοχώρι, τα Κουφάλια Α, τα Γιαννιτσά Β και το Αρχοντικό (εικ. Π.18,1-5). Στην ευρύτερη περιοχή της Άνω και Κάτω Μακεδονίας είναι οι οικισμοί: Πολυπλάτανο, Σεβαστή, Παλιάμπελα, Μακρύγιαλος, Σφενδάμη, Βελβενδός ή Βασιλάρα ράχη, Κολιτσάκι και Νησί Σερβίων, Νησί Γουλών, Τούμπα Ποντοκόμης, Τούμπα Δρεπάνου και Μεγάλο Νησί Γαλανής (εικ. Π.18,6-17). Είναι αξιοσημείωτο ότι οι θέσεις αυτές είναι ελάχιστες σε σύγκριση με το συνολικό αριθμό των νεολιθικών και χαλκολιθικών θέσεων. Το γεγονός

αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στην περιορισμένη επιφανειακή έρευνα, γιατί εμφανίζεται και σε περιοχές (π.χ. των Γιαννιτσών ή της Κοζάνης), όπου το επίπεδο της έρευνας είναι αρκετά καλό. Ωστόσο, η παντελής απουσία τους από τις περιοχές των Γρεβενών⁸, της Καστοριάς και της Φλώρινας είναι μάλλον αποτέλεσμα της περιορισμένης έρευνας, γιατί λίγο βορειότερα, στην περιοχή της Κορυτσάς στην Αλβανία, έχουν εντοπισθεί οικισμοί με διμηνιακή κεραμική ή μίμησή της. Τέτοιες θέσεις θα πρέπει να υπάρχουν σε όλο το μήκος των κοιλάδων της Άνω Μακεδονίας και να συνδέουν άμεσα τη φάση Maliq-Kamnik της Αλβανίας με τις φάσεις Οτζάκι και Διμήνη της Θεσσαλίας.

Με βάση την παρουσία των προηγούμενων χαρακτηριστικών κεραμικών κατηγοριών στα στρώματα της Αγροσυκιάς προκύπτει ότι στο χρονικό διάστημα που καλύπτουν τα στρώματα 4-3 (φάση Ia) της Αγροσυκιάς η Άνω και Κάτω Μακεδονία, όπως και η ΝΑ Αλβανία, βρίσκεται κάτω από την ισχυρή επιρροή του πολιτισμού του Διμηνίου. Με την απουσία από το στρώμα 2 (φάση Ib) της Αγροσυκιάς «εισηγμένης», την (πιθανή) αντικατάστασή της από μια «τοπική» διμηνιακή κεραμική και την περιστασιακή παρουσία της εγχάρκτης «τύπου Φθιώτιδων Θηβών» φαίνεται να δημιουργείται ένα είδος μεταβατικής φάσης μεταξύ του απερχόμενου πολιτισμού του Διμηνίου και των στοιχείων του μεταδιμηνιακού και του κεντροβαλκανικού πολιτιστικού ορίζοντα Salkuša-Krivodol-Bubanj Hum που ακολουθούν.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη ΝΑ Αλβανία, όπου στη φάση Maliq Ib δεν υπάρχει πλέον η «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική, αλλά επικρατούν στοιχεία του πολιτισμού Vinča, πριν και αυτά αντικατασταθούν στη επόμενη φάση Maliq II από εκείνα του ίδιου κεντροβαλκανικού ορίζοντα που αναπτύσσεται και στη Δυτική Μακεδονία. Δεν αποκλείεται λοιπόν μεταξύ των πολιτισμών Vinča και Διμηνίου αφενός και του πολιτιστικού ορίζοντα Salkuša-Krivodol-Bubanj Hum και Ραχμανίου αφετέρου να μεσολαβεί μια μεταβατική περίοδος μικρής χρονικής διάρκειας, η οποία εντοπίζεται στην ΝΑ Αλβανία και στην Άνω και Κάτω Μακεδονία μόνο χάρη στην ύπαρξη λεπτομερούς στρωματογραφίας. Στην περίοδο αυτήν ο πολιτισμός του Διμηνίου θα πρέπει να εξακολουθεί να υπάρχει ακόμη, περιορισμένος όμως στο χώρο της Θεσσαλίας και εν μέρει της Δυτικής Μακεδονίας, και ο πολιτισμός Vinča να διατηρεί ακόμη την επιρροή του στην κεντρική Βαλκανική, πριν και αυτός περιοριστεί βορειότερα στην περιοχή της Παννονίας. Επομένως, ο συγχρονισμός των φάσεων Maliq Ib και Αγροσυκιάς Ib, έστω και με τον έμμεσο τρόπο της απουσίας των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των προηγούμενων και των επόμενων πολιτισμών, θα πρέπει να θεωρείται πολύ πιθανός.

Η μεταδιμηνιακή περίοδος

Η παρουσία στο στρώμα 1 (φάση II) της Αγροσυκιάς, έστω και σε περιορισμένο ποσοστό, πολλών γνωστών στην προηγούμενη φάση (φάση I) γραπτών και εγχάρκτων κατηγοριών, ιδιαίτερα της γραπτής με μελανό σε ερυθρό (4γ) και της λευκό σε σκοτεινό (5α-γ) κεραμικής, αλλά και διακοσμητικών θεμάτων, συνηγορεί στη διατύπωση της άρρηκτης συνέχειας των δύο φάσεων. Κύριο γνώρισμα αυτής της φάσης είναι η περιορισμένη παρουσία της γραπτής και της εγχάρκτης και η κυριαρχία της μονόχρωμης, κυρίως ερυθρόχρωμης, κεραμικής (εικ. II.10), στην οποία μάλιστα είναι εμφανής η πτώση της ποιότητας με την επικράτηση της χονδροειδούς ήδη από την προηγούμενη φάση Ib (εικ. II.13). Η «εισηγμένη» διμηνιακή κεραμική απουσιάζει εντελώς και η «τοπική» διμηνιακή αντιπροσωπεύεται μόνο με ένα όστρακο, στο οποίο προστίθενται δύο ακόμη από τις μεικτές επιχώσεις 1-2 (βλ. εικ. II.8,3α-β). Από τα σημαντι-

⁸ Προφορική πληροφορία του συναδέλφου Γιώργου Τουφεξή, τον οποίο ευχαριστώ θερμά από τη θέση αυτή.

κότερα γνωρίσματα αυτής της φάσης που συναντώνται στο στρωματογραφημένο υλικό της Αγροσυκιάς, είναι η πρώτη εμφάνιση στην κεραμική, έστω και σε χαμηλό ποσοστό, των κατηγοριών με διακόσμηση με γκρίζο χρώμα, με γραφίτη και με παχύρρευστο ωχρικότρινο ή με ροζ-ερυθρό χρώμα (αλοιφωτή) (εικ. Π.14,6.7.5δ.10). Κάθε μια από αυτές αποτελεί σημαντικό χρονολογικό κριτήριο, γιατί ανήκουν σε μια νέα φάση της κεραμικής εξέλιξης.

Η διακόσμηση με γκρίζο χρώμα και γραμμικά θέματα συναντάται για πρώτη φορά στη φάση Burimas II και χαρακτηρίζει όλες τις επόμενες φάσεις της Χαλκολιθικής της Αλβανίας (Korkuti 1995 σ. 248 κ.εξ.). Η εμφάνιση της ίδιας κατηγορίας κεραμικής με ανάλογα θέματα και σχήματα αγγείων στο στρώμα I της Αγροσυκιάς σε συνδυασμό με την εξέλιξη των προηγούμενων φάσεων στις δύο περιοχές επιτρέπει έναν αξιόπιστο συγχρονισμό της φάσης Αγροσυκιά II (στρώμα I) και Burimas II.

Η διακόσμηση με χρήση γραφίτη δεν συναντάται σε πολλούς οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας. Έχει την αφετηρία της στην Ανατολική Μακεδονία και χαρακτηρίζει τη φάση III των Σιταγρών (Renfrew et al. 1986, 397), στη διάρκεια της οποίας σημειώνονται κάποιες στιλιστικές διαφοροποιήσεις στην ανάπτυξη των θεμάτων, οι οποίες, ωστόσο, αφορούν περισσότερο τη συγκεκριμένη περιοχή (Demoule 1993, 380 κ.εξ.). Μολονότι στην ίδια φάση η διακόσμηση με γραφίτη επεκτάθηκε αμέσως στην ανατολική Βαλκανική, στην Κεντρική Μακεδονία συναντάται σπάνια και είναι γνωστή κυρίως από επιφανειακές συλλογές σε οικισμούς του ανατολικού τμήματός της (π.χ. Στίβος κ.α.) (Heurtley 1939, 155 αρ. 128-129). Σε ανασκαμμένες θέσεις περιλαμβάνεται στη λευκόχρωμη διακόσμηση σε στρώματα που εντάσσονται γενικώς στη Νεότερη Νεολιθική (π.χ. Κριτσανά, πρβλ. Heurtley 1939, 73, αρ. 133). Η πραγματική της χρονική θέση εμφανίζεται στη στρωματογραφία της Ολύνθου, όπου ένα όστρακο με διακόσμηση γραφίτη εντοπίστηκε στο στρώμα II ή III, με διακόσμηση όμως γραμμική, διαφορετική από αυτή που είναι γνωστή στην Ανατολική Μακεδονία (Mylonas 1929, 48 κ.εξ.). Φαίνεται ότι την περίοδο ακμής της στην Ανατολική Μακεδονία, η κατηγορία αυτή δεν εξαπλώνεται στην Κεντρική και στη Δυτική Μακεδονία, αλλά σε κάποιο επόμενο στάδιο με διαφοροποιημένο πλέον θεματολόγιο διακόσμησης και σε διαφορετικά σχήματα αγγείων. Από τις άλλες γειτονικές περιοχές, διακόσμηση με γραφίτη συναντάται στο διμηνιακό στρώμα και στην πρώτη φάση του Ραχμανίου στα Πευκάκια της Θεσσαλίας (Weibhaar 1989, 58, πίν. 35,1). Η διακόσμηση αποτελείται από δέσμες ευθειών γραμμών, οι οποίες ελάχιστη σχέση έχουν με τα καμπυλόγραμμα σπειροειδή ή μαιανδροειδή θέματα της Ανατολικής Μακεδονίας. Αλλά και τα σχήματα των αγγείων είναι διαφορετικά, καθώς πρόκειται για ρηχές φιάλες, οι οποίες στην Ανατολική Μακεδονία δεν συνηθίζεται να διακοσμούνται με γραφίτη. Γραφίτης εμφανίζεται σε πολύ περιορισμένη συχνότητα στη διακόσμηση της κεραμικής στην Αλβανία ήδη από τη φάση Burimas II και στη φάση Maliq IIa, αλλά και στον πολιτιστικό ορίζοντα Krivodol-Bubanj Hum-Šuplevec-Bakarno Gymno, ο οποίος καλύπτει το χώρο της κεντρικής Βαλκανικής (Korkuti 1995, 213, Todorova 1989, 128 κ.εξ.). Τα θέματα είναι γραμμικά (δέσμες γραμμών) και τα σχήματα κυρίως ανοικτές φιάλες με τοντισμένο χείλος, αλλά και βαθιά αγγεία με κωνικό ή κυλινδρικό λαμύ (Prendi 1976, 69 κ.εξ., πίν. XVII,1-4). Αντίστοιχα είναι τα θέματα και ίσως τα σχήματα που συναντώνται και στην Αγροσυκιά.

Η αλοιφωτή διακόσμηση, όπως προσδιορίζεται μονολεκτικά η διακόσμηση που γίνεται με παχύρρευστο λευκόπλο ή ροζ-ερυθρό χρώμα, χαρακτηρίζει τόσο τον πολιτιστικό ορίζοντα της κεντρικής Βαλκανικής Salkuša-Krivodol-Bubanj Hum, όσο και τη φάση Ραχμάνι στη Θεσσαλία (Todorova 1986, 128 κ.εξ., Γαλλής 1992, 73, Weibhaar 1989, 21 κ.εξ., 57 κ.εξ.). Στην Αγροσυκιά συναντάται αποκλειστικά στη φάση II (εικ. Π.14,5δ). Για το λόγο αυτόν με τη φάση αυτή

μπορούν να συγχρονισθούν και όσοι οικισμοί έχουν να παρουσιάσουν αλοιφωτή κεραμική στα επιφανειακά ή στρωματογραφημένα ευρήματά τους. Πρόκειται για τους οικισμούς Μάνδαλο, Νησί ή Ζίγρα Σερβίων, Μεγάλο Νησί Γαλανής. Η συνύπαρξη αλοιφωτής κεραμικής και άλλων χαρακτηριστικών ευρημάτων, π.χ. των ακρόλιθων ειδωλίων, επιτρέπει την ένταξη στη φάση II και άλλων οικισμών. Στην ομάδα αυτήν περιλαμβάνονται η Αραβησός, το Πολυπλάτανο, το Κολιτάκι Σερβίων, το Νησί Γουλών (εικ. Π.18,6.11.13.23). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι δυτικότερα, στην Αλβανία, η παρουσία αλοιφωτής κεραμικής αναφέρεται πρώιμα, ήδη από τη φάση Maliq Ia και συνεχίζεται στις επόμενες φάσεις, ως η κατηγορία, στην οποία το χρώμα τοποθετείται μετά το ψήσιμο του αγγείου (Prendi 1966, 258, ο ίδιος 1976, 64).

Με βάση αυτά τα δύο ισχυρά χρονολογικά κριτήρια συνεπικουρούμενα από άλλα στρωματογραφημένα ευρήματα και θεωρώντας δεδομένη τη χωρίς διακοπή συνέχεια από τη φάση I, μπορούμε να τοποθετήσουμε τη φάση II (στρώμα 1) της Αγροσυκιάς στην αρχή του πολιτισμού του Ραχμανίου στη Θεσσαλία (Unteres Rachmanistratum) και στην αρχή της Χαλκολιθικής στην Αλβανία. Η παρουσία, έστω και ελάχιστη, της τοπικής διμηνιακής κεραμικής σε στρώματα με κεραμική αλοιφωτή ή με διακόσμηση γραφίτη, δείχνει μια εικόνα ανάλογη με εκείνη που παρατηρείται στην αρχή της φάσης Ραχμάνι στα Πευκάκια του Βόλου Unteres Rachmanistratum βλ. Weibhaar 1989, 57 κ.εξ.). Τσως μάλιστα να υποδηλώνει μια ευρύτερα κοινή συμπεριφορά Δυτικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας στις σημειούμενες μεταβολές.

Ο οικισμός στην Αγροσυκιά (και ίσως όλοι οι με διμηνιακή κεραμική) εγκαταλείφθηκε λίγο μετά την αρχή αυτής της μεταδιμηνιακής περιόδου. Πιθανότατα στην περιοχή ιδρύονται άλλοι οικισμοί, οι οποίοι δεν χρησιμοποιούν πλέον τη διμηνιακή κεραμική παράδοση με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει. Σ' αυτούς περιλαμβάνεται ίσως ο οικισμός στο Μάνδαλο, ο μοναδικός γειτονικός οικισμός που έχει ανασκαφεί. Σύμφωνα με τα λίγα γνωστά στοιχεία, η φάση II του Μανδάλου θα μπορούσε για κάποιο διάστημα να συνοπήγχε με τη φάση II (στρώμα 1) της Αγροσυκιάς ή ακόμη να άρχιζε αμέσως μετά το τέλος αυτής. Η τελική δημοσίευση του υλικού από το Μάνδαλο αναμένεται να συμπληρώσει την εικόνα της μεταδιμηνιακής περιόδου, στην αρχή της οποίας εγκαταλείφθηκε ο οικισμός της Αγροσυκιάς.

Δυτικότερα, οι επιχώσεις της «Τελικής Νεολιθικής» στο Μεγάλο Νησί Γαλανής έχουν πάχος 1,20 μ. υπερέχοντας σαφώς του στρώματος 1 της Αγροσυκιάς που έχει πάχος μόλις 0,45 μ. (Kalogirou 1994, 52 κ.εξ.). Ωστόσο, με δεδομένο, ότι οι κατώτερες επιχώσεις της «Τελικής Νεολιθικής» περιέχουν διμηνιακή και αυλακωτή κεραμική, η οποία τις συγχρονίζει με τη φάση I (στρώματα 4-2) της Αγροσυκιάς, δεν είναι σαφές, ποιές από τις υπόλοιπες επιχώσεις θα μπορούσαν να σχετισθούν με τη φάση II της Αγροσυκιάς.

2. Η χρονολόγηση στη Άνω και Κάτω Μακεδονία και στις όμορες περιοχές

2α. Σχετική χρονολόγηση

Στο προηγούμενο κεφάλαιο διαπιστώθηκε, ότι σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα η φάση Αγροσυκιά Ia (στρώματα 4-3) βρίσκεται στον ίδιο χρονικό ορίζοντα με το κλασικό Διμήνι, τη φάση Maliq Ia-Kamnik και τις φάσεις Βασιλικά IV και Ολυνθος II-III της Κεντρικής Μακεδονίας. Η φάση Αγροσυκιά Ib (στρώμα 2), μικρής χρονικής διάρκειας, φαίνεται, έστω και με έμμεσο τρόπο, ότι συνοπάγχει με τη φάση Maliq Ib στην Αλβανία. Το ίδιο διάστημα στη Θεσσαλία δεν υπάρχει εμφανής μεταβολή και θα πρέπει να συνεχίζεται μάλλον η φάση «κλασικό Διμήνυ». Το ίδιο πρόβλημα ακριβούς συσχετισμού υπάρχει και για τη γειτονική

Κεντρική Μακεδονία, όπου οι μοναδικοί ανασκαμμένοι οικισμοί Βασιλικά IV και Όλυνθος II-III φαίνεται να εγκαταλείπονται.

Η επόμενη φάση Αγροσουκιά II (στρώμα 1) περιέχει, σε ελάχιστο βέβαια ποσοστό, μερικά από τα κύρια γνωρίσματα πολιτισμού του Ραχμανίου της Θεσσαλίας, της πρώτης χαλκολιθικής φάσης της Αλβανίας και του χαλκολιθικού κεντροβαλκανικού πολιτισμικού ορίζοντα Salkuța-Krivodol, ο οποίος εξαπλώνεται στην Πελαγονία, όπου αντιπροσωπεύεται από τον ορίζοντα Šuplëvec-Bakarpo Gumno, και στην Αλβανία, όπου εκφράζεται με τις φάσεις Maliq IIa-b. Στον ορίζοντα αυτόν εντάσσεται ακριβέστερα, λόγω της μεγαλύτερης διάρκειάς της, η φάση II από το Μάνδαλο, αλλά και μέρος της Τελικής Νεολιθικής από το Μεγάλο Νησί Γαλανής.

2β. Απόλυτη χρονολόγηση

Μετά τον χρονικό συσχετισμό των φάσεων των διαφόρων οικισμών της Άνω και Κάτω Μακεδονίας και των όμορων περιοχών, όπως προκύπτει από τη σύγκριση του ανασκαφικού υλικού (σχετική χρονολόγηση), εξαιρετικό ενδιαφέρον αποκτά ο παραλληλισμός με τα δεδομένα της απόλυτης χρονολόγησης που προέρχονται από μετρήσεις δειγμάτων άνθρακα με σαφή στρωματογραφική προέλευση (εικ. II.19). Από τις γειτονικές περιοχές υπάρχουν βαθμονομημένες μετρήσεις, σύμφωνα με τις οποίες⁹:

Στο Μάνδαλο χρονολογούνται (Kotsakis et al. 1989, 684):

η φάση Iβ μεταξύ 4600/4500-4350 π.Χ.

η φάση II μεταξύ 4350-4000 π.Χ.

Στο Μεγάλο Νησί Γαλανής χρονολογούνται (Kalogirou 1994, 30 κ.εξ.)

η Νεότερη Νεολιθική (LN) στο διάστημα μεταξύ 5220 και 5056 π.Χ. (δύο δείγματα),

η αρχή της Τελικής Νεολιθικής (FN) στο 4540 π.Χ. (δύο δείγματα).

Στο Διμήνη η ομώνυμη φάση (κλασικό Διμήνη) τοποθετείται από μία ραδιοχρονολόγηση στο 4460 π.Χ. (Renfrew et al. 1986, εικ. 13.3b,70).

Στα Πευκάκια με εννέα μετρήσεις χρονολογούνται (Weißhaar 1989, 139):

το διμηνιακό στρώμα στο διάστημα μεταξύ 4595 και 4470 π.Χ. (6 μετρήσεις),

η φάση Ραχμάνι I στο 4462 π.Χ. (μία μέτρηση),

η φάση Ραχμάνι II στο 4350 π.Χ. (μία μέτρηση) και

η φάση Ραχμάνι III επίσης στο 4350 π.Χ. (μία μέτρηση).

Στα Βασιλικά με μετρήσεις με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας τοποθετούνται (Γραμμένος 1991, 96 κ.εξ.):

το τέλος της φάσης Βασιλικά II περίπου στο 4850 π.Χ. (δείγματα Βλ1 και Βλ2)

η φάση III περίπου στο 4600 π.Χ. (δείγμα Βλ3).

Στον πολιτισμό Vinča τοποθετούνται χρονικά (Chapman 1981, 18):

η φάση Vinča C μεταξύ 4938 και 4747 π.Χ. και

η φάση Vinča D μεταξύ 4747 και 4015 π.Χ.

Ο ευρύς πολιτιστικός ορίζοντας Salkuța-Krivodol διαρκεί από το 4400 μέχρι το 3950 π.Χ. περίπου (Todorova 1986, 35 κ.εξ., Boyadziev 1988, 120).

Στην Αλβανία μία μέτρηση τοποθετεί τη φάση Maliq IIa μεταξύ 4600 και 4092 π.Χ. και ακριβέστερα στο 4350 π.Χ. (Guilaine - Prendi 1991, 575).

⁹Από τα Πευκάκια, το Διμήνη, το Μεγάλο Νησί Γαλανής, τις φάσεις Vinča C-D και Maliq IIa οι μετρήσεις δόθηκαν (και) αβαθμονομητες. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης βαθμονομήθηκαν από τον γράφοντα με το πρόγραμμα Calib 3 των Stuiver and Person 1993.

ΕΤΗ Π.Χ.	ΠΕΡΙ-ΟΔΟΣ	ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ	ΜΑΝΔΑΛΟ	ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ	ΜΕΓΑΛΟ ΝΗΣΙ ΓΑΛΑΝΗΣ
4000	ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ	;	ΔΙΑΚΟΠΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ		;
			II (2,0 μ)		
1 (0,40 μ)		Iβ (1,0 μ)	II	FN (1,2 μ)	
2 3 (1,2 μ) 4					
4800	NN		Iα (0,60 μ)	I	LN (0,45 μ)

Εικ. Π.19: Φάσεις κατοίκησης και απόλυτη χρονολόγηση των κυριότερων ανασκαμμένων οικισμών της Δυτικής Μακεδονίας.

Για την Πελαγονία δεν υπάρχουν προς το παρόν ραδιοχρονολογήσεις.

Όπως φαίνεται από τα δεδομένα, οι μετρήσεις από διάφορες περιοχές για φάσεις που σύμφωνα με το υλικό θα πρέπει να είναι σύγχρονες, σχεδόν συμπίπτουν ή, τουλάχιστον, εφάπτονται χρονικά. Σε κάποιο ποσοστό το τελευταίο ίσως να οφείλεται και στις αποκλίσεις που εμφανίζουν τα εργαστήρια στις μετρήσεις τους ή στην ανωμαλία που έχει εντοπισθεί στην καμπύλη που καλύπτει το διάστημα, στο οποίο ανήκει το δημοσιευόμενο υλικό (Todorova 1986, 35 κ.εξ., Boyadziev 1988, 111-122). Ειδικότερα, η διμηνιακή και η μεταδιμηνιακή περίοδοι που συναντώνται στην Αγροσυκιά, εντάσσονται στα ακόλουθα χρονικά πλαίσια σχετικής και απόλυτης χρονολόγησης (εικ. Π.20):

Η διμηνιακή περίοδος

Οι βαθμονομημένες χρονολογήσεις από το διμηνιακό στρώμα στα Πευκάκια, από τις παλαιότερες επιχώσεις της «Τελικής Νεολιθικής» στο Μεγάλο Νησί Γαλανής που περιέχουν διμηνιακή κεραμική, αλλά και από το ίδιο το Διμήνι τοποθετούν το τέλος του πολιτισμού του Διμηνίου λίγο μετά τη μέση της 5ης χιλιετίας π.Χ. (περίπου 4450 π.Χ.). Το ίδιο όριο θα πρέπει να ισχύει και για τις φάσεις Ια-β (στρώματα 4-2) της Αγροσυκιάς, στην οποία συναντάται διμηνιακή και εγχάρακτη κεραμική.

Η μεταδιμηνιακή περίοδος

Σ' αυτήν εντάσσονται οι οικισμοί με την αλοιφωτή κεραμική, την κεραμική με γραφίτη, με γκριζό χρώμα, τα ακρόλιθα ειδώλια και άλλα χαρακτηριστικά ευρήματα, τα οποία συναντώνται, τόσο στον πολιτισμό του Ραχμανίου στη Θεσσαλία, όσο και στον πολιτιστικό ορίζοντα Salcuța-Krivodol-Bibanj Hum της κεντρικής Βαλκανικής. Στα Πευκάκια η φάση Ραχμάνι Ι φαίνεται να αρχίζει αμέσως μετά τη φάση Διμήνι περίπου το 4450 π.Χ. και αντικαθίσταται περίπου το 4350 π.Χ. από τη φάση Ραχμάνι ΙΙ, η διάρκεια της οποίας δεν είναι σαφής. Σχεδόν ταυτόχρονα (περίπου 4400 π.Χ.) αρχίζει και ο πολιτισμός Salcuța-Krivodol-Bibanj Hum, ο οποίος διαρκεί μέχρι το 3950 π.Χ. περίπου. Την ίδια διάρκεια (4350-4000 π.Χ.) φαίνεται να έχει και η φάση Μάνδαλο ΙΙ, το υλικό της οποίας παρουσιάζει και μεγάλη συγγένεια με αυτό των δύο μεγάλων πολιτιστικών ομάδων που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Στο ίδιο χρονικό πλαίσιο εντάσσονται, τόσο η φάση Maliq Ια και το ανώτερο τμήμα της Τελικής Νεολιθικής από το Μεγάλο Νησί Γαλανής που εμφανίζουν συγγενές υλικό και όμοιες ραδιοχρονολογήσεις, όσο και η πολιτιστική ομάδα Crnobuki-Durlevac της Πελαγονίας που έχουν να επιδείξουν ανάλογα ευρήματα, αλλά όχι ραδιοχρονολογήσεις. Ειδικότερα η φάση ΙΙ της Αγροσυκιάς (στρώμα 1) θα μπορούσε να συγχρονισθεί με τη φάση Ραχμάνι Ι από τα Πευκάκια, καθώς η μετάβαση από τη διμηνιακή στη μεταδιμηνιακή περίοδο φαίνεται να γίνεται με τον ίδιο τρόπο και να συμπαρασύρει για τον ίδιο λόγο και τη φάση Burimas ΙΙ της Αλβανίας.

Σύμφωνα με τον συνδυασμό στρωματογραφικών παρατηρήσεων και μετρήσεων δειγμάτων άνθρακα που παρουσιάστηκαν προηγουμένως, η φάση ΙΙ της Αγροσυκιάς θα πρέπει να αρχίζει περί το 4450 π.Χ. και να διαρκεί περίπου μέχρι το 4350, όχι μόνο γιατί το πάχος των επιχώσεων της είναι μικρό, μόλις τα 0,40 μ., αλλά και γιατί τότε αρχίζει η φάση Μάνδαλο ΙΙ που δεν έχει διμηνιακή κεραμική. Η φάση Ιβ της Αγροσυκιάς που προηγείται της φάσης ΙΙ, με πάχος επιχώσεων μόλις 0,30 μ. θα πρέπει να έχει ακόμη πιο σύντομη διάρκεια και να τοποθετηθεί μεταξύ 4500 και 4450 π.Χ. Η φάση Ια της Αγροσυκιάς με το μεγαλύτερο πάχος επιχώσεων (0,90 μ.) έχει άγνωστη διάρκεια, ίσως μεγαλύτερη από 100 χρόνια (4600-4500 π.Χ.), με το τέλος όμως να τοποθετείται λίγο μετά το 4500 π.Χ.

Με την ένταξη των φάσεων της Αγροσυκιάς στο ευρύτερο χρονολογικό αλλά και πολιτιστικό πλαίσιο διαπιστώνει κανείς, ότι η Αγροσυκιά ιδρύεται και κατοικείται (φάση Ι) στο διάστημα, κατά το οποίο στη Βαλκανική επικρατούν τρεις μεγάλοι πολιτιστικοί κύκλοι. Ο πολιτισμός του Διμηνίου που έχει ως κέντρο τη Θεσσαλία, αλλά επηρεάζει και τις γειτονικές περιοχές, ο πολιτισμός Vinča με τη δεύτερη φάση του Pločnik που επικρατεί στην κεντρική Βαλκανική και ο πολιτισμός Maritsa-Ντικιλί Τας-Slatino που καλύπτει την ανατολική Βαλκανική και αποτελεί την πρώιμη χαλκολιθική φάση στην περιοχή (Todorova 1986, 96 κ.εξ.). Η Αγροσυκιά επηρεάζεται άμεσα από τον πολιτισμό του Διμηνίου, στη σφαίρα επιρροής του οποίου εντάσσεται η ΝΑ Αλβανία, όχι όμως και η Κεντρική Μακεδονία ανατολικά του ποταμού Αξιού.

Το τέλος αυτών των πολιτιστικών κύκλων φαίνεται, ότι επέρχεται σχεδόν ταυτόχρονα περί το 4500 π.Χ. Στην ανατολική Βαλκανική, τον πληρέστερα ερευνημένο χώρο για τη συγκεκριμένη περίοδο, φαίνεται ότι ακολουθεί μία σύντομη φάση με διάρκεια όχι μεγαλύτερη από 100 χρόνια, η οποία έχει, ουσιαστικά, μεταβατικό χαρακτήρα και διακρίνεται για τη σύντομη ανάπτυξη τοπικών γνωρισμάτων. Η περίοδος αυτή αποτελεί τη μέση Χαλκολιθική στη Βουλγαρία (Todorova 1986, 96 κ.εξ.). Στην κεντρική Βαλκανική αντίστοιχές της είναι μάλλον οι φάσεις Diakovo της Δυτικής Βουλγαρίας και μέρος της Vinča D της Γιουγκοσλαβίας. Στη σύντομη αυτή μεταβατική περίοδο θα πρέπει να εντάσσεται, τόσο η φάση Ιβ της Αγροσυκιάς,

ΕΤΗ Π.Χ.	ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΡΙΟΧΗ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΠΕΛΑΓΟΝΙΑ	ΑΛΒΑΝΙΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ	ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ
4000	ΧΑΛΚΟΝΙΘΙΚΗ	II	ΜΑΝΔΑΛΟ II	; ↑ ΑΓ. ΜΑΜΑΣ (ΝΕΟΛΙΘ.) -ΚΡΙΤΣΑΝΑ (ΝΕΟΛΙΘ.) ↓ ;	CRNOBUKI I-III - SUPLEVEC - ΒΑΚΑΡΝΟ GUMNO Ia	IIIb MALIQ IIIa	VINCA D SALCUTA I-IV KRIVODOL 1-3 BUBANJ HUM Ia	KODZADERMEN - GUMELNITSA - KARANOVO VI
		I	ΠΕΥΚΑΚΙΑ	ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ 1 2 3 4 ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ 3 4 ΜΑΝΔΑΛΟ I	; ↑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ IV- ΟΛΥΝΘΟΣ II-III	VINCA C	MALIQ Ia - KAMINIK	VINCA C
4500		ΚΛΑΣΙΚΟ ΔΙΜΗΝΙ						KARANOVO V
4800	N.N.	ΟΤΖΑΚΙ	ΜΑΝΔΑΛΟ I	ΒΑΣΙΛΙΚΑ III - ΟΛΥΝΘΟΣ I	VINCA B	CAKPRAN ↓	VINCA B ↓	KALOJANOVETS - KARANOVO IV
		ΑΡΑΠΗ						

Εικ. II.20 Οι φάσεις εξέλιξης στη δυτική Μακεδονία και στις όμορες περιοχές κατά την 5^η χιλιετία π.Χ.

όσο και η φάση Maliq Ib στη ΝΑ Αλβανία. Στη Θεσσαλία πάντως δεν έχει ακόμη εντοπισθεί στρωματογραφικά κάποια ενδιάμεση φάση ανάμεσα στο Διμήνι και στο Ραχμάνι. Μέχρι να γίνει αυτό μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνεχίζεται ο πολιτισμός του Διμηνίου.

Περί το 4400 π.Χ. εμφανίζονται τρεις νέοι πολιτιστικοί κύκλοι, οι οποίοι καλύπτουν σχεδόν τον ίδιο χώρο με τους προηγούμενους. Πρόκειται (α) για τον πολιτισμό της ύστερης Χαλκολιθικής Karanovo VI-Kodzadermen-Gymelnitsa, ο οποίος αναπτύσσεται στην ανατολική Βαλκανική και απλώνεται προς τη Ρουμανία, χωρίς να καλύπτει απόλυτα τα αιγαιακά παράλια, όπου μάλλον συνεχίζεται η παράδοση που άρχισε με τη φάση Σιταγροί III, (β) για τον πολιτισμό Salkuqa-Krivodol-Bubanj Hum, ο οποίος καλύπτει τον κεντρικό άξονα της Βαλκανικής και (γ) για τον πολιτισμό του Ραχμανίου στη Θεσσαλία. Στην Αγροσυκιά αυτό το πολιτιστικό πλαίσιο αντιπροσωπεύεται με τη φάση II και περιέχει στοιχεία που συναντώνται σε όλες τις γύρω περιοχές. Η ελάχιστη παρουσία τοπικής διμηνιακής κεραμικής υποδηλώνει τον μεταβατικό χαρακτήρα της φάσης, όπως και η φάση Ραχμάνι I στα Πευκάκια, ενώ η παρουσία γκριζας διακόσμησης την συνδέει με την αρχή της Χαλκολιθικής στην Αλβανία. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό στην Βοτνιαία (Κάτω Μακεδονία), η μετάβαση στη μεταδιμηνιακή φάση να γίνεται με τον ίδιο τρόπο, όπως και στα παράλια της Θεσσαλίας, αλλά και στην Αλβανία. Η Αγροσυκιά συνεχίζει να κατοικείται μέχρι κάποιο διάστημα, ίσως μέχρι το διάστημα που αρχίζει η φάση Μάνδαλο II (4350 π.Χ.), όπου είναι άγνωστη η διμηνιακή κεραμική (εικ. II.19).

Ανακεφαλαιώνοντας τα δεδομένα από τη σχετική και την απόλυτη χρονολόγηση των φάσεων κατοίκησης της Αγροσυκιάς διαπιστώνεται, ότι ο οικισμός ιδρύθηκε λίγο πριν από τα μέσα της 5ης χιλιετίας (ίσως περί το 4600) και συνεχίστηκε να κατοικείται χωρίς διακοπή μέχρι περίπου το 4400 π.Χ., οπότε για άγνωστους λόγους εγκαταλείφθηκε. Η διάρκεια κατοίκησης για περίπου 200 χρόνια αντιστοιχεί στο πάχος των επιχώσεων του οικισμού που φθάνει το 1,40 μ. Επειδή όμως στις επιχώσεις δεν περιλαμβάνονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία κατά κανόνα αυξάνουν το πάχος των επιχώσεων, διατυπώνεται με επιφύλαξη η πιθανότητα, η διάρκεια κατοίκησης του οικισμού να είναι ακόμη μεγαλύτερη και η διμηνιακή φάση I να άρχισε νωρίτερα.

Από τα δεδομένα που αφορούν τους γειτονικούς οικισμούς, απομένει προς συζήτηση μία μόνον εκκρεμότητα, η οποία όμως θα διευθετηθεί με την τελική δημοσίευση του υλικού από το Μάνδαλο. Πρόκειται για την ένταξη της φάσης Μάνδαλο Ιβ (αλλά και της Ια) στο πολιτιστικό πλαίσιο της Άνω και Κάτω Μακεδονίας και του ευρύτερου χώρου της ΝΑ Ευρώπης, καθώς η απόλυτη χρονολόγησή της είναι δεδομένη και, σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν προηγουμένως, θα πρέπει να συμπίπτει με τις φάσεις I και II της Αγροσυκιάς, χωρίς όμως το υλικό τους να έχει την αναμενόμενη συγγένεια.

Δ. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Οργάνωση του χώρου

Ο οικισμός της Αγροσυκιάς ιδρύθηκε στη διάρκεια της διμηνιακής περιόδου, ίσως περί το 4600 π.Χ., επάνω σε μια προέκταση του σημερινού λοφώδους εδάφους, από τις πολλές που δημιουργούνται από το Πλατανόρεμα και τους παραποτάμους του στην πορεία τους από τη ΝΑ πλαγιά του Πάικου προς τη θάλασσα, δηλ. προς τον τότε διαμορφωμένο ή υπό διαμόρφωση "κόλπο του Καστανά". Η θέση, τριγωνικού σχήματος, είναι από τις δύο πλευρές της φυσικά προστατευμένη χάρη στη μεγάλη κλίση των παρειών του υψώματος (εικ. II.1 και II.4). Με δεδομένο, ότι πολλοί από τους οικισμούς της εποχής εκείνης ήσαν οχυρωμένοι, μπορούμε να υποθέσουμε, ότι πιθανώς και η τρίτη πλευρά προστατευόταν από κάποιες κατασκευές (λιθόκτιστους ή πασσαλόκτιστους περιβόλους και τάφρους), όπως και οι κοντινοί οικισμοί Νέα Νικομήδεια, ίσως Γιαννιτσά Β. Μολονότι η κύρια ανασκαφική τομή έγινε σ' αυτή την πλευρά του οικισμού, η περιορισμένη έκτασή της δεν επέτρεψε τον εντοπισμό τέτοιων κατασκευών.

Η έλλειψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τόσο από τον ίδιο, όσο και από άλλους σύγχρονους του γειτονικούς οικισμούς δεν επιτρέπει ούτε την υποθετική απόδοση της εικόνας της εσωτερικής οργάνωσης του οικισμού. Η απουσία τους θα μπορούσε να αποδοθεί στην περιορισμένη έκταση της τομής του πύργου Α. Στο στρώμα 4 (αρχή της φάσης Ια) εντοπίστηκαν κομμάτια καμένου πηλού και άλλα ίχνη αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ενώ στο στρώμα 3α (τέλος της φάσης Ια) εντοπίστηκαν ίχνη που θα μπορούσαν να ανήκουν σε κάποιο κατεστραμμένο κτίσμα. Αντίθετα, παρόμοια ίχνη δόμησης απουσιάζουν από τα στρώματα 2 και 1 που ανήκουν στις φάσεις Ιβ και ΙΙ αντίστοιχα. Με κάθε επιφύλαξη θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι στη φάση Ια, ιδιαίτερα στο τέλος της, κτίσματα υπήρχαν και στην περιφέρεια του οικισμού, γεγονός που ίσως αντιστοιχεί σε έναν σχετικά πυκνοδομημένο οικισμό. Αντίθετα στις επόμενες φάσεις Ιβ και ΙΙ απουσιάζουν ανάλογα ίχνη. Η πιθανή πυκνή δόμηση του οικισμού στη φάση Ια και η μάλλον αραιότερη στις επόμενες φάσεις συμπίπτει με την παρουσία και την απουσία, αντίστοιχα, «εισηγμένης» διμηνιακής κεραμικής και θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει την άνθιση (στη φάση Ια) και τον μαρασμό (στις φάσεις Ιβ και ΙΙ) του οικισμού.

Η επιλογή αυτής της θέσης για την ίδρυση ενός οικισμού σε μια περίοδο που ο πολιτισμός του Διμηνίου κάνει έντονη την παρουσία του στην Άνω και Κάτω Μακεδονία, δεν έγινε χωρίς συγκεκριμένο λόγο. Βρίσκεται στη νότια άκρη μιας ζώνης λοφώδους, αλλά προστιτού εδάφους πλάτους 10 χιλιομέτρων περίπου που βρίσκεται ανάμεσα στην ανατολική πλαγιά του Πάικου και στον κόλπο του Καστανά (εικ. II.3). Ο τελευταίος συνδεόταν με τον διευρυμένο τότε Θερμαϊκό κόλπο και, όπως δείχνει το αρχαιολογικό υλικό, μαζί αποτελούσαν ένα θαλάσσιο φράγμα μεταξύ της Δυτικής και της Κεντρικής Μακεδονίας (Aslanis 1992, 199 κ.εξ.). Σήμερα η περιοχή του τότε κόλπου έχει μετατραπεί σε εύφορη πεδιάδα που δεν θυμίζει σε τίποτε τη μορφολογία εκείνης της εποχής. Ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο που επέτρεπε στους

κατοίκους του να εποπτεύουν όλη την περιοχή προς τα βόρεια σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων και να ελέγχουν, ουσιαστικά, το πέρασμα μεταξύ Πάικου και κόλπου του Καστανά πλάτους λίγων χιλιομέτρων, το οποίο, θα πρέπει να τονισθεί, αποτελούσε τον μοναδικό παραλιακό δρόμο από τη Βοττιαία προς την Κεντρική Μακεδονία.

Όπως προέκυψε από τη σύντομη παρουσίαση των γειτονικών οικισμών (εικ. Π.3), στο διάστημα της έντονης επίδρασης του διμηνιακού πολιτισμού στη Δυτική Μακεδονία, σύγχρονοι προς την φάση Ια της Αγροσυκιάς γειτονικοί οικισμοί, στους οποίους έχει εντοπισθεί «εισηγμένη» ή «τοπική» διμηνιακή κεραμική, ήταν τα Κουφάλια Α, το Βαλτοχώρι, το Αρχοντικό και τα Γιαννιτσα Β. Όλοι τους βρίσκονται σε ακτίνα λίγων χιλιομέτρων μεταξύ τους και απλώνονται στο τρίγωνο που ορίζεται από το όρος Πάικον στα βόρεια, τον κόλπο του Καστανά στα ανατολικά και την τότε ακτή του Θερμαϊκού κόλπου στα νότια. Τα Κουφάλια Α και το Βαλτοχώρι βρίσκονται στο στόμιο του κόλπου του Καστανά, ενώ η Αγροσυκιά και τα Γιαννιτσα Β φαίνεται να ελέγχουν τα περάσματα στα βόρεια και στα δυτικά αντίστοιχα. Σχεδόν στο κέντρο βρίσκεται ο οικισμός του Αρχοντικού, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελεί τον κεντρικό μιας ομάδας οικισμών, οι οποίοι ήλεγχαν μια ζωτικής σημασίας έκταση στο ανατολικό άκρο της Βοττιαίας που αποτελούσε ουσιαστικά το πέρασμα προς την Κεντρική Μακεδονία, αλλά ταυτόχρονα και έναν από τους δρόμους, μέσω της κοιλάδας του Αξιού, προς τη βαλκανική ενδοχώρα. Δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο, ότι ο έλεγχος αυτός γίνεται από οικισμούς που βρίσκονται κάτω από την άμεση επιρροή του διμηνιακού πολιτισμού. Ανάλογος σχηματισμός ομάδας διμηνιακών οικισμών σε περάσματα φαίνεται να υπάρχει, τόσο στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης, όσο και στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, όπου διμηνιακή κεραμική έχει επισημανθεί σε συστάδες οικισμών στο νότιο άκρον της κοιλάδας της Κοζάνης και στο στενό του Σαρανταπόρου αντίστοιχα (βλ. εικ. Π.18). Αν η εικόνα αυτή δεν είναι αποτέλεσμα ελλιπούς έρευνας, αποτελεί την πρώτη σαφή ένδειξη της προσπάθειας ελέγχου των εμπορικών δρόμων και κατ' επέκταση της διακίνησης των αγαθών (πιθανότατα πρώτων υλών) από τους φορείς του διμηνιακού πολιτισμού.

2. Κοινωνική και οικονομική οργάνωση

Ακόμη λιγότερα είναι τα στοιχεία για την κοινωνική και την οικονομική οργάνωση των κατοίκων της Αγροσυκιάς. Η έντονη επίδραση του διμηνιακού πολιτισμού στη διάρκεια της φάσης Ι επιτρέπει την ένταξή τους στο γενικότερο πλαίσιο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης που φαίνεται να επικρατεί σε όλη την έκταση της ΝΑ Ευρώπης από το πρώτο μισό της 5ης χιλιετίας. Το πλαίσιο αυτό διαφοροποιείται σε τόσα πολλά σημεία από το προηγούμενο νεολιθικό, ώστε από αρκετούς μελετητές να θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει ένα πιο προχωρημένο στάδιο της εξέλιξης του ανθρώπου και μια νέα εποχή, τη Χαλκολιθική (Ασλάνης 1993, 133 κ.εξ., ο ίδιος 1998, 37 κ.εξ.). Τα γνωρίσματα αυτής της εποχής ήταν στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας μέχρι πριν λίγο καιρό άγνωστα. Με την εντονότερη ανασκαφική δραστηριότητα των τελευταίων χρόνων και την εισαγωγή του ανάλογου προβληματισμού άρχισαν να εντοπίζονται, έστω και αποσπασματικά. Έτσι, μετάλλια αντικείμενα, χρυσά ή χάλκινα, αναφέρονται από πολλούς οικισμούς (π.χ. Kotsakis et al. 1989, 863, Ζιώτα κ. ά. 1990, 96 κ.εξ.). Φορείς τέτοιων γνώσεων είναι εξειδικευμένοι τεχνίτες, οι οποίοι, όπως και οι κεραμείς, οι μεταλλωρύχοι και άλλοι τεχνίτες αποτελούν τις πρώτες κοινωνικές ομάδες, τα μέλη των οποίων δεν έχουν απαραίτητα συγγενικούς δεσμούς, όπως στις διευρυμένες οικογένειες της Νεολιθικής εποχής. Η προστασία των αγαθών που συγκεντρώνονταν από τις

ανταλλαγές, την εκμετάλλευση τοπικών πηγών πρώτης ύλης, τη γεωργία και την κτηνοτροφία σε περισσότερο ή λιγότερο ευνοημένους οικισμούς υπήρξε αναγκαία. Η ανάγκη αυτή με τη σειρά της προκάλεσε την ανάπτυξη ενός αμυντικού συστήματος, των "ζευγαρωτών περιβόλων", κατασκευασμένων με ήδη γνωστές τεχνικές (Ασλάνης 1990, 19 κ.εξ.).

Στην Αγροσυκιά δεν εντοπίστηκαν λόγω της μικρής ανασκαμμένης έκτασης οχυρωματικές κατασκευές. Διαπιστώθηκαν όμως στα Γιαννιτσά Β και ίσως στη Νέα Νικομήδεια (Χρυσοστόμου Παν. 1993, 138, Μπέσιος - Παπά 1993, 217 κ.εξ., Wardle 1996, 52, εικ. 3.3). Στην ανάγκη για έλεγχο των εμπορικών δρόμων ίσως να οφείλεται η ίδρυση των πέντε σύγχρονων διμηνιακών οικισμών, γειτονικών της Αγροσυκιάς, στο ανατολικότερο τμήμα της Βοττιαίας. Οι οικισμοί αυτοί λειτουργώντας ως μια ενότητα διασφάλιζαν τη συνύπαρξή τους με τους άλλους οικισμούς, οι οποίοι φαίνεται να αγνοούν τη διμηνιακή κεραμική (εικ. Π.18). Αν αυτή η εικόνα ευσταθεί, ενδιαφέρον έχει η περαιτέρω μελέτη των σχέσεων αυτών των δύο τύπων οικισμών.

Μετά τη δύση του πολιτισμού του Διμηνίου και άλλων συγχρόνων του περί το 4450 π.Χ., στον ευρύτερο χώρο της ΝΑ Ευρώπης επέρχονται σημαντικές διαφοροποιήσεις στην κοινωνική και οικονομική δομή, οι οποίες ασφαλώς θα πρέπει να εμφανίζονται και στην Άνω και Κάτω Μακεδονία. Τα περιορισμένα δεδομένα από την Αγροσυκιά (φάσεις Ιβ και ΙΙ) αντιστοιχούν στη γενικότερη πτώση της τεχνολογίας σε ό,τι αφορά την ποιότητα της κεραμικής, ενώ ανάλογες είναι και οι πρώτες πληροφορίες από άλλες θέσεις της περιοχής (Kalogirou 1994, 107 κ.εξ.).

3. Ειδωλοπλαστική

Σύμφωνα με τα ευρήματα, στη ΝΑ Ευρώπη η ανάπτυξη θρησκευτικής αντίληψης στη μέση της 5ης χιλιετίας, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Στην Αγροσυκιά όμως δεν έχουν εντοπισθεί ίχνη ούτε συγκεκριμένος χώρος λατρευτικής δράσης. Τα λίγα ειδώλια που βρέθηκαν, θα μπορούσαν να είναι εκτός των άλλων και λατρευτικά (πίν. Π.35,12-13) (Treuil 1983, 420, Ucko 1968, 443, Talalay 1983, 226 κ.εξ., Gimbutas 1974, Renfrew et al. 1986, 225 κ.εξ.). Εμπλουτίζουν κυρίως τις γνώσεις μας για την ειδωλοπλαστική στην Άνω και Κάτω Μακεδονία στη διμηνιακή περίοδο, η εικόνα της οποίας δεν φαίνεται να διαφέρει πολύ από εκείνη που υπάρχει για τη Θεσσαλία (Χουρμουζιάδης 1973). Δεν αρκούν όμως μόνον αυτά για την απόδοση μιας σαφέστερης εικόνας της ειδωλοπλαστικής στην περιοχή και στον τομέα αυτόν η ανασκαφή της Αγροσυκιάς δυστυχώς δεν μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά.

Οι μεταβολές που επέρχονται μετά τον πολιτισμό του Διμηνίου και επισημάνθηκαν στην κοινωνική οργάνωση και στην οικονομία, αφορούν και το νέο θρησκευτικό-ιδεολογικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τον πολιτισμό του Ραχμανίου, τη μεταδιμηνιακή περίοδο στη Δυτική Μακεδονία και τους σύγχρονους του στη Βαλκανική. Στην Αγροσυκιά δεν βρέθηκαν τα χαρακτηριστικά ακρόλιθα και τα άλλα σχηματοποιημένα ειδώλια. Η παρουσία τους σε άλλους γειτονικούς οικισμούς καθιστά σαφές ότι η νέα τεχνολογική αντίληψη για την απόδοση των ειδωλίων που πιθανώς να αντικατοπτρίζει νέες λατρευτικές αντιλήψεις και που εξαπλώνεται σε όλη την Ελλάδα και την κεντρική Βαλκανική, επικρατεί και στην περιοχή της Άνω και Κάτω Μακεδονίας στη διάρκεια της μεταδιμηνιακής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andreou et al. 1996

St. Andreou - M. Fotiadis - K. Kotsakis, «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», *AJA* 100, 1996, 537-597.

Aslanis 1992

I. Aslanis, «Die kulturelle Stellung Zentralmakedoniens in der Vorgeschichte unter dem Einfluss seiner Naturgrenzen», *BALCANICA* XXIII, 1992, 199-220

Boyadziev 1988

Y. Boyadziev, «Probleme der absoluten Datierung der prähistorischen Kulturen für die Zeitspanne 3500-5000 v.u.Z.», *AIA* IV, 1988, 111-122.

Chapman 1981

J. Chapman, «The Vinča culture of South-East Europe», *B.A.R Int. Ser.* 117, Oxford (1981).

Demoule 1993

J.-P. Demoule, «Néolithique et Chalkolithique de Macédoine: un Etat de Questions », *Αρχαία Μακεδονία* V, 1993, 373-389.

French 1966

D.H. French, «Some Problems in Macedonian Prehistory», *Balk. Stud.* 7, 1966, 103-110.

French 1967

D.H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Athens (1976), (πολυγρ.).

French 1970

D.H.French, «Pottery-Distributions and Geographical Regions of Macedonia», *Zbornik Musej Beograd* VI, 1970, 5-19.

Garašanin 1979

M. Garašanin, «Centralnobalkanska zona», *PJZ* II, 1979, 79-212.

Garašanin - Simoska 1976

M. Garašanin - D. Simoska, «Die Kontrolgrabung in Šuplevec und einige Fragen der Šuplevec-Bakarno Gymno Gruppe», *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 1976, 9-41.

Guilaine - Prendi 1991

J.Guilaine - F.Prendi, «Daiting the Copper Age in Albania», *Antiquity* 65, 1991, 574-578.

Gimbutas 1974

M. Gimbutas, *The Gods and the Goddesses of Old Europe: 7000-3000 B.C.* (1974).

Halstead - Kotsakis 2001

P. Halstead - K. Kotsakis, «Paliambela», *Archaeology in Greece*, Archaeological Reports, Vol. 47, 2001, 93-94

Hauptmann 1981

H. Hauptmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magoula in Thessalien III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn (1981).

Hauptmann - Miložičić 1969

H. Hauptmann - Vl. Miložičić, *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magoula Thessalien*, Bonn (1969).

Heurtley 1939

W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge (1939).

Hitsiou 2003

E. Hitsiou, *Production and Cicalution of the Late Neolithic Pottery from Makriyalo (Phase II), Macedonia, Northern Greece* (2003) (Diss.)

Jovanović 1995

B. Jovanović, «Continuity of the Prehistoric Mining in the Central Balkan», Πρακτικά του συμποσίου *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, 1995, 29-35.

Kalogirou 1994

A. Kalogirou, *Production and Consumption of Pottery in Kitrini Limni, West Macedonia, Greece, 4500 B.C.-4300 B.C.*, (Diss.), Indiana University (1994).

Kokkinidou - Trantalidou 1991

D. Kokkinidou - K. Trsantalidou, «Neolithic and bronze age Settlements in Western Macedonia», *BSA* 86, 1991, 93-106.

Korkuti 1991

M. Korkuti, «Aspects de la culture Enéolithique en Albanie», J. Lichardus (Hrg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche*, Bonn (1991), 247-258.

Korkuti 1995

Korkuti, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz (1995).

Kotsakis et al. 1989

K. Kotsakis - A. Papanthimou-Papaefthimiou - A. Pilali-Papasteriou - T. Savopoulou - Y. Maniatis - B. Kromer, «Carbon 14 Dates from Mandalo, W. Macedonia», *Archaeometry*, Proceedings of the 25th International Symposium, El Sevier, Amsterdam (1989), 679-685.

Mylonas 1929

G. E. Mylonas, *Excavations at Olynthos (Part I), The Neolithic Settlement* (1929).

Palasis 1973

A. Palasis, «Über die eustatischen Schwankungen des Mittelmeerspiegels während des Pleistozäns im Raum des Thermaikos Golfes», *Quartär* 23/24, 1972-73, 125-147.

Prendi 1966

F. Prendi, «La civilisation préhistorique de Maliq», *Studia Albanica* III 1, 1966, 255-280.

Prendi 1976

F. Prendi, «Le néolithique et l' Enéolithique en Albanie», *Iliria* VI, 1976, 21-99.

Prendi 1982

F. Prendi, «La culture Enéolithique Maliq II en Albanie du Sud-est», J.G.P. Best, N.M.W. de Vries (Eds.), *Interaction and Acculturation in the Mediterranean, Proceedings of the second International Congress of Mediterranean Pre- and Protohistory*, Amsterdam (1982), 33-73.

Renfrew et al. 1986

C. Renfrew, M. Gimbutas, S. Elster (Eds), *Excavations at Sitagroi I*, *Mon. Arch.*13, Los Angeles (1986).

Ridley - Wardle 1979

C. Ridley - K.A. Wardle, «Rescue excavation at Servia 1971-1973: a preliminary report», *BSA* 74, 1979, 185-230.

Rodden 1964

R. J. Rodden, «Recent discoveries from Macedonia: an interim report», *Balk. Stud.* 5, 1964, 109-124

Schachermeyr 1976

F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit*, Band I (1976)

Schulz 1989

H.D. Schulz, «Die geologische Entwicklung der Bucht von Kastanas», B. Hänsel, Kastanas *Die Grabung und der Baubefund*, *PAS* 7 (1989), 375-393

Simoska et al. 1976

D. Simoska - B. Kitanoski - J. Todorovic, «The settlement Crnobuci and the problems concerning the culture of the same name in the light of new archaeological researches», *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 1976, 43-83

Talalay 1983

L. E. Talalay, *Neolithic Figurines of Southern Greece: Their Form and Function*, (Diss.), Indiana Univ. (1983).

Todorova 1978

H. Todorova, *The Eneolithic Bulgaria, B.A.R. Inter. Ser.* 49, 1978.

Todorova 1986

H. Todorova, *Kamennomednata epoxa v Balgaria*, Sofia (1986).

Treuil 1983

R. Treuil, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens, Les Problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris (1983).

Ucko 1968

P. J. Ucko, *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Agypt and Neolithic Krete with comparativ Material from the Prehistoric Near East and the Greece*, London (1968).

Viteli 1993

K. D. Viteli, *Franchthi Neolithic Pottery. Vol. 1. Classification and Ceramic Phases 1 and 2. Excavations at Franchthi Cave*, fasc. 8, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis (1993).

Wace - Thompson 1912

J. W. Wace - M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge (1912).

Wardle 1996

K. A. Wardle (Ed.), «Nea Nikomideia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964», *BSA Supplementary Vol.* 25, 1996.

Weißhaar 1984

H.-J. Weißhaar, "Ritzverzierte Keramik von Phthiotisch Theben". *Zur Agäischen Frühzeit*, *Kleine Schr. Vorgesch. Seminar Marburg* 17, Marburg (1984), 1-21

Weißhaar 1989

H.-J. Weißhaar, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia Magoula in Thessalien I. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn (1989).

Ασλάνης 1987

I. Ασλάνης, «Οι σχέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας και του βαλκανικού χώρου κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», *Αμητός*. Τιμητικός τόμος για τον καθ. Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, 101-118.

Ασλάνης 1990

I. Ασλάνης, «Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά τη Χαλκολιθική Περίοδο και η περίπτωση του Διμηνίου», *Μελετήματα* 10, 1990, 19-64.

Ασλάνης 1992

Ι. Ασλάνης, *Η Προϊστορία της Μακεδονίας Ι. Η Νεολιθική Εποχή*, Αθήνα (1992).

Ασλάνης 1993

Ι. Ασλάνης, «Η χαλκολιθική περίοδος στο βορειοελλαδικό χώρο. Προβλήματα αναγνώρισης και διάρκειας», *Αρχαία Μακεδονία V*, Θεσσαλονίκη 1993, 133-145.

Ασλάνης 1998

Ι. Ασλάνης, «Η «αφανής» χαλκολιθική εποχή στην Ελλάδα: μια άλλη μεθοδολογική προσέγγιση», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Θεσσαλονίκη – Καστοριά 26-28 Νοεμβρίου 1998, 37-46.

Γαλλής 1992

Κ. Γαλλής, *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα 1992.

Γραμμένος 1991

Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα (1991).

Ζιώτα κ.ά. 1990

Χ. Ζιώτα - Α. Καλογήρου - Μ. Φωτιάδης - Α. Χονδρογιάννη, «Κίτρινη Λίμνη, τέσσερα χρόνια έρευνας», *ΑΕΜΘ* 4 1990, 93-103.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Προϊστορικοί οικισμού Κίτρινης Λίμνης (Σαργικιόλ) Κοζάνης», *Αμητός Τιμητικός τόμος για τον για τον καθ. Μ.Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη (1987), 391-416.

Κωτσάκης - Halstead 2002

Κ. Κωτσάκης - Ρ. Halstead, «Ανασκαφή στα νεολιθικά Παλιάμπελα Κολινδρού», *ΑΕΜΘ* 16 2002, 407-415.

Μερούσης - Στεφανή 1999

Ν. Μερούσης - Λ. Στεφανή, «Κατοίκηση και φυσικό περιβάλλον στην προϊστορική Ημαθία: Συμπεράσματα και προοπτικές από την επιφανειακή έρευνα των ετών 1993-1996», *Αρχαία Μακεδονία VI*, Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου 1996, Θεσσαλονίκη (1999), 735-751.

Μερούσης - Στεφανή 2000

Ν. Μερούσης - Λ. Στεφανή, «Ο νεολιθικός οικισμός στο Πολυπλάτανο Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 14 2000, 555-562

Μπακαλάκης 1963

Γ. Μπακαλάκης, «Από τον Νεολιθικόν πολιτισμόν, "Του Βασιλάρα η Ράχη", *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, Ν. Σφρανδόνη, 1963, 53.

Μπέσιος - Παπά 1993

Μ Μπέσιος - Μ.Παπά, «Νεολιθικός οικισμός Μακρύγαιου», *ΑΕΜΘ* 7 1993, 215-222.

Παπανθίμου - Παπαστερίου 1993

Α. Παπανθίμου - Α. Παπαστερίου, «Ο προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο: Νέα στοιχεία στην προϊστορία της Δ. Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία* V 1989, Θεσσαλονίκη 1993, 1207-1216.

Πέτσας 1964

Φ. Πέτσας, "Ροδοχώριον", *ΑΔ* 19 Χρονικά 1964, (1966), 356-359.

Σουέρεφ 1986

Κ. Σουέρεφ, «Ανασκαφή στο λόφο της κοινότητας Σεβαστής», Πρακτικά του συνεδρίου: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία*, (1986), 96-107.

Στεφανή - Μερούσης 1997

Λ. Στεφανή - Ν. Μερούσης, «Ανασκαφική έρευνα στο νεολιθικό οικισμό Πολυπλατάνου Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 11 1997, 93-99.

Τουράτσογλου 1969

Ι. Π. Τουράτσογλου, «Βελβενδός», *ΑΔ* 24, 1969, Χρονικά, 331.

Τσουντας 1908

Χ. Τσουντας, *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήναι 1912.

Φωτιάδης 1987

Μ. Φωτιάδης, «Κίτρινη Λίμνη, νομού Κοζάνης, 1987. Προϊστορική έρευνα», *ΑΕΜΘ* 1 1987, 51-61.

Φωτιάδης 1988

Μ. Φωτιάδης, «Προϊστορική έρευνα στην κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988. Μια σύντομη έκθεση», *ΑΕΜΘ* 2 1988, 41-54.

Χονδρογιάννη-Μετόκη 1990

Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Από την έρευνα στην παραποτάμια-παραλίμνια περιοχή του Αλιάκμονα», *ΑΕΜΘ* 4 1990, 105-119.

Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994

Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Παραποτάμιοι-παραλίμνιοι προϊστορικοί οικισμοί στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα», Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου: *Βελβεντό, χθες σήμερα, αύριο*, Βελβεντό 5-7 Νοεμβρίου 1993, Θεσσαλονίκη 1994, 27-40.

Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999

Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Από την προϊστορική έρευνα στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα», *Αρχαία Μακεδονία* VI Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου 1996, Θεσσαλονίκη 1999, 241-258.

Χουρμουζιάδης 1973

Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας* (1973).

Χουρμουζιάδης 1977

Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, «Ένα ειδικευμένο εργαστήριο κεραμικής στο νεολιθικό Διμήνι», *AAA* 10, 1977, 207-226.

Χουρμουζιάδης 1979

Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Το νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος (1979).

Χρυσοστόμου Π. 1990

Παύλος Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου *Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη (1990), 205-238.

Χρυσοστόμου Παν. 1991

Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Οι νεολιθικές έρευνες στην πόλη και την επαρχία Γιαννιτσών κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5 1991, 111-125

Χρυσοστόμου Παν. 1993

Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Ο νεολιθικός οικισμός Γιαννιτσών Β. Νέα ανασκαφικά δεδομένα (1992-1993)», *ΑΕΜΘ* 7 1993, 135-146.

Χρυσοστόμου Παν. 2001

Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής», *ΑΕΜΘ* 15 2001, 489-500.

Χρυσοστόμου Π. - Χρυσοστόμου Παν. 1990

Παύλος Χρυσοστόμου - Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Νεολιθικές έρευνες στα Γιαννιτσά και στην περιοχή τους», *ΑΕΜΘ* 4 1990, 169-186.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Στους πίνακες Π.1-34 και Π.Α-Δ αποδίδονται συνολικά 190 σχέδια και 27 φωτογραφίες της κεραμικής από όλα τα στρώματα της Αγροσυκιάς καθώς και ορισμένα όστρακα χωρίς σαφή στρωματογραφική απόδοση. Επίσης στους πίνακες Π.35-36 παρουσιάζονται 17 σχέδια μικροαντικειμένων και ειδωλίων. Για λόγους οικονομίας χώρου οι πληροφορίες που αφορούν τον χρωματισμό και την ποιότητα κάθε οστράκου κεραμικής έχουν κωδικοποιηθεί και αναφέρονται με τους αρχικούς αριθμούς ή τα γράμματα, τα οποία έχουν στην περιγραφή τους στο κεφάλαιο της κεραμικής (σ. 59 κ.εξ.) και παρατίθενται συνοπτικά παρακάτω. Επίσης αναφέρονται το σχήμα του αγγείου, η διάμετρος και το στρώμα προέλευσής του.

Η επιφάνεια της κεραμικής ανάλογα με τον χρωματισμό της χαρακτηρίζεται ως:

1. Καστανέρυθρη
 - 1α. Καστανόχρωμη
 - 1β. Ερυθρόχρωμη,
2. Γκριζομέλανη
 - 2α. Γκριζόχρωμη
 - 2β. Μελανόχρωμη.

Ανάλογα με το βαθμό επεξεργασίας της είναι:

- A. Αδρή
- B. Ελάχιστα στιλβωμένη
- Γ. Μέτρια στιλβωμένη
- Δ. Λειασμένη ή στιλβωμένη

Τέλος, ανάλογα με την περιεκτικότητά του σε άμμο ή μικρές πέτρες ο πηλός είναι:

- I. Λεπτός, με καθαρό πηλό χωρίς προσμίξεις άμμου.
- II. Μέτριος, με κόκκους άμμου διαμέτρου <1 χιλιοστού.
- III. Χονδροειδής με κόκκους άμμου διαμέτρου >1 χιλιοστού.

Η διακοσμημένη (γραπτή ή ανάγλυφη) κεραμική έχει επιφάνεια λειασμένη ή στιλβωμένη και περιλαμβάνει τις ακόλουθες κατηγορίες:

3. Σοκολατί-καφέ χρώμα σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (διμηνιακή ή τύπου διμηνιακής κεραμική)
 - 3α. Με σοκολατί-καφέ χρώμα σε στιλπνή ωχροκίτρινη επιφάνεια (διμηνιακή κεραμική)
 - 3β. Με σοκολατί-καφέ χρώμα σε αστίλβωτη ή στιλβωμένη ωχροκίτρινη επιφάνεια (τοπική διμηνιακή κεραμική)
 - 3γ. Τοπική διμηνιακή κεραμική με κυματοειδείς γραμμές
4. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια
 - 4α. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια με διμηνιακή διακόσμηση
 - 4β. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια με κυματοειδείς γραμμές
 - 4γ. Μελανό χρώμα σε ερυθρή επιφάνεια με πλατιές γραμμές

5. Λευκό χρώμα σε σκοτεινή επιφάνεια
 - 5α. Λευκό χρώμα ή ωχροκίτρινο σε γκριζομέλανη επιφάνεια
 - 5β. Λευκό ή ωχροκίτρινο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια
 - 5γ. Λευκό ή ωχροκίτρινο χρώμα σε καστανόχρωμη επιφάνεια
 - 5δ. Ωχροκίτρινο παχύρρευστο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (αλοιφωτή διακόσμηση)
6. Γκριζο χρώμα σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια
7. Γραφίτης σε σκοτεινόχρωμη επιφάνεια
8. Ερυθρό χρώμα σε καστανή ή ερυθρή επιφάνεια
9. Ερυθρό ή καστανό χρώμα σε λευκοκίτρινη επιφάνεια
10. Ροζ-ερυθρό χρώμα σε σκοτεινή επιφάνεια
11. Πολυχρωμία
12. Εγγάρακτη «τύπου Φθιώτιδων Θηβών»
13. Ανάγλυφη
14. Αυλακωτή

Επίσης τα σχήματα και οι βάσεις των αγγείων θα αναφέρονται για τους ίδιους λόγους περιληπτικά με τα ακόλουθα στοιχεία:

- Φ1. Φιάλες ρηχές
- Φ2. Φιάλες με ίσιο τοίχωμα
- Φ3. Φιάλες ημισφαιρικές
- Φ4. Φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα
- Φ5. Φιάλες με συγκλίνον χείλος και κοίλο τοίχωμα
- Φ6. Φιάλες με ενισχυμένο και αποκλίνον χείλος
- Φ7. Φιάλες με κάθετο το επάνω τμήμα τους

ΑΜΦ1. Αμφορίσκοι με κωνικό λαιμό και γωνιώδη σύμφυση με το σώμα

ΑΜΦ2. Αμφορίσκοι με κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό και καμπύλη πρόσφυση στο σώμα

ΑΜΦ3. Αμφορίσκοι με αποκλίνον το χείλος του λαιμού.

- A1. Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα
- A2. Αγγεία κυλινδρόσχημα
- A3. Αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα
- A4. Αγγεία κωδωνόσχημα
- A5. Αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα και κοντό λαιμό
- A6. Μικκύλα

- B1. Βάσεις επίπεδες
- B2. Βάσεις με κοίλο πυθμένα
- B3. Βάσεις κωδωνόσχημες
- B4. Βάσεις δακτυλιόσχημες

Οι παραπάνω πληροφορίες περιλαμβάνονται στον κατάλογο που ακολουθεί. Επί πλέον αναφέρεται η διάμετρος του χείλους (Διάμ.) και της βάσης (διάμ.) του αγγείου σε εκατοστά, η κλίμακα απεικόνισής που είναι συνήθως 1:2 και το στρώμα προέλευσής του.

Πίνακας Π.1

Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική από το στρώμα 4

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4, μονόχρωμη 2α, Γ-Δ, πηλός Ι-ΙΙ, Διάμ. 14 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Φ4
2. Οστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι
3. Οστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 4γ, Γ, -, βλ. πίν. Π.Ε,3
4. Οστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 8, Β, -
5. Οστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, ΙΙ
6. Οστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 5α, Δ, Ι
7. Οστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 4α, Ι, βλ. πίν. Π.Ε,9γ
8. Βάση φιάλης Β1, μονόχρωμη 2α, Δ, Ι, διάμ. 8 εκ.

Πίνακας Π.2

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 4

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α,, Ι, Διάμ. 32 εκ., βλ. πίν. Π.Α.3
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. Π.Α,6
3. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. Π.Α,2 και πίν. Π.Ε,1
4. Αγγείο Α1 με γραπτή διακόσμηση 5β, Γ, Ι, Διάμ. 25 εκ.
5. Βάση φιάλης Β1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Β, ΙΙΙ, διάμ. 5 εκ.
6. Βάση φιάλης Β1 (:) με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, διάμ. 8 εκ.

Πίνακας Π.3

Μονόχρωμη και εγχάρακτη κεραμική από το στρώμα 4

Κλίμακα 1:2

1. Τμήμα αμφορέα ΑΜΦ2, μονόχρωμος 1α, Β, Ι, Διάμ. 9 εκ.
2. Αγγείο κλειστό (ΑΜΦ;) με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 1α, Δ, Ι, βλ. πίν. Π.Ε,14β
3. Οστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 1α, Δ, Ι, βλ. πίν. Π.Ε,13γ
4. Οστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια. μονόχρωμη 1α, Δ, Ι
5. Οστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 2β, Δ, ΙΙ
6. Οστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 2α, Δ, Ι
7. Οστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 2α, Δ, Ι
8. Οστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 2α, Δ, Ι
9. Οστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια μονόχρωμη 1α, Δ, Ι
10. Βάση αγγείου Β1, μονόχρωμη 1β, Β, ΙΙ, διάμ. 6 εκ.
11. Τμήμα λαβής, μονόχρωμη 2α, Β, ΙΙ

Πίνακας Π.4

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα (3)-4

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 5β, Δ, Ι, Διάμ. 13 εκ.
2. Φιάλη Φ7(:), μονόχρωμη 2 β, Δ, Ι, Διάμ. ;
3. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,10

4. Φιάλη Φ3, μονόχρωμη 1β, Δ, ΙΙ, Διάμ. 23 εκ.
5. Βάση φιάλης Β1 με γραπτή διακόσμηση 5γ έσω και 3β έξω, Δ, Ι, Διάμ. 3 εκ.
6. Βάση φιάλης Β2, μονόχρωμη 2α, Δ, ΙΙ, διάμ. 5 εκ.

Πίνακας ΙΙ.5

Γραπτή κεραμική από το στρώμα (3)-4

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α-4α έξω και 4β έσω, Β, ΙΙ, Διάμ. 18 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Α,1 και πίν. ΙΙ.Ε,9β
2. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 5α, Β, ΙΙ, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Φ1
3. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 9, Δ, Ι
4. Αμφορέας ΑΜΦ3 με γραπτή διακόσμηση 8, Γ, ΙΙ, Διάμ. 5 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Ε,7β
5. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 11, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Α,4 και πίν. ΙΙ.Ε,5δ
6. Βάση Β3 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, ΙΙ, βλ. πίν. ΙΙ.Α,5 και πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΚΡΠ1 και Β3

Πίνακας ΙΙ.6

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3-(4)

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Ι, Διάμ. 18 εκ.
2. Φιάλη Φ4, μονόχρωμη 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 14 εκ.
3. Αμφορέας ΑΜΦ 1, μονόχρωμος 2β, Δ, ΙΙ, Διάμ. ;
4. Βάση Β1, μονόχρωμη 1α, Β, ΙΙ, διάμ. 5 εκ.

Πίνακας ΙΙ.7

α. Κεραμική μονόχρωμη, με εγχάρακτη και ανάγλυφη διακόσμηση από το στρώμα 3-(4)

Κλίμακα 1:2

1. Αποθηκευτικό αγγείο Α1, μονόχρωμο 2α (εν μέρει 1β), Α, ΙΙΙ, Διάμ. 17 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Α1
2. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 1α, Δ, Ι
3. Όστρακο αγγείου με αυλακωτή διακόσμηση 14, μονόχρωμο 1α, Δ, ΙΙ, βλ. πίν. ΙΙ.Ε,20
4. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 1α, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Ε,13β

β. Γραπτή και εγχάρακτη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 5α έσω-έξω, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,4
2. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 3β έσω-έξω, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,3 και πίν. ΙΙ.Ε,5α
3. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι
4. Όστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 4α έσω-έξω, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Ε,4β
5. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 2α, Β, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,6
6. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 1α, Δ, Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,5 και πίν. ΙΙ.Ε,15
7. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 2α, Β(Δ), Ι, βλ. πίν. ΙΙ.Γ,7 και πίν. ΙΙ.Ε,13α
8. Όστρακο κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφάνεια 2β, Δ, Ι

Πίνακας Π.8

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 20 εκ.
2. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 5γ έξω και 3γ έσω, Δ, Ι, Διάμ. 25 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,7α
3. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 27 εκ.
4. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 28,5 εκ. πίν. Π.Β,6
5. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, ;, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. Π.Β,1 και πίν. Π.Ε,8

Πίνακας Π.9

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, ΙΙ, Διάμ. 14 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, Ι, Διάμ. ;
3. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ., βλ. πίν. Π.Β,5 και πίν. Π.Ε,2
4. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 25 εκ., βλ. πίν. Π.Β,4
5. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. Π.Β,2 και πίν. Π.Ε,6β
6. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 33,5 εκ., βλ. πίν. Π.Β,3 και πίν. Π.Ε,5β

Πίνακας Π.10

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 16 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, Ι, Διάμ. 16 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,6α
3. Φιάλη Φ7(;) με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 23 εκ.
4. Φιάλη Φ2, μονόχρωμη 1α, Γ, Ι, Διάμ. 24,5 εκ.
5. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 8, Δ, ΙΙ, Διάμ. 26 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Φ2

Πίνακας Π.11

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 4α, ;, Ι-ΙΙ, Διάμ. 13 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 16 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Φ3
3. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 25 εκ.
4. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. ;
5. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 30 εκ., βλ. πίν. Π.Γ,1 και πίν. Π.Ε,9α

Πίνακας Π.12

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4, μονόχρωμη 1α (και 2β κηλιδωτή), Δ, ΙΙ, Διάμ. 8 εκ.
2. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 5α, Δ, Ι, Διάμ. 12 εκ.
3. Φιάλη Φ4, μονόχρωμη 1α, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ.
4. Φιάλη Φ3, μονόχρωμη 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 26 εκ.

Πίνακας Π.13

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Βάση Β3, μονόχρωμη 1α, Γ, Ι
2. Βάση Β1 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, διάμ. 7 εκ.
3. Βάση Β1 με γραπτή διακόσμηση (μάλλον 3α), Ι, διάμ. 5 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Β1
4. Βάση Β2, μονόχρωμη 1α, Δ, ΙΙ, διάμ. 6 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Β2
5. Βάση Β4, μονόχρωμη 1α, Δ, Ι, διάμ. 10 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,5γ
6. Βάση Β3 με γραπτή διακόσμηση 8, Β, ΙΙ, διάμ. 10 εκ.
7. Βάση Β3 με γραπτή διακόσμηση 4β, Γ, Ι, διάμ. 22 εκ.

Πίνακας Π.14

Αυλακωτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Αγγείο ΑΜΦ3 με προχολή και αυλακωτή διακόσμηση 14 σε επιφάνεια 1α, Β, ΙΙ, Διάμ. 10 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,14γ
2. Αμφορέας ΑΜΦ2, 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 6 εκ.
3. Αγγείο Α1 με αυλακωτή διακόσμηση 14 σε επιφάνεια 1α, Γ, Ι, Διάμ. 21 εκ., βλ. πίν. Π.Γ,2 και πίν. Π.Ε,14α
4. Αγγείο Α1, 1α, Β, ΙΙ, Διάμ. 26 εκ.

Πίνακας Π.15

Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση και μονόχρωμη από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Αγγείο Α1, 1β και 2β (κηλιδωτή), Α, ΙΙ-ΙΙΙ, Διάμ. 28 εκ.
2. Τμήμα αγγείου με λαβή και ανάγλυφη διακόσμηση 13 σε επιφάνεια 2α, Β, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. 22 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,19
3. Αγγείο Α1, 1α-β, Α, ΙΙ, Διάμ. 37 εκ.
4. Αγγείο Α3 με μαστοειδείς λαβές, 1α, Β, ΙΙ, Διάμ. 19,5 εκ.
5. Βάση Β1 φιάλης(ς), 2β, Β, ΙΙΙ, διάμ. 8 εκ.
6. Βάση Β2 φιάλης, 2α, Γ, Ι, διάμ. 7 εκ.

Πίνακας Π.16

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 3

Κλίμακα 1:2

1. Αγγείο Α5, 2α, Α, ΙΙ, Διάμ. 9 εκ.
2. Αγγείο Α3, 1α-β, Γ, Ι, Διάμ. 12 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Α3
3. Τμήμα αγγείου με κάθετη λαβή, 2β, Β, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. 21 εκ.
4. Τμήμα αγγείου με κάθετη ταινιωτή λαβή, 2β, Δ, Ι, μέγ. Διάμ. 40 εκ.

Πίνακας Π.17

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 2

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3, 1α-2α (κηλιδωτή), Α, ΙΙΙ, Διάμ. 14 εκ.
2. Φιάλη Φ3, 1α, Γ, ΙΙ, Διάμ. 21 εκ.

3. Φιάλη Φ2, 1α, Γ, Ι, Διάμ. 23 εκ.
4. Φιάλη Φ3, 1α, Δ, Ι-ΙΙ, Διάμ. 23 εκ.
5. Φιάλη Φ3, 1α, Γ, ΙΙ, Διάμ. 33 εκ.

Πίνακας ΙΙ.18

Μονόχρωμη, γραπτή και εγχάρακτη κεραμική από το στρώμα 2

Κλίμακα 1:2

1. Τμήμα Αγγείου ΑΜΦ1, 1α, Β, ΙΙΙ, Διάμ. λαιμού 8 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΑΜΦ1
2. Φιάλη Φ3, 1α.β, Δ, Ι, Διάμ. 20 εκ.
3. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, Ι, Διάμ. 32 εκ.
4. Λαιμός αγγείου (ΑΜΦ 1;) με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 8 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΑΜΦ1
5. Τμήμα κλειστού αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφ. 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. λαιμού 8 εκ.

Πίνακας ΙΙ.19

Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική από το στρώμα 2

Κλίμακα 1:2

1. Λαιμός αγγείου ΑΜΦ3, 1α, Γ, ΙΙ, Διάμ. 9 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΑΜΦ3
2. Αγγείο Α1, 1α, Γ, ΙΙ, Διάμ. 14 εκ.
3. Αγγείο Α5, 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 15 εκ.
4. Βάση αγγείου (Β1α) με γραπτή διακόσμηση 4γ, Δ, Ι, Διάμ. 11 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Γ8, πίν. ΙΙ.Ε,11β και πίν. ΙΙ,ΣΤ,Β1α

Πίνακας ΙΙ.20

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 2

Κλίμακα 1:2

1. Μικκύλο αγγείο (Φ6), 1α, Α, ΙΙ, Διάμ. 5 εκ.
2. Αγγείο Α5, 1α-β, Β, ΙΙΙ, Διάμ. 15 εκ.
3. Βάση αγγείου Β1, 2β, Β, ΙΙ, Διάμ. 5 εκ.
4. Βάση αγγείου Β1, 1β, Β, ΙΙ, Διάμ. 6 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Β1

Πίνακας ΙΙ.21

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 1-2

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ1 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 16 εκ.
2. Φιάλη Φ5 με γραπτή διακόσμηση 4γ, Γ, Ι, Διάμ. 20 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Δ,2 και πίν. ΙΙ.ΣΤ,Φ5
3. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 3α, -, Ι, Διάμ. 22 εκ.
4. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 24 εκ.
5. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3β, Δ, Ι, Διάμ. 28 εκ.
6. Βάση κωδωνόσχημη Β3 με γραπτή διακόσμηση (απολεπισμένη, μάλλον 4β), Δ, Ι, Διάμ. 19 εκ.

Πίνακας ΙΙ.22

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 1

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 5β (έσω), Δ, Ι, Διάμ. 14 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 5δ, Δ, ΙΙ, Διάμ. 18 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Φ3

3. Φιάλη Φ3 με απολεπισμένη γραπτή διακόσμηση (μάλλον 6) σε επιφ. 2β, Δ, Ι, Διάμ. 20 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,11α και πίν. Π.ΣΤ,Φ3
4. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 5β, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ.
5. Οστρακο αγγείου με συνδυασμό γραπτής και αυλακωτής διακόσμησης σε επιφ. 1α, Β, ΙΙ, βλ. πίν. Π.Ε,18
6. Οστρακο φιάλης Φ5 με γραπτή διακόσμηση 4γ, Β, ΙΙ, βλ. πίν. Π.Δ,5
7. Οστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 5α, Β, ΙΙ
8. Οστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 7, Δ, ΙΙ
9. Οστρακο αγγείου με γραπτή διακόσμηση 6, Δ, Ι
10. Οστρακο φιάλης με γραπτή διακόσμηση 5γ, Δ, Ι

Πίνακας Π.23

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 1

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 5γ, Δ, ΙΙ, Διάμ. 16 εκ.,
2. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 6, Δ, Ι-ΙΙ, βλ. πίν. Π.Δ,3
3. Φιάλη Φ3, 1β, Δ, ΙΙ, Διάμ. 20 εκ.
4. Φιάλη Φ7, 1β, Β, Ι, Διάμ. 20 εκ., βλ. πίν. Π.ΣΤ,Φ7
5. Φιάλη Φ3 με μαστοειδείς αποφύσεις, 1β, Β, ΙΙ, Διάμ. 26 εκ.

Πίνακας Π.24

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 1

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ7, 1β, Δ, Ι, Διάμ. 14 εκ.
2. Φιάλη Φ3 με μαστοειδείς αποφύσεις, 1α, Β, Ι, Διάμ. 14 εκ.
3. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση (μάλλον 5β) ισχυρά απολεπισμένη, Δ, ΙΙ, Διάμ.15 εκ.
4. Φιάλη Φ3, 1β, Δ, Ι, Διάμ. 18 εκ.
5. Φιάλη Φ3, 1α, Δ, Ι, Διάμ. 30 εκ.

Πίνακας Π.25

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα 1

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 7 σε καστανή επιφάνεια, Δ, Ι, Διάμ. 12 εκ., βλ. πίν. Π.Ε,4α
2. Φιάλη Φ7, 1β, Δ, Ι, Διάμ. 18 εκ.
3. Φιάλη Φ4 με μαστοειδείς αποφύσεις, 1α, Β, ΙΙ-ΙΙΙ, Διάμ. 17 εκ.
4. Φιάλη Φ4, 1β, Δ, Ι, Διάμ. 19 εκ.
5. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 35 εκ.

Πίνακας Π.26

Γραπτή κεραμική από το στρώμα 1

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4 με γραπτή διακόσμηση 4γ σε πορτοκαλί επιφάνεια, Γ, Ι, Διάμ. 18 εκ.,
2. Φιάλη Φ6 με γραπτή διακόσμηση 7 (έσω) σε γκριζοκίτρινη επιφάνεια, έξω επιφ. 1α, Δ, Ι, Διάμ. 26 εκ., βλ. πίν. Π.Δ,1

3. Φιάλη Φ6 με γραπτή διακόσμηση 7 (έσω) σε γκριζοκάστανη επιφάνεια, έξω επιφ. 2α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 34 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Φ6
4. Τμήμα ανοικτού αγγείου (φιάλης;) με κωδονόσχημη βάση Β3 και γραπτή διακόσμηση 3β, Γ, ΙΙ, Διάμ. 7 εκ.
5. Βάση Β4 με γραπτή διακόσμηση 10, Β, ΙΙ, διάμ. 10 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΚΡΠ2 και Β4

Πίνακας ΙΙ.27

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Λαιμός κλειστού αγγείου (ΑΜΦ3) με απολεπισμένη γραπτή διακόσμηση (μάλλον 6), Δ, Ι, Διάμ. 6 εκ.
3. Λαιμός κλειστού αγγείου (ΑΜΦ1), 2β και 1α (κηλιδωτή), Δ, Ι, Διάμετρος στη βάση του λαιμού 9 εκ.
4. Λαιμός κλειστού αγγείου (ΑΜΦ1), 1α (πορτοκαλόχρωμη), Γ, Ι, Διάμ. βάσης λαιμού 10 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Δ,4
5. Βάση Β2 ανοικτού αγγείου (φιάλης Φ;) με γραπτή διακόσμηση 5α έσω, επιφ. έξω 1α, Δ, ΙΙ, Διάμ. 6 εκ.
6. Βάση Β1 ανοικτού αγγείου (φιάλης Φ;) με γραπτή διακόσμηση 5δ, Δ, ΙΙ, Διάμ. 12 εκ.

Πίνακας ΙΙ.28

Γραπτή, εγχάρακτη και μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Αμφορέας (ΑΜΦ2), 1α, Β, ΙΙ, Διάμ. 10 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,ΑΜΦ2
2. Τμήμα αμφορέα (μάλλον ΑΜΦ2) με γραπτή διακόσμηση 5δ, Γ, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. σώματος 22 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Δ,7 και πίν. ΙΙ.Ε,12
3. Τμήμα κλειστού αγγείου (ΑΜΦ.) με εγχάρακτη διακόσμηση 12 σε επιφ. 1α, Δ, Ι, μέγ. Διάμ. σώματος 10 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.Δ,6 και πίν. ΙΙ.Ε,16-17
4. Αμφορέας (ΑΜΦ2), 2α-β, Δ, Ι, μέγ. Διάμ. σώματος 11 εκ.

Πίνακας ΙΙ.29

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ4, 1α, Γ, Ι, Διάμ. 10 εκ.
2. Μικκύλο αγγείο, 1β, Β, Ι, Διάμ. βάσης 5 εκ.
3. Τμήμα αγγείου με λαβή και μαστοειδή απόφυση, 1α, Δ, Ι
4. Αγγείο Α2, 1α, Α, ΙΙΙ, Διάμ. 19 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Α2
5. Αγγείο Α1, 1β, Β, ΙΙΙ, Διάμ. 20 εκ.
6. Αγγείο Α1, 1α-β, Β, ΙΙΙ, Διάμ. 24 εκ.

Πίνακας ΙΙ.30

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Αγγείο Α4, 1β, Β, ΙΙ, Διάμ. 28 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Α4
2. Αγγείο Α5, 1β (ωχροκίτρινο επίχρισμα), Β, ΙΙ, Διάμ. 31 εκ., βλ. πίν. ΙΙ.ΣΤ,Α5

Πίνακας Π.31

Μονόχρωμη κεραμική από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Όστρακο αγγείου με οριζόντια λαβή, 1α, Α, ΙΙΙ
2. Όστρακο αγγείου με οριζόντια λαβή, 1α, Β, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. σώματος = 22 εκ.
3. Βάση Β1 αγγείου (φιάλης;), 1β, Δ, Ι, διάμ. 7 εκ.
4. Βάση Β1 αγγείου, 1α-β (κηλιδωτή), Α, ΙΙΙ, διάμ. 14 εκ.

Πίνακας Π.32

Κεραμική μονόχρωμη και με ανάγλυφη διακόσμηση από το στρώμα Ι

Κλίμακα 1:2

1. Όστρακο αγγείου με ανάγλυφη διακόσμηση 13 σε επιφ. 1α-β, Β, ΙΙΙ, μέγ. Διάμ. σώματος 54 εκ.
2. Βάση Β1 αγγείου, 1α, Α, ΙΙΙ, διάμ. 10 εκ.
3. Βάση Β1 αγγείου, 1α, Β, ΙΙΙ, διάμ. 12 εκ.
4. Βάση Β1 αγγείου, 1β, Α, ΙΙΙ, διάμ. 12 εκ.

Πίνακας Π.33

Γραπτή κεραμική, αστρωματογράφητη

Κλίμακα 1:2

1. Φιάλη Φ3 με γραπτή διακόσμηση 3α, Δ, Ι, Διάμ. 11 εκ., από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α
2. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 18 εκ., από την τομή Α
3. Φιάλη Φ7 με γραπτή διακόσμηση 5β (πορτοκαλί σε ερυθρό), Δ, ΙΙ, Διάμ. 20 εκ., από την τομή Α
4. Φιάλη Φ7 με γραπτή διακόσμηση 5β (πορτοκαλί σε ερυθρό), Δ, Ι, Διάμ. 25 εκ., από την τομή δυτικά της πύλης
5. Βάση Β1 φιάλης με γραπτή διακόσμηση 3α, -, Ι, Διάμ. 8 εκ., βόρεια του Πύργου Α

Πίνακας Π.34

Γραπτή και μονόχρωμη κεραμική, αστρωματογράφητη

Κλίμακα 1:2

1. Στόμιο κλειστού αγγείου; με γραπτή διακόσμηση 4α, -, Ι, Διάμ. 9,5 εκ., από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α
2. Φιάλη Φ2 με γραπτή διακόσμηση 4α, Δ, Ι, Διάμ. 17 εκ., από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α
3. Φιάλη Φ7 με γραπτή διακόσμηση 5β, Δ, Ι, Διάμ. 21 εκ., από την τομή Α
4. Φιάλη Φ7 με γραπτή διακόσμηση 5α, Δ, Ι, Διάμ. 22 εκ., από την τομή Α
5. Φιάλη Φ3, 1β (έσω με ζώνη ερυθρ/μου επιχρίματος, Β, ΙΙ, Διάμ. 8 εκ., από τον καθαρισμό της τομής του Πύργου Α
6. Αγγείο με χοντρό τοίχωμα, 1α-β (κηλιδωτό), Α, ΙΙΙ, Διάμ. 5,5 εκ., από την τομή Α.

Πίνακας Π.35

Λίθινα, οστέινα και πήλινα εργαλεία από διάφορα στρώματα

Κλίμακα 1:2

1. Τμήμα λίθινου σφυροπέλεκυ. Στρώμα 4
2. Τμήμα λίθινου βαρυδίου ή σφονδουλίου. Στρώμα 3
3. Λεπίδα πυριτόλιθου. Στρώμα 1-2
4. Τμήμα οστέινου λειαντήρα. Στρώμα 3
5. Λεπίδα πυριτόλιθου. Στρώμα 2
6. Σφονδύλι από όστρακο κεραμικής. Στρώμα 3
7. Πήλινο σφονδύλι, ακέραιο. Στρώμα 3
8. Πήλινο σφονδύλι, ακέραιο. Στρώμα 3
9. Πήλινο σφονδύλι, θραυσμένο. Στρώμα 3
10. Πήλινο σφονδύλι, θραυσμένο. Στρώμα 3
11. Πήλινο σφονδύλι, θραυσμένο. Στρώμα 3

Πίνακας Π.36

Πήλινα ειδώλια

Κλίμακα 1:2

1. Πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο. Στρώμα 3
2. Τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου. Αστρωματογράφητο
3. Πήλινο ειδώλιο με ραμφόσχημη μύτη. Αστρωματογράφητο
4. Πήλινο ειδώλιο με ραμφόσχημη μύτη. Αστρωματογράφητο
5. Πήλινο ειδώλιο με ραμφόσχημη μύτη. Αστρωματογράφητο
6. Πήλινο ειδώλιο με ραμφόσχημη μύτη. Αστρωματογράφητο

Πίνακας Π.Α

Κεραμική από τα στρώματα 4 (2-3.6) και (3)-4 (1.4-5)

Κλίμακα 1:2

1. βλ. πίν. Π.5,1
2. βλ. πίν. Π.2,3
3. βλ. πίν. Π.2,1
4. βλ. πίν. Π.5,5
5. βλ. πίν. Π.5,6
6. βλ. πίν. Π.1,2

Πίνακας Π.Β

Κεραμική από το στρώμα 3 (1-5)

Κλίμακα 1:2

1. βλ. πίν. Π.8,5
2. βλ. πίν. Π.9,5
3. βλ. πίν. Π.9,6
4. βλ. πίν. Π.9,4
5. βλ. πίν. Π.9,3
6. βλ. πίν. Π.8,4

Πίνακας Π.Γ

Κεραμική από τα στρώματα 3 (1-7) και 2 (8)

Κλίμακα 1:2

1. βλ. πίν. Π.11,5
2. βλ. πίν. Π.14,3
3. βλ. πίν. Π.7β,2
4. βλ. πίν. Π.7β,1
5. βλ. πίν. Π.7β,6
6. βλ. πίν. Π.7β,5
7. βλ. πίν. Π.7β,7
8. βλ. πίν. Π.19,4

Πίνακας Π.Δ

Κεραμική από τα στρώματα 1-2 (2) και 1 (1.3-7)

Κλίμακα 1:2

1. βλ. πίν. Π.26,2
2. βλ. πίν. Π.21,2
3. βλ. πίν. Π.23,2
4. βλ. πίν. Π.27,4
5. βλ. πίν. Π.22,6
6. βλ. πίν. Π.28,3
7. βλ. πίν. Π.28,2

Ένθετος πίνακας Π.Ε

1-20: Θέματα διακόσμησης. 1-12: γραπτά. 13-20: εγχάρακτα και ανάγλυφα

Χωρίς κλίμακα

1. βλ. πίν. Π.2,3
2. βλ. πίν. Π.9,3
3. βλ. πίν. Π.1,3
- 4α. βλ. πίν. Π.25,1
- 4β. βλ. πίν. Π.7,B4
- 5α. βλ. πίν. Π.7,B2
- 5β. βλ. πίν. Π.9,6
- 5γ. βλ. πίν. Π.13,5
- 5δ. βλ. πίν. Π.5,5
- 6α. βλ. πίν. Π.10,2
- 6β. βλ. πίν. Π.9,5
- 7α. βλ. πίν. Π.8,2
- 7β. βλ. πίν. Π.5,4
8. βλ. πίν. Π.8,5
- 9α. βλ. πίν. Π.11,5
- 9β. βλ. πίν. Π.5,1
- 9γ. βλ. πίν. Π.1,7
10. βλ. πίν. Π.4,3
- 11α. βλ. πίν. Π.22,3
- 11β. βλ. πίν. Π.19,4
12. βλ. πίν. Π.28,2
- 13α. βλ. πίν. Π.7,β7

- 13β. βλ. πίν. II.7,α4
- 13γ. βλ. πίν. II.3,3
- 14α. βλ. πίν. II.14,3
- 14β. βλ. πίν. II.3,2
- 14γ. βλ. πίν. II.14,1
- 15. βλ. πίν. II.7,β6
- 16. βλ. πίν. II.28,3
- 17. βλ. πίν. II.28,3
- 18. βλ. πίν. II.22,5
- 19. βλ. πίν. II.15,2
- 20. βλ. πίν. II.7,α3

Ένθετος πίνακας Π.ΣΤ

Σχήματα αγγείων

Χωρίς κλίμακα

Φ: Φιάλες

- Φ1, βλ. πίν. II.5,2
- Φ2, βλ. πίν. II.10,5
- Φ3, βλ. πίν. II.11,2
- Φ4, βλ. πίν. II.1,1
- Φ5, βλ. πίν. II.21,2
- Φ6, βλ. πίν. II.26,3
- Φ7, βλ. πίν. II.23,4
- KPΠ: Καρποδόχες
- KPΠ 1, βλ. πίν. II.5,6
- KPΠ 2, βλ. πίν. II.26,5

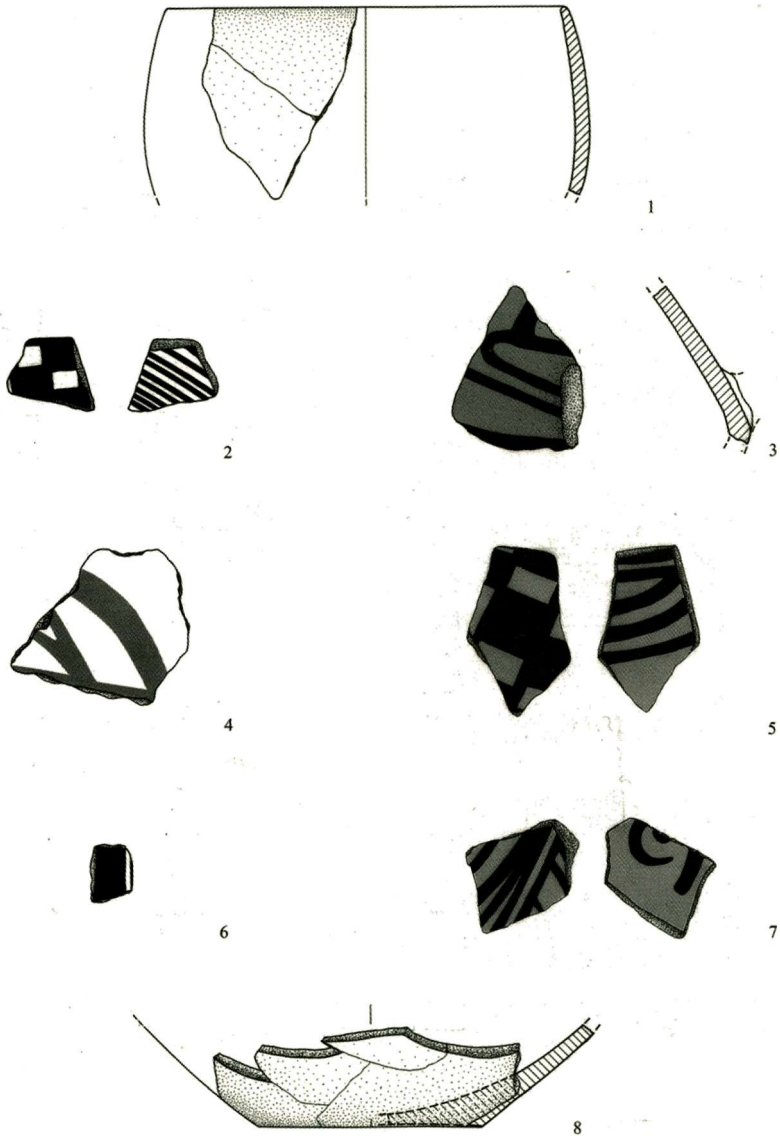
Ένθετος πίνακας Π.Ζ

Σχήματα αγγείων και βάσεων

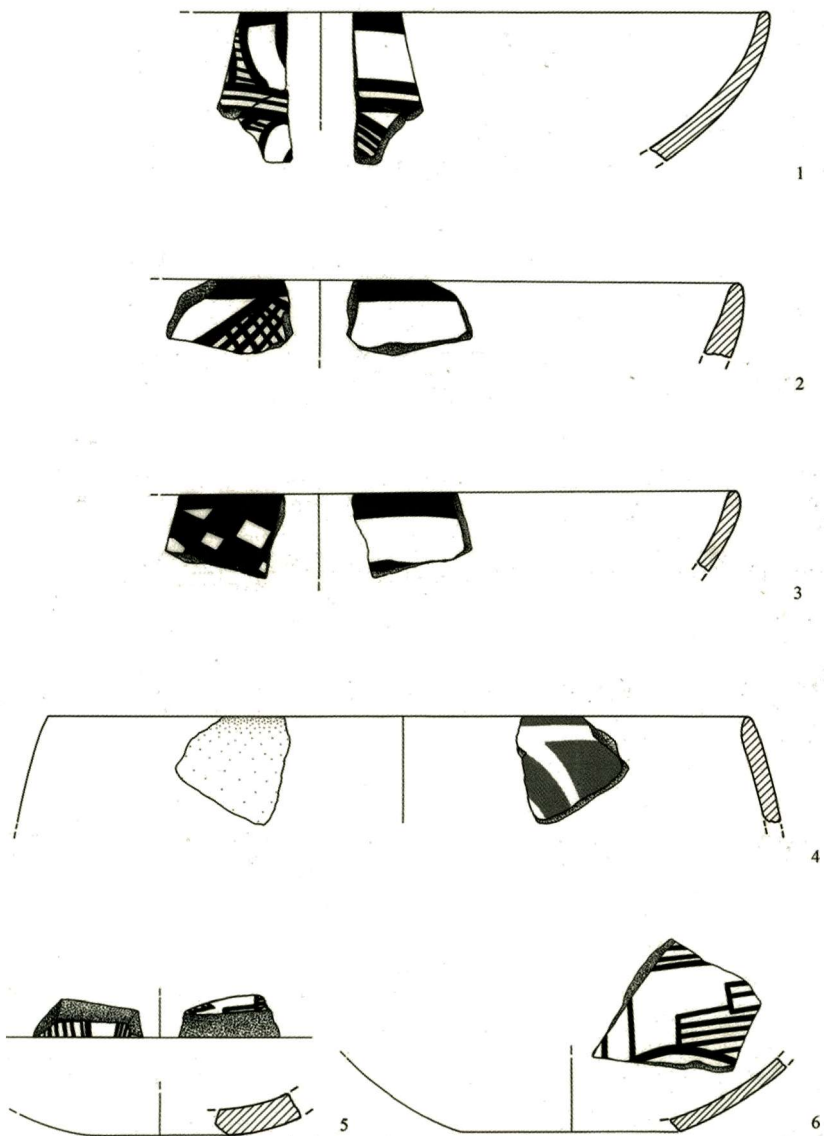
Χωρίς κλίμακα

ΑΜΦ: Αμφορίσκοι

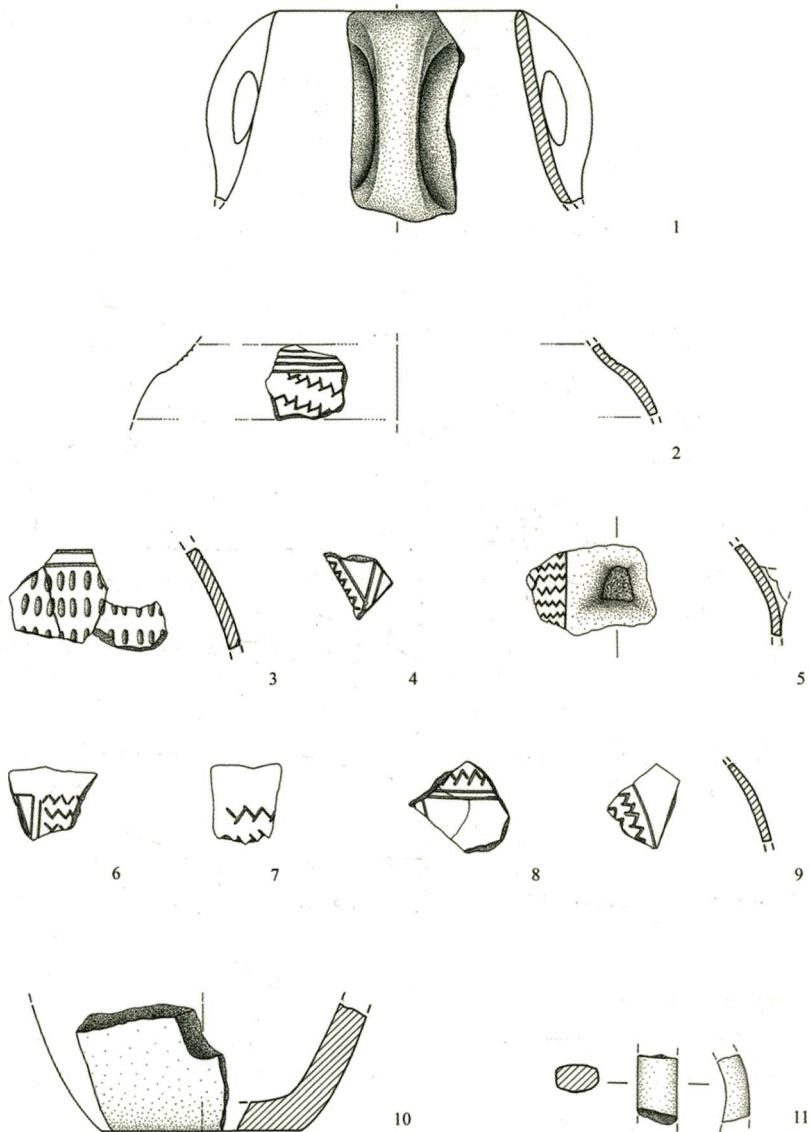
- ΑΜΦ 1, βλ. πίν. II.18,1
- ΑΜΦ 2, βλ. πίν. II.28,1
- ΑΜΦ 3, βλ. πίν. II.19,1
- Α: Αγγεία καθημερινής χρήσης και αποθηκευτικά
- A1, βλ. πίν. II.7,α1
- A2, βλ. πίν. II.29,4
- A3, βλ. πίν. II.16,2
- A4, βλ. πίν. II.30,1
- A5, βλ. πίν. II.30,2
- Βάσεις
- B1, βλ. πίν. II.13,3 και II.20,4
- B2, βλ. πίν. II.13,4
- B3, βλ. πίν. II.5,6
- B4, βλ. πίν. II.26,5

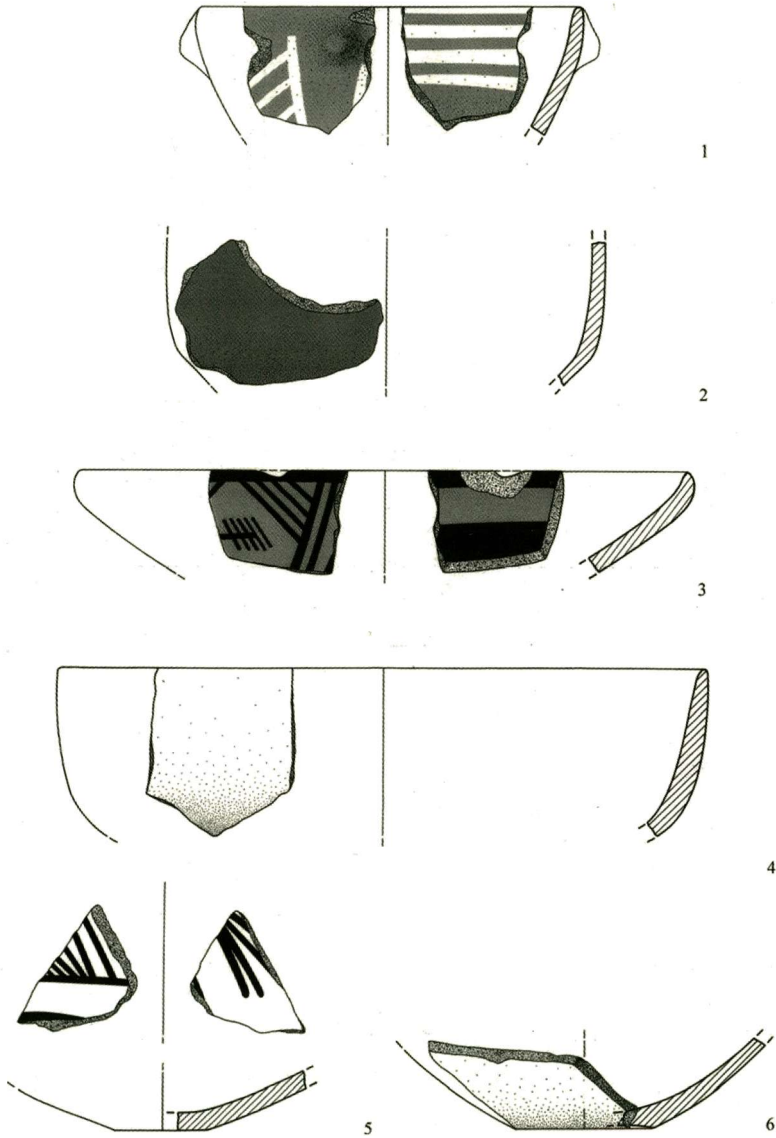
Πίνακας Π.1: 1-7. Γραπτή, 8. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 4. Κλίμακα 1:2

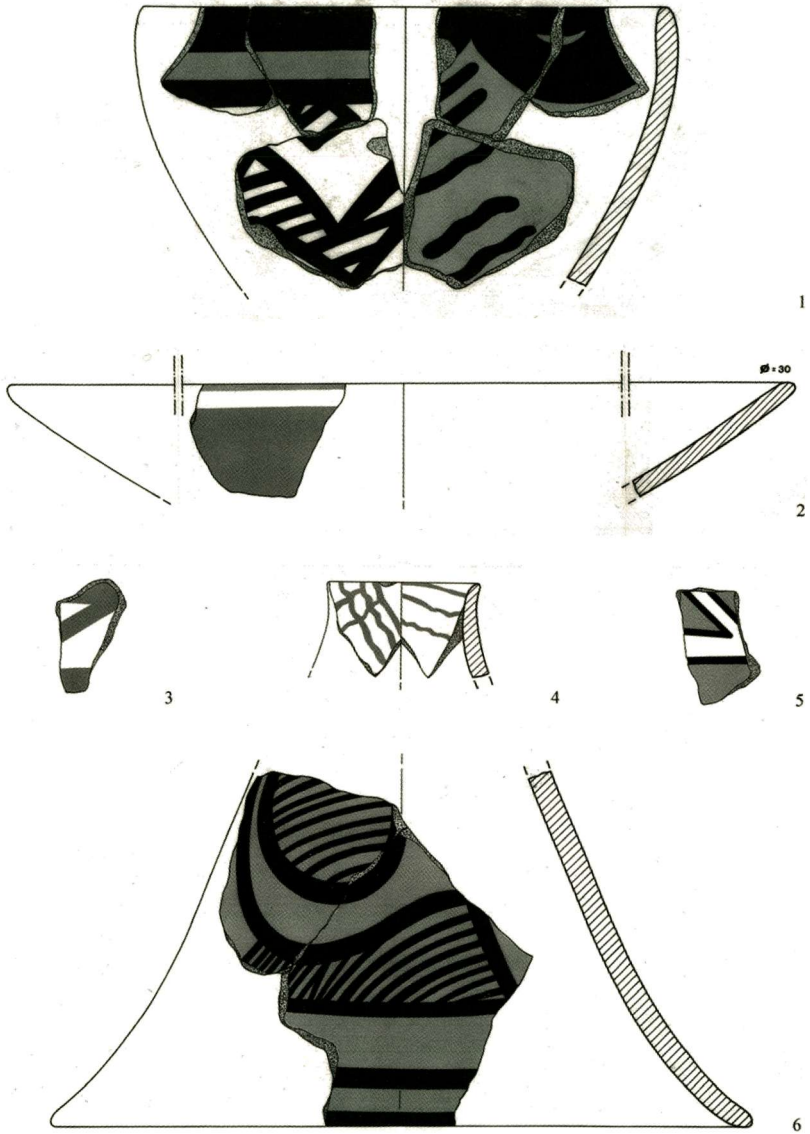
Πίνακας Π.2: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 4. Κλίμακα 1:2

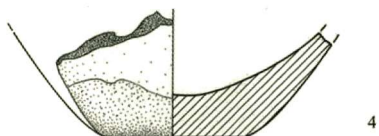
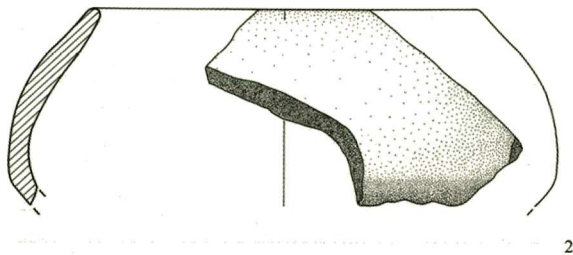
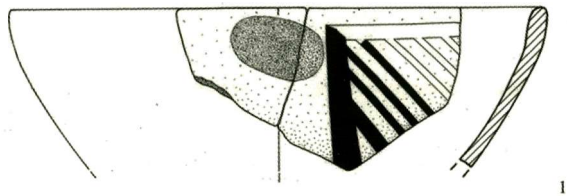
Πίνακας Π.3: 1.10-11. Μονόχρωμη, 2-9. Εγχάρακτη κεραμική. Στρώμα 4. Κλίμακα 1:2

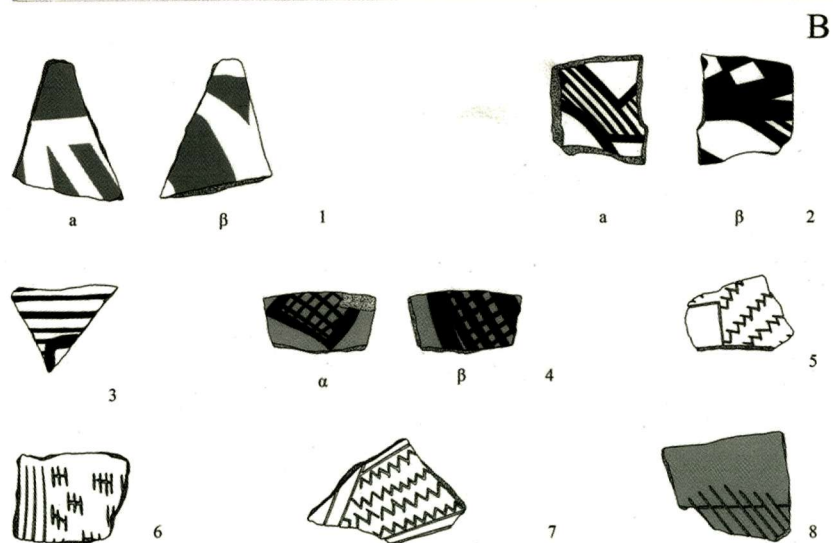
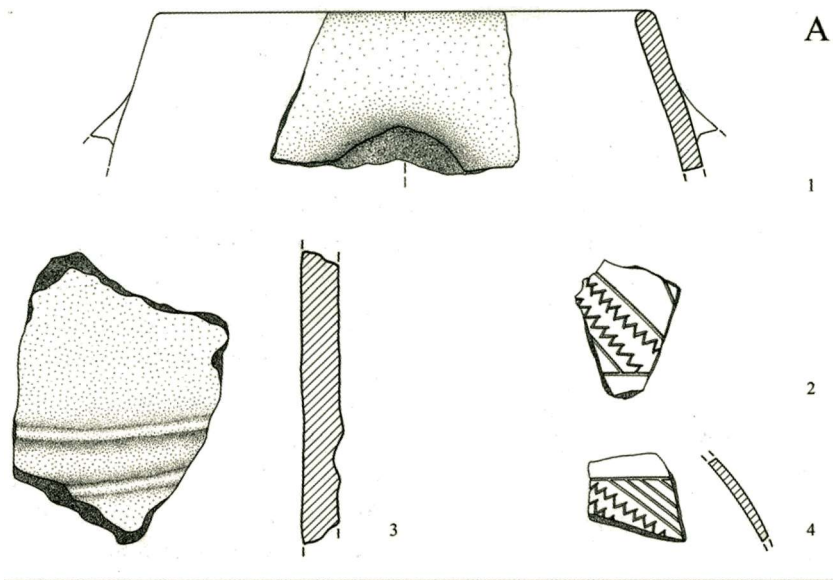
Πίνακας Π.4: 1.3.5. Γραπτή, 2.4.6. Μονόχρωμη κεραμική. Στρόμα (3)-4. Κλίμακα 1:2

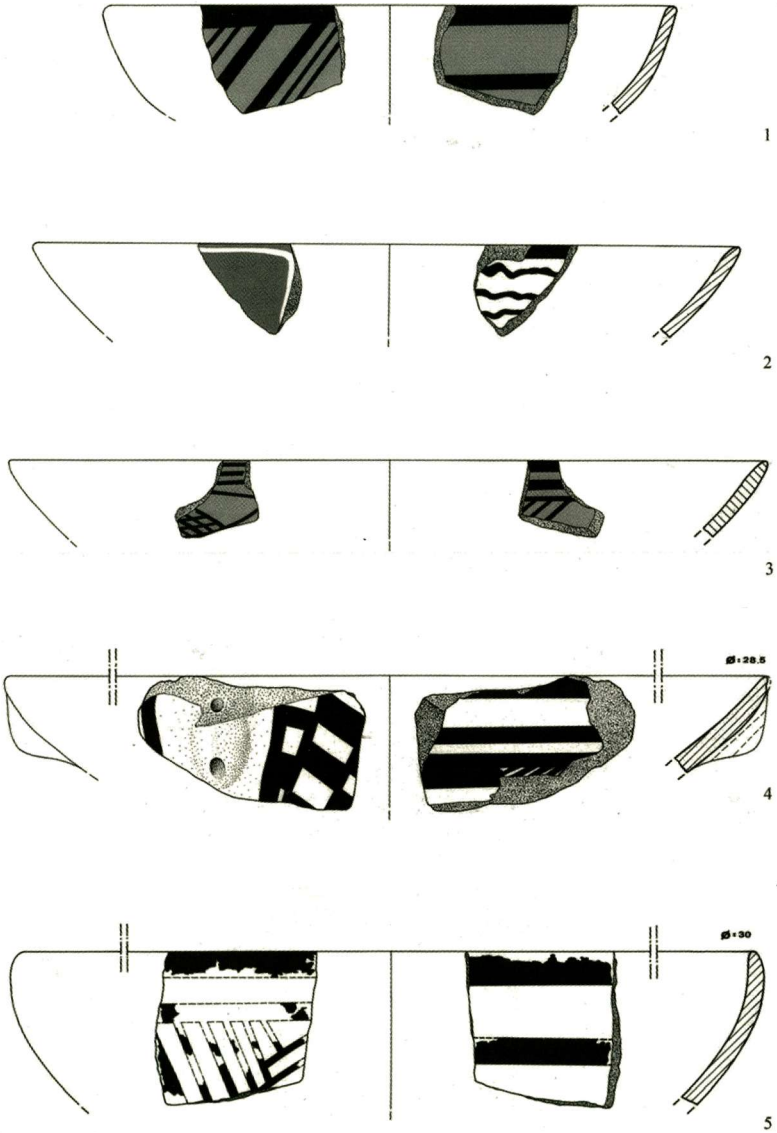
Πίνακας II.5: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα (3)-4. Κλίμακα 1:2

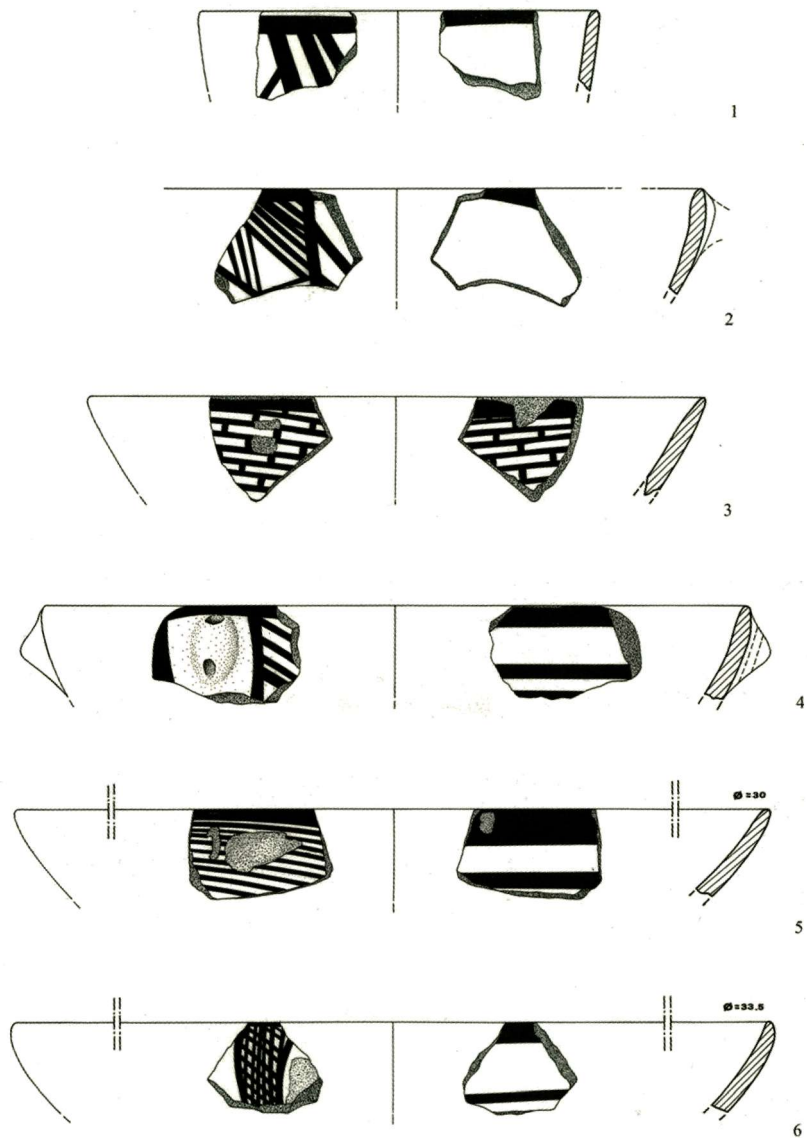
Πίνακας II.6: 1. Γραπτή, 2-3. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 3-(4). Κλίμακα 1:2

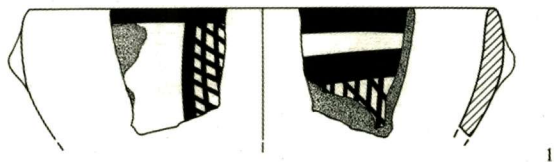
Πίνακας Π.7: Α: Στρόμα 3-(4). Κεραμική Μονόχρωμη, με εγχάρακτη και με ανάγλυφη διακόσμηση. Κλίμακα 1:2. Β: Στρόμα 3. Γραπτή και εγχάρακτη κεραμική. Κλίμακα 1:2

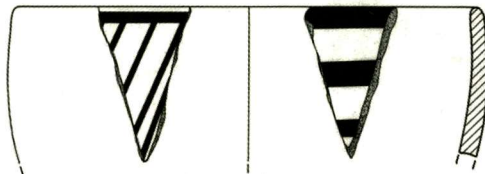
Πίνακας Π.8: 1-5. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

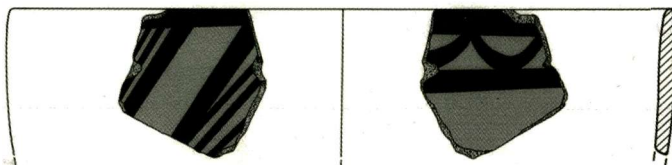
Πίνακας Π.9: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

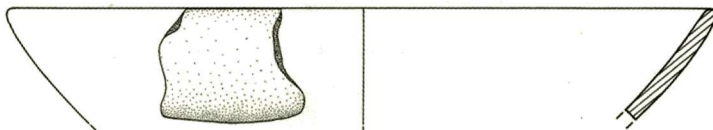
1

2

3

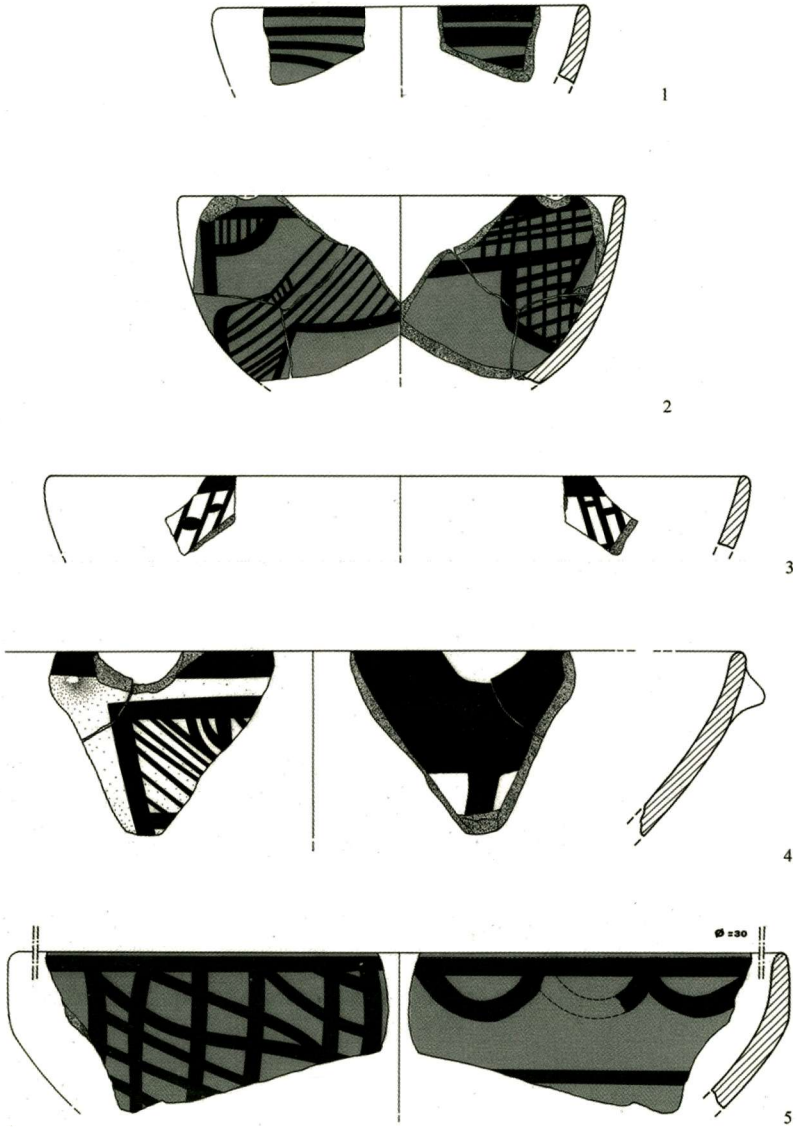

4

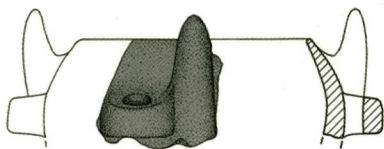

5

Πίνακας Π.10: 1-3.5. Γραπτή, 4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

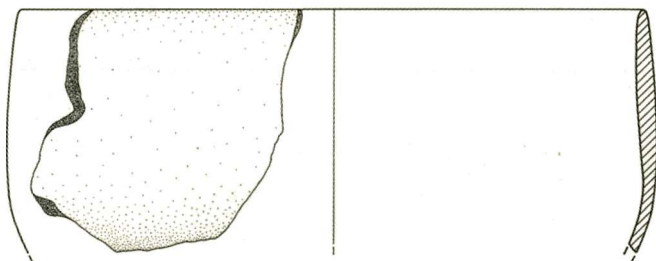
Πίνακας Π.11: 1-5. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

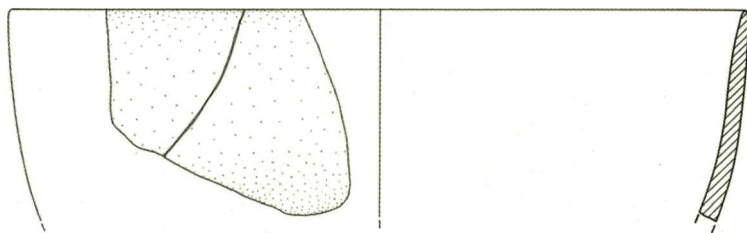
1

2

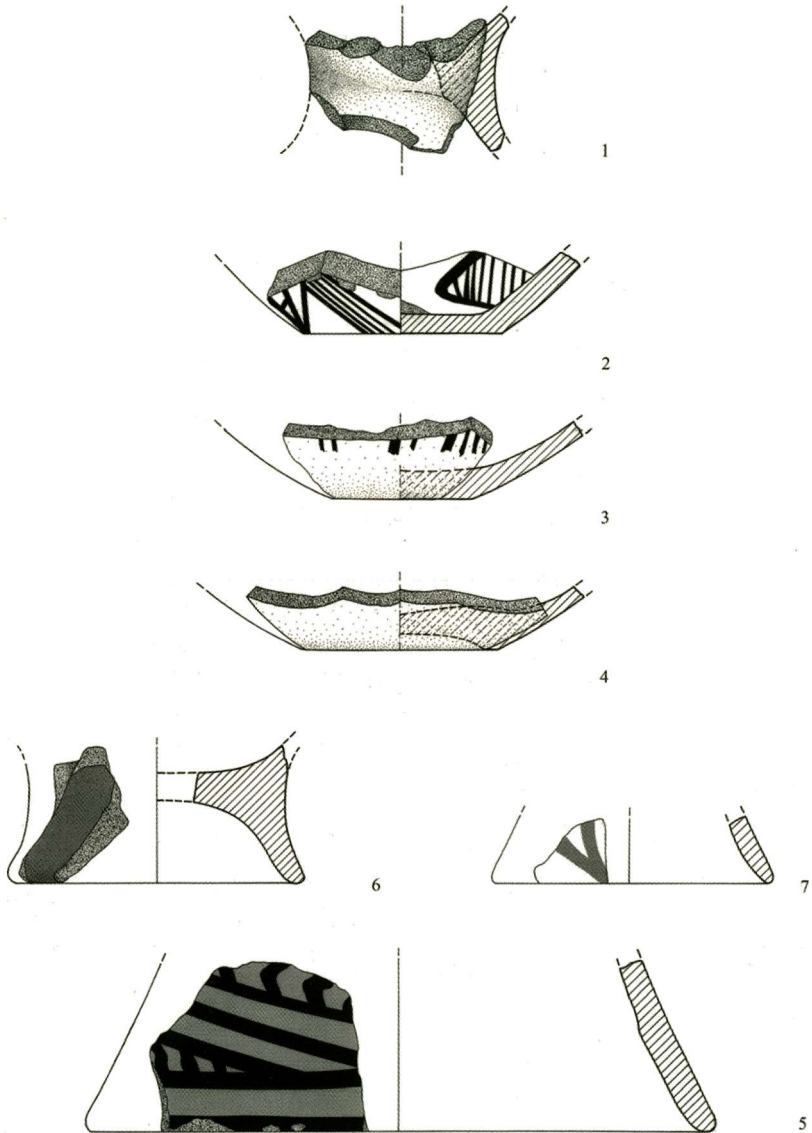

3

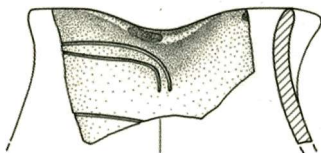

4

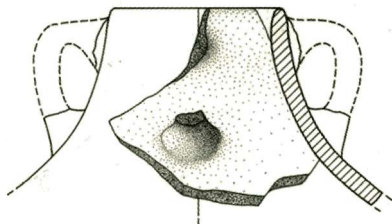
Πίνακας II.12: 1.3-4. Μονόχρωμη, 2. Γραπτή κεραμική. Στρόμα 3. Κλίμακα 1:2

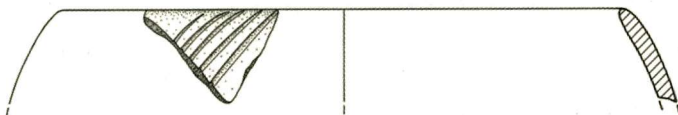
Πίνακας Π.13: 1.4-5. Μονόχρωμη, 2-3.6-7. Γραπτή κεραμική. Στρόμα 3. Κλίμακα 1:2

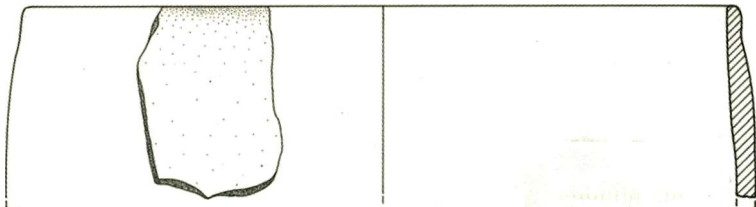
1

2

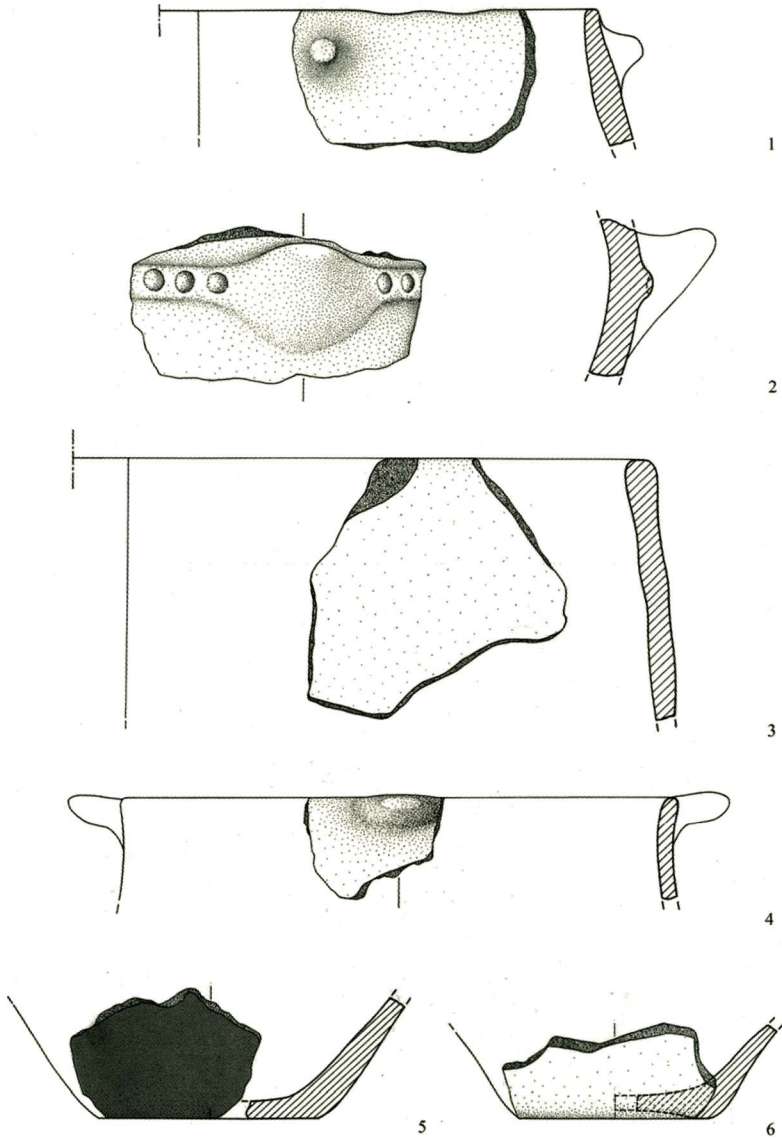

3

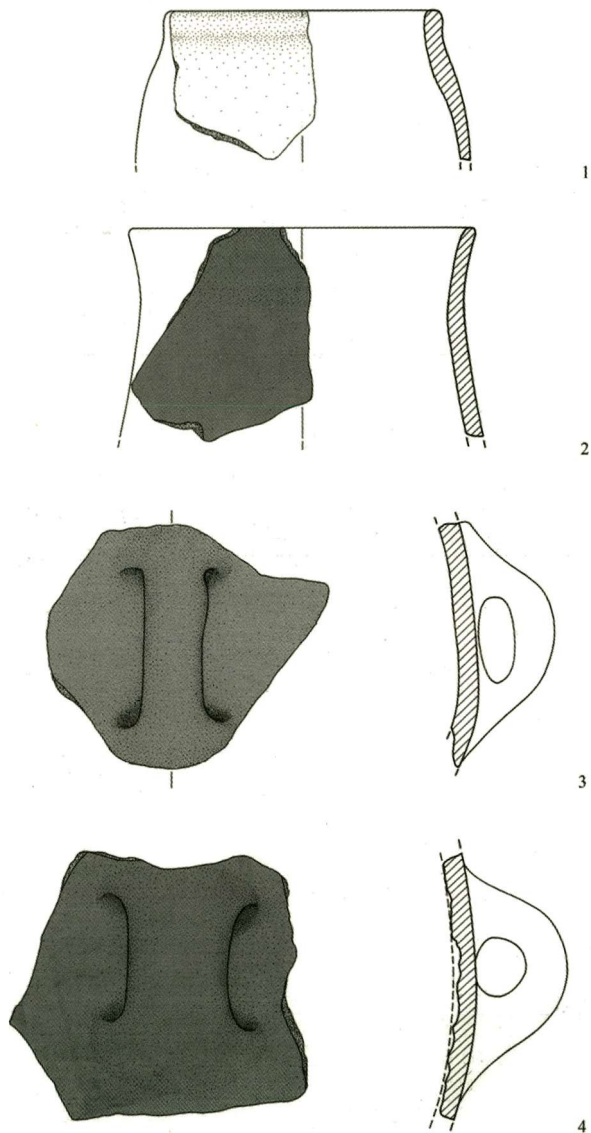

4

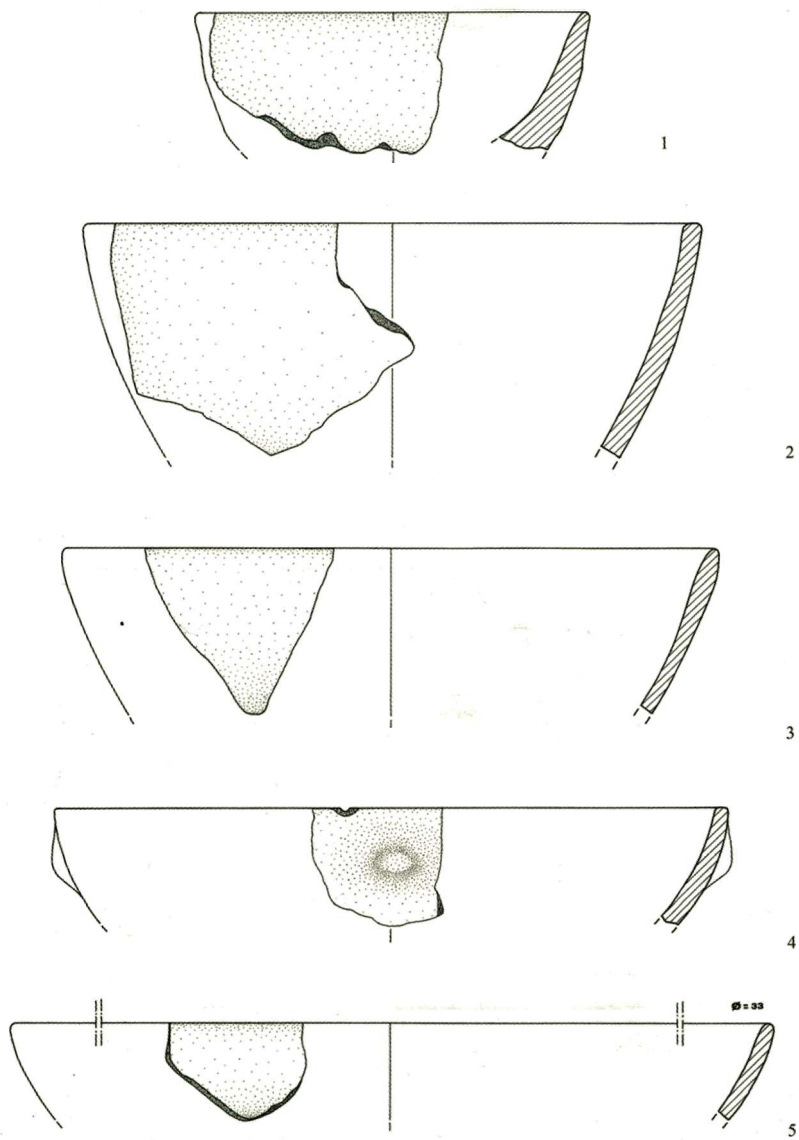
Πίνακας II.14: 1.3. αυλακωτή, 2.4. Μονόχρωμη κεραμική, Στρόμα 3. Κλίμακα 1:2

Πίνακας Π.15: 1.3-6. Μονόχρωμη κεραμική, 2. Με ανάγλυφη διακόσμηση. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

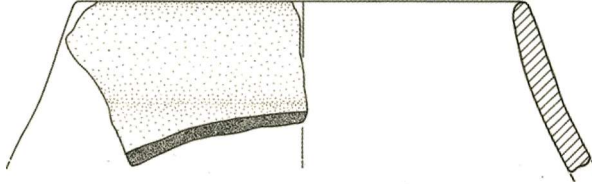
Πίνακας Π.16: 1-4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

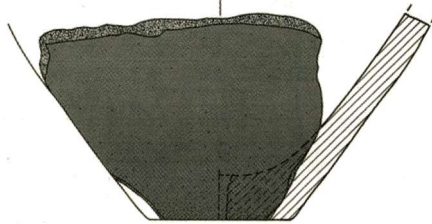
Πίνακας II.17: 1-5. Μονόχρωμη κεραμική, Στρώμα 2. Κλίμακα 1:2

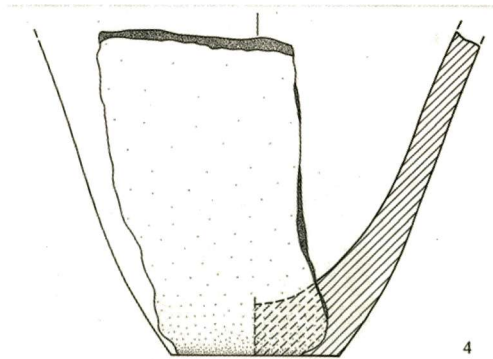
1

2

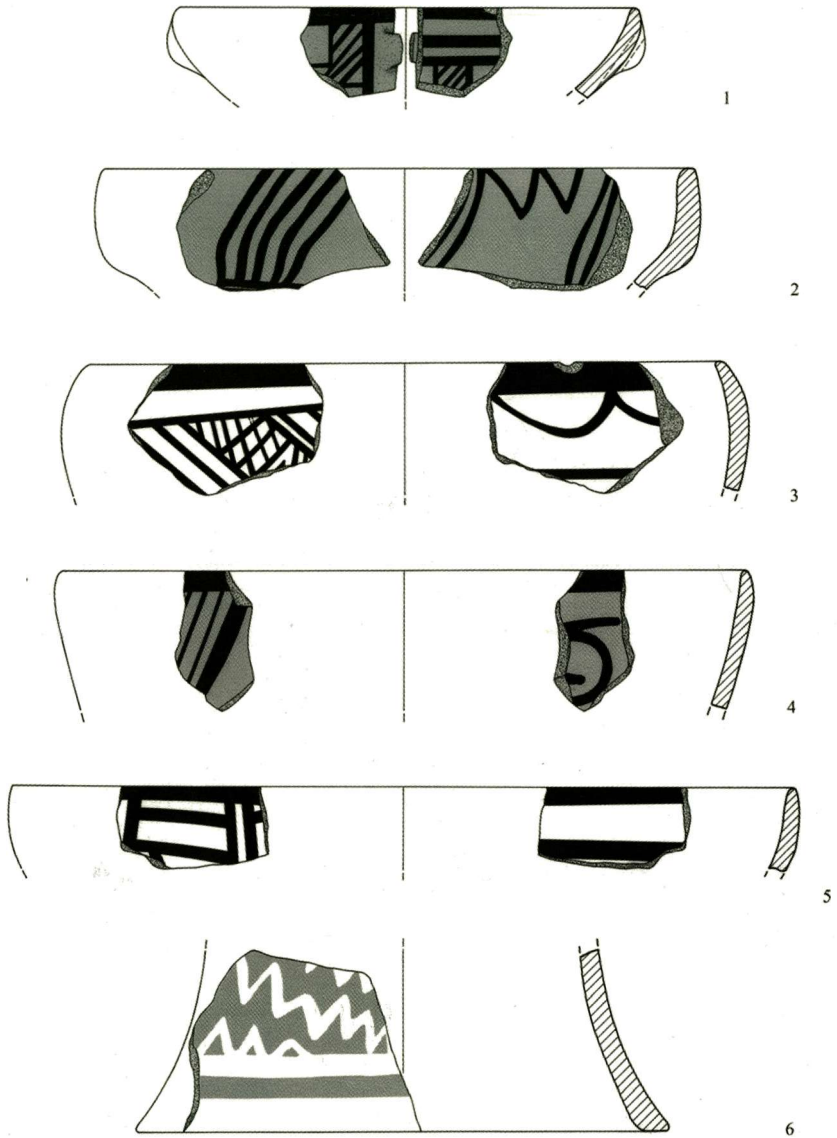

3

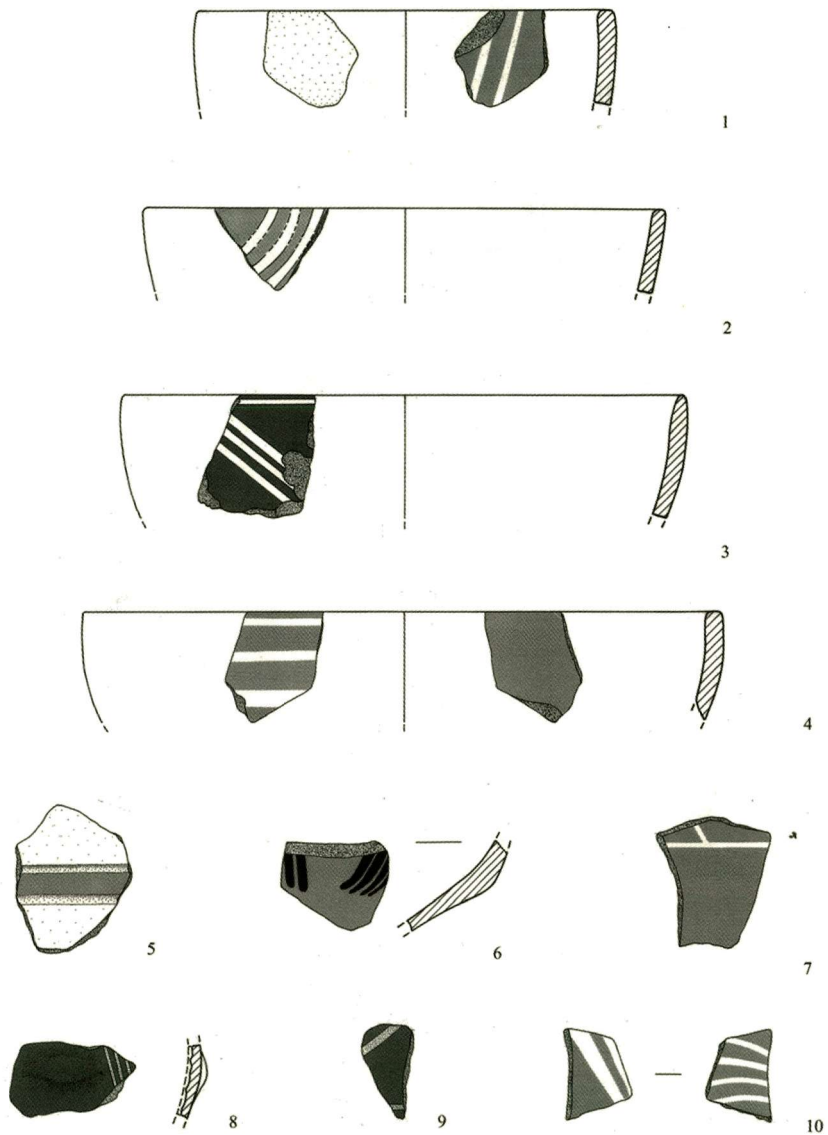

4

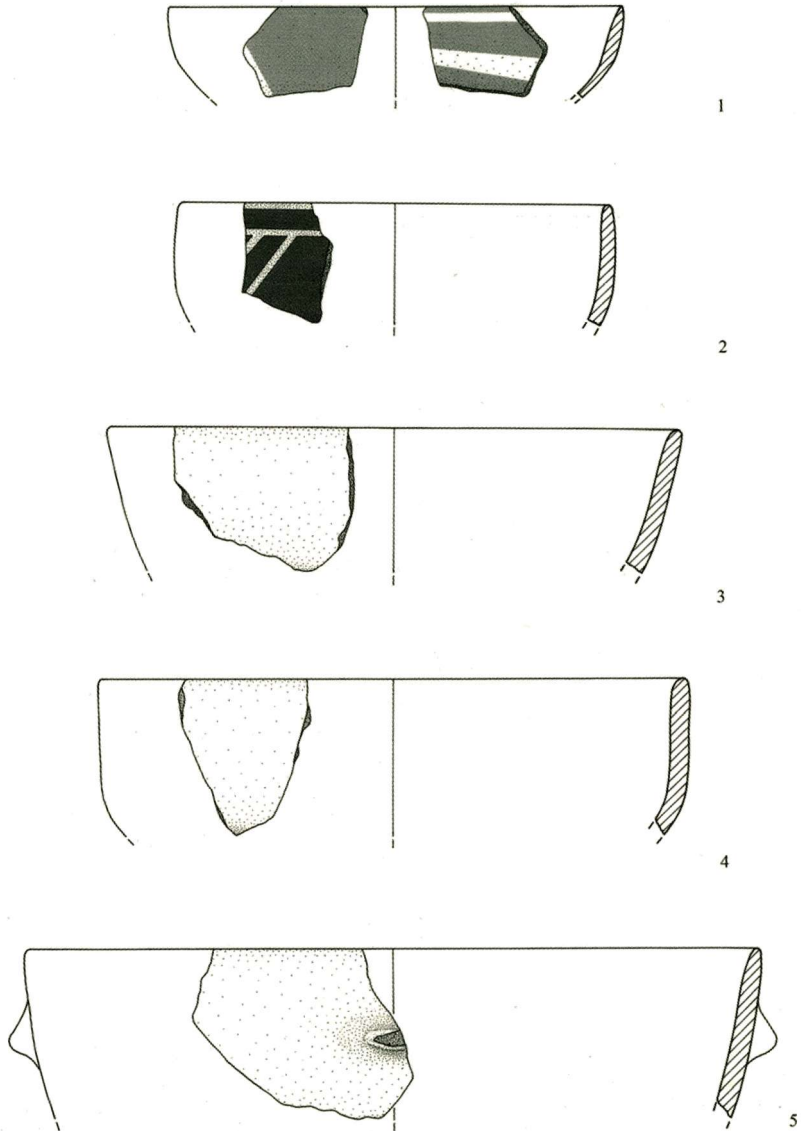
Πίνακας Π.20: 1-4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρόμα 2. Κλίμακα 1:2

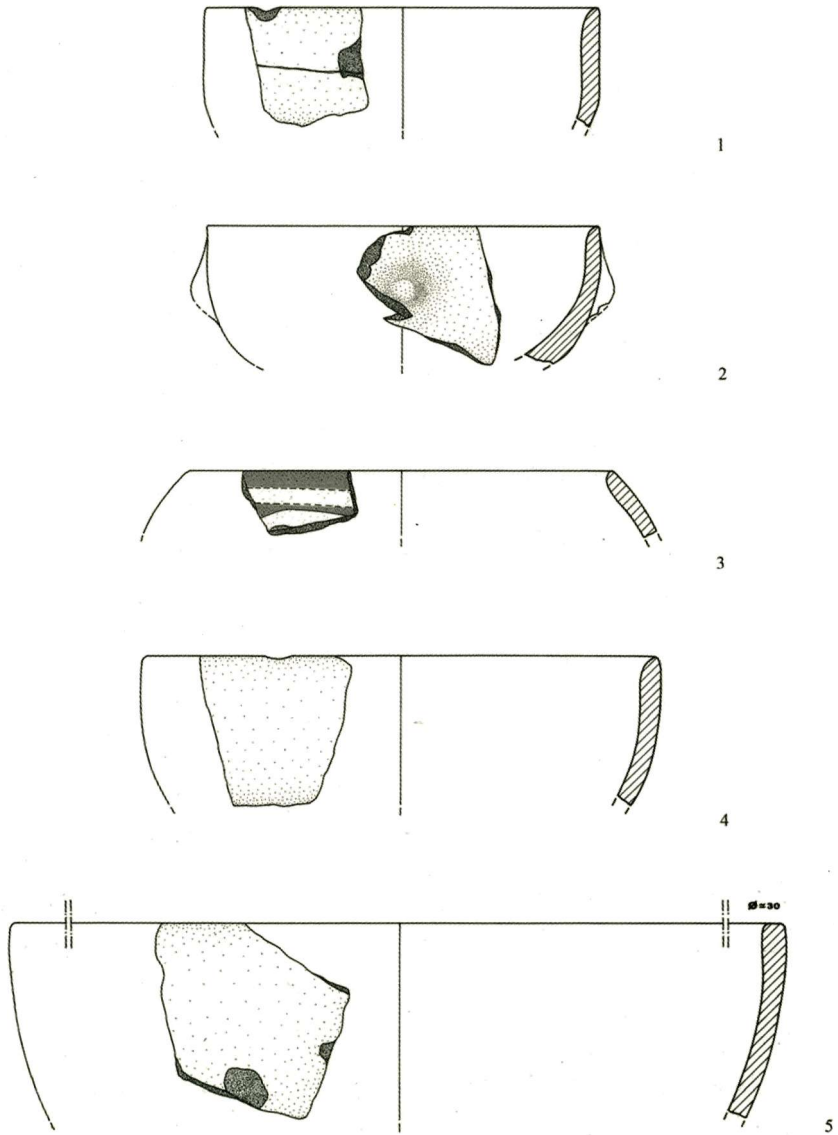
Πίνακας II.21: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 1-2. Κλίμακα 1:2

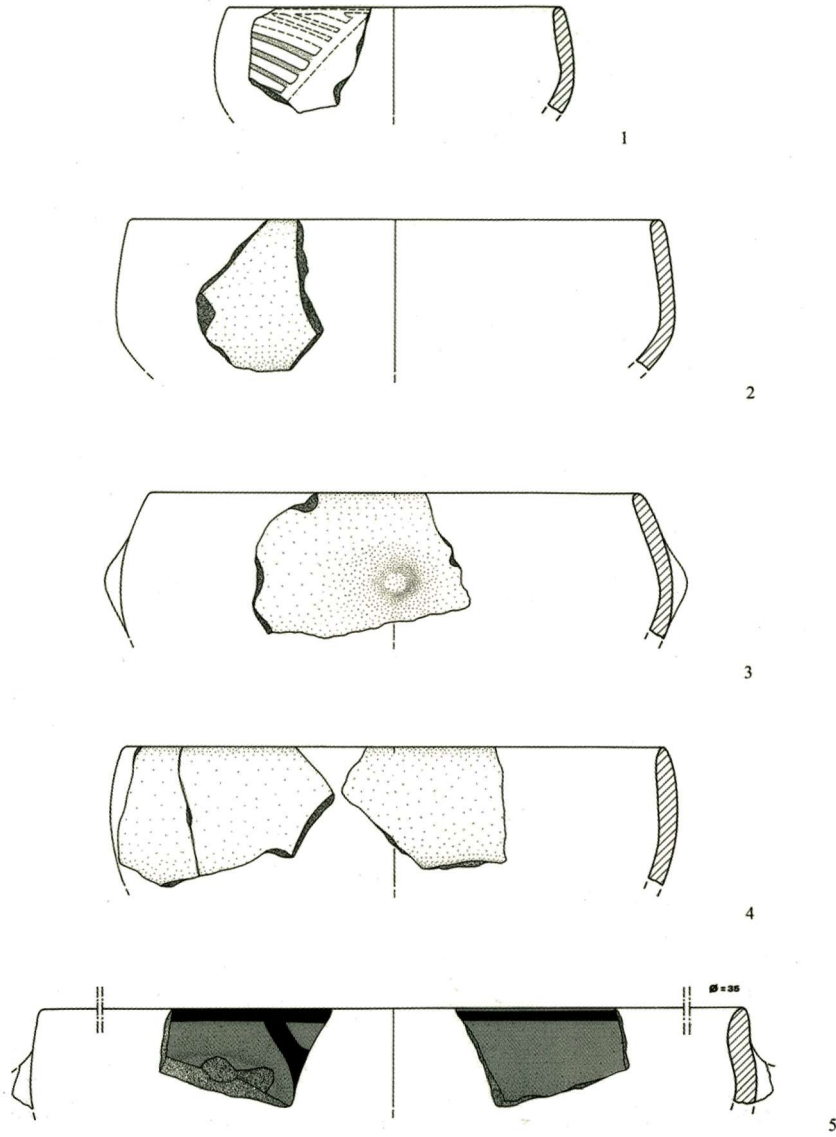
Πίνακας Π.22: 1-10. Γραπτή κεραμική. Στρόμα 1. Κλίμακα 1:2

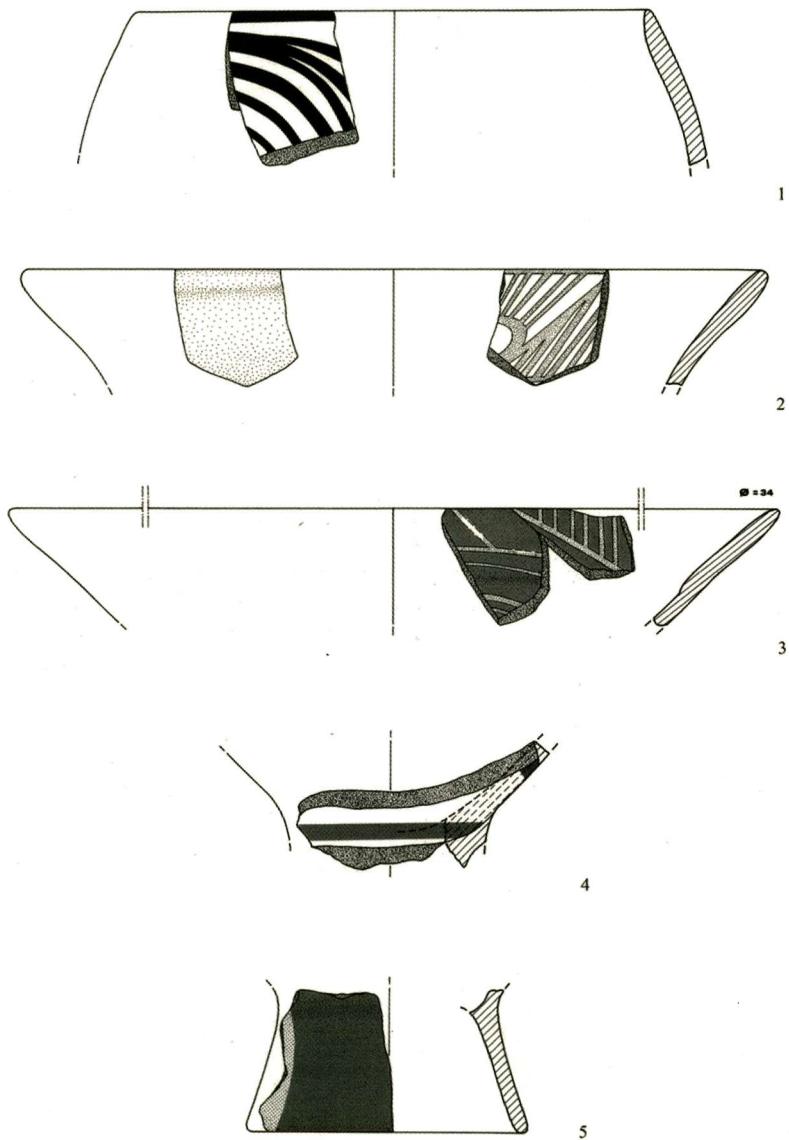
Πίνακας II.23: 1-2. Γραπτή, 3-5. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

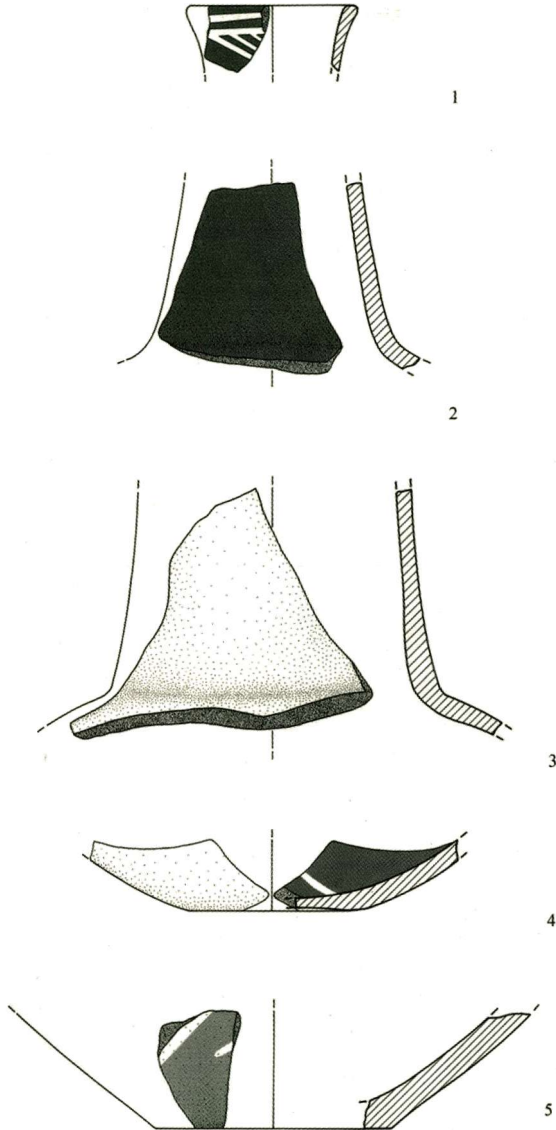
Πίνακας Π.24: 1-2-4-5. Μονόχρωμη, 3. Γραπτή κεραμική. Στρόμα 1. Κλίμακα 1:2

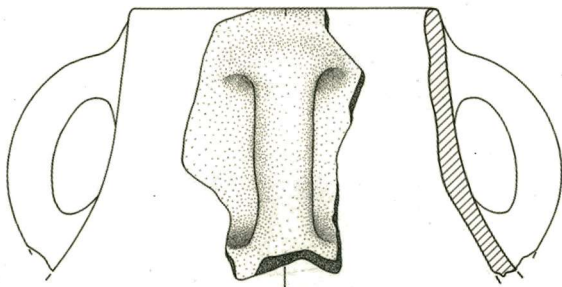
Πίνακας II.25: 1.5. Γραπτή, 2-4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρόμα 1. Κλίμακα 1:2

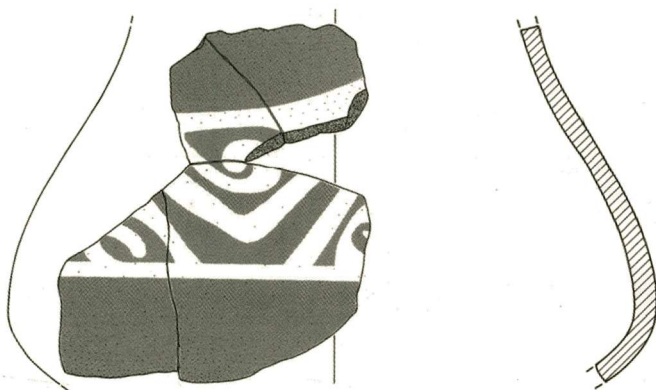
Πίνακας II.26: 1-5. Γραπτή κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

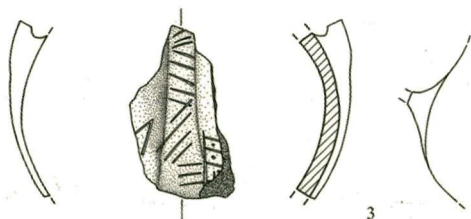
Πίνακας Π.27: 1.4-5. Γραπτή, 2-3. Μονόχρωμη κεραμική. Στρόμα 1. Κλίμακα 1:2

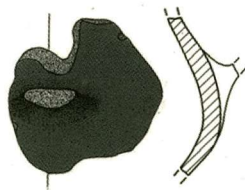
1

2

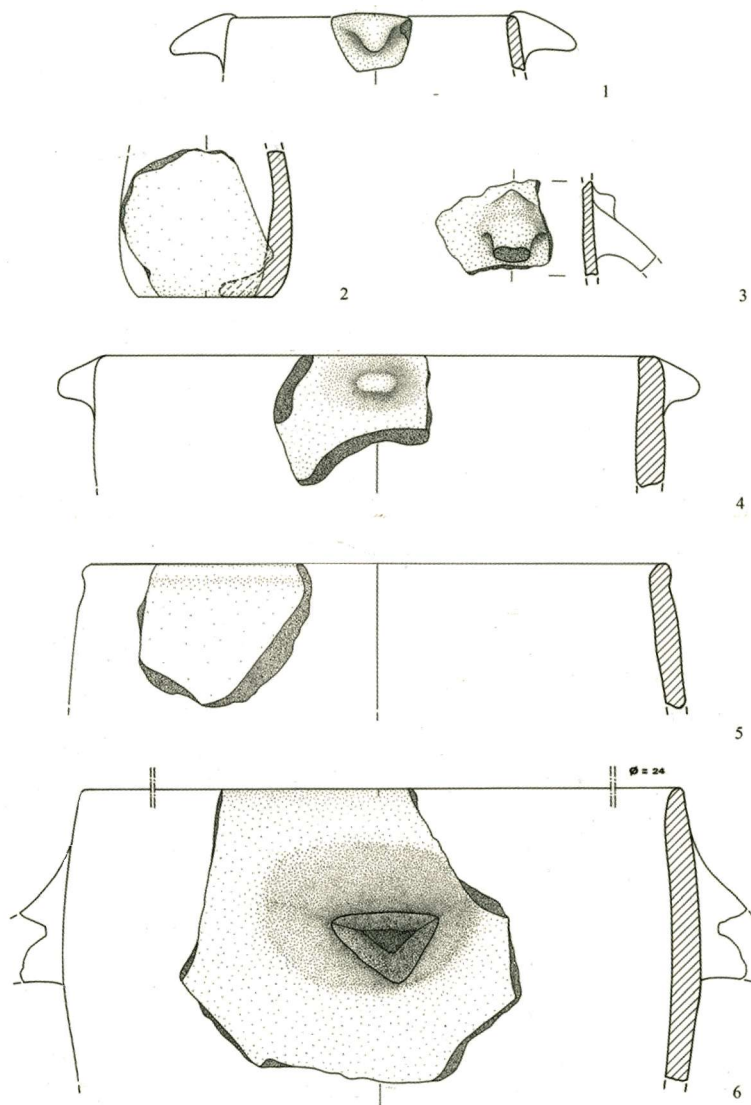

3

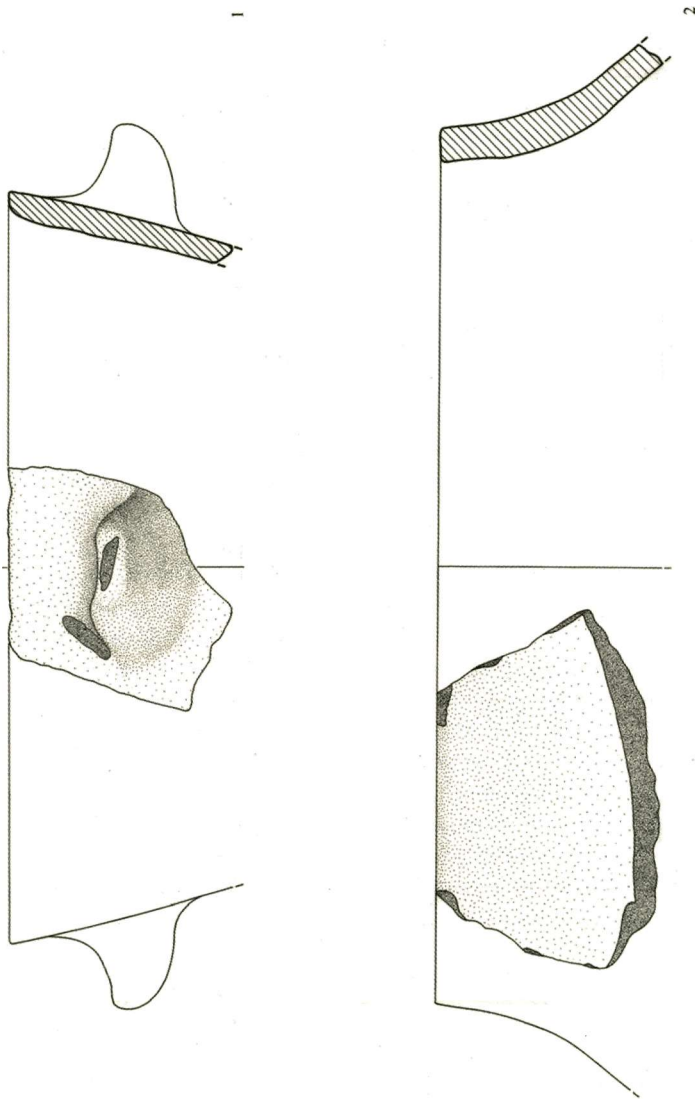

4

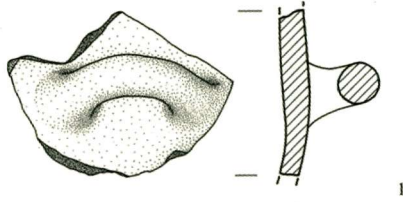
Πίνακας II.28: 1.4. Μονόχρωμη, 2. Γραπτή, 3. Εγχάρακτη κεραμική. Στρόμα 1. Κλίμακα 1:2

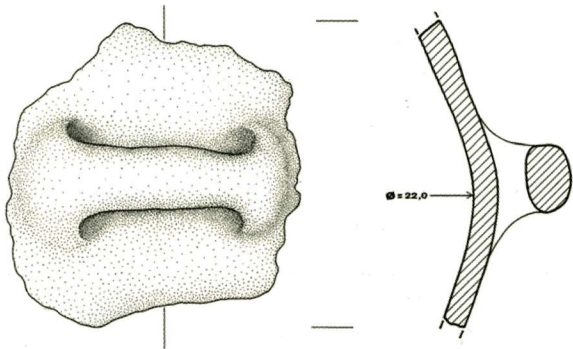
Πίνακας Π.29: 1-6. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

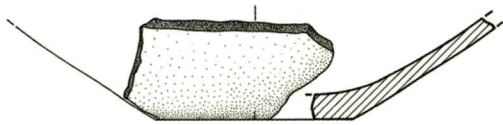
Πίνακας Π.30: 1-2. Μονόχρωμη κεραμική. Στρόμμα 1. Κλάμακα 1:2

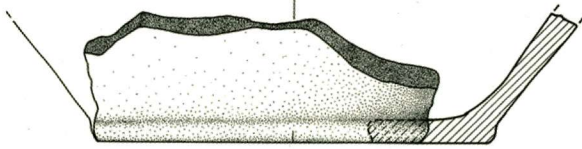
1

2

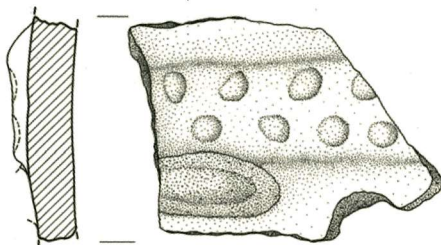

3

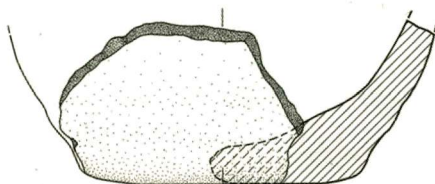

4

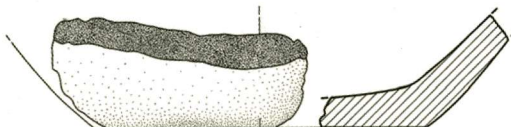
Πίνακας Π.31: 1-4. Μονόχρωμη κεραμική. Στρώμα 1. Κλίμακα 1:2

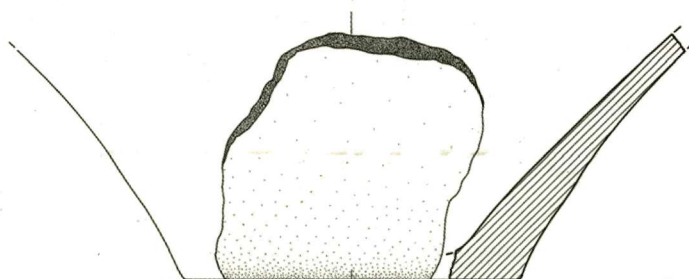
1

2

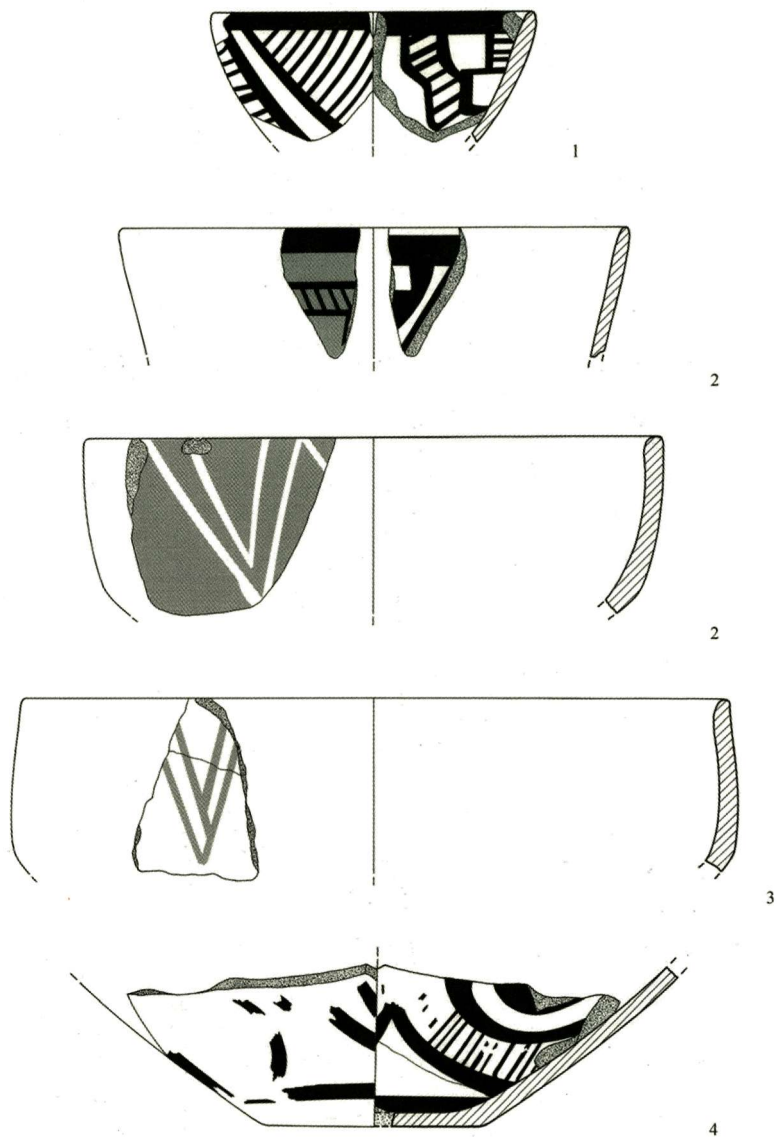

3

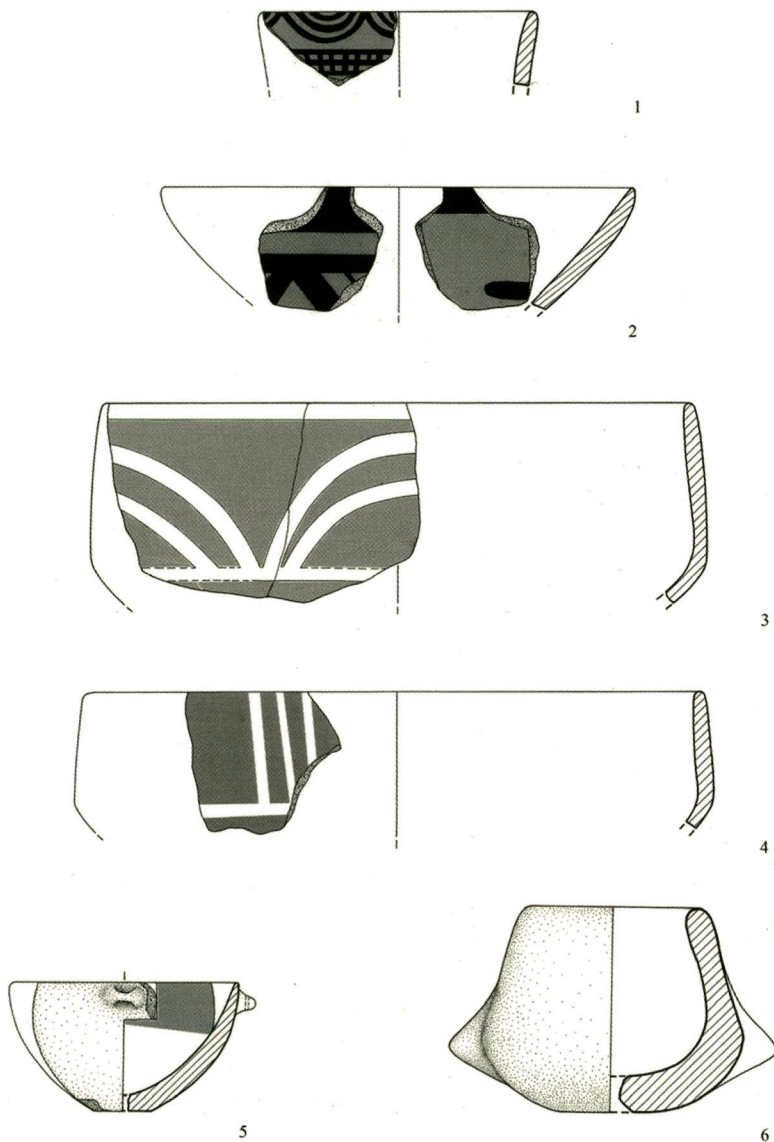

4

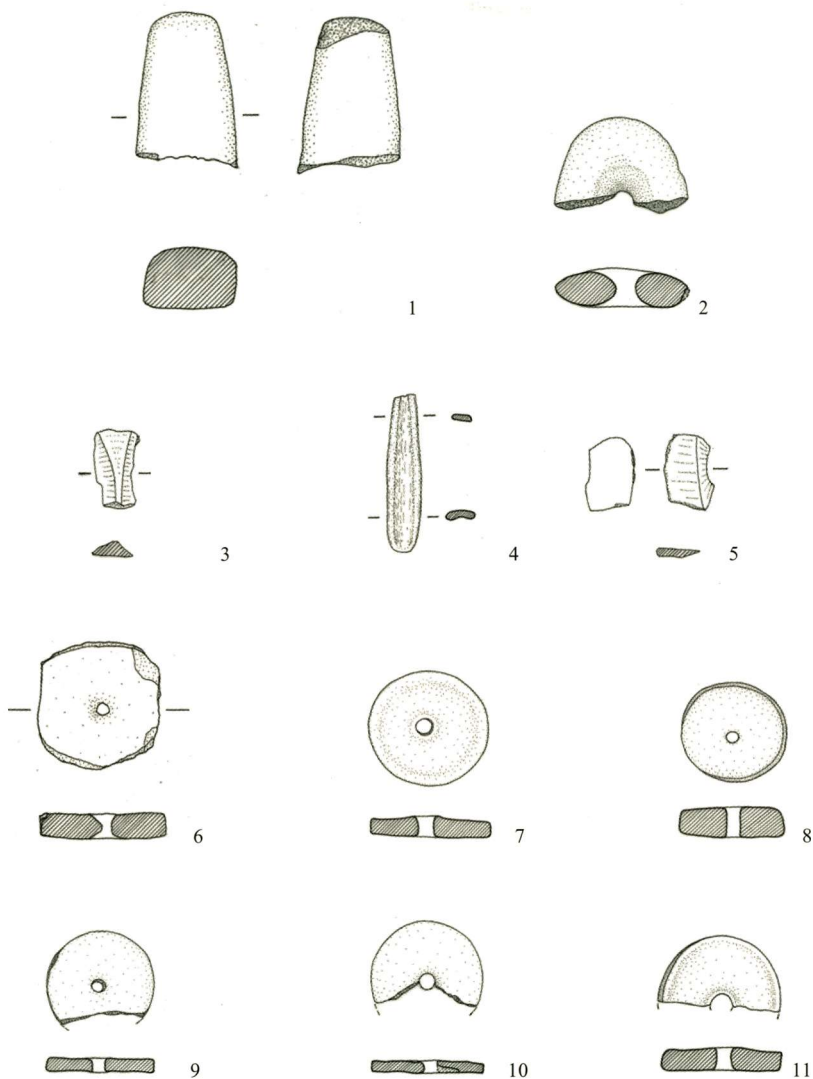
Πίνακας Π.32: 1. Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση, 2-4. Μονόχρωμη. Στρόμα 1. Κλίμακα 1:2.

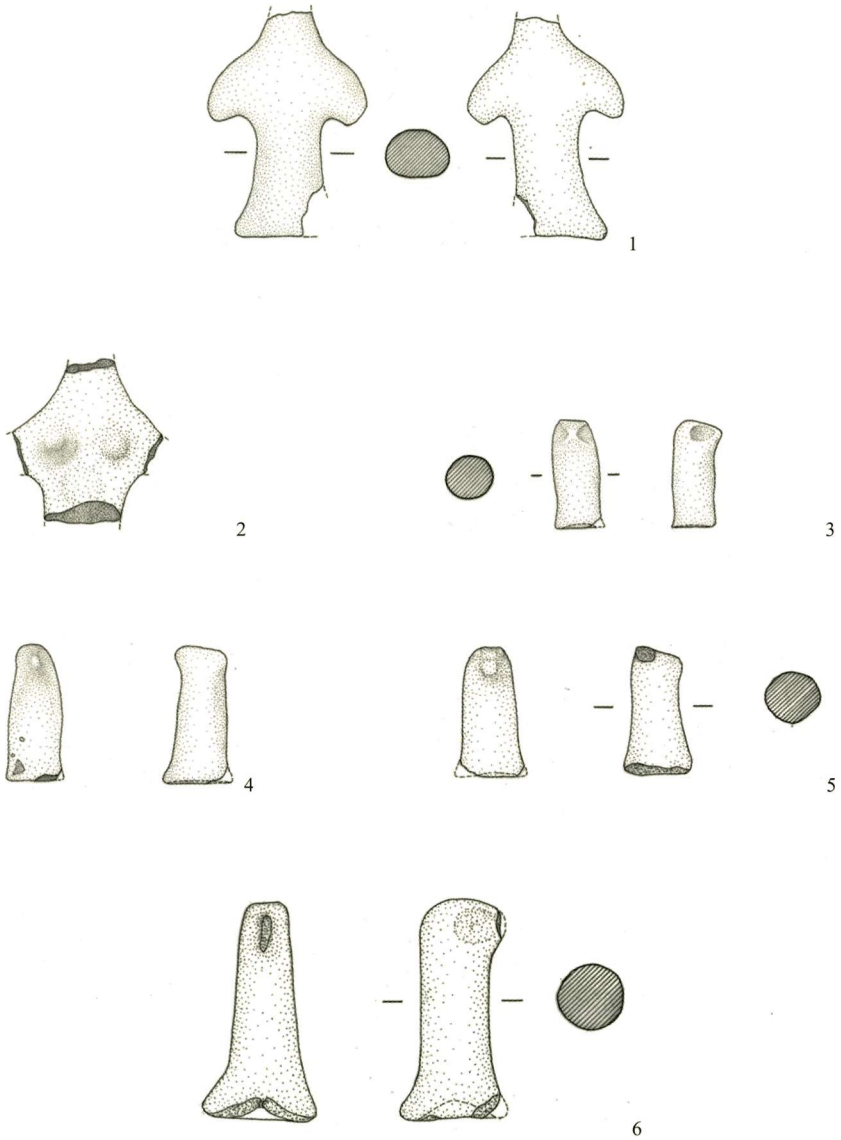
Πίνακας Π.33: 1-5. Γραπτή κεραμική. Αστροματοφράφητη. Κλίμακα 1:2

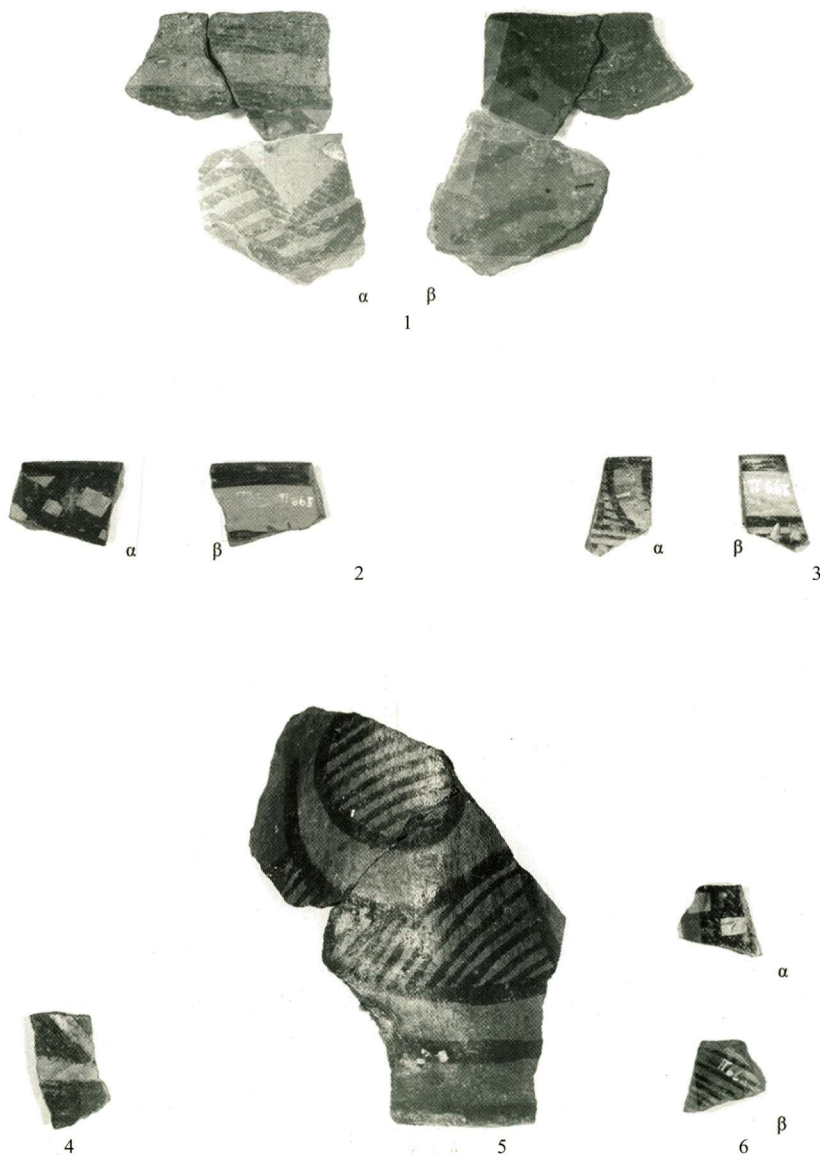
Πίνακας Π.34: 1-5. Γραπτή, 6. Μονόχρωμη κεραμική. Αστροματοφράφητη. Κλίμακα 1:2

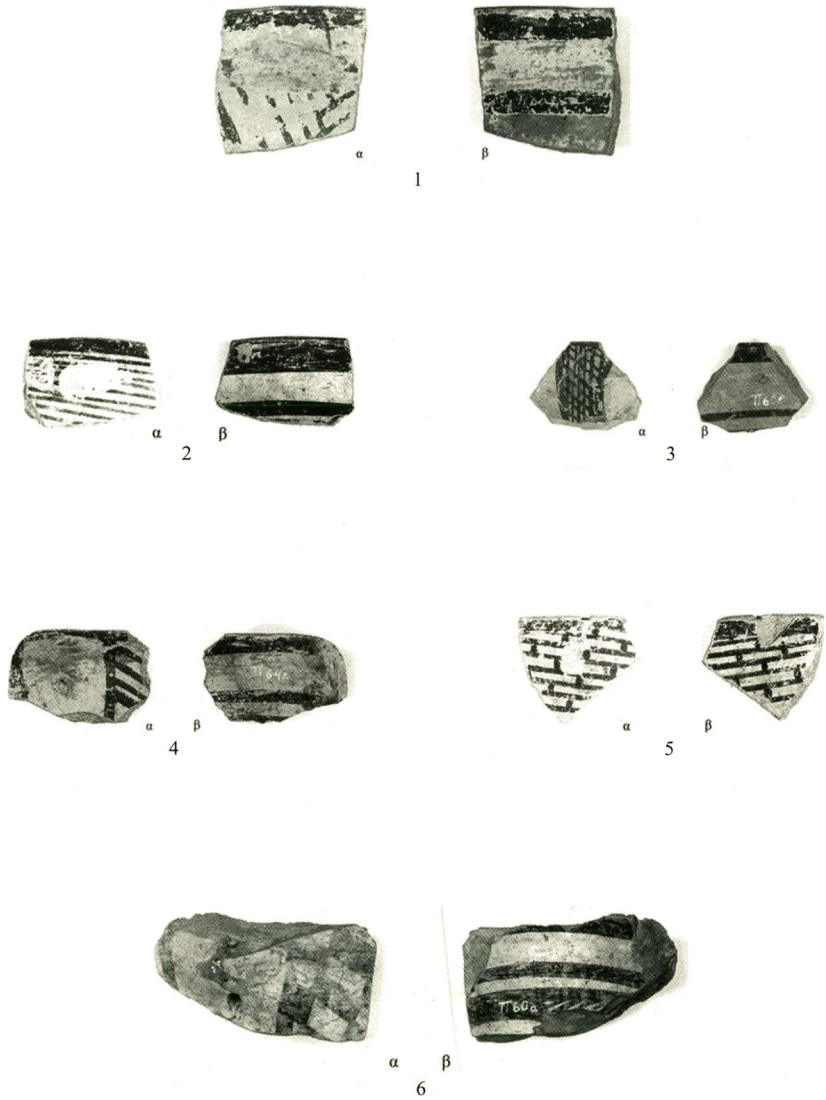
Πίνακας Π.35: 1.3.5. Λίθινα, 2.6-11. Πήλινα, 4. Οστέινα αντικείμενα. Στρόμα 4: 1. Στρόμα 3: 2.4.6-11. Στρόμα 1-2: 3. Κλίμακα 1:2

Πίνακας Π.36: 1-7. Πήλινα ειδώλια. Στρώμα 3: 1. Αστροματογράφητα: 2-7. Κλίμακα 1:2

Πίνακας Π.Α: 1-6. Γραπτή κεραμική. Στρώμα (3)-4: 1.4-5. Στρώμα 4: 2-3.6. Κλίμακα 1:2

Πίνακας Π.Β: 1-5. Γραπτή κεραμική, Στρώμα 3. Κλίμακα 1:2

1

2

α

β

3

α.

β

4

5

6

7

8

Πίνακας Π.Γ: Γραπτή και εγχάρακτη κεραμική. Στρώμα 3: 1-5. Στρώμα 2:8. Κλίμακα 1:2

1

2

3

4

5

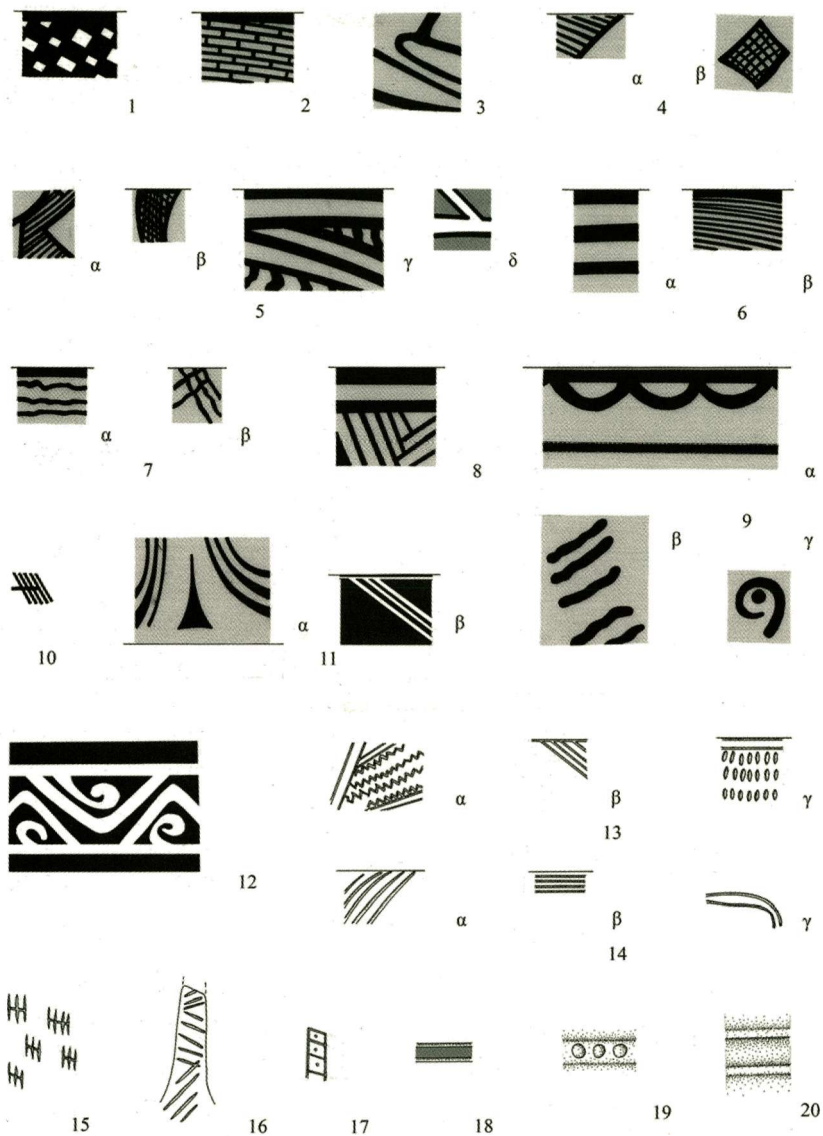

6

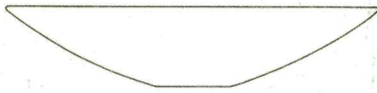

7

Πίνακας Π.Δ: Γραπτή και εγχάρακτη κεραμική. Στρώμα 1-2: 2. Στρώμα 1: 1.3-7. Κλίμακα 1:2

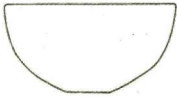
Πίνακας Π.Ε: Θέματα διακόσμησης: 1-12. Γραπτά. 13-20. Εγχάρακτα και ανάγλυφα. Χωρίς κλίμακα.

Φ1

Φ2

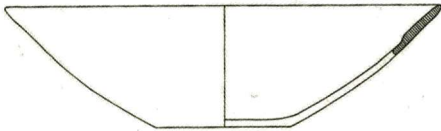
Φ3

Φ4

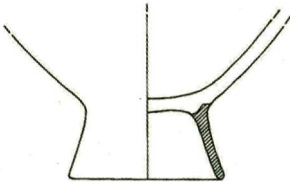
Φ5

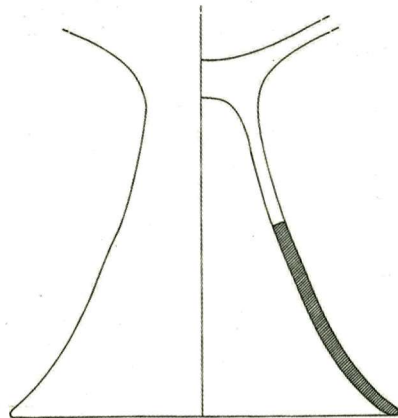
Φ6

Φ7

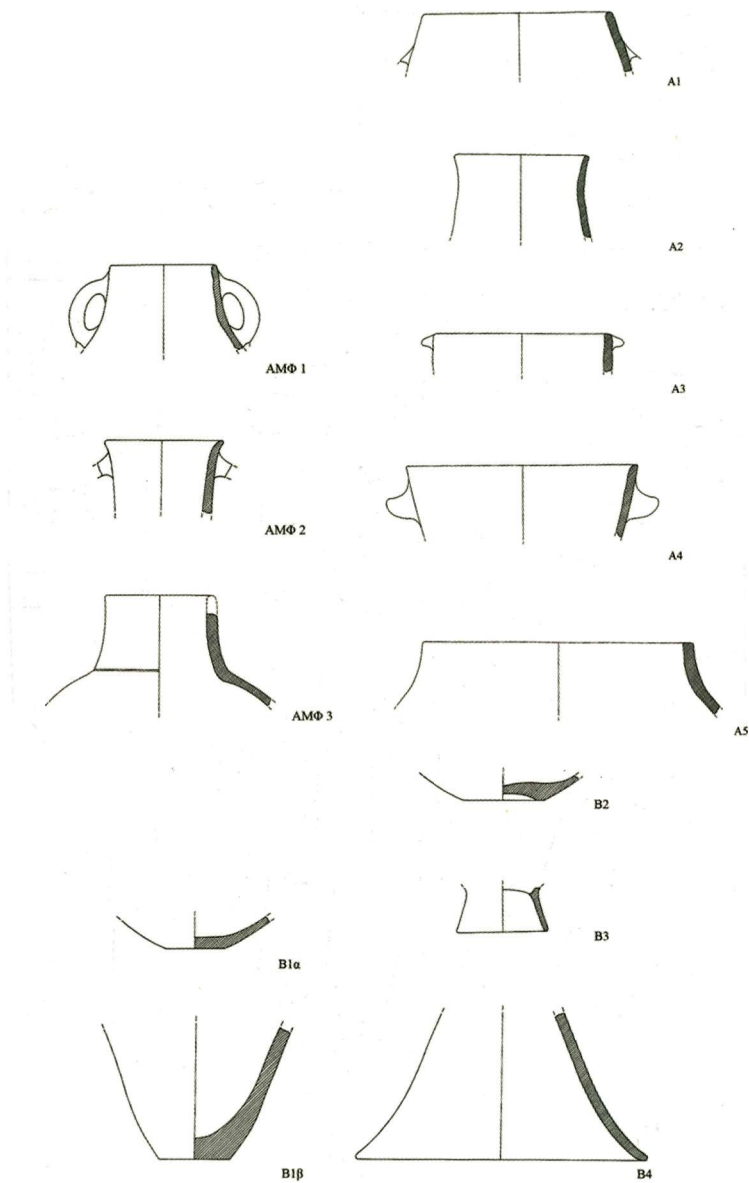

ΚΡΠ 1

ΚΡΠ 2

Πίνακας Π.ΣΤ: Σχηματολόγιο αγγείων. Φ1-7. Φιάλες. ΚΡΠ 1-2. Καρποδόχες. Χωρίς κλίμακα.

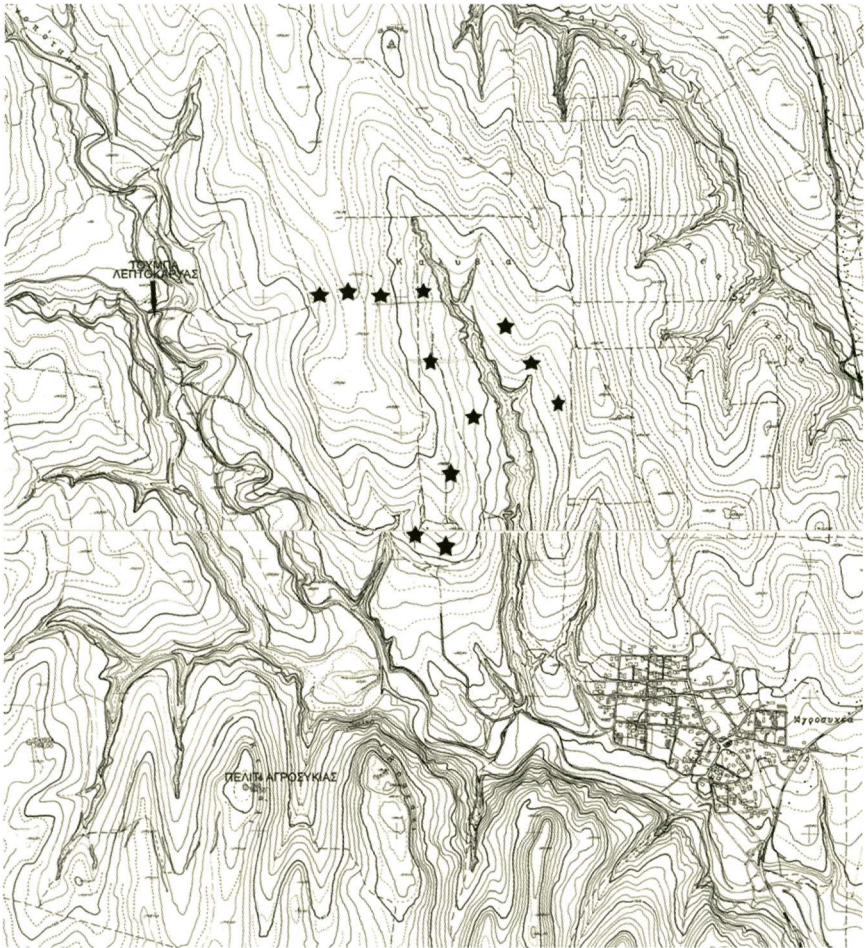
Πίνακας Π.Ζ: Σχηματολόγιο αγγείων. ΑΜΦ1-3. Αμφορείς. Α1-5. Αγγεία χρηστικά. Β1-4. Βάσεις. Χωρίς κλίμακα.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

**Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ
ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ**

Αναστασία Χρυσοστόμου

Εικ. III.1: Οι αστερίσκοι δηλώνουν την περιοχή του νεκροταφείου στη θέση «Αμπέλια» μεταξύ Αγροσκιάς και Λεπτοκαρδάς.

A. ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Ο λόφος «Πελίτι» της Αγροσυκιάς με τις ολιγοήμερες έρευνες των ετών 1984-85¹, 1992 και 1999 (Χρυσοστόμου Π. 1984, 250, ο ίδιος 1990, 215) αποδείχθηκε ότι διαθέτει μακρά ιστορία, αφού κατοικείται από τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο έως και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια². Δυστυχώς, η εκπροσώπηση της κάθε ιστορικής περιόδου δεν γίνεται ισοδύναμα, εξαιτίας της περιορισμένης έρευνας. Στις ολιγάριθμες και μικρής έκτασης ανασκαφικές τομές στον οικισμό η στρωματογραφία είναι σε πολλά μέρη διαταραγμένη και επιτρέπει μόνο τη διαπίστωση της συνεχούς κατοίκησης. Από τη μελέτη της κεραμικής της τομής Α (διαστάσεων 3Χ3 μ.) στο κέντρο του οικισμού (βλ. Μέρος Ι, σ. 23, εικ. Ι.4) διαπιστώθηκε η ύπαρξη οστράκων των γεωμετρικών και των μεταγεωμετρικών χρόνων. Τα όστρακα στους πίνακες ΙΙΙ.1 και ΙΙΙ.2 παρουσιάζονται από τα ανώτερα στα κατώτερα στρώματα, που όμως περιείχαν και ευρήματα νεότερων περιόδων. Τα όστρακα ανήκουν στην τοπική γεωμετρική παραγωγή (πίν. ΙΙΙ.1,1 επάνω, πίν. ΙΙΙ.2,1 αριστ.), αλλά επίσης σχετίζονται με την ασημίζουσα ή χρυσίζουσα κεραμική, γνωστή από πολλές θέσεις της Μακεδονίας (πίν. ΙΙΙ.1.2-4)³. Το γραπτό όστρακο του πίνακα ΙΙΙ.2,1 δεξιά είναι παρόμοιο με το όστρακο αρ. 49 του French από την τούμπα Κουφάλια Α (French 1967, 60). Οι λαβές των πινάκων ΙΙΙ.1,5 αριστερά και ΙΙΙ.2,3 προέρχονται από οπισθότιμτες πρόχους της κατηγορίας των matt painted D, που παρουσιάζεται με πλούσια εκπροσώπηση και στο Αρχοντικό Γιαννιτών. Μαζί τους συνήθως βρίσκονται και τα φιαλόσχημα με ταινωτές ή κυλινδρικές λαβές (πίν. ΙΙΙ.2,2 επάνω σειρά).

Τα γραπτά με μαύρες ταινίες όστρακα (πίν. ΙΙΙ.1,5 κάτω, πίν. ΙΙΙ.2,2 κάτω) που ξεχωρίζουν με την ποιότητά τους, πιθανότατα είναι παραδείγματα αττικών αγγείων της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου. Όστρακα με αυλακώσεις στο χείλος και στη βάση του λαιμού προέρχονται από οπισθότιμτες πρόχους⁴. Το χείλος φιαλόσχημου στον πίνακα ΙΙΙ.2,4 πρέπει να θεωρηθεί κατάλοιπο της αυλακοτής κεραμικής⁵.

Από άλλα σημεία του οικισμού προέρχονται τα ευρήματα του πίνακα ΙΙΙ.2,5, που είναι ένα όστρακο γεωμετρικού σκύφου πιθανότατα εισηγμένου, καθώς και ένα μικρό χάλκινο πουλί που, αν και είναι φθαρμένο, εύκολα αναγνωρίζεται ότι ανήκει σε μια από τις κατηγορίες των

¹ Το ιστορικό της έρευνας αναφέρεται στο Μέρος Ι του παρόντος έργου.

² Ο οικισμός έχει και αυτός τη γνωστή από άλλους εικόνες της οχυρής θέσης στην άκρη ενός πρόβουνου, που αποκόπεται με ένα αυχένα από τα νότια, ενώ από τα βόρεια και τα δυτικά περιβάλλεται από τον Πλατανοπόταμο και ένα ακόμη ρέμα. Ο τύπος αυτός του οικισμού είναι γνωστός σε όλες τις χρονικές περιόδους. Για άλλα παραδείγματα οικισμών με αυτή την μορφή στην εποχή του Σιδήρου βλ. Χρυσοστόμου Αν. 1999, 262-263.

³ Το είδος αυτής της κεραμικής αναφέρεται για πρώτη φορά από τους Heurtley-Hutchinson 1926, 28, επίσης, από τους Μυλωνά και Robinson στην ανασκαφή της Ολύνθου, Mylonas 1933, 23, 50, πίν. 22 και Robinson 1950, 3, 42-52, πίν. 1-11. Είναι γνωστή από τον Καστανά (Hänsel 1979, 197), τη Θάσο (Bernard 1964, 77-146), καθώς επίσης από τις παλιότερες και νεότερες ανασκαφές στην Αγγιαλο (Σακελλαρίου 1965, 421, πίν. 471 και Τιβέριος, 1990, 322. Επίσης Τιβέριος 1991, 241, εικ. 6 για χρονολόγησή της στον 8^ο αι. π.Χ. και πιθανή καταγωγή της από την Αγγιαλο). Για την παρουσία της στο Αρχοντικό βλ. Χρυσοστόμου Αν. - Χρυσοστόμου Π. 1992, 171.

⁴ Όστρακα ανάλογα από την τούμπα Κουφάλια (French 1967, 60, αρ. 32 και 34).

⁵ Για την αυλακοτή κεραμική στη συνέχεια.

μακεδονικών χαλκών. Από το ειδώλιο (ύψ. 0,022 μ.) λείπουν το κεφάλι, η ουρά, μέρος του κρίκου ανάρτησης, ενώ στο κάτω μέρος δυο αποφύσεις αποδίδουν τα πόδια⁶.

⁶ Ο συγγενικός τύπος που παρουσιάζει ο Bouzek (Bouzek MB I, 16, εικ. 2,5) προέρχεται από τη Βαρδαρόφτσα και χρονολογείται λίγο μετά από το 600 π.Χ. Για τα μακεδονικά χαλκά βλ. ακόμη Bouzek MB II, Bouzek 1985, Bouzek 1988 και Μακεδονία 1982, 44.

B. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

1. Βόρειο Νεκροταφείο

Τα στοιχεία που υπάρχουν για τα νεκροταφεία του οικισμού στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στις παραδόσεις των αντικειμένων και είναι αποτέλεσμα μιας συνεχούς επαφής με τους κατοίκους των οικισμών Αγροσυκιάς και Λεπτοκαρυάς. Μολονότι πιστοποιούν μια αναπόφευκτη καταστροφή αρχαίων δεδομένη από τους εντατικούς σημερινούς τρόπους καλλιέργειας σε συνδυασμό με την ανυπαρξία ανασκαφικών ερευνών λόγω έλλειψης πιστώσεων, επιτρέπουν εκτός από τη διάσωση των ίδιων των αντικειμένων και τη συλλογή αρκετών αρχαιολογικών στοιχείων. Το πιο σημαντικό για την εποχή του Σιδήρου νεκροταφείο βρίσκεται στη θέση «Αμπέλια» (εικ. III.1). Βρίσκεται στα βόρεια του λόφου «Πελίτι» ή «Καστρί», από τον οποίο χωρίζεται με το ρέμα του Πλατανόταμου. Ο Παύλος Χρυσοστόμου είχε συνδέσει τη θέση με τον αντίστοιχο αρχαίο οικισμό της Λεπτοκαρυάς (Χρυσοστόμου Π. 1984, 263, πίν. 133α, 134α), επειδή βρίσκεται πλησιέστερα (500 μ.)⁷.

Τάφοι Α - Κ στον Αγρό Κοσμά Στυλιανίδη, αρ. 93

Από τη θέση «Αμπέλια» υπάρχουν και οι μοναδικές τεκμηριωμένες ανασκαφικές πληροφορίες, οι οποίες, αν και περιορισμένες, επιτρέπουν να προχωρήσουμε περισσότερο στην κατανόηση του νεκροταφείου. Συγκεκριμένα το 1990 και το 1991, μετά από υπόδειξη της θέσης από τον καλλιεργητή του αγρού⁸, ερευνήθηκαν δέκα τάφοι, οι οποίοι με βάση τον τρόπο της διάταξής τους πιθανότατα ανήκαν σε κάποιο τύμβο. Ορατά στοιχεία για την ύπαρξη τύμβου δεν έγιναν αντιληπτά, ούτε στη θέση των τάφων ούτε στην ευρύτερη περιοχή. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να καταστράφηκαν από τις εκτεταμένες ισοπεδώσεις, εκχερσώσεις και βαθιές αρόσεις, που έγιναν στην περιοχή μετά το 1950.

Ο χώρος των τάφων αλλοιώνεται συνεχώς από τον τρόπο άρωσης από τα δυτικά προς τα ανατολικά που προκαλεί εξομοίωση του κεκλιμένου επιπέδου. Οι τάφοι δηλαδή στην αρχαιότητα είχαν κατασκευαστεί στην ανατολική πλαγιά της ράχης. Ήδη στο χώρο της ανασκαφής παρατηρήθηκε μια διαφορά ύψους 1,5 μ. από το δυτικό στο ανατολικό όριο του ανασκαφικού σκάμματος, που είχε διαστάσεις 12Χ15 μ. και ήταν χωρισμένο σε τετράγωνα πλευράς 3Χ4 μ. προσανατολισμένα στο Βορρά. Ανάλογη κλίση παρουσίαζαν και τα στρώματα, ένα μαύρο επιφανειακό, πάχους 0,35 μ., που το διαδεχόταν το σφιχτό κοκκινόχρωμα. Ο λευκωπός βράχος της περιοχής παρουσιάστηκε σε διάφορα σημεία της ανασκαφής, όχι στο ίδιο βάθος. Οι τάφοι κατασκευάστηκαν στο κοκκινόχρωμα, το όρυγμα τους όμως έφθανε και στο βράχο. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το λευκωπό χρώμα, που προέκυπτε από την εξόρυξη

⁷ Για τον οικισμό της Λεπτοκαρυάς στη συνέχεια.

⁸ Ο κ. Κοσμάς Στυλιανίδη μας οδήγησε ακριβώς στη θέση του (έκτασης 27 στρεμμάτων) αγρού του, από την οποία κατά το καθάρισμα περιονέλεγε ενοχλητικούς αγρούς λίθους, αλλά και χάλκινα κοσμήματα. Για μια πρώτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής βλ. Χρυσοστόμου Αν. 1991β, 297, η ίδια 1991α, 127 κ.εξ.

χρησιμοποιούνταν για το γέμισμα του εσωτερικού του τάφου, που με τον τρόπο αυτόν ήταν διαφορετικό από το γειτονικό κοκκινόχρωμα.

Οι τάφοι

Οι τάφοι δεν ήταν όλοι κατασκευασμένοι κατά τον ίδιο τρόπο (εικ. III.2, πίν. III.3,1). Μπορούν να διακριθούν σε κιβωτιόσχημους κατασκευασμένους με μικρά ποταμίσια βότσαλα, φερτά στην περιοχή, που κάλυπταν τις εκτάδην ταφές, και σε λιθοσωρούς από παρόμοια βότσαλα που περιέκλειαν τα κτερίσματα χωρίς κιβωτιόσχημη μορφή. Στην πρώτη ομάδα κατατάσσονται οι τάφοι Α, Β, Γ, Ε. Στη δεύτερη οι Δ, ΣΤ, Ζ, Θ και Ι. Τέλος, ο «τάφος» Η βρέθηκε να περιέχει μαζί με αούση αγγεία σπασμένα σε διάφορες στρώσεις και πιθανότατα αποτελούσε ένα χώρο εναγισμού, αν και εξωτερικά θύμιζε και πάλι τους τάφους.

Τάφος Α (πίν. III.3,2, πίν. III.4,1)

Είναι κιβωτιόσχημος με κάποια διαπλάτυνση της στενής ανατολικής του πλευράς, κατασκευασμένος από μικρά ποταμίσια βότσαλα. Είχε μήκος 2,90 μ. και πλάτος 1 μ. Τα πλευρικά τοιχώματα πλάτους 0,30 μ. περιέκλειαν στενό χώρο πλάτους 0,40 μ., ο οποίος δεν επαρκούσε για την ταφή ενήλικου ατόμου. Ο χώρος αυτός βρέθηκε κενός κατά τον καθαρισμό του μέχρι βάθους 0,30 μ. Με το σκεπτικό ότι η κυρίως ταφή ήταν βαθύτερα, τα πλευρικά τοιχώματα διαλύθηκαν και αποκαλύφθηκε στο δάπεδο του τάφου, καλυμμένος επίσης με βότσαλα, ο σκελετός του νεκρού με κακή διατήρηση (πίν. III.4,2). Εκτός από το κρανίο, που διασώθηκε προστατευμένο από τις πέτρες, απέμειναν ελάχιστα ακόμη τμήματα από τους μηρούς του νεκρού που πρέπει να ανήκε στο ανδρικό φύλο με βάση τον σιδηρένιο οπλισμό. Και ο οπλισμός βρέθηκε με πολύ κακή διατήρηση, η οποία πρέπει να οφείλεται, τόσο στο βάρος των υπερκείμενων τοιχωμάτων, όσο και στη σύσταση του εδάφους. Ήταν τοποθετημένοι στη δεξιά πλευρά του νεκρού (βλ. παρακάτω αριθμούς καταλόγου 1-5) και στην ίδια πλευρά στα πόδια του νεκρού υπήρχε ένα καθαρόσχημο αγγείο (αρ. κατ. 8). Στο στήθος του νεκρού ήταν τοποθετημένα τα σιδηρένια αντικείμενα (αρ. κατ. 6) και μεταξύ των μηρών το μαχαίριδιο αρ. κατ. 7. Με την απομάκρυνση και των λίθων του δαπέδου έγινε φανερό ότι ο τάφος είχε διανοιχτεί κατωφερικά από τα δυτικά προς τα ανατολικά, ώστε η κεφαλή του νεκρού να βρίσκεται σε ψηλότερη θέση.

Κατάλογος ευρημάτων

1. ΑΚ 91/51. Σιδηρένια λόγγη (πίν. III.5,1).

Πολύ καταστραμμένη. Αναγνωρίζεται μικρό τμήμα του αυλού, που έχει έντονα κωνική μορφή. Στο εσωτερικό υπάρχουν ίχνη ξύλου (Μήκ. 0,04 μ. Διάμ. 0,022 μ.). Επίσης διασώζεται μικρό μέρος της λεπίδας με μήκος 0,047 μ. και πλάτος 0,021 μ. Ακόμη ένα μικρό κομμάτι από την ακμή 0,017 μ. Τα υπόλοιπα τμήματα εξαιτίας της οξειδωσης είναι αδύνατον να συγκολληθούν.

2. ΑΚ 91/69. Σιδηρένιο απόστημα.

Μήκ. 0,26 μ. Πλάτ. 0,02 μ.

Πολύ οξειδωμένο, που πιθανόν συνανήκει με την προηγούμενη λόγγη.

3. ΑΚ 91/52. Σιδηρένιο τμήμα πολύ οξειδωμένο.

Μήκ. 0,048 μ. Πλάτ. 0,011 μ. Πιθανόν από επίμηκες μαχαίριδιο.

Εικ. III.2: Οι τάφοι στον αγρό Κοσμά Στυλιανίδη (σχέδιο Κ. Τζαλαλάκη).

4. ΑΚ 91/53. Σιδερένιο απότμημα πολύ οξειδωμένο.

Μήκ. 0,092 μ., πλάτ. 0,037 μ.

Πιθανότατα είναι η εκτός θήκης λαβή του ξίφους, που θα περιγραφεί στη συνέχεια. Διασώζεται ελάχιστο μέρος από τους ώμους που διαπλατώνονται. Το άλλο άκρο είναι καταστραμμένο και έτσι δεν μας είναι γνωστή η απόληξη της λαβής, στοιχείο πολύ βασικό για την κατάταξη και χρονολόγηση των ξιφών.

5 α-γ. ΑΚ 91/56. Ξίφος με τη θήκη του.

5α) Υπολογιζόμενο μήκος κατά την ανασκαφή 0,70 μ. Βρέθηκε τελείως διαλυμένο και αποσαθρωμένο, με το σχήμα του παραμορφωμένο από τους λίθους, που είχαν εισχωρήσει ή

πίεσει το αντικείμενο. Αν εξαιρέσει κανείς τη λαβή που προαναφέρθηκε, το υπόλοιπο κυριολεκτικά διαλύθηκε. Σ' αυτό πρέπει να συνετέλεσε και το γεγονός ότι το ξίφος είχε τοποθετηθεί μαζί με τη

5β) θήκη του, η οποία δεν ήταν κατασκευασμένη μόνο από ξύλο, όπως συνήθως, αλλά έφερε επένδυση από σιδερένια ελάσματα με χάλκινα καρφάκια (πίν. III.5,2). Η πίεση που δέχτηκαν τα ελάσματα της θήκης, τα οποία επίσης ήταν παραμορφωμένα, υπήρξαν καταλυτικά και για τη λεπίδα του ξίφους. Τα ελάσματα της θήκης σώζονται αποσπασματικά και οι διαστάσεις τους κυμαίνονται. Το πλάτος του μεγαλύτερου, που όμως είναι σπασμένο από κάθε πλευρά είναι 0,055 μ. με πιθανότητα να φτάνει τα 0,07 μ. Το πλάτος αυτό ταιριάζει σε μια θήκη ενός ξίφους περίπου 0,03 μ., όπως και το παράδειγμα, που παρουσιάζεται παρακάτω στον τάφο Γ. Στα ελάσματα διασώζονται και καρφάκια χάλκινα διαμέτρου 0,005 μ. Οι θήκες είναι ένα από τα αντικείμενα που δύσκολα διατηρούνται. Συνήθως είναι ξύλινες με επένδυση από χάλκινους δακτυλούς, όπως αυτή που αναφέρεται από τη Βεργίνα (Ανδρόνικος 1969, 155) και η οποία πρέπει να είναι ανάλογη με μια από την Ιταλία (Müller-Karpe 1974, 89 κ.εξ.). Θήκες ξιφών από σιδερένιο έλασμα μάλλον συνεχώς βρέθηκαν στη Βίτσα και χρονολογούνται στον 9ο αι. π.Χ. (Βοκοτοπούλου 1986, 291 κ.εξ.). Τα ελάσματα από το ξίφος της Αγροσυκιάς συγγενεύουν περισσότερο μ' αυτά που βρέθηκαν στη Βεργίνα στον αγρό Μάλαμα (Rhomioroulou-Dirlmeier 1989, 97 και 133). Οι συγγραφείς πιστεύουν ότι αυτά μπορούν να σχετίζονται είτε με τη φαρέτρα, είτε με τη θήκη του ξίφους. Παρόμοια ελάσματα αναφέρονται και για επένδυση ενδύματος (Dohan 1942, 8, πίν. III).

5γ) Στο επάνω και κάτω μέρος του ξίφους, προσκολλημένες στις πέτρες των τοιχωμάτων, αποκαλύφθηκαν αντωπές ασπιδίσκες με διάμετρο μόλις 0,004 μ. (πίν. III.5,3), που πιθανότατα προέρχονται από κάποιο δερμάτινο μάντα της θήκης. Κάτι ανάλογο υποθέτει και ο Ανδρόνικος για τα ανάλογα ευρήματα των ανδρικών ταφών (Ανδρόνικος 1969, 154). Η τεχνική με την οποία κατασκευάστηκαν και παρατάχτηκαν οι ασπιδίσκες φαίνεται να συγγενεύει με αυτήν ενός τύπου κράνους από τις βόρειες περιοχές (Egg 1988, 212 κ.εξ.). Ένα παλιότερο ανάλογο παράδειγμα θήκης σε μυκηναϊκό τάφο προέρχεται από την Πάτρα (Papazoglou-Maniataki 1994, 181, εικ. 6).

6. AK 91/58 Μαχαίριδιο (πίν. III.6,1 επάνω).

Μικρό, ελάχιστα κυρτό μαχαίριδιο από τρία τμήματα που δεν συγκολλούνται. Λείπει η λαβή, που πιθανότατα είχε ξύλινη επένδυση. Υπολογιζόμενο μήκος 0,061 μ. Πλάτος μέγιστο προς την άκρη της λεπίδας 0,031 μ. Βρέθηκε στα πόδια του νεκρού.

7. AK 91/57 (πίν. III.6,1 κάτω).

Τρία επιμήκη, τετράγωνης διατομής στελέχη, που πιθανότατα συνάνηκαν σε κάποιο είδος δακτυλίου. Βρέθηκαν στην περιοχή του στήθους και ίσως σχετίζονταν με τελαμώνα. Έχουν μήκος 0,045, 0,051 και 0,035 μ.

8. AK 91/54. Κανθαρόσχημο αγγείο (πίν. III.6,2).

Πηλός σκούρος κόκκινος με προσμείξεις. Δυστυχώς η ποιότητα της κατασκευής δεν επέτρεψε την οριστική αποκατάσταση του αγγείου. Αν εξαιρέσει κανείς τα τμήματα του χείλους με τις λαβές και μέρος του πυθμένα, το υπόλοιπο αγγείο στάθηκε αδύνατον να αποκατασταθεί, διότι μεγάλο μέρος των τοιχωμάτων του είχε λιώσει. Πάντως αναγνωρίζεται ο τύπος του, που είναι αυτός του κανθαρόσχημου με τις ελαφρά οξυκόρυφες λαβές και τη φουσκωτή κοιλιά. Στον ώμο

του αγγείου διακρίνονται αυλακώσεις και μεταξύ των οστράκων υπάρχουν και τρία με επιμήκεις αποφύσεις, οι οποίες πρέπει να ήταν τοποθετημένες στο επάνω μέρος των αυλακώσεων.

Τάφος Β (πίν. III.7,1)

Στο γενικό του σχήμα συγγένευε με τον τάφο Α, αφού παρουσίαζε κιβωτιόσχημη μορφή με διαπλατυσμένη τη δυτική, αυτή τη φορά, στενή πλευρά. Ενδιαφέρον είναι, ότι για την κατασκευή του χρησιμοποιήσαν τμήματα ενός μεγάλου πήλινου πίθου, με τα οποία κάλυψαν την εξωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων, αλλά και τα επένδυσαν με κάθετα τοποθετημένα τμήματα προς το εσωτερικό. Μικρότερα κομμάτια του πιθαριού εντοιχίστηκαν και στα τοιχώματα του τάφου μαζί με βότσαλα και το γειτονικό κοκκινόχρωμα ως συνδετικό υλικό. Μεγαλύτερα βρέθηκαν τοποθετημένα επάνω στο βοτσαλωτό δάπεδο, όπως αποδείχτηκε μετά τη διάλυση των τοιχωμάτων και κάλυπταν μάλιστα και ένα αγγείο, το οποίο βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του τάφου (πίν. III.7,2). Στον τάφο δεν βρέθηκαν καθόλου σκελετικά κατάλοιπα. Βρέθηκαν όμως και πάλι φθαρμένα σιδερένια όπλα, όπως μια λυγισμένη μικρή λόγχη στα δυτικά, ένα μαχαίριδιο στο κέντρο και τμήμα άλλου εγχειριδίου με χάλκινο καρφάκι κάτω από το αγγείο.

Κατάλογος ευρημάτων

1. ΑΚ 91/42. Μικρή σιδερένια αιχμή (πίν. III.8,1).

Μήκ. 0,082μ. Μήκ. αυλού 0,05μ. Πλάτ. 0,025μ.

Ο αυλός είχε λυγίσει από το βάρος των υπερκείμενων τοιχωμάτων και μόλις συγκρατείται στη θέση του. Έχει όμωςγωνιώδεις και ακμή αποστρογγυλεμένη, που διατηρείται στη μια μόνο πλευρά⁹.

2. ΑΚ 91/59. Σιδερένιο μαχαίριδιο (πίν. III.8,2).

Θραυσμένο και καταστραμμένο. Διασώζεται σε τμήματα που δεν συγκολλούνται λόγω της οξειδωσης. Είναι ελαφρά κυρτό και σε ένα τμήμα που ανήκει στη λαβή, φέρει ίχνη ξύλου. Το μήκος του είναι δύσκολο να υπολογιστεί, το πλάτος του είναι 0,025, 0,022, 0,018 μ.¹⁰

3. ΑΚ 91/60. Τμήμα μαχαίριδιου (πίν. III.8,3).

Ελαφρά κυρτό, λείπει η άκρη της λεπίδας και η λαβή. Από την τελευταία διασώθηκε ένα μικρό μόνο τμήμα με χάλκινο καρφάκι τετράγωνης διατομής. Μήκ. 0,075 μ. Πλάτ. 0,02 μ.¹¹

4. ΑΚ 91/61. Κανθαρόσχημο αγγείο (πίν. III.Α,1, πίν. III.8,4).

Διάμ. λαιμού 0,12 μ.

⁹ Η αιχμή συγγενεύει με μια από τη Βεργίνα, που θεωρείται σπάνιος τύπος (Ανδρόνικος 1969, 270-271, εικ. 106, ΑΓ XVI).

¹⁰ Για το σχήμα βλ. Rhoimiouliou-Dirlmeier 1989, 133, εικ. 30, 19. Είναι ένα σχήμα με μεγάλη χρονική διάρκεια.

¹¹ Χάλκινα καρφιά σε σιδερένια μαχαίρια είναι γνωστά από τη μεταβατική φάση, δεν λείπουν όμως και σε σπάνια μεταγενέστερα παραδείγματα. Κατά συνέπεια και αυτό του τάφου Β εντάσσεται χρονολογικά στο υπόλοιπο σύνολο του τάφου (Snodgrass 1971, 217 και 229).

Πηλός μαύρος στην εξωτερική του επιφάνεια, κεραμιδής στον πυρήνα και το εσωτερικό με αμμουδερή υφή. Σε μερικά σημεία του εξωτερικού διατηρείται κτρινωπό επίχρισμα, δεν διακρίνεται όμως, αν είναι στοιχείο της κατασκευής ή ίζημα. Όπως και το ανάλογο αγγείο από τον τάφο Α στάθηκε δυνατόν να αποκατασταθεί μόνον ως κάποιο βαθμό. Παρόλο που διατηρούνται περισσότερα τμήματα, η φθορά των αρμών δεν επέτρεψε τη συγκόλληση παρά μόνο του λαιμού με τις λαβές και μικρό μέρος των ώμων. Ακόμη μια φορά όμως αναγνωρίζεται το καθαρόσχημο αγγείο με τις πιο έντονα αυτή τη φορά οξυκόρυφες λαβές, που φέρει αβαθείς αυλακώσεις στο επάνω μέρος της κοιλιάς. Σε ένα από τα όστρακα υπάρχει και μια επιμήκης απόφυση. Ο αποσπασματικά σωζόμενος κώνθαρος κατατάσσεται στην κατηγορία της πολυσυζητημένης αυλακωτής κεραμικής (Hänsel 1981, 201-233). Κώνθαρος με αυλακωτή διακόσμηση και πιο έντονα οξυκόρυφες λαβές από τη Βεργίνα πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στο 700 π.Χ (Ανδρόνικος 1969, 64, ΑΓ 25). Στον Καστανά οι οξυκόρυφες λαβές συναντώνται στον τύπο 1, που ξεκινά από το στρώμα 10 και μετά (Kastanas 3, 60 και 64).

Στο παράδειγμα όμως της Αγροσυκιάς η απόληξη των λαβών δεν φτάνει ποτέ να είναι τόσο μυτερή. Αντίθετα η έντονα σφαιρική κοιλιά και ο κωνικός λαιμός πλησιάζουν περισσότερο στον τύπο 3 του Καστανά, που επίσης ξεκινά από το στρώμα 10. Στον ίδιο τύπο παρατηρούνται επίσης οι αυλακώσεις και οι αποφύσεις στη διακόσμηση του σώματος (Kastanas 3, 61, πίν. 188, 6 από τα στρώματα 7-8).

5. ΑΚ 91/133. Πίθος.

Πηλός κοκκινωπός με προσμείξεις. Δυστυχώς κάποια τμήματα μόνο από το αγγείο αποκαταστάθηκαν, που αποδεικνύουν ότι είχε χρησιμοποιηθεί μετά την πρώτη καταστροφή του:

- α) Τμήμα του λαιμού με το στενό οριζόντιο χείλος και το επάνω μέρος της κοιλιάς. Ύψ. 0,47 μ. Διάμ. χείλ. 0,34 μ.
- β) Μέρος της κοιλιάς με τη μετάβαση προς το λαιμό. Διαστ. 0,67X0,55 μ.
- γ) Τμήμα της κοιλιάς με τη μετάβαση προς τον πυθμένα. Διαστ. 0,60X0,60 μ.

Τάφος Γ

Για την κατασκευή του τάφου Γ χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτερα ποταμίσια βότσαλα, που αποτέλεσαν ένα χώρο ταφής 3,10 X 1,10 μ (πίν. III.9,1). Αν και κατά τον αρχικό καθαρισμό φάνηκε ότι ο κενός χώρος μεταξύ των τοιχωμάτων ήταν επαρκής για την ταφή ατόμου, τελικά διαπιστώθηκε ότι και βαθύτερα υπήρχαν πέτρες εκφορικά τοποθετημένες προς το κέντρο, που δεν επέτρεπαν να αποκαλυφθεί το δάπεδο του τάφου. Από εγκάρσια τομή στο βόρειο όριο του τάφου διαπιστώθηκε η ύπαρξη αγγείου κάτω από τους λίθους. Μετά από αυτό και εδώ διαλύθηκαν τα τοιχώματα και αποκαλύφθηκε ο νεκρός τοποθετημένος εκτάδην επάνω στο λευκωπό βράχο με προσανατολισμό Β-Ν, συνοδευόμενος από τον οπλισμό του (πίν. III.9,2). Ο οπλισμός ήταν ένα σιδερένιο ξίφος και μια τριχολαβίδα στην αριστερή πλευρά του κορμού, ένα μαχαίριδιο (αρ. κατ. 5) στη μέση και άλλα όπλα στα δεξιά του θώρακα. Το αγγείο στα κάτω άκρα αριστερά ήταν και πάλι ένα δίωτο αγγείο με σφαιρική κοιλιά.

Κατάλογος ευρημάτων

1. ΑΚ 91/63. Σιδερένιο ξίφος (πίν. III.Α,2, πίν. III.10,1).
Μήκ. 0,80 μ. Πλάτ. 0,026-0,028 μ.

Ελλιπές στη λαβή και ελάχιστα συμπληρωμένο στη λεπίδα. Η λεπίδα με νεύρωση κατά μήκος. Στο επάνω μέρος απολήγει στους γωνιασμένους ώμους, που συστέλλονται για να συνεχίσει η λαβή. Δυστυχώς το σπάσιμο της λαβής δεν επιτρέπει ακριβή εικόνα της μορφής, ούτε και της απόληξής της. Πάντως, εφόσον στα γνωστά παραδείγματα η λαβή έχει μήκος περίπου 0,10 μ., τότε απαιτούνται περίπου 0,04 μ. ακόμη για να συμπληρωθεί το ξίφος του τάφου Γ. Σύμφωνα με το μήκος του κατατάσσεται στα μεγάλα παραδείγματα (Ανδρόνικος 1969, 261). Στους ώμους σώζονται καρφία και ακόμη ένα είναι ορατό στη λαβή. Στις παρυφές της λαβής ελάχιστα διασώζεται το γνωστό περιχειλίωμα, απαραίτητο για την ένθεση της ξύλινης επένδυσης, αλλά αυτό μπορεί να οφείλεται στη φθορά του μετάλλου. Η απόληξη της λαβής κατά πάσα πιθανότητα ήταν η γνωστή χελιδονοουρά, που αρχίζει από την YEX και συνεχίζει μέχρι τα γεωμετρικά χρόνια (Ανδρόνικος 1969, 265), χωρίς όμως να αποκλείεται και διαφορετική μορφή (Rhomioroulou-Dirlmeier 1989, 132).

2. AK 91/64. Σιδερένια τριχολαβίδα (πίν. III.10,2).

Μήκ. 0,155 μ.

Από έλασμα που στα δύο άκρα του είναι πλατύτερο, σχεδόν τριγωνικό, πλάτους 0,03 μ. και στο ενδιάμεσο διάστημα στενεύει σε 0,01 μ. Το ενδιάμεσο αυτό διάστημα είναι βέβαια διπλωμένο και συγκρατείται σταθερά με περιτυλιγμένο χάλκινο ταινιωτό στέλεχος 0,002 μ. Τα δυο άκρα έχουν κυρτή μορφή. Η τριχολαβίδα είναι ένα κοινό προσωπικό εξάρτημα γνωστό σε όλες τις περιόδους κατασκευασμένο από χαλκό αρχικά και στη συνέχεια από χαλκό ή σίδηρο. Η τυπολογία της είναι ανάλογη, τόσο στην εποχή του Χαλκού, όσο και στην εποχή του Σιδήρου. Κατασκευάζεται επίσης σε ποικίλες διαστάσεις.

Για παραδείγματα τριχολαβίδων της εποχής του Χαλκού βλ. Catling 1964, 68 κ.εξ. Η τριχολαβίδα της Αγροσυκιάς μπορεί να καταταγεί στον τύπο των pinched-spring tweezers. Ανάλογα ευρήματα είναι κοινά στα νεκροταφεία της εποχής Σιδήρου (Ανδρόνικος 1969, 259, Casson 1921a, 17, εικ. 11, Βοκοτοπούλου 1986, 202).

3. AK 91/67. Σιδερένιο τμήμα.

Μήκ. 0,025 μ.

Ίσως από μαχαίριδιο ίσως από λόγχη, σπασμένο και πολύ οξειδωμένο. Το ένα του τμήμα έχει ανασηκωθεί.

4. AK 91/66. Μαχαίριδιο.

Μήκ. 0,085μ. Πλάτ. 0,018 μ.

Συγκολλημένο από δύο τμήματα.

5. AK 91/65. Σιδερένιο μαχαίριδιο.

Διασώζεται μέρος του άκρου της λεπίδας μήκους 0,052 μ. και της λαβής 0,032 μ. Επίσης λιγοστά ακόμη κομμάτια που δεν συγκολλώνται.

6. AK 91/68. Σιδερένια λόγχη.

Μήκ. 0,18 μ.

Αρκετά καταστραμμένη στο ένα τμήμα της λεπίδας. Σώζεται και μέρος του αυλού με ίχνη ξύλου.

7. AK 91/62. Δίωτο αγγείο (πίν. III.A,3, πίν. III.10,3).

Ύψ. 0,195 μ. Διάμ. χείλ. 0,15 μ. Διάμ. πυθμ. 0,085 μ.

Πηλός γκριζοκάστανος, απολεπισμένος εξωτερικά, όχι ιδιαίτερα καθαρός. Συγκολλημένο από 150 περίπου όστρακα και συμπληρωμένο.

Μικρής διαμέτρου επίπεδος πυθμένας, έντονα φουσκωτή κοιλιά, που στενεύει επάνω και επιστέφεται με απλό ελαφρά ανοικτό χείλος. Δυο λαβές κυλινδρικές, ελάχιστα ανυψωμένες από το χείλος, απολήγουν στο επάνω μέρος της κοιλιάς. Το αγγείο θυμίζει νότια χειροποίητα παραδείγματα του 8ου-7ου αι. π.Χ. (Courbin 1966, 236 αρ. 2519, πίν. 92).

Τάφος Δ

Αποκαλύφθηκε με την ακανόνιστη μορφή ενός λιθοσωρού που είχε συνολικό μήκος 1,70 μ. και πλάτος 0,70 μ. στα δυτικά. Με την απομάκρυνση των επάνω λίθων αποκαλύφθηκαν στο μήκος 0,70 μ. δυτικό τμήμα του τάφου (πίν. III.11.1), επάνω σε ένα είδος οξυκόρυφου δαπέδου, τα κτερίσματα που ήταν ένας χρυσός σφηκωτήρας, χάλκινο περιλαίμιο, μια πόρπη, ένας δεύτερος χάλκινος σφηκωτήρας, κυριολεκτικά συντετριμμένος από το βάρος των λίθων. Ακόμη βρέθηκε σε τμήματα ένα σωληνωτό περίαπτο από λεπτό χάλκινο έλασμα με στικτή διακόσμηση, μία ψήφος από ήλεκτρο και ένα ζεύγος ενωτίων από λεπτό σύρμα χάλκινο. Στο κέντρο περίπου το χώμα ήταν μαυρισμένο. Δεν βρέθηκαν κατάλοιπα σκελετού παρά μόνο ένα ελάχιστο τμήμα ανατολικότερα μέσα σε θρυμματισμένα αγγεία, των οποίων η διατήρηση δεν επέτρεπε τον επί τόπου καθαρισμό. Κατόπιν τούτου μεταφέρθηκαν ως ένα σύνολο με τις πέτρες του δαπέδου στο Μουσείο της Πέλλας και από τον καθαρισμό τους προέκυψαν η οπισθόμητη πρόχους και το καθαρόσχημο, που περιγράφονται παρακάτω. Η αποσπασματικότητα των αγγείων μπορεί να εξηγηθεί από τις σύγχρονες αρόσεις. Το μικρό βάθος εύρεσης του λιθοσωρού, μόνο 0,35 μ. από την επιφάνεια, είχε ως αποτέλεσμα να διατηρηθεί καλύτερα η οπισθόμητη πρόχους, η οποία είχε τοποθετηθεί πλάγια στο όριο του τάφου. Αντίθετα το καθαρόσχημο, το οποίο είχε τοποθετηθεί όρθιο και ψηλότερα, όπως φαίνεται από τη θέση της κωνικής βάσης του, πρέπει σε μεγάλο μέρος να παρασύρθηκε από το υνί του αρότρου. Έτσι εξηγείται επίσης και η φθορά ενός άλλου αγγείου που βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία, εκτός των ορίων του λιθοσωρού. Για τη διάλυση αυτού του αγγείου πρέπει να έπαιξε ρόλο και η κακή ποιότητα του πηλού.

Μετά από την απομάκρυνση των αγγείων με τους λίθους του δαπέδου διαπιστώθηκε ότι το καμένο χώμα συνέχιζε και κάτω από αυτούς με τη μορφή ενός μικρού κλαδιού μήκους 0,30 μ. Είναι δύσκολο να γίνει κατανοητή η καύση αυτού του ξύλου και η σχέση του με τα έθιμα ταφής.

Κατάλογος ευρημάτων

1. AK 91/30. Χρυσός σφηκωτήρας.

Διάμ. 0,019 μ.

Από διπλό χρυσό σύρμα συστραμμένο στο ένα του άκρο, που περιστρέφεται σε τρεις δακτυλούς.

2. AK 91/31. Χάλκινο περιλαίμιο (πίν. III.11,2 αριστερά).

Διάμ. 0,101 μ.

Από λεπτό σχετικά στέλεχος με ανεστραμμένα άκρα.

3. AK 91/32. Τοξωτή χάλκινη πόρπη (πίν. III.B,1, πίν. III.11,2 δεξιά).

Μήκ. 0,05 μ.

Το τόξο από αμυγδαλόσχημο έλασμα ημικυκλικής διατομής μετατρέπεται από τη μία πλευρά σε ταινιωτό έλασμα, που θα περιτυλιχτεί σε μικρό οφθαλμό και θα καταλήξει στην τετράγωνης διατομής περόνη. Από την άλλη πλευρά διαμορφώνεται η υποδοχή της περόνης σ' ένα ορθογώνιο έλασμα που στην κάτω του πλευρά ελάχιστα αναδιπλώνεται. Τα επιμέρους στοιχεία της πόρπης αποδεικνύουν ότι συγγενεύει με τις αττικοβοιωτικές, όπως έχουν καθοριστεί από τον Blinkenberg (Blinkenberg 1926, 147). Διαφοροποιείται μόνο ως προς το ότι λείπει η πλαστική διάρθρωση των μερών και αυτό φέρνει την πόρπη της Αγροσυστήματος κοντύτερα προς τον γενικότερο τύπο των ελλαδικών (Blinkenberg 1926, 134).

4. AK 91/33. Χάλκινος σφηκωτήρας με πολλαπλούς δακτυλίους από έλασμα ρομβοειδούς διατομής 0,004 μ., ο οποίος έχει κυριολεκτικά διαλυθεί από την πίεση του λιθοσωρού και δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί.

5. AK 91/37. Ζεύγος ενωτίων-κρίκων.

Διάμ. 0,018 μ.

Από λεπτότατο στέλεχος. Το ένα είναι σπασμένο.

6. AK 91/36. Ψήφος από ήλεκτρο.

Σε δυο τμήματα, τα οποία δεν συγκολλώνται, ώστε να είναι δυνατόν να αποκατασταθεί το σχήμα της.

7. AK 91/35.

Πολύ φθαρμένο χάλκινο σωληνωτό αντικείμενο από λεπτό έλασμα με στική διακόσμηση, πιθανότατα περιαιπτο. Για ανάλογο αντικείμενο βλ. Gergona 1987, 67, A72, πίν. 29 και σημ. 3. Επίσης για παρόμοιες ψήφους βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 412, τύπος ΨΧ4, σχέδ. 10.

8. AK 91/34. Τροχήλατη οπισθόμητη πρόχους (πίν. III.B,2, πίν. III.12,2).

Ύψ. 0,142 μ. Διάμ. χείλους 0,042 μ. Διάμ. βάσης 0,044 μ.

Πηλός γκρίζος πιο σκούρος εξωτερικά.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Έχει βάση δακτυλιόσχημη, παραμορφωμένη κατά το ψήσιμο, σφαιρική κοιλιά και ψηλό λαιμό, ο οποίος αποκόπτεται κάθετα για να δημιουργηθεί η οπισθόμητη προχρή. Μικρή κυλινδρική λαβή από τον λαιμό στο επάνω μέρος της κοιλιάς.

9. AK 91/34a. Τροχήλατο καθαρόσχημο αγγείο (πίν. III.12,1).

Διάμ. βάσης 0,082 μ.

Από τα τμήματα που έχουν διασωθεί (τη βάση και μέρος των λαβών), ο τύπος αναγνωρίζεται ως καθαρόσχημο με κωνική βάση σφαιρική κοιλιά και δύο υπερυψωμένες ταινιωτές λαβές με ράβδωση κατά μήκος. Συγγενεύει με ανάλογο αγγείο τροχήλατο με γκρίζο πηλό από τον τύμβο ΑΓ της Βεργίνας, του οποίου τα κατώτερα χρονικά όρια τοποθετούνται στον 8ο αι. π.Χ. (Ανδρόνικος 1969, 211).

10. AK 91/34β. Οστρακα χονδροειδούς αγγείου, του οποίου το σχήμα δεν αναγνωρίζεται.

Έχει μαυρισμένες επιφάνειες και σκούρο πυρήνα.

Η κεραμική του τάφου Δ, που είναι γκρίζα και τροχήλατη, διαφοροποιείται από αυτή των υπόλοιπων τάφων, είναι όμως γνωστή και από τα άλλα σύγχρονα νεκροταφεία ή τους οικισμούς (Heurtley 1939, 106, Casson 1925, 19, Lahton 1965, 202, Hänsel 1979, 197, εικ. 18,6). Συνήθως χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ., έχει όμως προταθεί και μια ανώτερη τοποθέτησή της (Wardle 1980, 260, Κουκουλή-Χρυσανθάκη 1992, 568). Για τη χρονολόγηση της γκρίζας κεραμικής του τάφου Δ στον 8ο-αρχές 7ου αι. π.Χ. συνηγορεί η συνύπαρξή της με την αρ. 3 γάλλικη πόρπη, αττικοβοιωτικού τύπου.

Τάφος Ε

Κιβωτιόσχημος τάφος μήκους 2,70 μ., σχεδόν τραπεζιόσχημος εξαιτίας της έντονης διαπλάτυνσης (0,50-1,10 μ.) του ανατολικού του τμήματος. Περιέκλειε γυναικεία ταφή επάνω στον βράχο με το κρανίο στα δυτικά, τοποθετημένο σε ψηλότερο επίπεδο από το υπόλοιπο σώμα σε πλάγια θέση. Στα αριστερά των κάτω άκρων είχε τοποθετηθεί ένα μόνωτο αγγείο. Στο επάνω μέρος του σώματος βρέθηκαν τα κτερίσματα της νεκρής, που ήταν από μια οκτώσχημη πόρπη σε κάθε ώμο (πίν. III. 13,1), άλλες δυο μικρότερες επάνω και αριστερά από το κρανίο, που πιθανότατα χρησίμευαν για τον κεφαλόδεσμο και ένας χρυσός σφηκωτήρας στα αριστερά. Ακόμη, δεν έλειπε από τη μέση ένα μικρό σιδερένιο μαχαίριδιο. Άλλες περιοχές στις οποίες παρατηρείται οπλιsmός και στις γυναίκες είναι η Βίτσα και η Κοζάνη (Βοκοποπούλου 1986, 291, 337, Καλλιπολίτη 1973, 139).

Κατάλογος ευρημάτων

1. ΑΚ 91/70. Ακέραιη οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.13,2 αριστερά).
Μήκ. 0,093 μ. Διάμ. σπειρ. 0,041 μ.
Από σχετικά λεπτό στέλεχος ρομβοειδούς διατομής. Οι σπείρες έχουν επτά δακτυλίους και ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή. Στο κάτω μέρος διασώζεται στη θέση της και η περόνη.
2. ΑΚ 91/71. Ακέραιη οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.13,2 δεξιά).
Μήκ. 0,09 μ. Διάμ. σπειρών 0,045 μ.
Από στέλεχος κυκλικής διατομής. Οι σπείρες έχουν επτά δακτυλίους, χωρίς ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή. Διασώζεται και η περόνη στη θέση της.
Η συνύπαρξη των δύο τύπων της οκτώσχημης πόρπης αποδεικνύει ότι μεταξύ τους δεν υπάρχει χρονολογική διαφορά (Kilian 1975b, 107).
3. ΑΚ 91/74. Συγκολλημένη μικρή οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.14,1 αριστερά).
Μήκ. 0,048 μ. Διάμ. σπειρών 0,023 μ.
Με τέσσερις δακτυλίους στις σπείρες, επίσης σώζεται το ελατήριο.
4. ΑΚ. 91/73. Μικρή οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.14,1 δεξιά).
Μήκ. 0,06 μ. Διάμ. σπειρών 0,03 μ.
Από στέλεχος κυκλικής διατομής. Οι σπείρες έχουν πέντε δακτυλίους. Λείπει και η ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή. Η περόνη βρίσκεται στη θέση της.
5. ΑΚ 91/72. Χρυσός σφηκωτήρας (πίν. III.14,2 αριστερά).
Διάμ. 0,021μ.
Από διπλό στέλεχος συστραμμένο στο ένα του άκρο, περιτυλιγμένο σε δύο δακτυλίους.

6. ΑΚ 91/76. Σφαιρική ψήφος (πίν. III.14,2 δεξιά κάτω). Από ήλεκτρο συγκολλημένη από δυο τμήματα. Ύψ. 0,014 μ.

7. ΑΚ 91/75. Σιδερένιο μαχαίριδιο (πίν. III.14,2 δεξιά επάνω). Μήκ. 0,073 μ. Πλάτ. μέγ. 0,015 μ. Σώζεται αποσπασματικά και έχει συγκολληθεί.

8. ΑΚ 91/77. Μόνωτο φιαλόσχημο αγγείο (πίν. III.14,3). Ύψ. 0,085 μ. και με τη λαβή 0,11 μ. Διάμ. χείλ. 0,135 μ. Διάμ. πυθμ. 0,075 μ. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο από ακάθαρτο χονδροειδή πηλό σκούρο καφέ, που στη μια πλευρά κατά το ψήσιμο έχει σχεδόν απανθρακωθεί. Επίπεδος πυθμένας, σώμα ημισφαιρικό που απολήγει σε απλό χείλος. Η λαβή ξεκινά από το χείλος τριγωνική και με οξυκόρυφη απόληξη καταλήγει κυρτή στο μέσο της κοιλιάς. Το σχήμα του μόνωτου αγγείου με την οξυκόρυφη λαβή είναι κοινότατο στο διάστημα από την ύστερη εποχή του Χαλκού έως και το 600 π.Χ. στον Καστανά. Επίσης συγγενεύει με παραδείγματα από την Τσαουσίτσα (Kastanas 3, 75 και 77, Casson 1925, 11, εικ. 3g-j).

Τάφος ΣΤ

Βρέθηκε καταστραμμένος, σύμφωνα όμως με τον τάφο Δ και τον τάφο Θ που θα περιγραφεί στη συνέχεια, πιθανότατα ανήκε στην κατηγορία των λιθοσωρών. Το μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους είχε ως αποτέλεσμα να παραμείνει στη θέση του ένα μικρό μόνο μέρος από τη λίθινη κατασκευή του τάφου προς Ν, που για καλή συγκυρία πρέπει να ήταν και το πιο σημαντικό. Στο τμήμα αυτό κάτω από τους λίθους διασώθηκαν ελάχιστα σκελετικά κατάλοιπα από τους μηρούς νεαρής κοπέλας, επάνω στους οποίους είχε τοποθετηθεί μία χάλκινη ζώνη (πίν. III.B,3) και ένα μόνωτο αγγείο αμέσως νότια. Βορειότερα δεν παρατηρήθηκαν καθόλου λίθινα κατάλοιπα παρά μόνο ελάχιστα λείψανα του σκελετού και τα παρακάτω κτερίσματα: Παραμορφωμένη χάλκινη πόρπη, χρυσό ψέλιο από διπλό σύρμα διανοιγμένο, άλλο χάλκινο ψέλιο με σπασμένα τα άκρα, χάλκινες ψήφοι, τμήματα από σύριγγες. Πιθανότατα στην ταφή να ανήκαν και άλλα αντικείμενα, που βρέθηκαν στα επιφανειακά χώματα, όπως τμήματα από οκτώσχημες πόρπες κ.λπ., τα οποία πρέπει να παρασώθηκαν κατά την άρση του αγρού. Τα ευρήματα του τάφου και κυρίως η χάλκινη ζώνη έχουν ήδη παρουσιασθεί στον τόμο τον αφιερωμένο στη μνήμη του καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικου (Χρυσοστόμου Α. 1997, 407 κ.εξ.).

Τάφος Ζ

Λίθοι τοποθετημένοι σε απλή σειρά αποτελούσαν τα όρια τάφου διαστάσεων 1,70Χ0,80 μ., στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε ένα μόνο αγγείο σε πολύ κακή διατήρηση. Αν και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο ως ένα σύνολο με το γύρω χώμα, δεν στάθηκε δυνατόν να αποκατασταθεί. Η υγρασία του εδάφους σε συνδυασμό με τη χαμηλή θερμοκρασία όπτησης είχε ως αποτέλεσμα να διαλυθούν κυριολεκτικά τα τοιχώματα του αγγείου, που θα πρέπει να ήταν ένα είδος οινόχους, όπως φαίνεται από τη λαβή που διασώθηκε.

Τάφος Η

Εξωτερικά παρουσίαζε τη μορφή ενός λιθοσωρού μήκους 3 μ., που επιπλέον στα δυτικά του είχε και καύση. Για την ανασκαφή του διανοίχτηκε όρυγμα αρχικά 3,5X1 μ., που στη συνέχεια επεκτάθηκε προς τα δυτικά ακόμη 1,5 μ. Οι λίθοι στα δυτικά ήταν ανακατωμένοι με την καύση. Και στον υπόλοιπο όμως χώρο το χώμα ήταν ανακατωμένο και όχι καθαρό κοκκινόχωμα μαζί με όστρακα αγγείων. Μεγαλύτερη συγκέντρωση αγγείων παρατηρήθηκε σε βάθος 1 μ. σε όλη την έκταση του χώρου (πίν. III.15,1), αλλά και βαθύτερα στα 1,75 μ., οπότε βρέθηκαν εκτός από τμήματα αγγείων και σιαγόνα ζώου¹². Πιθανότατα, ο λεγόμενος τάφος Η υπήρξε ένας χώρος ταφικής τελετής παρά ένας χώρος ταφής. Η υπόθεση φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από την εικόνα των αγγείων, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά από την επίπονη επεξεργασία τους στο εργαστήριο κεραμικής του Μουσείου Πέλλας. Τα αγγεία βρέθηκαν πολύ καταστραμμένα (σ' αυτό συνετέλεσε και η κακή ποιότητα του υλικού τους), θρυμματισμένα σε μικρά όστρακα. Είχαν πεταχτεί στο εσωτερικό του χώρου και γι' αυτό το λόγο όστρακα του ίδιου αγγείου βρέθηκαν, τόσο στο 1 μ., όσο και στα 1,75 μ. Αξιοπεριέργο όμως είναι, ότι ούτε ένα από τα αγγεία δεν αποκαταστάθηκε ολόκληρο και επίσης πως επαναλαμβανόταν ο ίδιος τύπος του μόνωτου πιθοειδούς αγγείου, άγνωστος από τους άλλους τάφους, αλλά γνωστός από την Τσαουσίτσα (Casson 1921a, 21, εικ. 13, επάνω αριστερά).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Α.Κ. 1991/αρ. 108. Τμήματα αγγείου από γκρίζο πηλό (πίν. III.15,2).

Διασώζεται η βάση, που είναι κωνική με μικρό μέρος του σώματος. Διάμ. 0,093 μ.

Επίσης άλλο τμήμα ύψ. 0,15 μ., από το οποίο γίνεται φανερό ότι το αγγείο είχε σφαιρική κοιλιά, οριζόντιο χείλος και κάθετη ταινιωτή λαβή, ελαφρά ραβδωτή από το χείλος ως το επάνω μέρος της κοιλιάς. Στο άνω μέρος της λαβής επάνω από το χείλος υψώνεται μια ορθογώνια προεξοχή. Ο τύπος του αγγείου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα μικρό πιθοειδές, στο οποίο έχει προσαρτηθεί και κωνική βάση.

2. Α.Κ. 1991/αρ. 109, 110, 111. Τμήματα πιθοειδούς αγγείου.

Σωζ. ύψ. 0,08μ. Διάμ. πλθμ. 0,06 μ.

Πηλός κοκκινωπός.

Από το αγγείο διασώζεται ο επίπεδος πυθμένας με τμήμα της φουσκωτής κοιλιάς, τμήματα του οριζόντιου χείλους, καθώς και τμήμα με τη λαβή που φέρει τη γνωστή ορθογώνια προεξοχή.

3. Α.Κ. 1991/αρ. 117. Τμήματα πιθοειδούς αγγείου.

α) 0,10X0,10 μ., β) Ύψ. 0,11 μ.

Πηλός χονδροειδής κοκκινωπός. Η επιφάνεια αλλού είναι λεία και αλλού αδρή, ίσως από τη φθορά.

Το πρώτο τμήμα είναι μέρος του λαιμού με ανάγλυφη πλαστική ταινία στη βάση του και το δεύτερο η ταινιωτή λαβή με την ορθογώνια προεξοχή ψηλότερα.

4. Α.Κ. 1991/αρ. 118. Τμήματα πιθοειδούς αγγείου (πίν. III.16,1).

α) 0,08X0,013 μ., β) 0,19X0,09 μ.

¹² Κατά τον P. Halstead το ζώο ήταν υποειδές.

Όπως το προηγούμενο αγγείο, με το οποίο συγγενεύει και ως προς τον πηλό, αλλά μεγαλύτερων διαστάσεων.

5. Α.Κ. 1991/αρ. 121. Τμήματα πιθοειδούς αγγείου.

Διάμ. βάσης 0,10 μ. Τμήμα σώματος ύψ. 0,16 μ.

Πηλός χονδροειδής, κεραμιδής σκούρος καμένος

Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος της βάσης και η μια πλευρά του σώματος που είναι ωοειδές. Στο επάνω μέρος στενεύει και διαχωρίζεται από το λαμίο με ανάγλυφη πλαστική ταινία. Ο λαίμος στρέφει ελαφρά προς τα έξω. Η λαβή του αγγείου πρέπει να υπήρχε στο τμήμα που δεν έχει διασωθεί.

6. Α.Κ. 1991/αρ. 123. Τμήματα πιθοειδούς αγγείου.

Πηλός γκρι-μπεζ.

Στο ένα τμήμα σώζεται ελάχιστο μέρος του επίπεδου πυθμένα και μέρος της φουσκωτής κοιλιάς.

Στο άλλο σώζεται το επάνω μέρος της κοιλιάς και λαβή με την ορθογώνια προεξοχή. Ύψ. 0,16 μ. Πλάτ. 0,10 μ.

Είναι τελείως προχειροφτιαγμένο.

7. Α.Κ. 1991/αρ. 125. Τμήματα μικρού πιθοειδούς αγγείου.

Πηλός κεραμιδής με σκούρο πυρήνα.

Διασώζεται μικρό μέρος της φουσκωτής κοιλιάς με ελάχιστο τμήμα της βάσης 0,08X0,07 μ.

Επίσης η λαβή ύψ. 0,11 μ. με τη γνωστή προεξοχή.

Η επαναλαμβανόμενη χρήση του παραπάνω τύπου αγγείου μπορεί να γίνει κατανοητή σε σχέση με κάποια έθιμα ταφής. Επιπλέον, μαζί με τα προηγούμενα βρέθηκαν και αποτιμήματα άλλων αγγείων από πηλό καθαρότερο (γκριζόμαυρο ή κοκκινωπό) με λεπτότερα τοιχώματα και τύπους όχι συνηθισμένους.

8. Α.Κ. 1991/αρ. 116. Ταινιωτή λαβή (πίν. III.16,2 αριστερά).

Ύψ. 0,13μ.

Πηλός γκριζός με κοκκινωπή επιφάνεια.

Δεν γίνεται κατανοητό το σχήμα του αγγείου. Ίσως καθαρόσχημο με υψηλή λαβή.

9. Α.Κ. 1991/αρ. 113. Στριφτή λαβή μικρού αγγείου, πιθανόν μόνωτου (πίν. III.16,2 μέσον).

Ύψ. 0,075 μ.

Πηλός γκρι-μπεζ.

Συγκολλημένη από τέσσερα κομμάτια διασώζει και το έμβολο για την ένθεση στο επάνω μέρος της κοιλιάς.

10. Α.Κ. 1991/αρ. 112. Τμήμα αγγείου με τη λαβή (πίν. III.16,2 δεξιά).

Σωζ. ύψ. 0,095 μ.

Πηλός γκριζόμαυρος.

Έχει κοιλιάγωνιάδη με νεύρωση στο σημείο ακμής, απλό χείλος, υπερυψωμένη κυλινδρική λαβή¹³.

Τάφος Θ

Ο τάφος αποκαλύφθηκε με τη μορφή μιας ακανόνιστης οριζόντιας στρώσης λίθων διαστάσεων 2,60 X 0,70 μ. Απομακρύνθηκε και βαθύτερα αποκαλύφθηκε μια νέα συσσωρευση λίθων με τη μορφή του πίνακα III.17,1 που τους διαδέχτηκε μια νέα ενιαία στρώση. Μετά την απομάκρυνση και αυτής εμφανίστηκε στρώμα με ανακατωμένες πέτρες, χόμα κατά τόπους μαυρισμένο, και όστρακα, που ήταν το τελευταίο πριν από το στρωμένο με πέτρες δάπεδο του τάφου. Επάνω στο δάπεδο είχε αποθεθεί νεαρή κοπέλα με όλο της το στολισμό και το κεφάλι στα δυτικά (πίν. III.17,2). Από τα οργανικά κατάλοιπα του ενδύματος και κυρίως στα σημεία όπου υπήρχαν χάλκινα αντικείμενα οι λίθοι είχαν μαυρίσει. Τα κτερίσματα της νεκρής ήταν βαριά μονόσπειρα ψέλια περασμένα στα οστά των χεριών, ένα χάλκινο περιλαίμιο, που είχε υποχωρήσει προς τα χέρια, από μια οκτώσχημη πόρπη σε κάθε ώμο, ένα χρυσός σφηκωτήρας για το μοναδικό πλόκαμο που θα έπεφτε στον αριστερό ώμο και, τέλος, δυο μικρές χάλκινες πόρπες που θα συγκρατούσαν τον αναδιπλωμένο κεφαλόδεσμο στο πίσω μέρος του κρανίου.

Επιπλέον όμως ενδιαφέρον παρουσίαζε το σύνολο των χάλκινων αντικειμένων, που βρέθηκαν επάνω στα γόνατα της νεκρής, διότι ανήκουν στην ομάδα των σπάνιων μακεδονικών χαλκών που για πρώτη φορά αποκαλύπτονται *in situ* και σε τέτοιο αριθμό. Πρόκειται για πέντε αγκυρόσχημα αντικείμενα και τρία άλλα διαμερή κυλινδρικά με κερατόσχημες απολήξεις στο επάνω μέρος. Αξιοσημείωτο είναι ότι στον τάφο δεν είχε τοποθετηθεί αγγείο στο επίπεδο της ταφής, αλλά στην επίχωση, όπως σ' όλα τα μέχρι στιγμής παραδείγματα και, κυρίως, όπως και στους επίσης γυναικείους τάφους Ε, ΣΤ, στους οποίους υπήρχε μόνωτο αγγείο στα πόδια της νεκρής.

Κατάλογος ευρημάτων

1-2. Α.Κ. 1991/αρ. 89 και αρ. 91/91. Ψέλια (πίν. III.Γ,3). (πίν. III.18,1 αριστερά-δεξιά). Διάμ. 0,08 μ.

Μονόσπειρα χάλκινα ψέλια από στέλεχος ρομβοειδούς διατομής στενότερο στα άκρα, τα οποία επικάθηνται το ένα στο άλλο. Για τα ψέλια αυτού του τύπου προτείνεται μια ύστερη γεωμετρική χρονολόγηση (Kilian 1975a, 172, Αραπογιάννη-Μαζοκοπάκη 1982, 82, εικ. 5).

3. Α.Κ. 1991/αρ. 90. Χάλκινο περιλαίμιο (πίν. III.18,1 μέσον). Ύψ. 0,11μ. Διάμ. 0,12 μ.

Από στριφτό στέλεχος, που στα άκρα έχει τετράγωνη διατομή και απολήγει ταινιωτό σε δυο κρίκους.

4. Α.Κ. 1991/αρ. 92. Οκτώσχημη πόρπη. Μήκ. 0,093μ. Διάμ. σπείρας 0,04 μ.

¹³ Το σχήμα του πρέπει να συγγενεύει με αγγείο από τη νότια Γιουγκοσλαβία (Lahtov 202, πίν. XXXI, 4 της φάσης II (800-600 π.Χ.), και την Τσαουσέτσα (Casson 1925, 19, εικ. 6a, από τους τάφους 5, 6, τους οποίους ο Kilian 1975b, 75, πίν. 39, 15 χρονολογεί στη φάση ΙΙΑ των πρωτοαιτικών χρόνων). Πρβλ. και το αγγείο αρ. 9 του τάφου Δ. Αξιοσημείωτη είναι η σχέση των σχημάτων με την κεραμική *bucchero*, ως προς τηγωνιάδη άρθρωση και τις μακριές ταινιωτές λαβές (Lamb 1931-32, 51-56, πίν. 20-22, von Hase 1993, 187 κ.εξ.).

Συγκολλημένη στην περόνη από στέλεχος κυκλικής και τετράγωνης διατομής. Οι σπείρες με ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή έχουν πέντε δακτυλίους.

5. Α.Κ. 1991/αρ. 93. Οκτώσχημη πόρπη.

Μήκ. 0,095 μ. Διάμ. σπείρας 0,038-0,043 μ.

Από ρομβοειδές στέλεχος με τέσσερις δακτυλίους και ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή.

6. Α.Κ. 1991/αρ. 94. Χρυσός σφηκωτήρας (πίν. III.18,2 αριστερά).

Διάμ. 0,02 μ.

Από ταινιωτό έλασμα πλάτ. 0,003-0,002 μ., που περιτυλίσσεται σε δύο δακτυλίους.

7. Α.Κ. 1991/αρ. 95. Οκτώσχημο κόσμημα (πίν. III.18,2 δεξιά).

Από κράμα χρυσού και αργύρου. Μήκ. 0,021 μ. Διάμ. σπειρών 0,009 μ.

Ανάλογα αντικείμενα είναι γνωστά για τη διακόσμηση του καλύμματος της κεφαλής, αλλά και ως εξαρτήματα ενωτίων (Lefkandi I, 174, πίν. 231b).

8. Α.Κ. 1991/αρ. 97. Τοξωτή πόρπη (πίν. III.Γ,1, πίν. III.18,3 αριστερά).

Υψ. 0,024 μ. Μήκ. 0,044 μ.

Το τόξο έχει μορφή λογχόσχημη με κεντρική νεύρωση, ελαφρά κυρτό επάνω. Ο οφθαλμός του ελατηρίου με διπλή συστροφή είναι μικρός. Το ίδιο μικρή είναι και η υποδοχή της περόνης.

Ο τύπος αυτός της τοξωτής πόρπης παρουσιάζει διαχρονική παρουσία από τα υστεροελλαδικά χρόνια μέχρι τα αρχαϊκά (Ιακωβίδης 1970, Β, 276, πίν. 101, Pincelli-Morigi 1975, 51, τάφος 17, αρ. 5, πίν. 61, 5, εικ. 76, των γεωμετρικών και νεότερων χρόνων).

9. Α.Κ. 1991/αρ. 96. Μικρή οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.18,3 δεξιά).

Μήκ. 0,035 μ. Διάμ. σπείρας 0,018 μ.

Από λεπτό χάλκινο στέλεχος. Οι σπείρες έχουν τρεις δακτυλίους. Η ενδιάμεση συστροφή δεν βρίσκεται μεταξύ των σπειρών, αλλά ψηλότερα.

10-14. Α.Κ. 1991/αρ. 83-88 (πίν. III.Γ,2 πίν. III.19,1).

Υψ. 0,055-0,048 μ.

Αγκυρόσχημα αντικείμενα με κάθετο κεντρικό στέλεχος για την τοποθέτηση ξύλινου στείλου. Έχουν καμπυλόσχημη απόληξη και άκρα, που διαπλατώνονται. Διακοσμούνται με ομάδες σύντομων χαραξέων. Η καμπυλόσχημη απόληξη τους και ένα από τα άκρα παρουσιάζουν φθορά, που ίσως οφείλεται στη χρήση τους.

Ανάλογα μεμονωμένα αντικείμενα είναι γνωστά από την Τσαουσίτσα και τη Βεργίνα, όπου πιθανότατα είχαν χρησιμοποιηθεί ως περιάπτα (Casson 1925, II, πίν. II, 2h και Casson 1921b, 210, πίν. VI, 3 για την Τσαουσίτσα). Κατά τον Kilian πρέπει να ενταχθούν στην Τσαουσίτσα II (Kilian 1975b, 76). Το αγκυρόσχημο της Βεργίνας βρέθηκε κατά την ανασκαφή του Πέτσα, μαζί με μια χάλκινη πυξιδίσκη και ένα σκύφο (Πέτσας 1961-62, 277, πίν. 138α, σχ. 10), που κατά τον Kilian εντάσσονται στο στρώμα IV της Βεργίνας και μπορούν να χρονολογηθούν στα υπογεωμετρικά χρόνια (Kilian 1975α, 72). Από τη Σαββοπούλου το αγκυρόσχημο της Τσαουσίτσας θεωρείται μεταφορά σε χαλκό των πήλινων αγκυρόσχημων ειδωλίων της εποχής του Χαλκού και χαρακτηρίζεται ως περιάπτο με μορφές πουλιών στα άκρα (Σαββοπούλου 1988, 95 κ.εξ.). Το σύνολο όμως της Αγροσυκιάς οδηγεί σε μια πιο πραγματιστική

χρησιμοποίησή τους, πιθανότατα ως μαχαιριών για ειδική χρήση ή ακόμη ως ανταλλακτική μονάδα.

15-17. Α.Κ. 1991/αρ. 80-82 (πίν. III.19,2).

Ύψ. 0,049, 0,05, 0,045 μ.

Χάλκινα διάτρητα κυλινδρικά αντικείμενα, που στο κάτω μέρος τους διαπλατύνονται και στο επάνω φέρουν δύο μικρές κερατόσχημες απολήξεις. Διακοσμούνται με χαράξεις οριζόντιες ή σε σχήμα ψαροκόκαλου.

Επίσης από την Τσαουσίτσα προέρχεται ένα αποσπασματικά διατηρούμενο παρόμοιο αντικείμενο (Casson 1925, II, πίν. II, 2c), που κατά τον Kilian πρέπει να χρονολογηθεί στην Τσαουσίτσα II (Kilian 1975b, 76, πίν. 34, 19). Ο ίδιος το συνδέει με κάπως συγγενικά αντικείμενα από το Oresani και προτείνει ότι μπορεί να σχετίζονται με αδράχτι (Kilian 1975b, 94). Μάλλον ως εξάρτημα ρόκας φαίνεται πιο πιθανό.

18. Α.Κ. 1991/αρ. 79.

Όστρακα που συγκεντρώθηκαν από την επίχωση του τάφου, φαίνεται να προέρχονται κυρίως από ένα αγγείο. Διασώζονται τμήματα δύο κάθετων ταινιωτών λαβών, ένα τμήμα από το επάνω μέρος της κοιλιάς με πλαστική άρθρωση στη βάση του λαμού και τμήματα χείλους, που στρέφει ελαφρά προς τα έξω. Το σχήμα του είναι δύσκολο να αναγνωριστεί, φαίνεται όμως να συγγενεύει με την ομάδα των λεπτότερων αγγείων του τάφου Η και ειδικότερα με το γωνιώδες προφίλ του αρ. 10 (ΑΚ 91/112. πίν. III.16,2 δεξιά).

Τάφος Ι

Επίσης λιθωσωρός μεταξύ των τάφων Α και ΣΤ, που χρειάστηκε να διαλυθεί για να μεταφερθεί στο εργαστήριο το αγγείο που περιείχε. Και έτσι όμως δεν στάθηκε δυνατόν να αποκατασταθούν τα χαμηλά τμήματα του αγγείου, τα οποία κυριολεκτικά είχαν λιώσει. Από τα τμήματα πάντως του χείλους γίνεται κατανοητό ότι το αγγείο συγγενεύει με το αγγείο από τον τάφο ΣΤ. Και εδώ βρέθηκαν στα επιφανειακά χώματα διάφορα αντικείμενα, όπως σιδερένια αποτμήματα πιθανόν ξίφους, που όμως δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν με βεβαιότητα στο λιθωσωρό.

Κατάλογος ευρημάτων

1. ΑΚ 90/50. Φιαλόσχημο αγγείο.

Από το αγγείο στάθηκε δυνατόν να αποκατασταθούν τέσσερα τμήματα του χείλους με υπολογιζόμενη διάμετρο 0,185 μ. Το αγγείο συγγενεύει με αυτό από τον τάφο ΣΤ, δεν βρέθηκαν όμως στοιχεία λαβής. Φέρει όπως εκείνο προχοή και τριγωνική απόφυση. Ο πηλός του είναι χονδρόκοκκος καφετής με προσμείξεις.

Τάφος Κ

Από ένα άλλο τάφο, επίσης καταστραμμένο, στα ανατολικά του τάφου Α προέρχεται ένα άλλο αγγείο μαζί με μικρή χάλκινη πόρπη και ένα τελείως λιωμένο πήλινο θήλαστρο.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Α.Κ. 1990/αρ. 14. Τοξωτή πόρπη (πίν. III.Γ,5).

Μήκ. 0,053 μ.

Διασώζεται το τόξο και μικρό μέρος της πλάκας και του ελατηρίου.

Παρόμοια πόρπη από τη Βουλγαρία χρονολογείται στον 8^ο –7^ο αι. π.Χ. (Gergova 1987, 31, αρ. 75, πίν. 6, 75).

2. Α.Κ. 1990/αρ. 11. Μόνωτο φιαλόσχημο αγγείο (πίν. III.Γ.6).

Υψ. 0,097 μ. μαζί με τη λαβή 0,155 μ. Διάμ. πυθμ. 0,077 μ. Διάμ. χείλ. 0,16 μ.

Πηλός μαυρωπός και σε σημεία μπεζ, αρκετά λειασμένος με προσμείξεις.

Έχει επίπεδο κυκλικό πυθμένα, σώμα ημισφαιρικό, που απολήγει σε απλό στενό οριζόντιο χείλος. Ενδιαφέρουσα είναι η λαβή, που υψώνεται ταινιωτή και επιστρέφει στην κοιλιά κυλινδρική.

Παρόμοιοι τύπου λαβές είναι γνωστές από την Τσαουσίτσα (Casson 1925, 18, 3, εικ. 3g, i, j).

3. Α.Κ. 1990/αρ. 12. Θήλαστρο τελείως καταστραμμένο.

Μήκ. προχόης 0,025 μ.

Πηλός σκούρος κεραμιδής με προσμείξεις.

Βρέθηκε τελείως καταστραμμένο δίπλα στο προηγούμενο αγγείο, διασώζεται μόνο η προχόη και τμήμα μικρής κυλινδρικής λαβής. Το σχήμα είναι γνωστό από άλλου με σφαιρική κοιλιά, χαμηλό λαιμό, κυλινδρική λαβή και το θήλαστρο τοποθετημένο στο επάνω μέρος της κοιλιάς.

Λοιπά ανασκαφικά ευρήματα

Από διάφορα σημεία της ανασκαφής και συνήθως στο μεταίχμιο του μαυρωπού επιφανειακού με το κοκκινωπό χρώμα των τάφων περισυλλέχθηκαν αρκετά αντικείμενα, όπως τμήματα από οχτώσχημες πόρτες, από ταινιωτά ψέλια, ψήφοι, καθώς επίσης και δακτυλίδια, εύρημα που μέχρι στιγμής δεν παρατηρήθηκε στους τάφους. Από αυτά θα παρουσιαστούν μόνον εκείνα, που προσφέρουν νέα στοιχεία.

Δακτυλίδια

1. Α.Κ. 1991/αρ. 12. Ακέραιο χάλκινο ταινιωτό δακτυλίδι.

Διάμ. 0,025 μ.

2. Α.Κ. 1991/αρ. 43. Χάλκινο δακτυλίδι.

Διάμ. 0,017 μ.

Σφηκωτήρας

1. Α.Κ. 1991/αρ. 41. Χρυσός σφηκωτήρας. Διάμ. 0,012μ.

Από διπλό χρυσό σύρμα συστραμμένο στο ένα άκρο, που έχει περιτυλιχτεί σε τρεις δακτυλίους.

«Τροχός»

1. Α.Κ. 1991/αρ. 40. Τμήμα «τροχού» μήκ. 0,035 μ., στον οποίο διατηρούνται δύο παράλληλοι δακτύλιοι ένας φαρδύτερος στο εσωτερικό και ένας λεπτότερος στην περιφέρεια. Η τελευταία διακοσμείται εξωτερικά και με τρεις αποφύσεις, δύο τριγωνικές και μια γλωσσωτή. Το τμήμα συγγενεύει με ένα ακόμη, το οποίο είχε παραδοθεί στα 1990 από τον καλλιεργητή Κοσμά Στυλιανίδη και που είχε καταγραφεί με αριθμό 90/65.

Οι τροχοί είναι γνωστό εύρημα στα νεκροταφεία της εποχής του Σιδήρου με πιθανό ηλιακό συμβολισμό (Ανδρόνικος 1969, 255, Bouzek, MB I, 138). Οι αποφύσεις όμως του τροχού της Αγροσυκιάς είναι μάλλον σπάνιες. Πιθανότατα λοιπόν δεν πρόκειται για τροχό, αλλά για ένα άλλο είδος αντικειμένου, ίσως κεφαλή περόνης(;) όπως σε ένα παράδειγμα που αναφέρει ο Jacobstahl (Jacobstahl 1956, 143, εικ. 427). Συγγενικό αντικείμενο καλύτερης διατήρησης, μάλλον περιαιπτο, παρουσιάζεται στη συνέχεια από την περιοχή της Λεπτοκαρυάς.

Αντικείμενα παράδοσης Κοσμά Στυλιανίδη

Τα αντικείμενα αυτά, όπως προαναφέρθηκε, υπήρξαν η αφορμή για να αρχίσει η έρευνα στο χώρο του συγκεκριμένου αγροταμαχίου. Δυστυχώς η παραμόρφωση και η φθορά τους υπήρξε μεγάλη, ώστε δεν υπήρξαν περιπτώσεις συγκόλλησης αντικειμένων από την παράδοση με αυτά από τους τάφους. Και πάλι παρουσιάζονται τα ολοκληρωμένα παραδείγματα και όχι τα διάφορα αποτμήματα, που δεν συμβάλλουν στη δημιουργία ολοκληρωμένης εικόνας.

Πόρπες

1. Α.Κ. 1990/αρ. 5. Πόρπη εξελιγμένου αττικοβοιωτικού τύπου (πίν. III.Γ,4).

Μήκ. 0,095 μ. Ύψ. 0,056 μ.

Σχεδόν ακέραιη πόρπη αττικοβοιωτικού τύπου. Λείπει ένα μικρό μέρος μόνο από την κορυφή της πλάκας. Έχει συμπαγές τόξο σχεδόν κυκλικής διατομής, που διαχωρίζεται με δύο αυλακώσεις από την πλάκα και το στέλεχος της περόνης. Το τελευταίο είναι αρχικά τετράγωνο και στη συνέχεια το κινητό ελατήριο είναι κυκλικό. Η πόρπη εντάσσεται στην παράδοση των αττικοβοιωτικών πορπών, διότι διαθέτει αρκετά από τα στοιχεία του τύπου, όπως αυτά έχουν καθοριστεί από τον Blinkenberg (Blinkenberg 1926, 147 κ.εξ.). Ο τύπος έχει αναλυτικά συζητηθεί και στη δημοσίευση του Κεραμεικού (Kübler 1954, 236, πίν. 159-161, για ένα ωραίο χρυσό παράδειγμα επίσης από την Αθήνα βλ. Αλεξανδρή 1972, 174, εικ. 13). Παρόλα αυτά διαφοροποιείται ως προς τη διαμόρφωση και πρέπει να θεωρηθεί ένα μεταβατικό στάδιο μεταξύ των αττικοβοιωτικών και αυτών, που ονομάζονται μακεδονικού τύπου (Kilian 1975a, αρ. 799, πίν 29, Vasić 1987, 41-63, πίν. 1-5). Η πόρπη της Αγροσυκιάς φαίνεται πιο συγγενική με τη φθαρμένη πόρπη από τον τάφο 25 της Suva Reka, που κατά τον Vasić πρέπει να χρονολογηθεί στον 7ο αι. π.Χ. (Vasić 1987, 61, πίν. 1). Ανάλογα χρονολογούνται σχετικές πόρπες της περιοχής του άνω Αξίου στην πρώην Γιουγκοσλαβία (Mitrevski 1987, 29 κ.εξ.). Η εξέλιξη που αναφέρουμε, μπορεί να συνδεθεί και με την πόρπη του τάφου Δ, στην οποία ακόμη είναι ορατά τα στοιχεία του καθαυτού τύπου.

2. Α.Κ. 1990/αρ. 9. Οκτώσχημη πόρπη.

Μήκ. 0,26μ. Διάμ. σπειρών 0,08 μ.

Από ρομβοειδές στέλεχος, μερικώς καταστραμμένη. Διασώζεται η μία της σπείρα με επτά δακτυλίους. Ο όγδοος έχει διανοίγει και στο άκρο του φέρει τη μισή από την ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή. Ακόμη διασώζεται και η περόνη.

3. Α.Κ. 1990/αρ. 10. Οκτώσχημη πόρπη, από την οποία λείπει η μία σπείρα, καθώς και η περόνη.

Πολύσπειρα ψέλια (πίν. III.20,1)

1. Α.Κ. 1990/αρ. 2.

Μήκ. 1,62 μ. Πλάτ. 0,016 μ.

Πολύσπειρο ψέλιο από έλασμα αμφίκυρτο, που έχει τανυστεί τόσο, ώστε έχει χάσει τελείως το αρχικό του σχήμα. Πάντως στο σωζόμενο άκρο διατηρείται ακόμη η μία απόληξη, που έχει διατομή τετράγωνη και φέρει χαράξεις.

Έχει ήδη παρουσιασθεί (Χρυσοστόμου Αν. 1997, 410, εικ. 2). Τα συγγενέστερα προς της Αγροσκούας ψέλια της Τσαουσίτσας χρονολογούνται στα υστερογεωμετρικά χρόνια (πρβλ. Ανδρόνικος 1969, 241. Casson 1921a, 13, εικ 10, Kilian 1975a, 173, σημ. 5).

2. Α.Κ. 1990/αρ. 2. Τμήμα ίδιου τύπου με το προηγούμενο.

Σωζ. μήκ. 1,30 μ. Πλάτ. 0,015 μ.

3. Α.Κ. 1990/αρ. 3. Τμήμα που διασώζει το άκρο του.

Σωζ. μήκ. 0,75 μ. Πλάτ. 0,015 μ.

4. Α.Κ. 1990/αρ. 8. Ψέλιο παιδικό.

Ύψ. 0,035 μ. Διαμ. 0,041 μ.

Ταινιωτό από έξι σπείρες ψέλιο, που λόγω της μικρής διαμέτρου του πρέπει να θεωρηθεί μάλλον παιδικό (Χρυσοστόμου Αν. 1997, 409, εικ. 1, πρβλ. Casson 1921a, 11, 14, εικ. 11a, Kilian 1975b, 76, πίν. 39, 8 στη φάση ΙΑ).

Σφηκωτήρας

1. Α.Κ. 1990/αρ. 59. Σφηκωτήρας.

Διαμ. 0,04 μ., από στενό χάλκινο έλασμα, που περιτυλίσσεται τέσσερις φορές.

Ομφάλιο

1. Α.Κ. 1990/αρ. 4. Ομφάλιο από το οποίο έχει καταστραφεί και λείπει μεγάλο μέρος.

Στην περιφέρεια φέρει διακόσμηση με διπλή στικτή γραμμή. Χωρίς ανασκαφικά στοιχεία είναι δύσκολο να αποφασίσει κανείς, που ακριβώς χρησιμοποιήθηκε το συγκεκριμένο παράδειγμα. Τα ομφάλια είναι γνωστά ως εξαρτήματα ζώνης, αλλά μπορούν να είναι ραμμένα και σε άλλα σημεία του ενδύματος (Βοκοτοπούλου 1986, 304, Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 417).

Η ανασκαφή του αγρού του Κοσμά Στυλιανίδη επέτρεψε να αντιληφθούμε την εικόνα των ταφικών κατασκευών και να κατανοήσουμε τη σχέση τους με τα αντικείμενα των παραδόσεων. Ο τρόπος κατασκευής των τάφων βρίσκεται πολύ κοντά στην περιγραφή των τάφων της Τσαουσίτσας από τον Casson. Αξιοπρόσεκτη η σχέση ανάμεσα στον τάφο Β και στον τάφο Ι της Τσαουσίτσας, στον οποίο επίσης είχαν χρησιμοποιηθεί κομμάτια από πιθάρια για την κάλυψη του νεκρού, αλλά και για τις πλευρές του τάφου (Casson 1925, 4)¹⁴. Οι επάλληλοι τάφοι, που αναφέρει ο Casson, όπως για παράδειγμα οι τάφοι 1-2 και 8 (Casson 1925, 4, 7), πιθανότατα υπήρχαν και στην Αγροσκούα και παρασύρθηκαν από την άροση. Σ' αυτή βέβαια την περίπτωση, θα πρέπει να ήταν λιθοσωροί και όχι κιβωτιόσχημοι τάφοι. Η διάκριση στις δύο κατηγορίες δεν σημειώνεται στην Τσαουσίτσα. Είναι όμως γνωστή και από τη Βίτσα που, κατά

¹⁴ Κομμάτια πithon αναφέρονται και στο νεκροταφείο της Βοημίτσας (Rey 1932, 40).

τη συγγραφέα, συγγενεύει με την Τσαουσίτσα, όπως και με την Άλο στη Θεσσαλία (Βοκοτοπούλου 1986, 329). Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση, ότι και στη Βίτσα τα τοιχώματα κατασκευάζονταν μετά την έκθεση του νεκρού (Βοκοτοπούλου 1975, 2). Ανάλογης μορφής τάφοι υπήρχαν και στη Βεργίνα, όπου μάλιστα φαίνεται να συνδυάζονται με τύμβους-λιθοσαρούς και όχι χωμάτινους (Πέτσας 1961-62, 222, 224, 257). Στην Αγροσυκιά δεν υπήρξαν στοιχεία για την ύπαρξη τύμβου. Ο προσανατολισμός όμως των νεκρών πιθανόν προς το κέντρο είναι μια ένδειξη για την ύπαρξή του (Ανδρόνικος 1969, 151). Αν πραγματικά υπήρξε κάποιος τύμβος, ίσως τότε θα είχε διάμετρο γύρω στα 15 μ. που τον κατατάσσει στους πιο συνηθισμένους από την άποψη του μεγέθους τύπους της Βεργίνας (Radt 1974, 99, Μακεδονία 1982, 43). Στην Τσαουσίτσα έχει επίσης παρατηρηθεί ταφή των νεκρών επάνω σε δάπεδο από λίθους (Casson 1921a, 7). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και κάποια στοιχεία, που μπορούν να σχετίζονται με έθιμα ταφής, όπως π.χ. η τοποθέτηση ενός αγγείου στα πόδια των νεκρών, καθαρόσχημοι για τους άνδρες (τάφοι Α, Β, Γ) και μόνωτοι για τις γυναίκες (τάφοι Ε, ΣΤ, πιθανόν Κ). Καθαρόσχημα αυλακωτά αγγεία συναντώνται επίσης σε τάφους με οπλισμό της Βεργίνας (Ανδρόνικος 1969, 187), ενώ διαφοροποίηση ανάλογα με το φύλο για το σχήμα των νεκρικών κάλπεων υπήρχε και στην Αθήνα (Whitley 1991, 356).

Η διατήρηση των σιδερένιων όπλων υπήρξε κακή, ωστόσο, είναι ενδιαφέρουσα η συνύπαρξη ξιφών με αιχμές και μαχαίριδια, που μαρτυρούν μια εικόνα σιδηροφορίας της εποχής και είναι γνωστή από τις πηγές (Καλλιγιάς 1986, 103 κ.εξ.). Στους τάφους με όπλα δεν βρέθηκαν κοσμήματα, όπως για παράδειγμα στη Βίτσα (Βοκοτοπούλου 1986, 337) ή στην Κοζάνη (Καλλιπολίτης 1950, 283). Τα ευρήματα των γυναικείων ταφών βρέθηκαν στη θέση τους. Ως κόσμημα συγκράτησης των ενδυμάτων χρησιμοποιούνται μόνο πόρπες και λείπουν τελείως οι περόνες. Επίσης αξίζει να σημειωθούν οι μικρές χάλκινες πόρπες, που πιθανότατα χρησίμευαν για μια αναδίπλωση του κεφαλόδεσμου (τάφοι Θ), και οι μονοί χρυσοί σφηκωτήρες, που χρησίμευαν για ένα μεμονωμένο πλόκαμο (Blinkenberg 1926, 151, Ανδρόνικος 1969, 158). Τέλος σημαντικά είναι τα σπάνια μακεδονικά χαλκά στα πόδια της νεκρής του τάφου Θ, διότι πρώτη φορά συναντώνται με τέτοια πληθώρα. Είναι ενδιαφέρον ότι σε σχέση με τα μεμονωμένα παραδείγματα της Βεργίνας κ.λ.π., στο νομό Πέλλας η εκπροσώπηση τους είναι πλουσιότερη (Χρυσοστόμου Αν. 1999, 270). Δεν αποκλείεται να ήταν συμβολικά ιερά αντικείμενα, όπως και οι χαλκοί πελέκει (Ανδρόνικος 1969, 251), αφού τα αγκυρόσχημα διαθέτουν στο κάτω μέρος τους οπή για ξύλινο στελεό.

Εξαιρέση στο σύνολο αποτελεί ο «τάφος» Η. Η έλλειψη σκελετού δεν είναι καθοριστική, αφού και στους άλλους τάφους τα σκελετικά κατάλοιπα ήταν ελάχιστα. Η εύρεση όμως της σιαγόνας ιπποειδούς¹⁵, ο τρόπος απόθεσης των αγγείων μαζί με την καύση και η έλλειψη μεταλλικών κτερισμάτων είναι τα στοιχεία, που μας κάνουν να τον θεωρήσουμε ως ένα χώρο εναγισμού μάλλον παρά ως ταφικό. Ανάλογο παράδειγμα δεν είναι γνωστό από τις δημοσιεύσεις σύγχρονου υλικού, αλλά μεταγενέστερου, όπως από το Πολύχρονο Χαλκιδικής των υστεροαρχαϊκών χρόνων (Βοκοτοπούλου κ.ά. 1989, 396).

Η κεραμική των τάφων παρουσιάζει σχετική ομοιογένεια. Πρόκειται κυρίως για αγγεία από πηλό αρκετά ακάθαρτο χονδροειδή, που έχουν ψηθεί σε χαμηλό βαθμό θερμοκρασίας και έχουν μεγάλο πρόβλημα στη συντήρησή τους, καθώς φθείρονται έντονα οι αρμοί. Πιθανότατα έχουν κατασκευαστεί με το ίδιο τοπικό κοκκινόχρωμα, που ανάλογα με την αναγωγική ατμόσφαιρα του κλιβάνου παραλλάσσει στο χρώμα, που κυμαίνεται από σκούρο κόκκινο μέχρι γκριζόμαυ-

¹⁵ Οι προσφορές ζώων στη Βίτσα συναντώνται εκτός τάφου και δεν μπορούν να σχετιστούν με το δικό μας παράδειγμα, τόσο ως προς τη θέση, όσο και ως προς το είδος του ζώου (Βοκοτοπούλου 1986, 339).

ρο. Τα σχήματα και οι λαβές των αγγείων είναι γνωστά στο θεματολόγιο της κεραμικής της εποχής του Σιδήρου (Μακεδονία 1982, 42-43). Πρέπει όμως να τονιστεί η έμφαση, που σημειώνεται στην αυλακωτή διακόσμηση, τόσο των κανθάρων, όσο και των φιαλόσχημων. Είναι γνωστή από το τέλος της ΥΕΧ, η επίδραση της όμως και στην εποχή του Σιδήρου υπήρξε σημαντική. Τα χρονολογικά της όρια δεν πρέπει να κατεβαίνουν πολύ μέσα στα γεωμετρικά χρόνια (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 507 κ.εξ.).

Άλλη κατηγορία αποτελούν τα τροχήλατα αγγεία από γκρίζο πηλό των τάφων Δ, Η, Θ. Είναι γνωστή από γειτονικές δημοσιευμένες θέσεις και φανερώνει ακόμη μια φορά τη διάχυση των ιδεών.

Τέλος, αξιοπαρατήρητη είναι μια διαφοροποίηση ανάμεσα στην κεραμική του νεκροταφείου και του οικισμού. Μπορεί να αποδοθεί σε χρονική διαφορά, πιθανότερο όμως φαίνεται πως πρέπει να ερμηνευτεί με βάση τα έθιμα ταφής, που επιβάλλουν την επιλογή των σχημάτων και της ποιότητας των αγγείων.

Άλλα στοιχεία για το νεκροταφείο στη θέση «Αμπέλια» και αντικείμενα παράδοσης από άλλους αγρούς

Στη συνέχεια θα δοθεί ένας κατάλογος ευρημάτων από παραδόσεις κατά αγρό προέλευσης. Η παρουσίασή τους γίνεται, όχι τόσο γιατί προσφέρουν νέους τύπους, όσο γιατί κάνουν πιο ξεκάθαρη την εικόνα της διασποράς του νεκροταφείου στην περιοχή.

Αγρός Χρύσανθου Καρασαρίδη. Αρ. 99-100.

Πόρπες

1. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 43δ. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη.

Μήκ. 0,165 μ. Διάμ. σπείρας 0,072 μ.

Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη από την οποία έχει σπάσει και λείπει το μεγαλύτερο μέρος της περόνης στο κάτω μέρος. Παράλληλα η μια από τις δύο σπείρες έχει παραμορφωθεί, καθώς ο εξωτερικός της δακτύλιος έχει τανυστεί από το άροτρο. Κατά τα άλλα η πόρπη ανήκει στον τύπο, που έχει ήδη προαναφερθεί με την οκτώσχημη συστροφική μεταξύ των σπειρών. Το στέλεχος της έχει ρομβοειδή διατομή πεπλατυσμένη.

2. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 43α. Οκτώσχημη πόρπη.

Μήκ. 0,15 μ. Διάμ. 0,06 μ.

Ακέραιη οκτώσχημη πόρπη από στέλεχος ορθογώνιας διατομής. Οι σπείρες έχουν επτά δακτύλιους και ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή του στελέχους. Διασώζεται και η περόνη και η υποδοχή της.

3. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 43β. Οκτώσχημη πόρπη.

Μήκ. 0,125 μ. Διάμ. 0,054 μ.

Όπως η προηγούμενη διασώζει και το ελατήριο.

4. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 43γ. Οκτώσχημη πόρπη.

Μήκ. 0,125 μ. Διάμ. 0,54 μ.

5. Β.Π. 1985/αρ. 5. Α.Κ. 1985/αρ. 8. Οκτώσχημη πόρπη.
Μήκ. 0,155 μ. Διάμ. σπειρών 0,065 μ.
Πρόκειται για πόρπη η περόνη της οποίας επιδιορθώθηκε από τα αρχαία χρόνια. Η περόνη που ίσως να ήταν και η αρχική, μετά από έκταση του άκρου της έχει αναδιπλωθεί σε έναν από τους δακτυλίους της μιας σπείρας.

Μονόσπειρα ψέλια (πίν. III.20,2 αριστερά-δεξιά)
Τα ψέλια αποτελούνται από παχύ στέλεχος ρομβοειδούς διατομής που λεπταίνει στα άκρα. Τα άκρα επικάθηνται το ένα στο άλλο.

1. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 44α. Χάλκινο ψέλιο.
Διάμ. 0,086 μ.

2. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 44β. Χάλκινο ψέλιο.
Διάμ. 0,089 μ.

Ψήφοι

1. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 30. Ψήφος αμφικωνική.
Ύψ. 0,016 μ. Πλάτ. 0,011 μ.

Αγκυρόσχημο αντικείμενο

1. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 29. Χάλκινο αγκυρόσχημο αντικείμενο.
Ύψ. 0,055 μ. Πλάτ. 0,082 μ.

Συγκολλημένο στο ένα άκρο, αγκυρόσχημο αντικείμενο. Φέρει υποτυπώδη διακόσμηση με ψαροκόκαλο στο κάθετο στέλεχος, που είναι διαμπερές για την ένθεση ξύλινης λαβής.

Περιλαίμιο

1. Β.Π. 1984/αρ. 15. Α.Κ. 1984/αρ. 45. Χάλκινο περιλαίμιο (πίν. III.20,2 μέσο).
Ύψ. 0,13 μ. Πλάτ. 0,15 μ.

Περιλαίμιο από παχύ στέλεχος ελικοειδές και ρομβοειδές προς τα άκρα που αναστρέφονται σε κρίκους. Από αυτούς διατηρείται μόνο ο ένας κατά το ήμισυ.

1. Β.Π. 1985/αρ. 5/2. Ομφάλιο (πίν. III.20,3)

Χάλκινο ομφάλιο ραγισμένο και ελλiptές σε μερικά σημεία από το άροτρο. Στην περιφέρειά του έχει σειρά μικρών οπών για την στερέωσή του σε ύφασμα ή δέρμα. Στο μέσο της πίσω πλευράς του φέρει κρίκο για πρόσδεση. Διάμ. 0,085 μ.
Παρόμοιο ομφάλιο παραδόθηκε από τον Κοσμά Στυλιανίδη.

Αγρός Κωνσταντίνου Πετρίδη. Δυτικά του αρ. 131 στο κοινόχρηστο αρ. 1277

1. Β.Π. 1999/αρ. 2. Χάλκινο διάτρητο κυλινδρικό αντικείμενο που στο κάτω μέρος του διαπλατύνεται και στην επάνω απόληξή του φέρει δύο μικρές κερατόσχημες απολήξεις, η μία από τις οποίες λείπει.
Ύψ. 0,063 μ. Διάμ. 0,02 μ.

2. Β.Π. 1999/αρ. 1. Περιάπτο περιδεραίου από μαύρη υαλόμαζα (πίν. III.21,1). Αμυγδαλόσχημο, με δύο επίπεδες πλευρές στο μέσο (0,055X0,35 μ.). Είναι διάτρητο κατά μήκος. Φέρει έγγλυφη σπειροειδή διακόσμηση σε όλο του το σώμα, που ξεκινάει από το ένα στενό άκρο και καταλήγει στο άλλο. Το μοναδικό αυτό κόσμημα των γεωμετρικών χρόνων, που κατατάσσεται στον ορίζοντα των αξιακών αντικειμένων και πρέπει να αποτελούσε δείγμα πλούτου και κοινωνικού γοήτρου, πιθανότατα προέρχεται από γυναικείο τάφο, όπως και το προηγούμενο κόσμημα.

Αγρός Τριανταφυλλίδη

1. Β.Π. 1990/αρ. 1. ΑΚ 90/57. Χάλκινο περιλαίμιο.
Υψ. 0,13 μ. Διάμ. 0,133 μ.
Περιλαίμιο από παχύ στριφτό στέλεχος (0,007 μ.), που στα άκρα του έχει τετράγωνη διατομή, και απολήγει σε δυο προς τα έξω στραμμένους κρίκους. Ο τρόπος με τον οποίο απολήγουν υποδεικνύει ότι τα περιλαίμια φοριόταν ανοικτά χωρίς ιδιαίτερο κούμπωμα.

Αγρός Ιωάννη Παπαδόπουλου, αρ. 97

1. Β.Π. 1990/αρ. 5. Α.Κ. 1990/αρ. 58. Χάλκινη αμφικωνική ψήφος.
Υψ. 0,017μ.

Αγρός Κοσμά Στυλιανίδη αρ. 156

1. Α.Κ. 1991/αρ. 20. Τοξωτή πόρπη (πίν. III.21,2 επάνω).
Μήκ. 0,17 μ.
Το τόξο κυκλικής διατομής φέρει χαράξεις ψαροκόκαλου. Διακρίνεται με δυο πλαστικές αρθρώσεις από την περόνη και την πλάκα υποδοχής της. Η τελευταία είχε αρχικά φυλλόσχημη μορφή, σήμερα όμως έχει σπάσει στη μέση. Ο τύπος συζητείται παρακάτω, στα ευρήματα από τη Λεπτοκαρυά.

2. ΑΚ 1991/αρ. 21. Χάλκινο ψέλιο (πίν. III.21,2 κάτω).
Διάμ. 0,08 μ.
Μονόσπειρο από ταινιωτό στέλεχος πλάτ. 0,005 μ. με χαράξεις ψαροκόκαλου σε όλο το μήκος του. Το ένα άκρο διαμορφώνεται τετράγωνο (βλ. και Χρυσοστόμου Αν. 1991α, 131, εικ. 13).

Αγρός Δημήτρη Ευσταθιάδη, αρ. 72

Ο αγρός βρίσκεται βόρεια του προηγούμενου.

1. Β.Π. 1996/αρ. 4α. Χάλκινο περιλαίμιο.
Έχει τανυστεί από την άροση και έχει σπάσει σε δύο τμήματα. Διάμ. 0,155 μ.

2. Β.Π. 1996/αρ. 4β. Σπείρα βραχιολιού.
Διάμ. 0,06 μ., από απλό ταινιωτό έλασμα.

3. Β.Π. 1996/αρ. 4γ. Απόληξη φιδόσχημη μονόσπειρου βραχιολιού.
Μήκ. 0,042 μ.

Όριο αγροτικής περιοχής Αγροσυκιάς και Φιλυριάς

1. Β. Π. 1999/6. Σιδερένια αιχμή ακοντίου.
Μήκ. 0, 18 μ. Διάμ. αυλού 0,025 μ.

Εκτός από τα παραπάνω, στο Μουσείο Πέλλας έχουν κατατεθεί από την ίδια περιοχή και άλλα παρόμοια αντικείμενα της εποχής του Σιδήρου, των οποίων ο αγρός προέλευσης δεν μπορεί να εξακριβωθεί, γι' αυτό και δεν θα αναφερθούν. Σε συνδυασμό όμως με τις προφορικές πληροφορίες των καλλιεργητών, οι οποίοι θυμούνται ότι κατά τα παλιότερα χρόνια πετούσαν ανάλογα αντικείμενα από τους αγρούς τους, γίνεται φανερό ότι η περιοχή «Αμπέλια» αποτελούσε έναν πυκνοχρησιμοποιημένο χώρο νεκροταφείου κατά την εποχή του Σιδήρου.

Είναι πάντως μεγάλο δυστύχημα, ότι μέχρι τώρα και παρά τις προσπάθειές μας δεν στάθηκε δυνατή η χρηματοδότηση από την ΙΖ' ΕΠΚΑ ή από άλλους φορείς ενός εκτεταμένου προγράμματος σωστικών ανασκαφών. Με ένα παρόμοιο πρόγραμμα θα συμπληρωνόταν το κενό της γνώσης και για την περίοδο των πρωτοϊστορικών χρόνων και θα γίνονταν περισσότερο κατανοητά τα προστάδια των ιστορικών χρόνων προς τα οποία κατευθύνεται κυρίως η έρευνα της περιοχής.

2. Νότιο Νεκροταφείο

Η πλειονότητα των ευρημάτων αποδεικνύει ότι το προηγούμενο νεκροταφείο υπήρξε το σημαντικότερο της περιοχής. Σποραδικές όμως παραδόσεις, όπως η επόμενη, δεν αποκλείουν την ύπαρξη και άλλου στα νότια του «Πελίτι».

Αγρός Σάββα Σαββίδη, αρ. 575

1. Β.Π. 1997/1. Πολύσπειρο χάλκινο ψέλιο (πίν. III.21,3).
Το πεπλατυσμένο στέλεχος του περιτυλίσσεται σε οκτώ σπείρες με συνολικό μήκος 0,097 μ. Οι σπείρες των άκρων έχουν διάμετρο 0,067 και 0,055 μ. αντίστοιχα.

Γ. ΓΕΙΤΟΝΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Όπως προαναφέρθηκε, το νεκροταφείο στη θέση «Αμπέλια» από τον Παύλο Χρυσοστόμου έχει συνδεθεί με την τούμπα της Λεπτοκαρυάς, που παρουσιάζεται στη συνέχεια. Η διασπορά όμως των αντικειμένων παράδοσης δεν αποκλείει τη χρήση του και από τις δύο θέσεις κατοίκησης, αρχικά ίσως από τον οικισμό της Λεπτοκαρυάς και στη συνέχεια της Αγροσυκιάς.

Λεπτοκαρυά. Τούμπα Α (εικ. III. 1)

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα νοτιοανατολικά του οικισμού της Νεότερης Νεολιθικής Περιόδου (προδιμηνιακών φάσεων) της Λεπτοκαρυάς και περιβάλλεται από δύο βραχίονες του Πλατανοπόταμου, από τους οποίους ο ανατολικός την διαχωρίζει από το νεκροταφείο. Έχει υποστεί σημαντική καταστροφή από τους βραχίονες του ποταμού, τη διάνοιξη δρόμων και την ισοπέδωση των αγρών. Στη δυτική παρειά της διακρίνονται τοίχοι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με καμένες επιχώσεις. Η κεραμική από την τούμπα περιλαμβάνει στριφτές λαβές της εποχής του Σιδήρου, αλλά και όστρακο από σκύφο με κρεμαστά ημικύκλια (πίν. III.22,1). Η πρόσφατη παράδοση από την ίδια θέση και ενός χάλκινου εγχειριδίου αποδεικνύει ότι κατοικήθηκε και σε πρωιμότερες περιόδους.

Αγροί Γεωργίου Λαζαρίδη

Οι αγροί Γεωργίου Λαζαρίδη ανήκουν στο αγρόκτημα της Λεπτοκαρυάς, είναι όμως όμοροι στα δυτικά με τον αγρό του Κοσμά Στυλιανίδη, αρ. 93. Ως εκ τούτου τα αντικείμενα, που προέρχονται από αυτούς πρέπει να θεωρηθεί ότι συμπληρώνουν τα στοιχεία, τα οποία προέκυψαν από την εκεί ανασκαφική έρευνα.

Τοξωτές πόρπες

1. ΑΚ 1990/αρ. 30, 31. Μεγάλη τοξωτή πόρπη (πίν. III.22,2 επάνω αριστερά).

Μήκ. 0,20 μ. Μήκ. περόνης 0,08 μ.

Συγκολλημένη μόνο στο φυλλόσχημο έλασμά της η πόρπη αυτή είναι από τις μεγαλύτερες του είδους της και το παλιότερο από τα ευρήματα του νεκροταφείου. Το τόξο της είναι διακοσμημένο με χαράξεις σε σχήμα ψαροκόκαλου και με δύο αμφικωνικά σφαιρίδια. Η περόνη έχει κυκλική διατομή, το ελατήριο της όμως είχε σφυρηλατηθεί ορθογώνιο για μεγαλύτερη αντοχή. Η περόνη ακουμπούσε σ' ένα φυλλόσχημο έλασμα, που αναδιπλωνόταν και έφερε διακόσμηση από ασπιδίσκους έκτυπες και κοκκίδωση. Ο τύπος αυτός της πόρπης είναι γνωστός από πολλά νεκροταφεία της εποχής του Σιδήρου και πλησιέστερα από αυτό της Βεργίνας (Ανδρόνικος 1969, 230-233. Kilian 1975b, 80. Bouzek 1985, 159). Χρονολογείται στους 10^ο-9^ο αι. π.Χ. και από τον Bouzek πρωιμότερα στον 11^ο αι. π.Χ.

2. Β.Π. 1993/αρ. 1. Μεγάλη τοξωτή χάλκινη πόρπη (πίν. III.23,1).

Υψ. 0,11μ. Μήκ. 0,14 μ.

Τοξωτή πόρπη με φυλλόσχημη υποδοχή για την περόνη. Το τόξο κυκλικής διατομής διακόπτεται από δύο αμφικωνικές προεξοχές. Διακοσμείται με χαρακτό ψαροκόκαλο. Το ελατήριο της περόνης έχει ρομβοειδή διατομή, ενώ το στέλεχος της περόνης είναι και πάλι κυκλικής διατομής. Το επάνω τμήμα της υποδοχής διακοσμείται με δυο έκτυπες ασπίδες. Το κάτω που αναδιπλώνεται είναι ελλiptές στη μια πλευρά. Φέρει στην περιφέρεια τριπλή σειρά μικρών κοκκιδώσεων και στον ενδιάμεσο χώρο άλλες έξι έκτυπες ασπίδες.

Οκτώσχημες πόρπες

1-3. Α.Κ. 1990/αρ. 27, 28, 29 (πίν. III.22,2 κάτω).

Αποτμήματα οκτώσχημων πορπών, στα οποία είναι φανερή η φθορά που υφίστανται τα αντικείμενα αυτά εξαιτίας της μηχανικής καλλιέργειας. Είναι κατασκευασμένες από στέλεχος κυκλικής διατομής. Πιθανόν συνανήκουν, αλλά είναι αδύνατον να συγκολληθούν. Οι διάμετροι των σπειρών τους είναι 0,064, 0,05, 0,05 μ.

4. Α.Κ. 1991/αρ. 98. Οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.23,2 κάτω αριστερά).

Μήκ. 0,155 μ. Διάμ. σπειρών 0,07-0,075 μ.

Από στέλεχος ρομβοειδούς διατομής. Οι σπείρες έχουν οκτώ δακτυλίους. Σώζεται και η περόνη.

5. Α.Κ. 1991/αρ. 99. Οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.23,2 κάτω δεξιά).

Μήκ. 0,145 μ. Διάμ. σπειρών 0,062 μ.

Στέλεχος κυκλικής διατομής. Πέντε δακτύλιοι στις σπείρες, μεγάλη ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή. Λείπει η περόνη.

6. Α.Κ. 1991/αρ. 100. Οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.23,2 επάνω).

Διάμ. σπειρών 0,05-0,06 μ.

Διανοιγμένη, ελλiptής στην περόνη, από στέλεχος κυκλικό που ενδιάμεσα γίνεται τετράγωνο.

Ψέλια

1. Α.Κ. 1990/αρ. 23. Μονόσπειρο ψέλιο (πίν. III.22,2 επάνω δεξιά).

Διάμ. 0,088 μ.

Από παχύ στέλεχος ρομβοειδούς διατομής, του οποίου τα άκρα επικάθηνται το ένα στο άλλο και φέρουν χαρακτό διακοσμητικό ψαροκόκαλο.

2. Α.Κ. 1991/αρ. 102. Μονόσπειρο ψέλιο.

Διάμ. 0,085 μ.

Κυλινδρικά αντικείμενα με κερατοειδείς απολήξεις

1-2. Α.Κ. 1990/αρ. 24, 25 (πίν. III.22,2 επάνω σειρά, κέντρο).

Παρόμοια χάλκινα αντικείμενα ύψ. 0,075 μ. και 0,07 μ. Ο τύπος τους έχει ήδη συζητηθεί προηγουμένως με τα αντικείμενα του τάφου Θ στο αγρόκτημα Κοσμά Στυλιανίδη.

3. Α.Κ. 1991/αρ. 103

Ύψ. 0,064 μ.

Περιλαίμιο (πίν. III. 22,2 μεσαία σειρά).

1. Α.Κ. 1990/αρ. 26. Χάλκινο πεταλόσχημο περιλαίμιο με υποτυπώδεις αυλακώσεις και απλές αναδιπλώσεις στα άκρα του, από τις οποίες η μία είναι αρκετά φθαρμένη. Ύψ. 0,11 μ. Η μορφή αυτού του περιλαίμιου βρίσκεται μακριά από τα παλαιότερα παραδείγματα, όπως της Βεργίνιας. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, χρησιμοποιούνται ακόμη και σε νεότερες περιόδους (Μοσχονησιώτου 1988, 285, εικ. 6).

Αγκυρόσχημα αντικείμενα

1. Α.Κ. 1990/αρ. 32 (πίν. III. 22,2 μεσαία σειρά δεξιά).

Ύψ. 0,092 μ.

Λείπει η μια απόληξη. Είναι μεγαλύτερων διαστάσεων από τα ήδη γνωστά παραδείγματα του τάφου Θ στον αγρό Κοσμά Στυλιανίδη.

2. Α.Κ.19 91/αρ. 105.

Ύψ. 0,087 μ. Πλάτ. 0,145 μ.

Το ένα του άκρο έχει σπάσει.

Αγρός Γεωργίου Λαζαρίδη

Βρίσκεται νοτιότερα των προηγούμενων. Τον Απρίλιο του 2000 μετά από άροση του αγρού ήρθαν στην επιφάνεια τα επόμενα χάλκινα αντικείμενα, που παραδόθηκαν από τον Σαββίδη Στέφανο, κάτοικο Αγροσυκιάς, και πρέπει να προέρχονται από ταφές αντίστοιχες, ίσως νεότερες, όπως αυτές του αγρού Στυλιανίδη, που περιγράφονται παραπάνω.

Ψήφοι (πίν. III.24,1)

1. Β.Π. 2000/αρ. 1. Εννέα αμφικωνικές ψήφοι, πιθανότατα από περιδέριο.

Ύψ. 0,019, 0,019, 0,02, 0,017, 0,019, 0,016, 0,017, 0,017 μ.

2. Β.Π. 2000/αρ. 2. Δύο σφαιρικές ψήφοι.

Ύψ. 0,01, 0,08 μ.

3. Β.Π. 2000/αρ. 3. Τέσσερις πεπλατυσμένοι αμφικωνικοί δακτύλιοι.

Διάμ. 0,034, 0,032, 0,033, 0,033 μ.

Κουδούνι (πίν. III.24,1 κάτω)

1. Β.Π. 2000/αρ. 4. Χάλκινο κουδούνι.

Ύψ. 0,053 μ.

Αποτελείται από τον ορθογώνιο κρίκο ανάρτησης και το σφαιρικό σώμα από δύο ημισφαιρικά ελάσματα συγκολλημένα και κομμένα στην κάτω πλευρά, από την οποία διερχόταν το κινητό γλωσσίδι.

Οκτώσχημες πόρπες

1. Β.Π. 2000/αρ.5. Μεγάλη οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.24,2).

Μήκ. 0,208 μ. Διάμ. σπείρας 0,085 μ.

Σώζεται σε δύο τμήματα. Οι σπείρες φέρουν οκτώ δακτυλίους κυκλικής διατομής. Η χαμένη περόνη πρέπει να ήταν σιδερένια, όπως φαίνεται από την αρχή της, που διασώζεται στο κέντρο

της σπείρας. Ίσως δεν ήταν η αρχική περόνη, αλλά της τελευταίας επιδιόρθωσης, διότι και στο στέλεχος σύνδεσης των δύο σπειρών διασώζονται ίχνη επιδιόρθωσης.

2. Β.Π. 2000/αρ.6. Ακέραιη οκτώσχημη πόρπη.

Μήκ. 0,127 μ.

Είναι ελαφρά διανοιγμένη. Οι σπείρες αποτελούνται από επτά δακτυλίους ρομβοειδούς διατομής. Σώζεται η χάλκινη περόνη και η υποδοχή της.

Ψέλια

1. Β.Π. 2000/αρ. 7. Πολύσπειρο ψέλιο (πίν. III.25,1 αριστερά).

Μήκ. 0,14 μ. Διάμ. 0,075, 0,052 μ.

Από αποστρογγυλεμένο έλασμα. Έχει περιτυλιχθεί σε δέκα σπείρες. Τα άκρα του ελάσματος στενεύουν, έχουν όμως σπάσει και δεν είναι γνωστή η αρχική μορφή τους.

2. Β.Π. 2000/αρ. 8. Πολύσπειρο ψέλιο (πίν. III.25,1 δεξιά).

Μήκ. 0,145 μ. Διάμ. 0,052 μ.

Έχει διανοιγεί από τα μηχανήματα άροσης και αποτελείται από έξι σπείρες. Ακέραιο είναι το ένα άκρο του. Ένα μικρό τμήμα παρόμοιου βραχιολιού δεν αποκλείεται να συνανήκει.

3-4. Β.Π. 2000/αρ. 9, 10. Δύο μονόσπειρα ψέλια.

Διάμ. 0,082, 0,087 μ.

Από στέλεχος ρομβοειδούς διατομής. Τα άκρα λεπταίνουν και επικάθηνται.

5. Β.Π. 2000/14. Πολύσπειρο ψέλιο.

Μήκ. 0,048 μ. Διάμ. 0,09 μ.

Οι πέντε σπείρες ίδιας διαμέτρου από στέλεχος κυκλικής διατομής.

Περίαπτα με δακτυλίους (πίν. III.25,2 αριστερά)

1. Β.Π. 2000/αρ. 11. Σχεδόν ακέραιο.

Ύψ. 0,089 μ. Διάμ. 0,085 μ.

Φέρει πολλαπλούς δακτυλίους και τριγωνικές αποφύσεις επάνω. Στο κάτω μέρος υπάρχουν επίσης δύο επιμήκεις αποφύσεις.

2. Β.Π. 2000/αρ. 11α. Τμήμα περιάπτου (πίν. III.25,2 δεξιά).

Μήκ. χορδής 0,08 μ.

Συγγενικά περιάπτα επίσης των γεωμετρικών χρόνων είναι γνωστά από γυναικείους τάφους (Kilian-Dirlmeier 1979, 28-29). Τμήμα συγγενικού αντικειμένου αναφέρθηκε προηγουμένως στα αντικείμενα του αγρού Στυλιανίδη.

Ομφάλιο ζώνης (πίν. III.26,1)

1. Β.Π. 2000/αρ. 12. Τμήματα ομφαλίου.

Διασώζονται τα ελάσματα του κεντρικού τμήματος με την απόφυση (διάμ. 0,10 μ.), καθώς και μέρος του περιμετρικού δίσκου.

Όπως ήταν αναμενόμενο, με το παραδοθέν ομόαλιο 2000/αρ. 12, γίνεται γνωστή και στην περιοχή Αγροσυκιάς-Λεπτοκαρυάς η παρουσία αυτών των αντικειμένων, τόσο διαδεδομένων στο νεκροταφείο της Βεργίνας και αλλού (Casson 1968, 149, Ανδρόνικος 1969, 243 κ.εξ.).

1. Β.Π. 2000/αρ.13. Σιδερένιο μαχαίριδιο.

Μήκ. 0,077 μ. Πλάτ. 0,005 μ.

Θυμίζει τα αντίστοιχα από τις γυναικείες ταφές του αγρού Κοσμά Στυλιανίδη.

Αγρός Σουλτάνας Κοϊμτζίδου

1. Β.Π. 1993/αρ. 2. Μονόσπειρο ψέλιο (πίν. III.26,2).

Διάμ. 0,089 μ.

Όπως τα προηγούμενα παραδείγματα. Στα άκρα σειρά διακοσμητικών χαραξέων.

Αγρός Κωνσταντίνου Μιχαηλίδη

1. Β.Π. 1995/αρ. 6 α. Οκτώσχημη πόρπη (πίν. III.26,3).

Μήκ. περίπου 0,19 μ. Διάμ. σπείρας 0,075 μ.

Οκτώσχημη πόρπη σε δυο τμήματα που δεν συγκολλώνται, γιατί έχει παραμορφωθεί ο αρμός ένωσης που βρίσκεται στην ενδιάμεση οκτώσχημη συστροφή. Κάθε σπείρα έχει εφτά δακτυλίους με πεπλατυσμένη ρομβοειδή μορφή. Στο κέντρο μιας από τις σπείρες υπάρχει και μικρή χάλκινη διακοσμητική εφηλίδα με σιδερένιο καρφί στο πίσω μέρος.

Ανάλογες εφηλίδες σε σιδερένιες πόρπες, που σχετίζονται και με τη λειτουργία της πόρπης, είναι γνωστές από τη Μαριμάριανη (Heurtley-Skeat 1931, 35, εκ. 15). Ο Hammond θεωρεί ότι ο τύπος προέρχεται από την Κεντρική Ευρώπη (Hammond 1972, 402).

2. Β.Π. 1995/ αρ. 6 β. Χάλκινο ψέλιο.

Χάλκινο μονόσπειρο ψέλιο από στέλεχος ημιρομβοειδούς διατομής. Τα άκρα του βραχιολιού λεπταίνουν και επικάθηνται. Έχει τανυστεί από την άροση, ώστε η μέγιστη διάμετρος του είναι σήμερα 0,102 μ.

Τα ευρήματα των αγρών Λαζαρίδη, Κοϊμτζίδου, Μιχαηλίδη του αγροκτήματος Λεπτοκαρυάς στη συνέχεια αυτών του αγροκτήματος Αγροσυκιάς πείθουν ότι μεταξύ των οικισμών της τούμπας Λεπτοκαρυάς και του «Πελίτι» Αγροσυκιάς υπάρχει ένα κοινό νεκροταφείο εποχής Σιδήρου με πλούσια κτερισμένους κυρίως σε μεταλλικά αντικείμενα τάφους. Η ανασκαφική έρευνα περιορισμένων σε αριθμό τάφων σε σχέση με την έκταση του νεκροταφείου επιτρέπει να διαμορφώσουμε μία πρώτη εικόνα για την κοινωνία που εκπροσωπούν (Morris 1989).

Εφόσον τα έως τώρα στοιχεία φανερώνουν μια διακοπή της κατοίκησης στο «Πελίτι» κατά την Νεότερη Νεολιθική περίοδο και συνέχισή της στα προχωρημένα γεωμετρικά χρόνια μπορούμε να δεχτούμε ότι ίσως ο οικισμός της Λεπτοκαρυάς καλύπτει το διάστημα της Ύστερης εποχής του Χαλκού έως και της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Ωστόσο, απαιτούνται περισσότερες έρευνες για να επιβεβαιωθεί αυτή η πρόταση και να διαπιστωθεί, αν έχει γενικότερη ισχύ. Επίσης απαιτούνται και άλλες ανασκαφικές έρευνες στο νεκροταφείο για να υπάρξουν καλύτερα στοιχεία εσωτερικής χρονολόγησης, που τώρα λείπουν, αφού η κεραμική είναι κυρίως τοπική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A.K. Αριθμός Καταλόγου Επαρχίας Γιαννιτσών. Στον κατάλογο έχουν καταγραφεί από το 1984 και μετά τα αντικείμενα από την ευρύτερη επαρχία, τα οποία προηγουμένως περιλαμβάνονταν στα ευρητήρια του Μουσείου Πέλλας.

B.Π. Βιβλίο παραδόσεων Μουσείου Πέλλας.

Bernard 1964

P. Bernard, «Céramiques de la première moitié du VII siècle à Thassos», *BCH* 88, 1964, 77-146.

Blinkenberg 1926

Chr. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales, Lindiaka V* (1926).

Bouzek MB I

I. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes* (1973).

Bouzek MB II

I. Bouzek, *Macedonian Bronzes* (1973).

Bouzek 1982

I. Bouzek, «Addenda to Macedonian Bronzes», *Eirene* 18, 1982, 35-59.

Bouzek 1985

I. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe Cultural interrelations in the Second Millennium B.C.* (1985).

Bouzek 1988

I. Bouzek, «Thessalian and Macedonian Bronzes», *AE* 127, 1988, 47-59.

Casson 1921a

S. Casson, «Excavations in Macedonia», *BSA* 24, 1919-21, 1-33.

Casson 1921b

S. Casson, «The Dorian Invasion reviewed in the light of some evidence», *Ant. J.*, I, 1921, 199-221.

Casson 1925

S. Casson, «Excavations in Macedonia. - II», *BSA* 26, 1923-25, 1-29.

Casson 1968

S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* (1968).

Catling 1964

H. W. Catling, *Cypriot bronzework in the Mycenaean World* (1964).

Courbin 1966

P. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolid* (1966).

Cuttle 1927

W. L. Cuttle, «Excavations at Vardarophtsa II. The Tables», *BSA* 28, 1926-27, 201-242.

Dohan 1942

E. Dohan, *Italic tomb Groups* (1942).

Egg 1988

M. Egg, «Die ältesten Helme der Hallstattzeit», *Antike Helme*, 14, *Jahrb. RGZM* 1988, 212-221.

French 1967

H. French, *Index of Prehistoric Sites* (1967).

Gergova 1987

Gergova, Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien, *PBF* XIV, 7 (1987).

Hammond 1972

N. G. L. Hammond, *A History of Ancient Macedonia I* (1972).

Hänsel 1979

B. Hänsel, «Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975-1978», *Jahrb. RGZM* 26, 1979, 167-202.

Hänsel 1981

B. Hänsel, «Lausitzer Invasion in Nordgriechenland?», *Festschrift W. Coblentz*, 1981, 201-233.

von Hase 1993

F. W von Hase, «Il Bucchero Etrusco a Carthagine», M. Biongi (Ed), *Produzione artigianale ed esportazione nel mondo antico il Bucchero Etrusco, Atti del colloquio internazionale*, Milano 10-11 Maggio 1990 (1993), 187-194.

Heurtley 1939

W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939).

Heurtley-Hutchinson 1926

W. A. Heurtley - R. W. Hutchinson, «Report on the Excavations at the Toumba and Tables of Vardarophtsa 1925-26», *BSA* 27, 1925-26, 1-66.

Heurtley-Skeat 1930-31

W. A. Heurtley - T. C. Skeat, «The Tholos Tombs of Marmariane», *BSA* 31, 1931-31, 1-55.

Jacobstahl 1956

P. Jacobstahl, *Greek Pins* (1956).

Kastanas 3

A. Hochstetter, Kastanas. Die Handgemachte Keramik. Schichten 19-1. Teil 1-2, *PAS* 3 (1984).

Kastanas 6

A. Hochstetter, Kastanas. Die Kleinfunde, *PAS* 6 (1987).

Kastanas 7

B. Hänsel, Kastanas, Die Grabung und der Baubefund. Teil 1-2, *PAS* 7 (1989).

Kilian 1975a

K. Kilian, Fibeln in Thessalien, *PBF* XIV, 2 (1975).

Kilian 1975b

K. Kilian «Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria», *PZ* 50, 1975, 9-140.

Kilian-Dirlmeier 1979

I. Kilian-Dirlmeier, Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit, *PBF* XI, 2 (1979).

Kübler 1954

K. Kübler, *Kerameikos* V, 1 (1954).

Lahtov 1965

V. Lahtov, *Problem Trebeniske Kulture* (1965).

Lamb 1931

W. Lamb, «Antissa», *BSA* 32, 1931-32, 41-67 και ειδικότερα 51-56 για την κεραμική *Bucchero*.

Lefkandi I

M. R. Popham - L. H. Sackett - P. G. Themelis (eds), *Lefkandi I, The Iron Age* (1980).

Mitrevski 1987

D. Mitrevski, «Bow Fibulae from Iron Age Sites in the Vardar Valley», *Archaeol. Jugosl.* 24, 1987, 29-42.

Morris 1989

I. Morris, *Burial and ancient society* (1989 paperback edition).

Müller-Karpe 1974

H. Müller-Karpe, Das Grab 871 von Veji, Grotta Gramiccia, *PBF* XX,1, (1974), 89-97.

Mustili 1933

F. Mustili, «La necropoli tirrenica di Efestia» *ASAtene* XV-XVI, 1932-33, 3-278.

Mylonas 1933

G. E. Mylonas, Pre-Persian Pottery from Olynthus, D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus* V (1933), 15-63

Papazoglou-Maniataki 1994

L. Papazoglou-Maniataki, «A Mycenaean Warrior's Tomb at Krini near Patras», *BSA* 89, 1994, 170-200.

Pincelli-Morigi 1975

R. Pincelli - C. Morigi, *La necropoli villanoviana di San Vitale* (1975).

Radt 1974

W. Radt, Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien, *PBF* XX, 1 (1974).

Rey 1932

L. Rey, «Bohemica (Bohemitsa)», *Albania* 4, 1932, 40-61.

Rhomiopoulou - Dirlmeier 1989

K. Rhomiopoulou - I. Dirlmeier, «Neue Funde von Vergina», *PZ* 1989, 1, 86-151.

Robinson 1950

D. Robinson, *Excavations at Olynthus* XIII (1950).

Snodgrass 1964

A. M. Snodgrass, *Early armour and weapons* (1964).

Snodgrass 1971

A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* (1971).

Vasić 1977

R. Vasić, The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia, *BAR* 31, 1977.

Vasić 1987

R. Vasić, «Beitrag zur Erforschung der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte auf der Balkan», *Arheološki Vestnik* 38, 1987, 41-63.

Vokotopoulou 1985

J. Vokotopoulou, *La Macédoine de la Protohistoire à l'époque archaïque, Magna Grecia Epiro e Macedonia* (1985), 135-166, πίν. V-XV.

Wardle 1980

K. A. Wardle, «Excavations at Assiros 1975-1979», *BSA* 75, 1980, 229-267.

Whitley 1991

J. Whitley, «Social Diversity in Dark Age Greece», *BSA* 86, 1991, 341-365.

Ανδρόνικος 1969

M. Ανδρόνικος, *Βεργίνα I, Το νεκροταφείο των τύμβων* (1969).

Αλεξανδρή 1972

O. Αλεξανδρή, «Γεωμετρικοί τάφοι εις περιοχήν Κυνοσάργους», *AAA* V, 1972, 165-176.

Αραπογιάννη-Μαζοκοπάκη 1982

Ξ. Αραπογιάννη-Μαζοκοπάκη, «Γεωμετρικός τάφος Πολυδρόσου Παρνασσίδος», *AAA* XV, 1982, 76-86.

Βοκοτοπούλου 1975

I. Βοκοτοπούλου, *Χαλκαί κορινθιοργεΐς πρόχοι* (1975).

Βοκοτοπούλου 1986

I. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα, Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης* (1986).

Βοκοτοπούλου κ.ά. 1989

I. Βοκοτοπούλου κ.ά., «Ανασκαφή στο Πολύχρονο Χαλκιδικής 1989», *AEMΘ* 3, 1989, 391-398.

Ιακωβίδης 1970

Σ. Ιακωβίδης, *Περατή* (1970).

Καλλιγιάς 1986

Π. Καλλιγιάς, «Αρχαίοι ευβοϊκοί μύθοι», *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 1, 1986, 103-108.

Καλλιπολίτης 1950

B. Καλλιπολίτης, «Ανασκαφή αρχαίας νεκροπόλεως εν Κοζάνη», *ΠΑΕ* 1950, 281-292.

Καλλιπολίτης 1973

B. Καλλιπολίτης, «Χαλκούν κόσμημα γυναικείας ζώνης», *ΑΕ* 1973, 130-142.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Πρωτοϊστορική Θάσος, Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί (1992)*.

Μακεδονία 1982

Μακεδονία, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού (1982).

Μοσχονησιώτου 1988

Σ. Μοσχονησιώτου, «Θέρμη - Σίνδος, Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δυο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 2 1988, 283-295.

Πέτσας 1961-62

Φ. Πέτσας, «Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνης (1960/61)», *ΑΔ* 17, 1961/62, Α'-Μελέται, 218-288.

Σαββοπούλου 1988

Θ. Σαββοπούλου, «Δύο χάλκινα περιπάτα από την Αξιούπολη», *ΑΔΑ* XXI, 1988, 91-101.

Σακελλαρίου 1965

Α. Σακελλαρίου, *ΑΔ* 20, 1965, Β' 2-Χρονικά, 421, πίν. 471.

Τιβέριος 1990

Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου (Σίνδος) κατά το 1990», *ΑΕΜΘ* 4 1990, 315-332.

Τιβέριος 1991

Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου (Σίνδος) κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5 1991, 235-246.

Χρυσοστόμου Αν. 1991α

Αν. Χρυσοστόμου, «Νεκροταφείο της εποχής Σιδήρου στην Αγροσικιά Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 5 1991, 127-136.

Χρυσοστόμου Αν. 1991β

Αν. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 46 (1991), Β' 2-Χρονικά 297-298.

Χρυσοστόμου Αν. 1997

Αν. Χρυσοστόμου, «Ζώνη εποχής του Σιδήρου από την Αγροσικιά Γιαννιτσών», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, Παράρτημα Μακεδονικών αρ. 6 (1997)*, 407-417.

Χρυσοστόμου Αν. 1999

Αν. Χρυσοστόμου, «Οι περιοχές της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας την εποχή του Σιδήρου», *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1999, 259-280.

Χρυσοστόμου Αν. - Χρυσοστόμου Π. 1992

Αν. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, «Συστηματική ανασκαφή της τούμπας του Αρχοντικού Γιαννιτσών 1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 163-175.

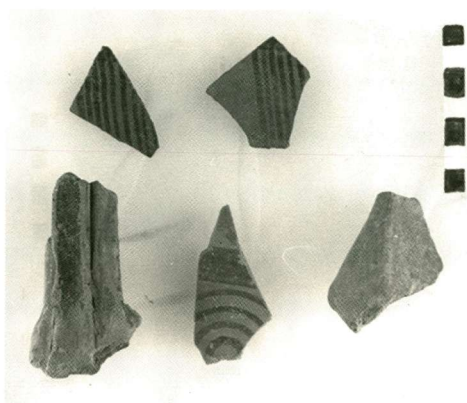
Χρυσοστόμου Π. 1984

Π. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 39, 1984, Β' 2-Χρονικά, 250, 263.

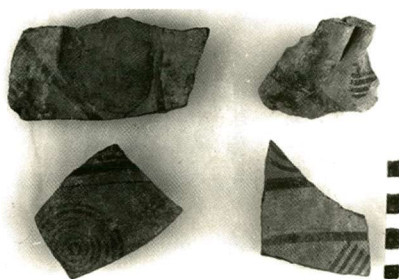
Χρυσοστόμου Π. 1990

Π. Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοτταίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 1990, 205-231.

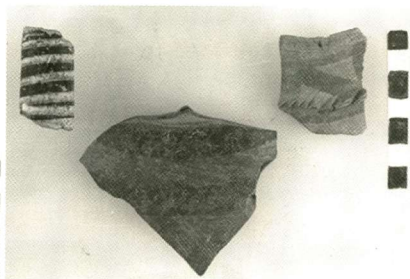
ΠΙΝΑΚΕΣ

1

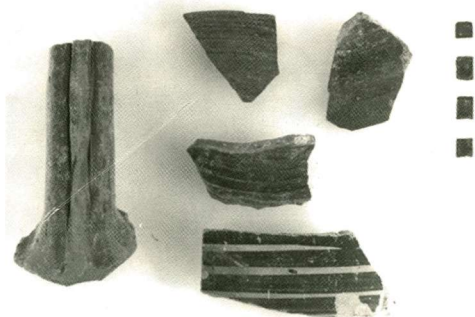
2

3

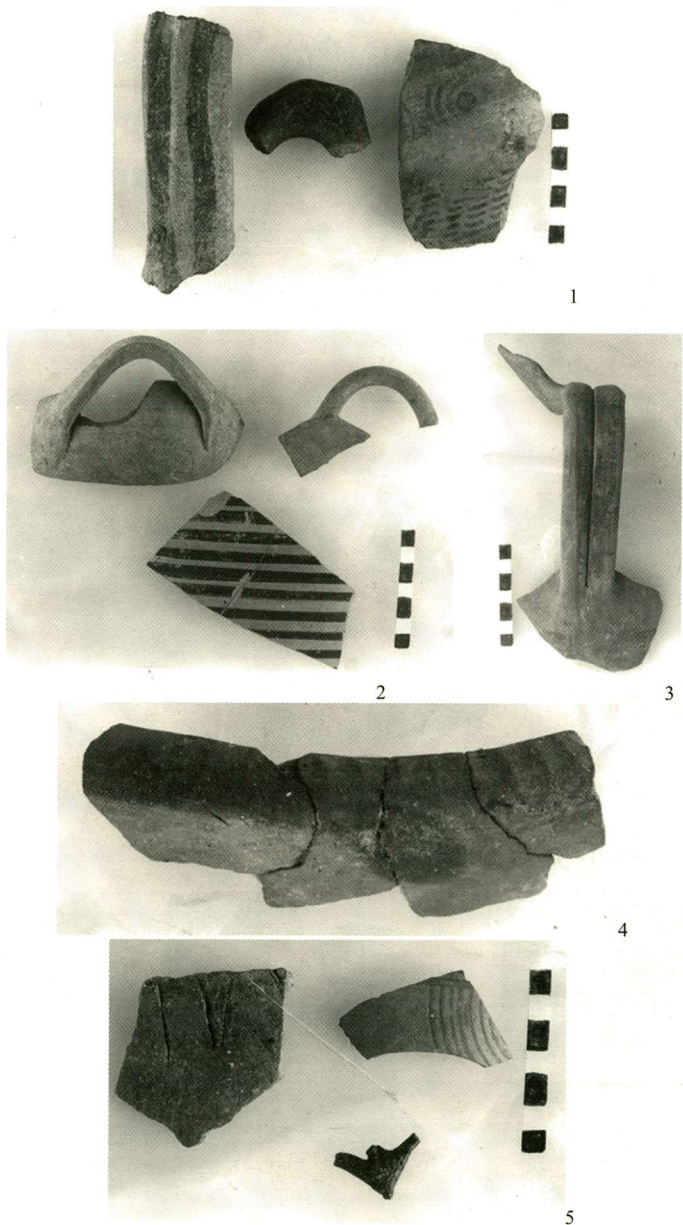

4

5

Πίνακας III.1: 1-5. «Πελίτι» Αγροσυκιάς, Τομή Α. Οστρακα αγγείων της εποχής του Σιδήρου.

Πίνακας III.2: 1-5. «Πελίτι» Αγροσυκιάς, Τομή Α. Οστρακα αγγείων της εποχής του Σιδήρου.

1

2

Πίνακας III.3: 1. Βόρειο νεκροταφείο του οικισμού. Άποψη των τάφων. 2. Τάφος Α.

1

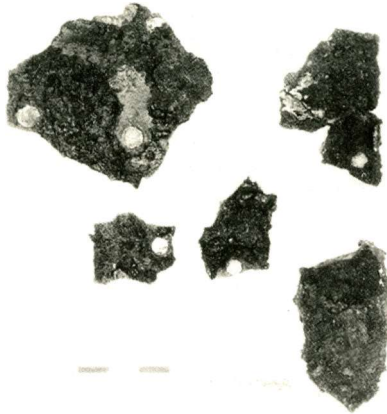

2

Πίνακας III.4: 1. Ο τάφος Α. 2. Ο τάφος Α μετά την απομάκρυνση των πλευρικών τοιχομάτων.

1

2

3

Πίνακας III.5: 1. Τάφος Α. Σιδερένια λόγγη. 2. Τάφος Α. Σιδερένια ελάσματα από τη θήκη του ξίφους. 3. Τάφος Α. Χάλκινες ασπίδισκες σε δερμάτινο μάντα.

1

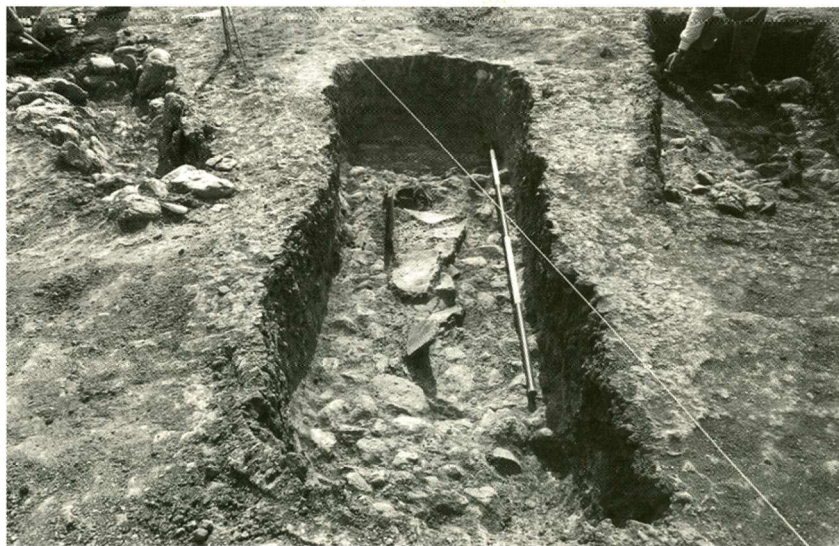

2

Πίνακας III.6: 1. Τάφος Α. Άνω σειρά: Σιδερένιο μαχαίριδιο. Κάτω: θραύσματα σιδερένιου αντικειμένου.
2. Τάφος Α. Τμήματα καθαρόσχημου αγγείου.

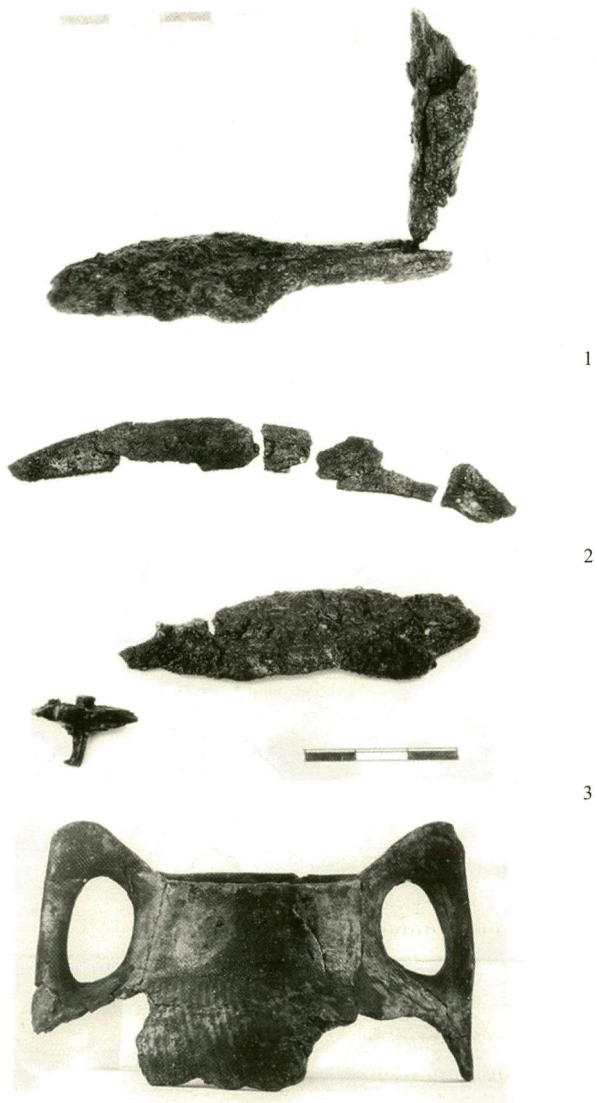

1

2

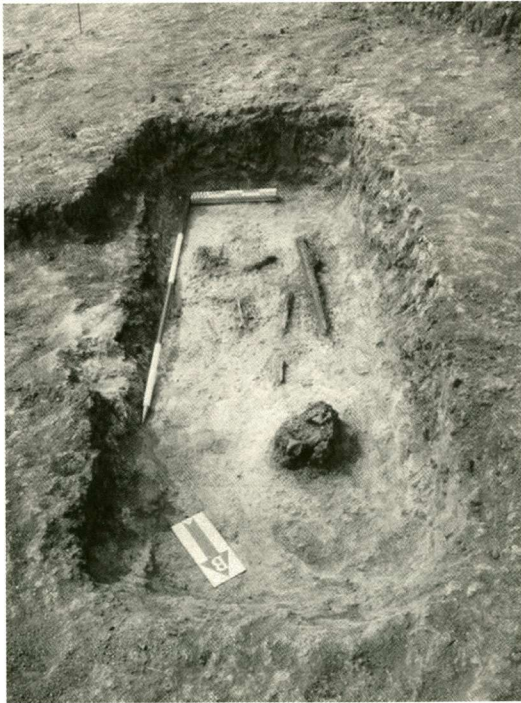
Πίνακας III.7: 1. Ο τάφος Β. 2. Ο τάφος Β μετά την απομάκρυνση των πλευρικών τοιχομάτων του.

Πίνακας III.8: 1. Τάφος Β. Σιδερένια αιχμή. 2. Τάφος Β. Μαχαίριδιο. 3. Τάφος Β. Τμήμα εγχειριδίου με χάλκινο ήλο στη λαβή. 4. Τάφος Β. Κανθαρόσχημο αγγείο.

1

2

Πίνακας III.9: 1. Ο τάφος Γ. 2. Εσωτερικό του τάφου Γ.

1

2

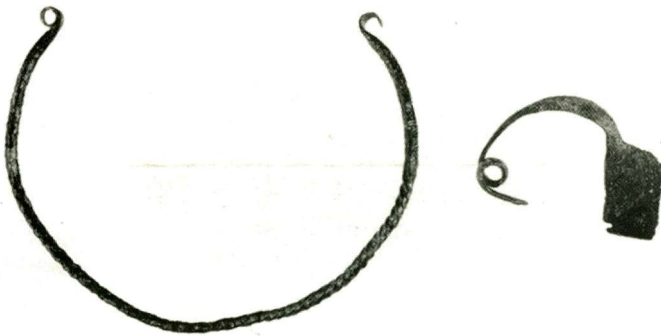

3

Πίνακας III.10: 1. Τάφος Γ. Ξίφος. 2. Τάφος Γ. Τριχολαβίδα. 3. Τάφος Γ. Δίωτο αγγείο.

1

2

Πίνακας III.11: 1. Τάφος Δ. Δάπεδο. 2. Τάφος Δ. Χάλκινο περιλαίμιο (αριστερά) και τοξωτή πόρπη (δεξιά).

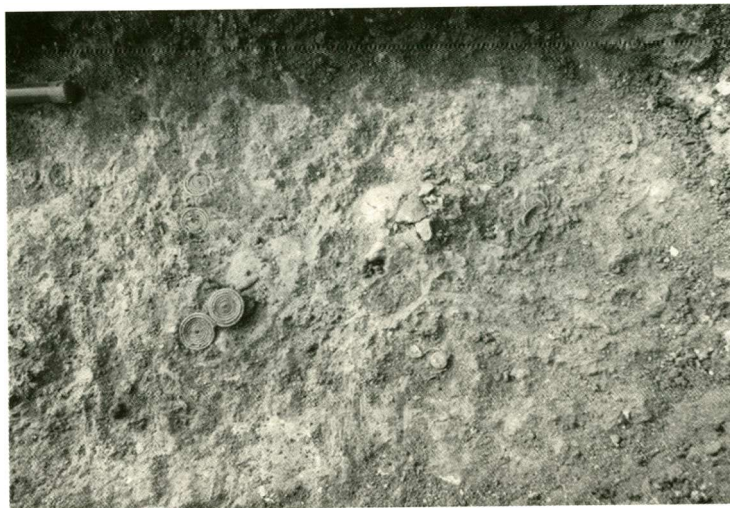

1

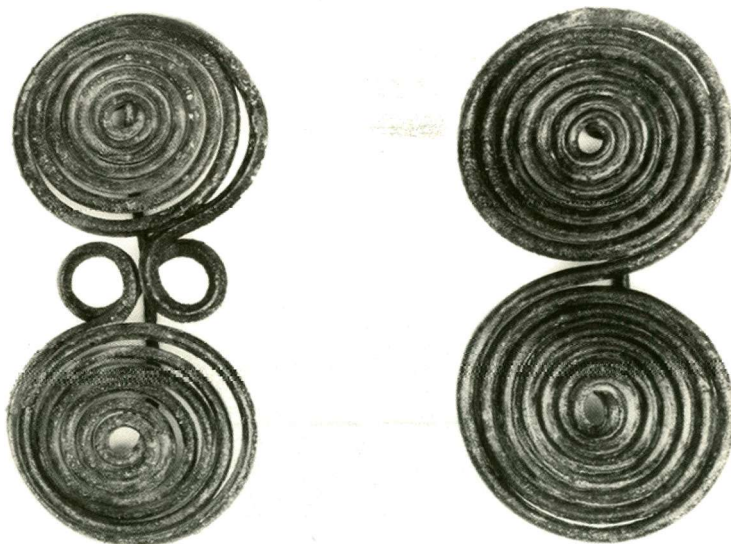

2

Πίνακας III.12: 1. Τάφος Δ. Τμήματα καθαρόσχημου αγγείου. 2. Τάφος Δ. Τροχήλατη πρόχους.

1

2

Πίνακας III.13: 1. Τάφος Ε. Η διασπορά των κοσμημάτων γύρω από το κρανίο της νεκρής.
2. Τάφος Ε. Οκτώσχημες πόρπες ώμου.

Πίνακας III.14: 1. Τάφος Ε. Οκτώσχημες πόρπες κεφαλής. 2. Τάφος Ε. Λοιπά ευρήματα. 3. Τάφος Ε. Φιαλόσχημο αγγείο.

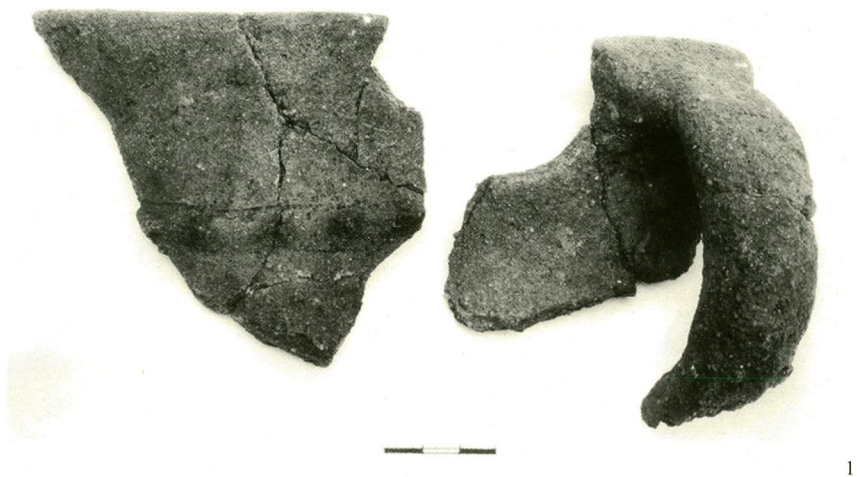

1

2

Πίνακας III.15: 1. Το εσωτερικό του «τάφου» Η. 2. «Τάφος» Η. Τμήματα αγγείου.

1

2

Πίνακας III.16: 1. «Τάφος» Η. Τμήματα πιθόσχημου αγγείου. 2. «Τάφος» Η. Λαβές αγγείου.

1

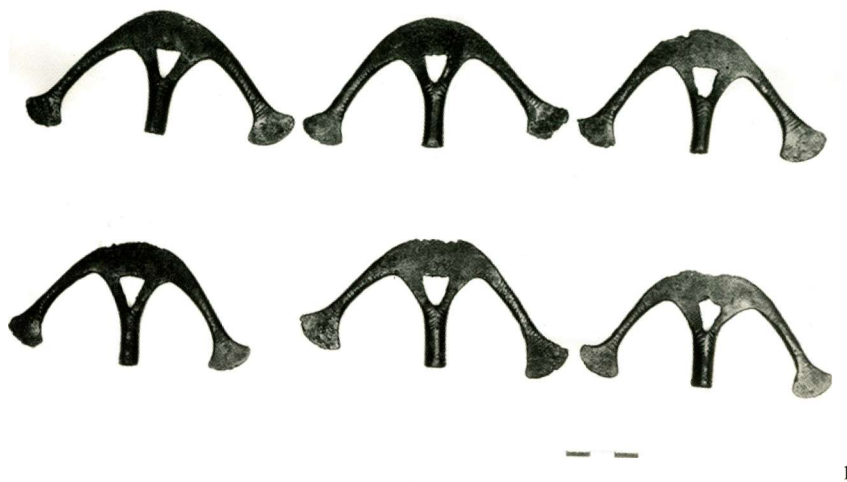

2

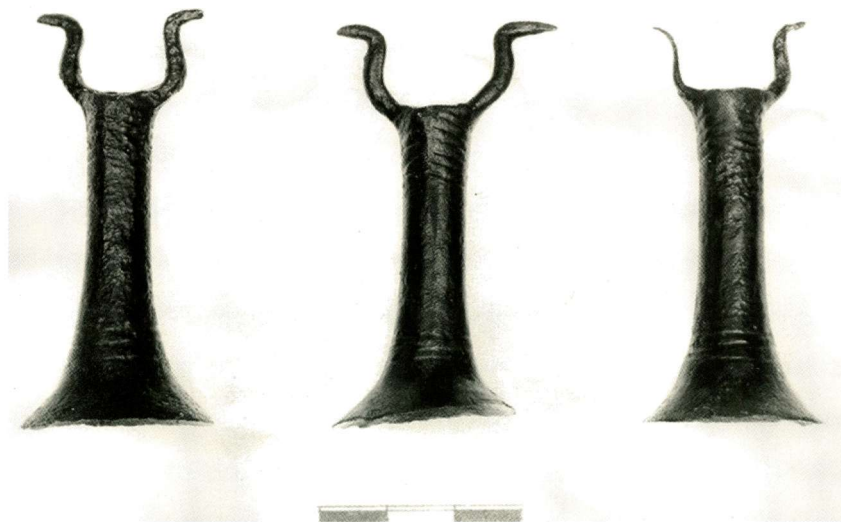
Πίνακας III.17: 1. Τάφος Θ. 2. Τάφος Θ. Δάπεδο.

Πίνακας III.18: 1. Τάφος Θ. Περιλαίμιο και χάλκινα ψέλια. 2. Τάφος Θ. Σφηκοθήρας και οκτώσχημο κόσμημα κεφαλής. 3. Τάφος Θ. Πόρπες κεφαλής.

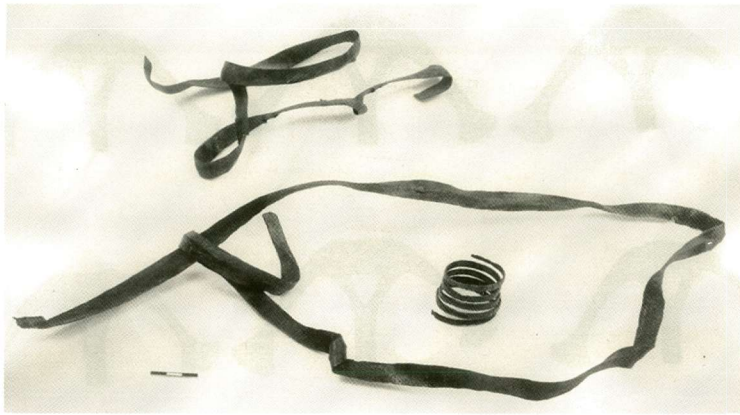

1

2

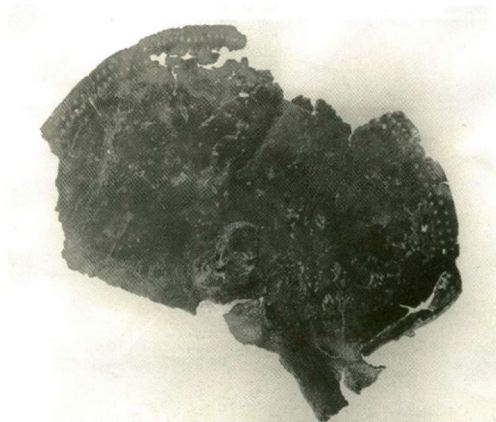
Πίνακας III.19: 1. Τάφος Θ. Αγκυρόσχημα αντικείμενα. 2. Τάφος Θ. Χάλκινα κυλινδρικά αντικείμενα.

1

2

3

Πίνακας III.20: 1. Ψέλια παράδοσης Κοσμά Στυλιανίδη. 2. Περιλαίμιο και ψέλια παράδοσης Χρυσάνθου Καρασαρίδη. 3. Ομφάλιο παράδοσης Χρυσάνθου Καρασαρίδη.

1

2

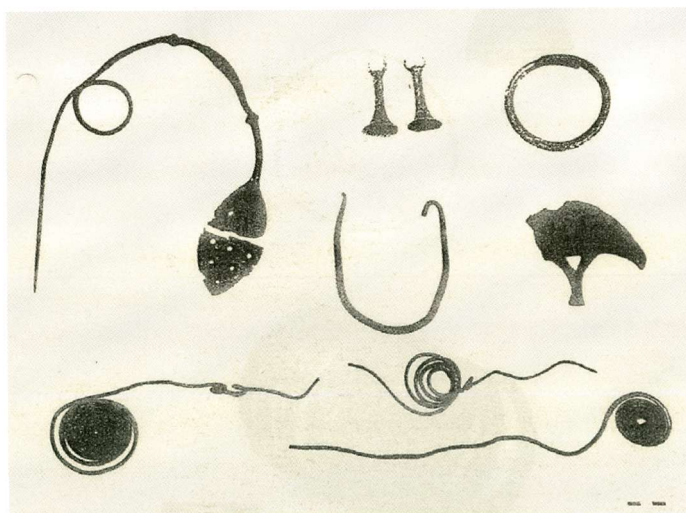

3

Πίνακας III.21: 1. Γυάλινο περίαπτο παράδοσης Κωνσταντίνου Πετρίδη. 2. Τοξωτή πόρπη και χάλκινο ψέλιο από τον δεύτερο αγρό του Κοσμά Στυλιανίδη. 3. Πολύσπειρο ψέλιο από την περιοχή του νότιου νεκροταφείου.

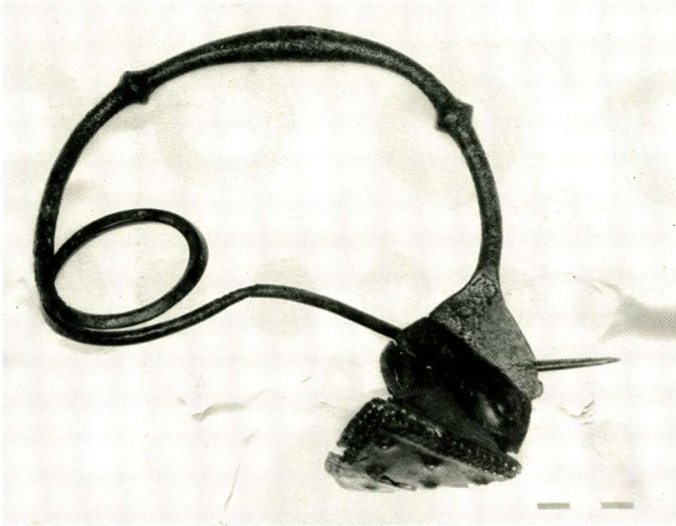

1

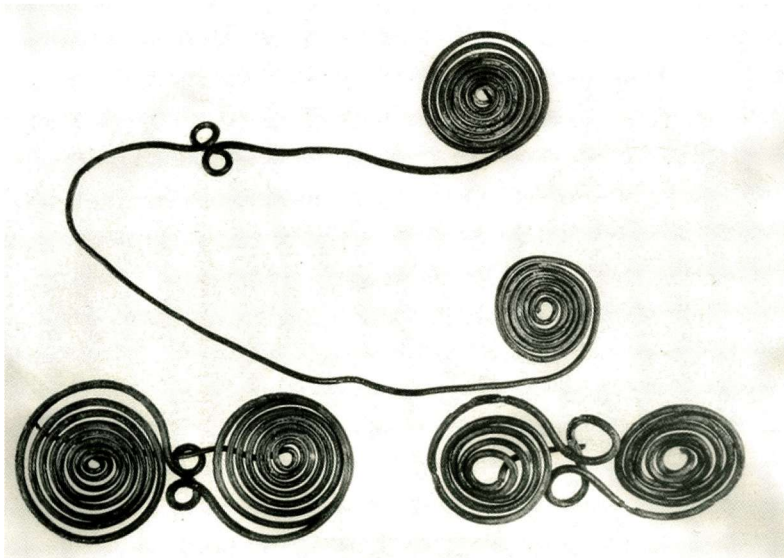

2

Πίνακας III.22: 1. Ευρήματα από την τούμπα της Λεπτοκαρυάς. 2. Παραδοθέντα ευρήματα από τους αγρούς Γεωργίου Λαζαριδής.

1

2

Πίνακας III.23: 1. Τοξωτή πόρπη από τους αγρούς Γεωργίου Λαζαρίδη. 2. Οκτώσχημες πόρπες από τους αγρούς Γεωργίου Λαζαρίδη.

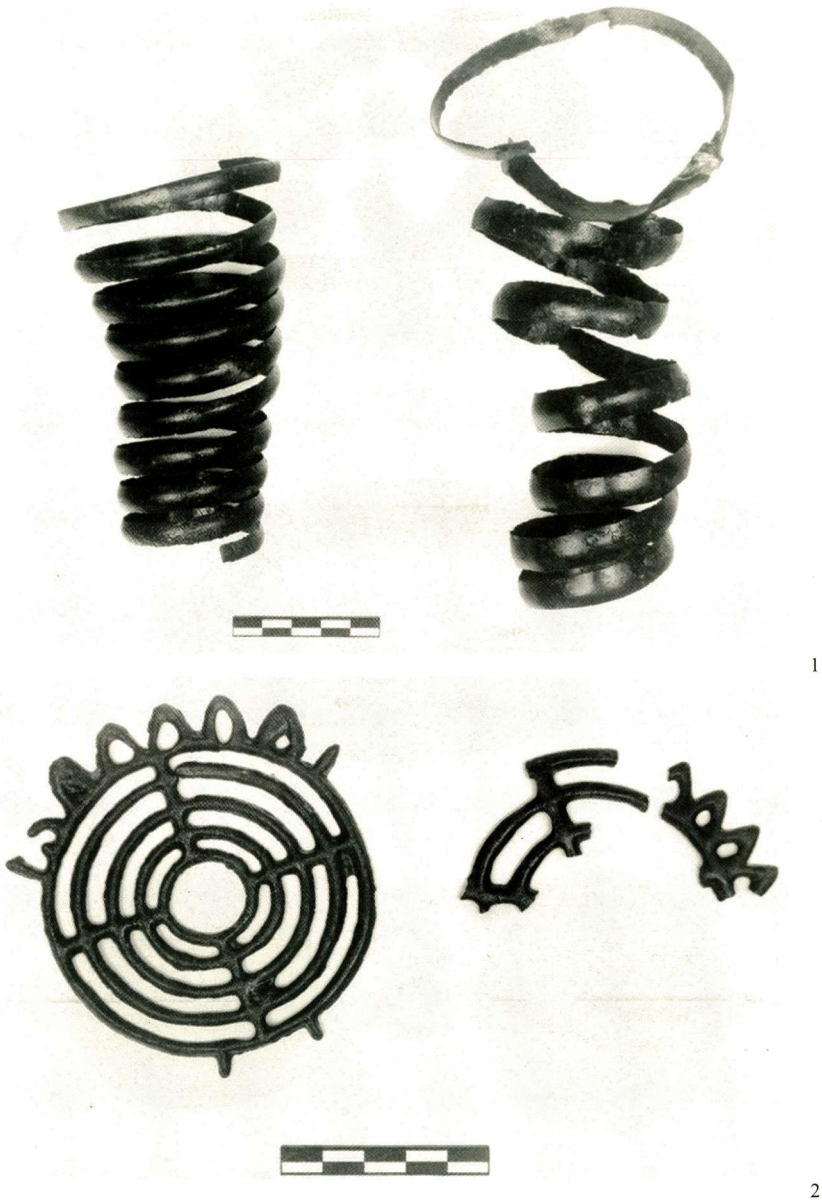

1

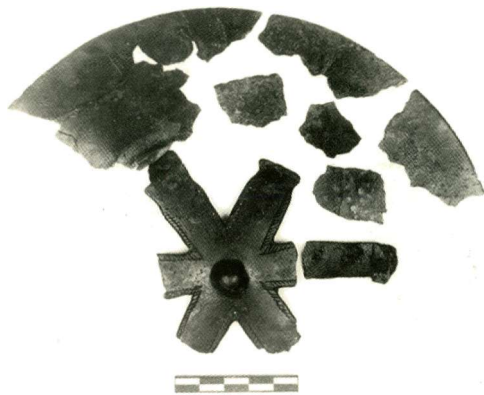

2

Πίνακας III.24: 1. Ψήφοι και κουδούνι από τον αγρό Γεωργίου Λαζαρίδη. 2. Οκτώσχημη πόρπη με αρχαία επιδιόρθωση.

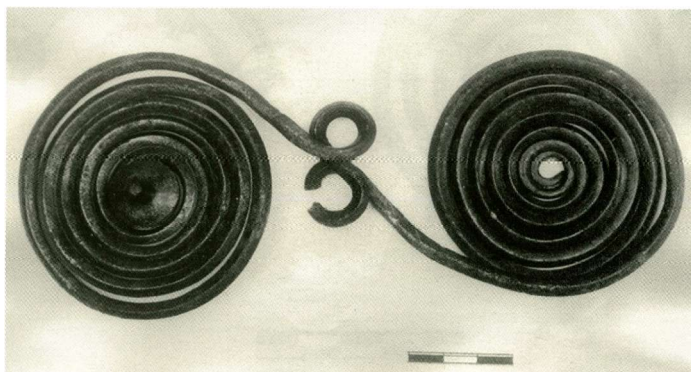
Πίνακας ΠΙ.25: 1. Πολύσπειρα ψέλια. 2. «Τροχός» και τμήμα δεύτερου «τροχού».

1

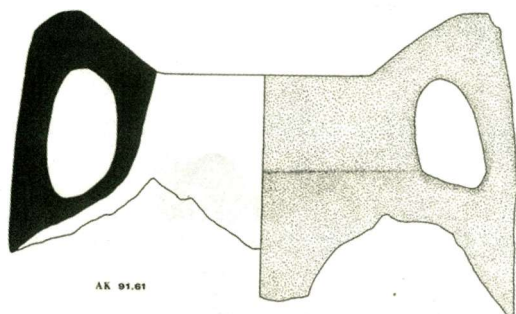

2

3

Πίνακας III.26: 1. Τμήματα ομφαλίου. 2. Μονόσπειρο ψέλιο από τον αγρό της Σουλτάνας Κοϊμτζίδου.
3. Οκτώσχημη πόρπη με ασπίδισκη από τον αγρό Κωνσταντίνου Μιχαηλίδη.

AK 91.01

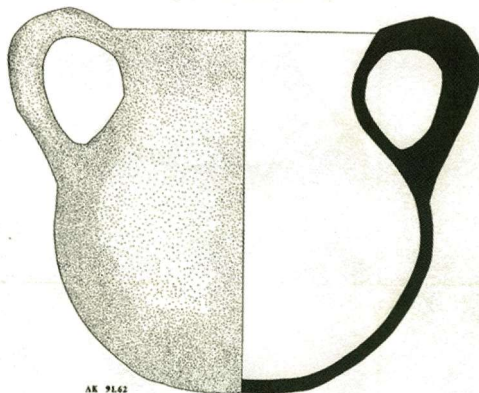
1

AK 91.62

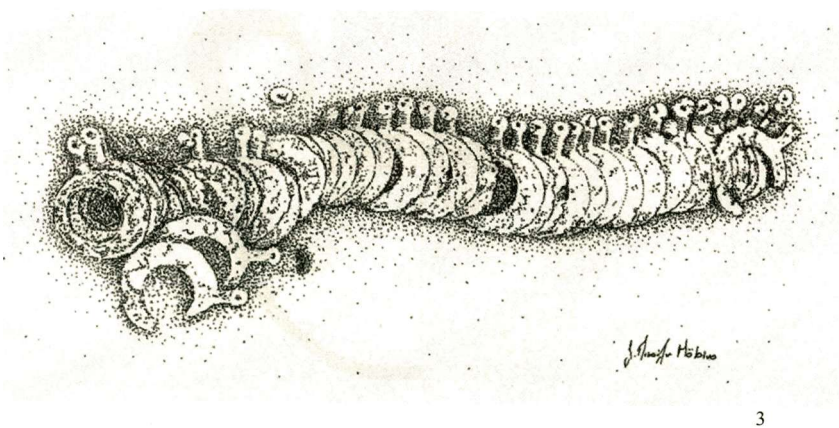
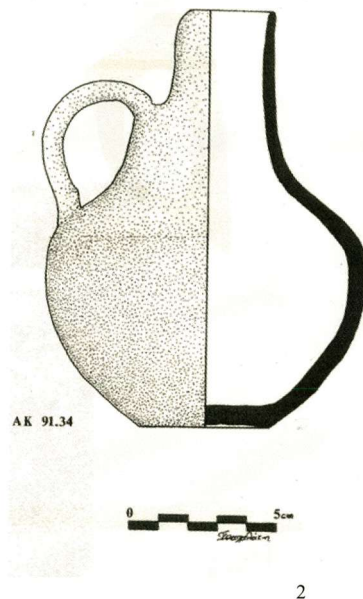
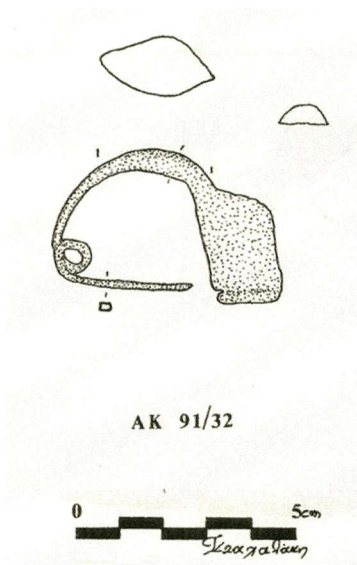

2

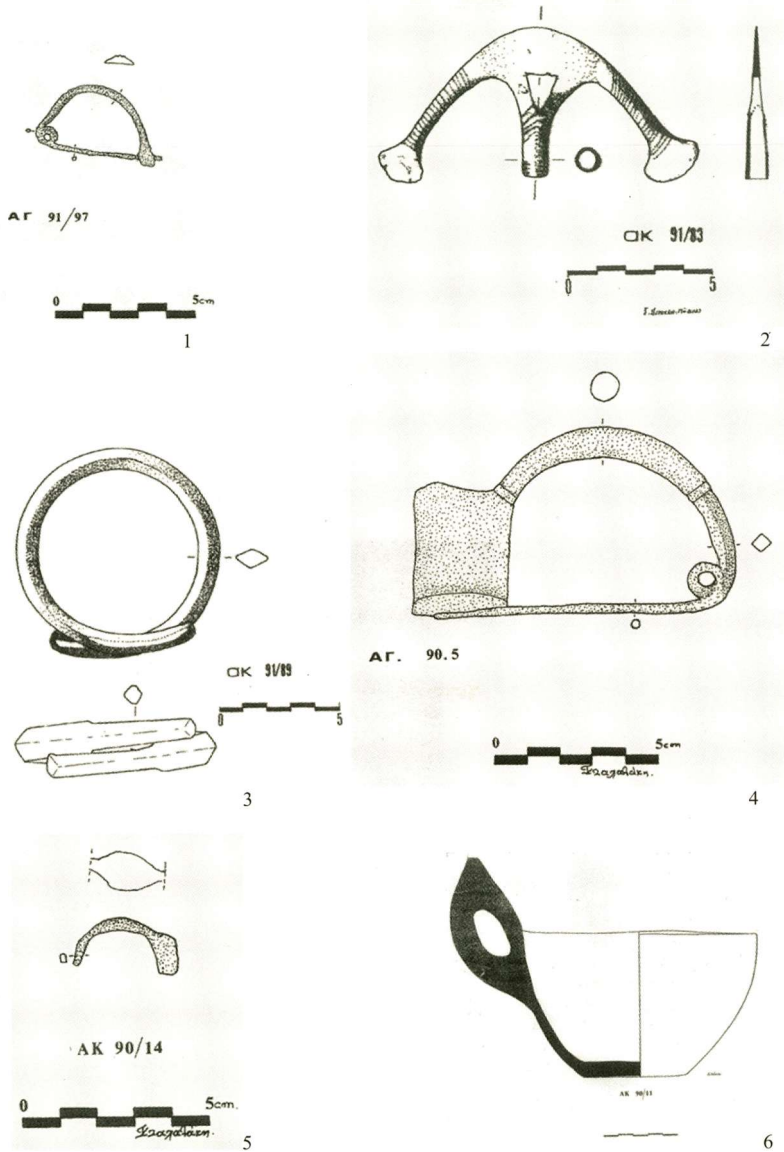

3

Πίνακας III.A: 1. Κανθαρόσχημο αγγείο από τον τάφο Β. 2-3. Σιδερένιο ξίφος και δίτιο αγγείο από τον τάφο Γ.

Πίνακας III.B: 1-2. Τοξωτή χάλκινη πόρπη και τροχήλατη οπισθόμητη πρόχους από τον τάφο Δ.
3. Ζώνη από τον τάφο Στ.

Πίνακας III.Γ: 1-3. Τοξωτή πόρπη (1), αγκυροσχήμο αντικείμενο (2) και ψέλιο (3) από τον τάφο Θ.
 4. Πόρπη αττικοβοιωτικού τύπου από παράδοση. 5-6. Τοξωτή πόρπη (5) και φιαλίσχημο αγγείο (6) από τον τάφο Κ.

ΜΕΡΟΣ IV

ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Πάυλος Χρυσοστόμου

A. ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΧΥΡΩΣΗ

Από τις ολιγοήμερες ανασκαφικές έρευνες των ετών 1984, 1985, 1992 και 1999 προέκυψαν τα εξής δεδομένα, όσον αφορά την οχύρωση και τον οικισμό: Ο πυρήνας του οικισμού είναι ένα ανισοσκελές τρίγωνο με αμβλείες γωνίες (εικ. IV.1). Στη δυτική πλευρά του διαθέτει ένα χαμηλότερο άνδριο μήκους 110 μ. και πλάτους 20 μ., προφυλαγμένο από τους βόρειους ανέμους, που επίσης περιβάλλεται με τείχος. Αυτή η μακρόστενη οικιστική ζώνη που δημιουργήθηκε αύξησε τη συνολική έκταση του οικισμού κατά τρία περίπου στρέμματα. Ο οικισμός περιβάλλεται με τείχος, που ακολουθεί τη διαμόρφωση του εδάφους. Με αυτόν τον τρόπο έγινε η εκμετάλλευση όλων των φυσικών πλεονεκτημάτων που προσφέρονταν, καθώς και η χρήση λιγότερων οικοδομικών υλικών και μικρότερης δαπάνης. Πρόκειται ουσιαστικά για τείχος, που η βάση του λειτουργεί ταυτόχρονα ως ανάλημμα για τη δημιουργία οικιστικών ανδρών, συνδυάζοντας και την προστασία από φυσικά μειονεκτήματα, όπως οι διαβρωτικές τάσεις του εδάφους. Το τείχος (πάχ. 1,30 μ.) αλλού σώζεται ψηλότερα και αλλού χαμηλότερα, ανάλογα με την κλίση του εδάφους και την ύπαρξη των υποκείμενων προγενέστερων επιχώσεων. Είναι κατασκευασμένο κυρίως από τεμαχισμένους ασβεστόλιθους μικρών διαστάσεων, αποσπασμένους από τα ορατά σήμερα επιφανειακά λατομεία, που βρίσκονται στη γύρω περιοχή, κυρίως στα νότια και στα νοτιοδυτικά του λόφου. Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν επίσης διάφορα είδη συλλεκτών λίθων κυρίως από τον Πλατανοπόταμο, αλλά και την ευρύτερη περιοχή. Μόνο σε κάποια σημεία του τείχους, στις γωνίες των πύργων και στην πύλη έγινε χρήση λιθοπλίνθων ασβεστόλιθου. Οι λίθοι και οι λιθοπλίνθοι είναι ποσοθετημένοι μέσα σε ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή αυτού του τρόπου δομής, δεν ήταν μόνο η οικονομία, αλλά και η ταχύτητα του έργου. Στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί ενιαία κατασκευή, όπως προκύπτει από το σχεδιασμό και την ομοιογένεια της τοιχοποιίας.

Από το τείχος αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα της νότιας (εξωτερικής) πλευράς του νότιου σκέλους. Πρόκειται για ένα τμήμα μήκους 5 μ. στα δυτικά του πύργου Α, καθώς και ένα τμήμα μήκους 75,5 μ. από τον πύργο Α έως και την πύλη (βλ. Μέρος Ι, σ. 25, πίν. I.8,2-3 μέχρι και πίν. I.11,1). Επίσης αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα της βορειοανατολικής (εξωτερικής) πλευράς με την πύλη και τον πύργο Β (εικ. IV.1, πίν. IV.1,1-2, πίν. IV.2,1). Οι περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες δεν επέτρεψαν την επισήμανση στοιχείων για την ύπαρξη προγενέστερης οχύρωσης. Επίσης η μη αποψίλωση της βλάστησης σε όλη τη διαδρομή του τείχους, καθώς και η καταστροφή του δεν βοήθησαν στον εντοπισμό άλλων πύργων και πυλών, ούτε στην πιστοποίηση του ύψους του περιπάτου, των επάλξεων και των πύργων. Είναι ευνόητο ότι, όταν ο λόφος κατοικούνταν, δεν ήταν δασωμένος, όπως είναι σήμερα. Άλλωστε ένας λόφος με κάστρο δεν είναι δυνατό να έχει πυκνή βλάστηση στις πλαγιές του για λόγους καθαρά αμυντικούς, προκειμένου να μη μπορεί να βρίσκει καταφύγιο ο επιτιθέμενος και να έχει τη δυνατότητα να πλησιάσει απαρατήρητος τις οχυρώσεις.

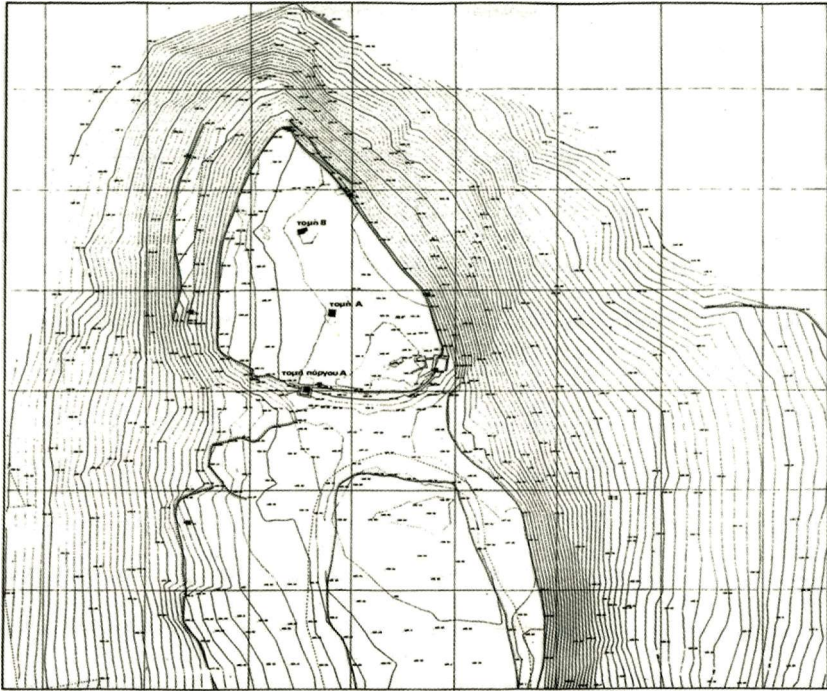
1. Πύργος Α

Ο πύργος Α απέχει 75,5 μ. από την πύλη με τον πύργο Β, που είναι η κανονική απόσταση μεταπυργίου για τα τείχη αυτής της εποχής. Η θέση του πύργου βρίσκεται στο μέσο περίπου της νότιας πλευράς, δηλαδή στο πιο αδύνατο σημείο της οχύρωσης (βλ. Μέρος Ι, σ. 22, πίν. Ι.4,1, πίν. Ι.8,2-3, πίν. Ι.9,1-2). Η κατασκευή του ακανόνιστου πύργου, καθώς είναι κτισμένος σε σημείο καμπής της οχύρωσης, είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση κατά 0,10 μ. του πάχους του τείχους στο σημείο αυτό. Ο πύργος έχει πλάτος 6,60 μ., η δυτική πλευρά του προβάλλει κατά 4,60 μ. και η ανατολική του κατά 5,20 μ. Οι πλευρές του έχουν πάχος 0,95 μ., που στη βάση αυξάνονται κατά 0,05 μ. Ο πύργος σώζεται σε ύψος 1,80 μ. από τη βάση των θεμελιώσεών του, όπως διαπιστώθηκε από την τομή που έγινε στο εσωτερικό του. Η είσοδος (πλάτ. 1,10 μ.) του πύργου (βλ. Μέρος Ι, πίν. Ι.4,1-2, πίν. Ι, 5, 1) ήταν στρωμένη με κονίαμα. Ο συμπαγής στο ισόγειο του πύργος θα είχε δύο ορόφους, που θα χρησιμοποιούν στην τοποθέτηση αμυντικών όπλων και στην κατάλυση των φρουρών. Ο επάνω όροφος, που θα στεγαζόταν με κεραμίδια, θα είχε εισόδους προς τον περίπατο και παράθυρα για τους καταπέλτες.

2. Η πύλη και ο πύργος Β

Το διαφορετικό εδαφικό ανάγλυφο στη βορειοανατολική γωνία του λόφου μας είχε οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι θα υπήρχε κάποια πύλη, με την οποία θα γινόταν η προσπέλαση στο εσωτερικό του οικισμού (βλ. Μέρος Ι, πίν. Ι.3,1). Η ύπαρξη της διαπιστώθηκε γρήγορα και στη συνέχεια ακολούθησε η αποκάλυψή της (πίν. IV.1.1-2, πίν. IV.2.1). Πρόκειται για πύλη που θεμελιώθηκε στον ασβεστολιθικό βράχο μετά από τις αναγκαίες λαξεύσεις. Στη βόρεια πλευρά της ορίζεται από ισχυρό τοίχο πάχους 1,45 μ., του οποίου το θεμέλιο σώζεται σε ύψος 0,85 μ. Στο μέσο του τοίχου θα υπήρχε άνοιγμα εισόδου, που θα οδηγούσε στο εσωτερικό του οικισμού. Η πύλη στη δυτική πλευρά της ορίζεται από τοίχο πάχους 1,40 μ. και μήκους 8,40 μ., ο οποίος στη νοτιοδυτική γωνία της σώζεται σε ύψος 1,50 μ. Η πύλη κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της προστατεύεται με το μακρόστενο πύργο Β (πλάτ. 4 μ. και μήκ. 8,40 μ.). Το σχήμα της πύλης, όπως διαπιστώνεται από τις διαστάσεις της, είναι ακανόνιστο λόγω της ανοικοδόμησής της στη θέση αυτή του λόφου. Η πρόσβαση προς τον πύργο γινόταν με είσοδο (πλάτ. 0,85 μ.), που υπήρχε στο μέσο του κοινού τοίχου τους (πάχ. 0,70 μ.) (πίν IV.1.2, πίν IV.2.1). Στην επίχωση του συμπαγούς ισογείου του πύργου βρέθηκαν τμήμα πηλίνου νεολιθικού ζωόμορφου ειδωλίου (0,056X0,05 μ.), ενώ κοντά στην είσοδό του και σε βάθος 0,35 μ. από το επίπεδο του δαπέδου μικρό χάλκινο νόμισμα Θεοδοσίου Α' (378-395 μ.Χ.). Η εσωτερική αυλή της πύλης έχει πλάτος 5,10-5,20 μ. και μήκος 6,05 μ. Ο τοίχος της νότιας πλευράς της (πάχ. 1,05 μ.) διακοπτόταν από το άνοιγμα της εισόδου (πίν. IV.1,2). Το τμήμα του τοίχου στα δεξιά του κατωφλιού έχει καταστραφεί, ενώ το αντίστοιχο τμήμα του σώζεται σε μήκος 2,10 μ. και σε ύψος 1,15 μ. Σε απόσταση 0,80 μ. από την εσωτερική νοτιοανατολική γωνία της πύλης και 1,85 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία της, καθώς και 0,20 μ. από το αριστερό τμήμα της εισόδου υπάρχει μεγάλο λιθίνο κατώφλι (πίν IV.2,2).

Στον χώρο έξω από το κατώφλι και στο ανατολικότερο τμήμα του δρόμου που κατέληγε στην πύλη, αποκαλύφθηκε λιθόστρωση, αναγκαία για την πρόσβαση των τροχοφόρων αμαξών. Το κατώφλι (μήκ. 2,55 μ. και πλάτ. 0,85 μ.) αποτελείται από δύο λιθοπλίνθους σκληρού ασβεστόλιθου, που συνδέονται μεταξύ τους με μεγάλο πεισιχμημο σιδερένιο μολυβδοχομημένο σύνδεσμο, όπως συνάγεται από τον τέρμο του (0,30X0,05 μ.). Το κατώφλι παρουσιάζει ρήγματα

Εικ. IV.1: Τοπογραφικό σχέδιο του οικισμού «Πελίτι» της Αγροσκιάς.

και φθορές από τη χρήση ιδιαίτερα στη δεξιά λιθόπλινθο και στην εξωτερική πλευρά του. Το δυτικό του άκρο (πλάτ. 0,17 μ.) είναι υπερυψωμένο κατά 0,10 μ. σε σχέση με το εσωτερικό τμήμα του. Το εξωτερικό τμήμα του (πλάτ. 0,33 μ.) βρίσκεται κατά 0,07 μ. χαμηλότερα από το εσωτερικό του που έχει πλάτος 0,52 μ. Σ' αυτό το εξωτερικό τμήμα του (πλάτ. 0,32 μ.), που βρίσκεται σε απόσταση 0,15 μ. από τη δυτική και νότια πλευρά του, έχει κυκλικό τόρμο (βάθ. 0,07 μ. και διάμ. 0,14 μ.) για την τοποθέτηση σιδερένιας θήκης, όπως συνάγεται από τα ίχνη της οξειδωσης. Στη θήκη ήταν τοποθετημένος ο μεταλλικός όλμος για την περιστροφή της στρόφιγγας της μεγάλης μονόφυλλης ξύλινης πόρτας, που άνοιγε προς τα έξω. Αντίστοιχα το κατώφλι στο ανατολικό άκρο του έχει βαθύτερο ορθογώνιο λάξευμα (0,40X0,20X0,05 μ.), όπου ήταν τοποθετημένος ο ξύλινος σταθμός της.

Κατά την αποκάλυψη της πύλης και του πύργου Β βρέθηκαν άφθονη κεραμική όλων των εποχών κατοίκησης του οικισμού, πήλινο νεολιθικό ανθρωπόμορφο ειδώλιο (ύψ. 0,04, διάμ. 0,017 μ.) (πίν. I, 15, 2, δ' από αριστερά), λίθινοι τριπτήρες και λίθινα εργαλεία των νεολιθικών χρόνων, σιδερένια καρφιά, καθώς και διάφορα μικροαντικείμενα.

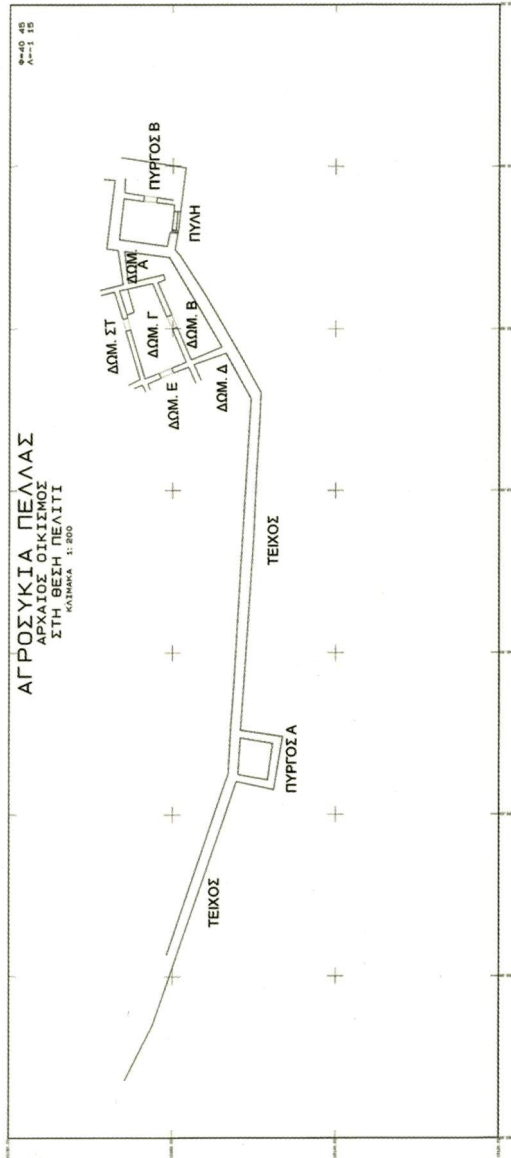
Η οχύρωση είχε μια μόνο κύρια είσοδο στη νοτιοανατολική γωνία του. Μια άλλη είσοδος εικάζεται ότι υπάρχει στη νότια πλευρά της οχύρωσης του δυτικού ανδρήρου. Η οργάνωση του

οικισμού καθορίστηκε από τη μορφολογία του εδάφους και την οχύρωση. Η δόμησή του λόγω της περιορισμένης έκτασής του θα ήταν πυκνή, όπως διαπιστώνεται από το συγκρότημα των δωματίων, που αποκαλύφθηκε στα δυτικά της πύλης. Δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές στις κατασκευές κατά την τελευταία φάση του οικισμού, εκτός από κάποιες πρόχειρες διαρρυθμίσεις, όπως το άνοιγμα νέων εισόδων σε ορισμένα δωμάτια. Η ενιαία αυτή οικοδομική φάση κατέστρεψε σε μεγάλο βαθμό τα θεμέλια των κτισμάτων των προηγούμενων ιστορικών περιόδων. Οι κατόψεις των δωματίων, που αποκαλύφθηκαν στα δυτικά της πύλης και δίπλα στο τείχος, είναι ασύμμετρες. Η τοιχοποιία τους αποτελείται κυρίως από τεμαχισμένους, αλλά και από άλλους συλλεκτούς λίθους, τοποθετημένους σε ασβεστοκονίαμα. Τα θεμέλια τους είναι ισχυρά με πάχος γύρω στα 0,65 μ. Τα δάπεδα των δωματίων, που είναι από πατημένο πηλό, έχουν σχηματιστεί από ισοπεδώσεις των επιχώσεων των προγενέστερων οικιστικών φάσεων. Τα δωμάτια στεγαζόνταν με ξύλινες στέγες, όπως φαίνεται από τα άφθονα κεραμίδια λακωνικού τύπου και τα σιδερένια ή χάλκινα καρφιά, που πιστοποιούν την ύπαρξη ξεκτών. Τα προσαρμοσμένα στον χώρο (μεταξύ της πύλης και του τείχους) δωμάτια θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως εγκαταστάσεις της φρουράς.

Η ενιαία κατασκευαστική φάση της οχύρωσης και των αποκαλυφθέντων κτισμάτων του οικισμού, καθώς και το είδος της τοιχοποιίας, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έργο, που έγινε για την αντιμετώπιση των βαρβαρικών επιδρομών. Ο χρονικός προσδιορισμός της οχύρωσης θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην περίοδο μετά το 378 μ.Χ., χρόνια κατά τα οποία ανοικοδομήθηκαν, τόσο το τείχος της Θεσσαλονίκης (Βελήνης 1989, 84 κ.εξ., κυρίως 89, 92 κ.εξ.), όπως μας πληροφορεί μία επιγραφή στην οποία αναφέρονται ο Θεοδόσιος Α΄, ο Αρκάδιος και ο Ονώριος (IG X, 2, 44), όσο και το τείχος του Δίου, αλλά και άλλων πόλεων της Μακεδονίας (Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 213 και σημ. 437, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Σ' αυτήν την περίοδο οδηγούν επίσης η κεραμική, που βρέθηκε σε τομές κάτω από τα δάπεδα των δωματίων, καθώς και τα δύο χάλκινα νομίσματα του Θεοδοσίου Α΄, που βρέθηκαν κάτω από τα δάπεδα του πύργου Β της πύλης και του δωματίου Γ.

Μετά την καταστροφή του ρωμαϊκού στρατού της Ανατολής και το θάνατο του αυτοκράτορα Βάλη στη μάχη της Αδριανούπολης (378 μ.Χ.), τα νικηφόρα γοτθικά φύλα υπήρξαν για μερικά χρόνια ο πονοκέφαλος των κατοίκων της Θράκης και του Ιλλυρικού (Χρυσός 1972, Heather 1991, 122 κ.εξ., Burns 1994, 32 κ.εξ.). Ο Θεοδόσιος Α΄, που το 379 μ.Χ. ανέλαβε τη διακυβέρνηση του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, εγκατέστησε στη Θεσσαλονίκη το στρατηγείο του και προσπάθησε να οργανώσει από εκεί τον διαλυμένο ρωμαϊκό στρατό για να αντιμετωπίσει τους εισβολείς (Burns 1994, 43 κ.εξ.). Οι αποτυχίες όμως του απaráσκευου ακόμα στρατού έδωσαν το 380 μ.Χ. άλλη μια ευκαιρία στους βαρβάρους να λεηλατήσουν τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, αλλά μετά την αποχώρησή τους ο αυτοκράτορας τοποθέτησε φρουρές στα οχυρά και στις τειχισμένες πόλεις (Heather 1991, 152 κ.εξ., Burns 1994, 73 κ.εξ.)¹. Μόλις το 381 μ.Χ. οι βάρβαροι εκδιώχθηκαν οριστικά από το Ιλλυρικό και το 382 μ.Χ. υπογράφηκε συνθήκη. Αποτελέσματα της παραπάνω δοκιμασίας πρέπει να υπήρξαν η οχύρωση και η αναβάθμιση του ρόλου και της σημασίας της κόμης της Αγροσυκίας. Ο οχυρωμένος οικισμός στο «Πελίτι» αποτελούσε το σημαντικότερο αμυντικό έρεισμα σε περίπτωση πολεμικού κινδύνου των κατοίκων του βόρειου τμήματος της Πελλαιάς χώρας. Ο οικισμός, όπως δείχνουν οι αρχαιολογικές ενδείξεις, ήκμασε για έναν ακόμα αιώνα, όχι χωρίς προβλήματα, αφού είναι γνωστό ότι η Μακεδονία λεηλατήθηκε από τους Βησιγόθους του

¹ Ζώσιμος, IV, 32, 1: «φυλακαῖς μὲν τὰ φρουρία καὶ τὰς τειχῆρας ἡσφαλιζέτο πόλεις».

Εικ. Η.2.: Η αποκαλυφθείσα οχύρωση του οικισμού και οι εγκαταστάσεις της φρουράς στα δυτικά της πόλης.

Αλάριχου κατά την περίοδο 395/7 μ.Χ.² και το 447 μ.Χ. από τους Ούννους του Ατίλα. Αργότερα (473-483 μ.Χ.) η Μακεδονία (ειδικότερα η Πέλλα και η Ηράκλεια Λυγκηστική), που βρίσκονταν επάνω στην Εγνατία οδό, υπέστησαν μακροχρόνια δοκιμασία από τους Οστρογότθους, οι οποίοι είχαν αρχηγούς τον Θευδέριχο τον Γέροντα ή Στράβωνα και τον Θευδέριχο τον Νέο ή Αμαλό (Θεοχαρίδης 1980, 131 κ.εξ., Τσιτουρίδου 1983, 228 κ.εξ.). Σύμφωνα με τον ιστορικό των Γότθων Jordanes (De Rebus Geticis, LVI, 297: «*loca eis, iam sponde, quae incolerent tradidit, id est Cerru, Pellas, Europa, Mediana, Pedina, Bereu et alia quae Sium vocatur*»), η Πέλλα παραχωρήθηκε από τον Ζήωνα στους Οστρογότθους του Θευδέριχου μαζί με ορισμένες άλλες πόλεις, που βρίσκονταν ανάμεσα στον Αξιό και στα Τέμπη (Ευρωπό, Κύρρο, Mediana, Βέροια, Πύδνα, Δίον), με αντάλλαγμα την αποχώρησή τους από τη Θεσσαλονίκη το έτος 479 μ.Χ. (Tafel 1839=1972, 184 κ.εξ.) ή το 482 μ.Χ. (Schmidt 1941, 277, σημ. 2, Miculicié 1981, 221 κ.εξ.). Η παρουσία των βαρβάρων προκάλεσε στους κατοίκους της περιοχής ανασφάλεια, δυσκολίες συμβίωσης και οικονομικά προβλήματα. Στην περίπτωση μάλιστα της Πύδνας οι κάτοικοί της αποχώρησαν και εγκαταστάθηκαν στον οικισμό, που ερευνήθηκε εν μέρει στη θέση «Λουλουδιές», 8 χλμ. νοτιότερα της πόλης και ο οποίος ταυτίστηκε με τη «μάνισιο» Αμαμον (Μαρκή 1993, 223 κ.εξ., η ίδια 1994, 151 κ.εξ., η ίδια 1995, 195 κ.εξ., η ίδια 1996, 239 κ.εξ., η ίδια 1997, 289 κ.εξ., η ίδια 1999, 723 κ.εξ., Poulter - Marki, 1995, 179 κ.εξ., Poulter 1998, 463 κ.εξ.). Οι κάτοικοι της Μακεδονίας γλίτωσαν από αυτούς μόνο, όταν υπογράφηκε συνθήκη, που επέτρεπε την εγκατάσταση των Γότθων στις ακατοίκητες περιοχές της Κάτω Μυσίας και της Παραποταμίου Δακίας. Το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος απαλλάχτηκε οριστικά από αυτούς, όταν κατάφερε να στρέψει την προσοχή τους στην Ιταλία, την οποία κατέλαβαν το 497 μ.Χ.

Πότε ακριβώς καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε ο οικισμός της Αγροσυκίας είναι δύσκολο να ειπωθεί με βεβαιότητα με βάση τα λιγοστά ανασκαφικά δεδομένα. Πάντως τα δύο *minimi* του Λέοντος Α' (457-474 π.Χ.) και η κεραμική, που βρέθηκαν στα δυτικά της πόλης, στα στρώματα καταστροφής των δωματίων Β και Γ, καθώς και ο «θησαυρός» των 660 χάλκινων νομισμάτων, που καταχώστηκε γύρω στο 474 μ.Χ.³ σε αγροκία κοντά στο «Πελίτυ», οδηγούν στην άποψη ότι ο οικισμός υπέστη σημαντικό πλήγμα από τους Οστρογότθους.

² Ζώσιμος, V, 5, 5: «ἐπὶ τούτοις Ἀλάριχος τῶν Θράκης ἀπανίστατο τόπων, καὶ ἐπὶ Μακεδονίαν προΐει καὶ Θεσσαλίαν, πάντα καταστρεφόμενος τὰ ἐν μέσῳ» (Paschoud 1979, 282, 294 κ.εξ., Hammond 1966, 56). Για άλλες σχετικές πηγές με την εισβολή του Αλάριχου στην Ελλάδα βλ. Ridley 1982, 208, σημ. 19. Heather 1991, 201 κ.εξ., Burns 1994, 155 κ.εξ.

³ Βλ. σ. 316 την παράδοση του νομισματικού «θησαυρού» από τον Αριστείδη Στεφανή.

B. ΑΓΡΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Στη Μακεδονία τα όρια κυριαρχίας μιας πόλης συμπίπτουν κατά κανόνα με τα όρια των καλλιεργημένων ή των βοσκήσιμων εκτάσεων γύρω από αυτήν. Η χώρα μιας πόλης ή η περιοχή μιας κόμης ή ενός χωρίου καθορίζει την οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων. Συχνά ως όρια μιας ευρύτερης περιοχής γύρω από μια πόλη λαμβάνονται φυσικά σύνορα (ποταμοί, ρέματα, κορυφές λόφων, δάση, δρόμοι, τρίστρατα κ.λπ.). Πέρα από αυτά τα οποιαδήποτε όρια, οι εσχατιές, ανήκαν στις «βασιλικές γαίες» και στα «βασιλικά δάση». Η πόλη δεν μπορεί από μόνη της να επιβιώσει, αλλά εξαρτάται από τη χώρα της⁴. Χρειάζεται δηλαδή τη συμπληρωματική βοήθεια της ενδοχώρας, αλλά και της περιφέρειας, επειδή δεν έχει αυτόνη οικονομία. Αυτές τροφοδοτούν το αστικό κέντρο και διαθέτουν τις πρώτες ύλες που επεξεργάζεται η πόλη. Αυτή απορροφά ή διαθέτει στο εμπόριο το πλεόνασμα της παραγωγής, ενώ από αυτήν τροφοδοτούνται και εξυπηρετούνται οι περιφερειακοί οικισμοί και οι μικρότερες πόλεις με βιοτεχνικά προϊόντα, που παράγει η ίδια ή τα διοχετεύει στην αγορά διαμέσου του εμπορίου. Η Πέλλα ως πρωτεύουσα του μακεδονικού κράτους και λιμάνι υπήρξε ο κεντρικός τόπος της βόρειας Βοττιαίας, παρέχοντας υπηρεσίες και βιοτεχνικά προϊόντα στην ευρύτερη περιοχή. Παράλληλα απορροφούσε από τη χώρα (τις κόμης και τα χωρία) και την ενδοχώρα (γειτονικές πόλεις) πρώτες ύλες και προϊόντα για τις ανάγκες της και το εμπόριο.

Η πληθυσμιακή αύξηση στην Πελλαία χώρα άρχισε από το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., ύστερα από τη μεταφορά της πρωτεύουσας της Μακεδονίας από τις Αιγές στην Πέλλα⁵. Η ίδρυση νέων οικισμών και αγροικιών στη μακεδονική ενδοχώρα κορυφώθηκε από τα μέσα περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ. (Hammond - Griffith 1979, 658 κ.εξ., Χρυσοστόμου Π. 1990, 221). Οι μεγάλες ιδιοκτησίες με τις αγροικίες, τους τύμβους και τα ιδιωτικά νεκροταφεία, ανήκαν σε ισχυρά και οικονομικά εύρωστα αριστοκρατικά γένη, που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Οι αγροικίες, προσαρμοσμένες στις τοπικές συνθήκες, εντοπίζονται κυρίως σε πλατώματα και υπόγειες λόφους με θέα στην ευρύτερη περιοχή, κοντά σε εύφορη γη, σε ποτάμια και πηγές νερού. Αγροικίες των ελληνιστικών, των ρωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων έχουν εντοπιστεί στα βόρεια και στα νότια του Πλατανοπόταμου⁶ (πίν. IV.3,1). Είναι κτισμένες με

⁴ Για το θέμα της πόλης και της χώρας στη Μακεδονία και τη Θράκη βλ. τις μελέτες στη *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλεις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986 (1990). Για την ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας βλ. Χρυσοστόμου Π. 1990, 205 κ.εξ., ο ίδιος 1997β, 491 κ.εξ. Για το θέμα της πόλης και της χώρας στην αρχαία Ελλάδα βλ. επίσης τις μελέτες στο: Brunet 1999.

⁵ Η άποψη ορισμένων ερευνητών (Hatzopoulos 1985, 40 κ.εξ., ο ίδιος 1987, 42 κ.εξ., ο ίδιος 1993, 91, ο ίδιος 1996, 293, Κοτταρίδη 2004, 89 κ.εξ., η ίδια 2007), ότι ο Αμύντας Γ' ήταν αυτός που μετέφερε την πρωτεύουσά του από τις Αιγές στην Πέλλα δεν στηρίζεται στις ιστορικές πηγές. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (II, 100, 2), ο Αρχέλαος ως ο σημαντικότερος μακεδόνας βασιλιάς «τά νυν ἐν τῇ χώρᾳ ἀνοικοδόμησε καὶ ὁδοὺς εὐθείας ἔτεμε», ενώ σαφώς ο ίδιος συνδέεται με την Πέλλα, όπως πιστοποιούν οι αρχαίες πηγές (Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, 104 κ.εξ.). Αλλωστε, η Πέλλα ήδη περί το 382 π.Χ. υπήρξε η «μεγίστη τῶν ἐν Μακεδονίᾳ πόλεων» (Ξενοφών, *Ελληνικά* V, 2, 13). Επίσης η παραπάνω άποψη δεν στηρίζεται στα αρχαιολογικά δεδομένα, που προέκυψαν κατά τις νεώτερες ανασκαφές (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2003α, 13 κ.εξ., η ίδια 2003β, 13 κ.εξ., Χρυσοστόμου 2003, 31 κ.εξ., ο ίδιος 1996, 105 κ.εξ.). Για τους λόγους της επιλογής της Πέλλας ως νέας πρωτεύουσας από τον Αρχέλαο βλ. Κανατσούλης 1948, Peitsas 1978, Greenwalt 1999, 158 κ.εξ.

⁶ Για αγροικίες των κλασικών-ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στη Μακεδονία βλ. Αδάμ-Βελήνη 2001, 167 κ.εξ., η ίδια 2003, 91 κ.εξ., Πουλάκη 2003, 53 κ.εξ., Τζαναβάρη 2003, 77 κ.εξ.

ποικίλο οικοδομικό υλικό, συλλεκτούς λίθους, αλλά και λιθοπλίνθους ασβεστόλιθου από κοντινά επιφανειακά λατομεία. Η παρουσία τους τεκμηριώνεται από τα θεμέλια τοίχων, τα κεραμίδια λακωνικού τύπου, την κεραμική, τις αγνύθες και τα σφονδύλια, τους πήλινους αγωγούς ύδρευσης, τις μυλόπετρες, τα μεταλλικά και τα λίθινα εργαλεία, τα νομίσματα και τα άλλα αντικείμενα (Osborne 1992, 21 κ.εξ.).

Η οικονομία των ελληνιστικών χρόνων της Μακεδονίας ήταν ισχυρή (Faraguna 2006, 121 κ.εξ.). Η εύφορη γη της Βοττιαίας ήταν κατάλληλη για παραγωγή ποικίλων προϊόντων, όπως δημητριακών, οσπρίων, λαχανικών, αμπελιών (Χρυσοστόμου Π. 1995, 126, ο ίδιος 1997α, 39 κ.εξ.), ελιών (Χρυσοστόμου Π. 1995, 126) και άλλων ωποροφόρων δένδρων, καθώς και την εκτροφή οικόσιτων ζώων (βοοειδών, αλόγων, μουλαριών, αιγοπροβάτων, χοίρων) και πουλερικών. Τα πολυάριθμα σφονδύλια και οι αγνύθες, που βρέθηκαν στο «Πελίτι» και στις γύρω αγροικίες, μαρτυρούν την υφαντουργική δραστηριότητα βιοτεχνικού επιπέδου⁷. Η βαφή των υφαντικών υλών και των υφασμάτων θα γινόταν επιτόπου (Φάκλαρης - Σταματοπούλου 1997, 121 κ.εξ.). Η εύρεση άφθονων οστών και χαυλιδόντων κάπρων, αλλά και άλλων άγριων ζώων, όπως π.χ. ελαφιών, καθώς και οστών ψαριών ή οστρέων πιστοποιούν ότι το κυνήγι στη γύρω λοφώδη περιοχή, αλλά και η αλιεία στα γειτονικά ποτάμια, στη Λουδιακή λίμνη και στον Θερμαϊκό κόλπο υπήρξαν σημαντικές πηγές διατροφής των κατοίκων του οικισμού. Ο οικισμός της Αγροσυκιάς θα εφοδίαζε την πρωτεύουσα με ποικίλα προϊόντα, κυρίως γεωργικά και κτηνοτροφικά. Ο παραπάνω χαρακτήρας του οικισμού συμπεραίνεται και από τις διαπιστωμένες λατρείες στην ευρύτερη περιοχή της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής Πέλλας, όπως του Διός Υψίστου, της Αρτεμης, του Διονύσου, της Δήμητρας, του Ποσειδώνα και του Πάνα.

Άξιος ιδιαίτερης αναφοράς είναι ο εντοπισμός στο «Σχολικό κλήρο» (αγρός αρ. 1194 στη νότια βάση του λόφου, που βρίσκεται στα δυτικά του «Πελίτι») (πίν. IV.3,1-2) μεγάλης αγροικίας (villa rustica) των ρωμαϊκών και των παλαιохριστιανικών χρόνων. Η αγροικία καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Αβραάμ Τσακιρίδη, κάτοικο της Φιλυριάς Παιονίας του νομού Κιλκίς. Το μεγαλύτερο τμήμα του οικοδομικού υλικού των κτιρίων της αγροικίας χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή μικρού φράγματος στη Φιλυριά, αλλά και των υποστατικών του καλλιεργητή. Από τα θεμέλια των τοίχων των κτισμάτων της αγροικίας προέρχονται επίσης αρκετοί λιθόπλινθοι, λίθοι και οπτόπλινθοι, που απορρίφθηκαν από τους μεταγενέστερους καλλιεργητές σε χέρσα έκταση στα βόρεια της, ενώ στις επιφανειακές επιχώσεις της παρατηρούνται τα άλλα εναπομείναντα δηλωτικά στοιχεία της: κεραμική από ντόπια αγγεία καθημερινής χρήσης (αποθήκευσης, μεταφοράς, μαγειρικά και επιτραπέζια), αλλά και εισαγωγής (νησιώτικα, παλαιστινιακά, αιγυπτιακά, βορειοαφρικάνικα κ.λπ.), πήλινες αγνύθες, μυλόπετρες διαφόρων τύπων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μεταλλικά και λίθινα εργαλεία, χάλκινα και αργυρά νομίσματα κ.λπ. Από την αγροικία προέρχεται επίσης το χάλκινο νόμισμα Πέλλας επί Γορδιανού Γ', που παρέδωσε ο Χρ. Τσεκούρας (Β.Π. 1999/αρ. 10). Επόπτης των αγροτικών εργασιών στην αγροικία αυτή, που ανήκε στην Αιλία Σαβίνα, ήταν ο Ευφράς, δούλος ή απελευθέρως, όπως πιστοποιείται από το μαρμάρينو αναθηματικό ανάγλυφο στον Δία Ύψιστο, που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

⁷ Η περιοχή της Αγροσυκιάς ανήκε στη Βοττιαία, τη χώρα των βουκόλων. Στα ελληνιστικά χρόνια ο ποιμενικός θεός Πάν παριστάνεται στα νομίσματα της ελληνιστικής Πέλλας (Gaebler 1935, 96, πίν. XIX, 7, αρ. 17, σ. 193, πίν. XXXV, αρ. 1, 194, πίν. XXXV, αρ. 9), ενώ στη β' περίοδο της νομισματοκοπίας της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας (από τον Αδριανό έως και τον Γορδιανό Γ') ο θεός κυριαρχεί στις νομισματικές κοπές της μαζί με την προσωποποίηση της πόλης (Gaebler 1935, 99, πίν. XIX, 24-26).

Γ. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΥΨΙΣΤΟΥ

Στη θέση «Κεφάλι», που είναι το ψηλότερο σημείο της περιοχής (αγρός αρ. 589, ιδιοκτησίας Ηλία Λαζαρίδη) και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου νότια από το «Πελίτι» βρέθηκαν διάφορες αρχαιότητες, που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι εδώ υπήρχε ιερό του Διός Υψίστου (πίν. IV,4,1). Σύμφωνα με τη μαρτυρία των κατοίκων της Αγροσυκιάς, στην παραπάνω θέση υπήρχε κτίριο, που καταστράφηκε από τις εκχερσώσεις και τη μηχανική καλλιέργεια. Το ιερό επιβεβαιώνεται επίσης από την παρουσία κεράμωσης και κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων.

Είναι γνωστό ότι οι θρησκευτικοί σύλλογοι ή θίασοι του Διός Υψίστου (Χρυσοστόμου Π. 1989-1991, 30 κ.εξ.), όπως και οι άλλοι λατρευτικοί σύλλογοι, θίασοι, σπείρες, αλλά και συνήθειες, κολλήγια ή δούμοι με επαγγελματικό χαρακτήρα, διέθεταν «οίκον» (εντευκτήριον), όπου συγκεντρώνονταν τα μέλη τους και τελούσαν τα θρησκευτικά και τα άλλα καθήκοντά τους⁸. Η δραστηριότητα δηλαδή των ομάδων αυτών δεν ήταν μόνο η άσκηση της λατρείας, αλλά εκτός των άλλων και η ανάπτυξη της κοινωνικότητας, της αλληλεγγύης και της φιλανθρωπίας μεταξύ των μελών τους. Βοηθούσαν τα μέλη τους, που βρίσκονταν σε δύσκολη οικονομική κατάσταση, αναλάμβαναν τα έξοδα του ενταφιασμού, το στήσιμο επιτύμβιου μνημείου, καθώς και την προσφορά μεταθανάτιων τιμών⁹.

Ο χαρακτήρας της θέσης (κορυφή λόφου, όπου έως τη δεκαετία του '50 υπήρχε άλσος δρυών) (πίν. IV.4,1) σχετίζεται με το λατρευτικό περιεχόμενο του κατεξοχήν μακεδονικού καιρικού θεού, του Διός Υψίστου. Πρόκειται για τον κυρίαρχο του ζωικού και του φυτικού κόσμου, προστάτη της βλάστησης, της καρποφορίας των δένδρων και των αμπελιών (Χρυσοστόμου Π. 1989-1991, 63). Το ιερό θα αποτελείτο από το άλσος δρυών, το λατρευτικό κτίριο και τον υπαίθριο βωμό, όπου τελούνταν κατά τη γιορτινή ημέρα ή γιορτινές ημέρες του θεού ιεροπραξίες για την πρόκληση της πολυπλόκτης ζωογόνου βροχής, που γονιμοποιεί τη γη και την κάνει να καρποφορεί, εξασφαλίζοντας την επιβίωση των ανθρώπινων κοινωνιών (Χρυσοστόμου Π. 1989-1991, 65 κ.εξ.). Η μελέτη της λατρείας του Διός Υψίστου έδειξε ότι ήταν μια κατεξοχήν μακεδονική λατρεία, η οποία διαπιστώνεται αρχαιολογικά στη Μακεδονία ήδη στα χρόνια της βασιλείας των τελευταίων Αντιγονιδών (Χρυσοστόμου Π. 1989-1991, 66 κ.εξ.) και όχι μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, όπως υποστηρίχθηκε τελευταία (Voutiras 2006, 343 κ.εξ.).

Η ύπαρξη του ιερού της Αγροσυκιάς κατά τα ρωμαϊκά χρόνια επιβεβαιώνεται από την εύρεση δύο μαρμάρινων αποσπασματικών αναθηματικών αετών (πίν. IV,4,2), καθώς και δύο πλήινων λύχνων με ανάγλυφη παράσταση αετού (παράδοση Χρ. Καρασαρίδη, Α.Κ. 1984/αρ. 94. Β.Π. 1984/αρ. 17/Β 3), που προέρχονται από τάφους του γειτονικού ταφικού τύμβου (πίν. IV.14,2):

⁸ Για τους ιδιωτικούς συλλόγους της Θεσσαλονίκης βλ. Νιγδελής 2006, 101 κ.εξ.

⁹ Για νόμο σχετικό με τις κηδείες των μελών ενός τέτοιου συλλόγου της Θεσσαλονίκης βλ. Νιγδελής 2006, 196 κ.εξ.

1. Β.Π. 1984/αρ. 17/5. Μαρμάρινο ανάγλυφο αετού (πίν. IV.4,2).

Βρέθηκε στο ιερό του Διός Υψίστου και παραδόθηκε από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο. Δημοσίευση: Ραπαγοπού - Chrysostomou 1993, 390 κ.εξ., Χρυσοστόμου Π. 1989-1991, 42 κ.εξ., πίν. 9, ο ίδιος 1997β, 503, εικ. 9.

Μέγ. ύψ. 0,455 μ., μέγ. πλάτ. 0,38 μ., μέγ. πάχ. 0,15 μ.

Μάρμαρο λευκόφαιο χοντρόκοκκο.

Λείπει το ανώτερο τμήμα του. Ανάμεσα στα πόδια του αετού υπάρχει η παρακάτω επιγραφή:

Α-γα-θη / τύχ-/η. Ἔτους / ξο-/τ'.

Στην πλίνθο είναι χαραγμένη η παρακάτω τετράστιχη επιγραφή με ανισοϋψή και ακανόνιστα γράμματα:

Εὐφρᾶς, οἰ-
κονόμος Αἰλίας
Σαβίνης, τὸν Θεὸν ευ-
ξάμενος.

Το ανάγλυφο, που χρονολογείται στο έτος 229/230 μ.Χ., ήταν ανάθημα στον Δία Ὑψιστο του Ευφρά, οικονόμου (επόπτη των αγροτικών εργασιών)¹⁰ στην αγροικία της Αιλίας Σαβίνης στα χρόνια του Αλεξάνδρου Σεβήρου.

2. Α.Κ. 1984/αρ. 20. Β.Π. 1984/αρ.15/39. Το επάνω τμήμα του αριστερού φτερού μαρμάρινου αετού.

Βρέθηκε στο ιερό του Διός Υψίστου και παραδόθηκε από τον Χρυσάνθο Καρασαρίδη στο Μουσείο Πέλλας.

Σωζ. ύψ. 0,13 μ., μέγ. πλάτ. 0,085 μ., μέγ. πάχ. 0,04 μ.

Μάρμαρο λευκό χοντρόκοκκο με καστανωπή πατίνα.

¹⁰ Για τους οικονόμους στη Μακεδονία βλ. Voutiras 1997, 227 κ.εξ., Νίγδελης 2006, 227 κ.εξ.

Δ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Νεκροταφεία, συστάδες τάφων και τύμβοι των κλασικών, των ελληνιστικών, των ρωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού¹¹ κατά μήκος των αρχαίων δρόμων (εικ. IV.2). Πλήρη εικόνα των νεκροταφείων δεν πρόκειται να αποκτηθεί, λόγω της δράσης των τυμβωρύχων και της μεγάλης καταστροφής, που έχουν επιτελέσει η εκχέρσωση, η ισοπέδωση και η μηχανική καλλιέργεια των αγρών κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια.

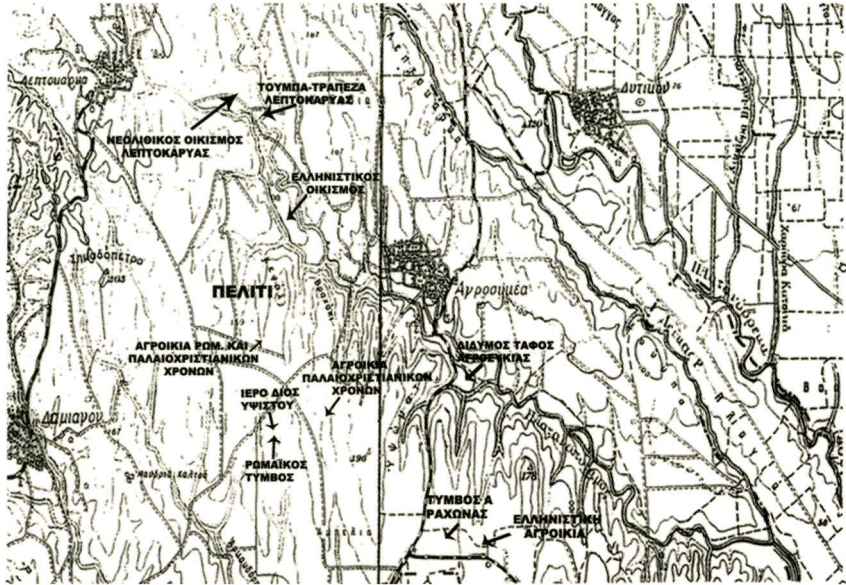
Ο τύμβος της Αγροσυκιάς με τον μεγάλο δίδυμο τάφο, καθώς και ο τύμβος Α΄ της Ραχώνας με τους δύο μνημειακούς κιβωτιόσχημους τάφους, που χρονολογούνται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, πιθανότατα βρίσκονταν κοντά στα όρια μεγάλων ιδιωτικών κτημάτων, ενταγμένων στην περιοχή του οικισμού.

1. Ο τύμβος της Αγροσυκιάς

Στη θέση «Πρωτομαγιά» 2,1 χλμ. ανατολικά από το «Πελίτυ», 7,5 χλμ. βόρεια της Πέλλας και 600 μ. νότια της Αγροσυκιάς (εικ. IV.2), κοντά και ανατολικά του σημερινού δρόμου Γιαννιτσών-Γουμένισσας είχαν επισημανθεί στην αρχή του Ιανουαρίου 1998 από δύο κατοίκους της Αγροσυκιάς, τον Στέφανο Σαββίδη και τον Κώστα Πετρίδη, ύστερα από ισοπέδωση σε κοινοτική έκταση για φύτευση ακακίων, μεγάλες λιθόπλινθοι ασβεστόλιθου. Από την αυτοψία προέκυψε ότι επρόκειτο για μεγάλο τάφο και έτσι ακολούθησε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκε μεγάλος δίδυμος κιβωτιόσχημος τάφος, κατεύθυνσης Α-Δ (μήκ. 4,50 μ., πλάτ. 3,55 μ. και ύψ. 2 μ.), ο οποίος αρχικά καλυπτόταν με χαμηλό τύμβο (Χρυσοστόμου Π. 1998, 337-356) (πίν. IV.5.1). Ο δίδυμος τάφος βρέθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του τύμβου, σε βάθος 2 μ. από τη σημερινή επιφάνειά του, εγκιβωτισμένος σε ορθογώνιο όρυγμα, που είχε ανοιχθεί στον ασβεστολιθικό βράχο. Η θέση του τάφου επάνω σε κορυφή αντερείσματος λόφου, στα νότια του Πλατανοπόταμου και δίπλα σε δρόμο που οδηγούσε προς τους αρχαίους οικισμούς του Δυτικού, της Φιλυριάς και της Ευρωπού (Σαββοπούλου 1995, 395 κ.εξ.) είναι πανοραμική και ειδικυλλιακή.

Οι τάφοι, Α ο δυτικός και Β ο ανατολικός, ίδιων εσωτερικών διαστάσεων, αλλά διαφορετικού ύψους, είχαν οριζόντια κάλυψη από τέσσερις ορθογώνιες πλάκες ο καθένας, τοποθετημένες κατά τον άξονα Α-Δ (πίν. IV.5.2). Οι πλάκες στηρίζονταν στον μεσότοιχο και στον καταληπτήρα των υπόλοιπων πλευρών, που αποτελούνταν από δύο λιθοπλίνθους στις στενές και τρεις στις μακριές πλευρές. Τα δάπεδά τους που ήταν λαξευμένα στον βράχο, έφεραν επίχρισμα από ερυθρό πηλό (πίν. IV.6.1-2). Οι καλυπτήριες πλάκες, ο μεσότοιχος, καθώς και οι λιθόπλινθοι του καταληπτήρα ήταν κατασκευασμένοι από σκληρό λευκόφαιο ασβεστόλιθο. Ο κατάληπτήρας του εσωτερικού τοιχώματος και των υπολοίπων τοιχωμάτων είχε πατούρα (ύψ. 0,035 μ. και πλάτ. 0,055 μ.) για τη στήριξη των σανιδωμάτων. Ο μεσότοιχος (μήκ. 3,55 μ. και

¹¹ Τάφοι έχουν εντοπιστεί στο κοινόχρηστο αγροτεμάχιο αρ. 282, στο αγροτεμάχιο αρ. 1282, ιδιοκτησίας Αλέξανδρου Ιορδανίδη και στα αγροτεμάχια αρ. 571-602. Στο βορειοανατολικό τμήμα του αγροτεμαχίου αρ. 572, ιδιοκτησίας Σάββα Σαββίδη εντοπίστηκαν τάφοι των κλασικών χρόνων, αλλά και τάφοι της εποχής του Σιδήρου, όπως συμπεραίνεται από γάλκινο πολύσπειρο βραχιόλι, που παρέδωσε ο Σάββας Σαββίδης (βλ. Μέρος III, σ. 236).

Εικ. IV.3: Χάρτης της περιοχής της Αγροσυκίας με τη θέση του οικισμού «Πελίτι» και των νεκροταφείων.

πάχ. 0,58 μ.), κτισμένος με τρεις δόμους, έφερε επίχρισμα πηλού και στις δύο όψεις του κι επάνω σε αυτό κονιάματα, κάτω ερυθρό κι επάνω κίτρινο, ενώ επιστεφόταν με τον καταληπτήρα επιχρισμένο με λευκό κονίαμα. Τα υπόλοιπα τοιχώματα των τάφων ήταν κτισμένα με ωμοπλίνθους από αργιλώδη ερυθρωπό πηλό και ενδιάμεσο συνδετικό κίτρινωπό πηλό, επιχρισμένα από λεπτό αργιλώδη πηλό και επενδυμένα με κονιάματα καλής ποιότητας, από τα οποία μόνο κάποια τμήματα διατηρήθηκαν στη θέση τους. Το ταφικό μνημείο μετά την ανασκαφή του διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Τάφος Α (πίν. IV.5,2, πίν. IV.6,1-2, πίν. IV.7,1)

Ο τάφος Α είχε μήκος 2,60 μ., πλάτος 1,70 μ. και ύψος 1,10 μ. Στο κάτω μέρος των τοιχωμάτων του, σε μια ζώνη ύψους 0,50 μ. έφερε ερυθρό κονίαμα, ψηλότερα σε μια ζώνη ύψους 0,40 μ. κίτρινο κονίαμα, ενώ ο καταληπτήρας ύψους 0,325 μ. λευκό κονίαμα. Η κάτω ζώνη ύψους 0,10 μ. του μεσότοιχου έφερε ερυθρό κονίαμα, ψηλότερα μια ζώνη ύψους 0,65 μ. κίτρινο κονίαμα, ενώ ο καταληπτήρας λευκό κονίαμα. Το δάπεδο του τάφου βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό του τάφου Β, λόγω της κλίσης του εδάφους προς τα ανατολικά. Ο τάφος συλήθηκε από οπή, που είχε ανοιχθεί στο νοτιοδυτικό τμήμα της στέγης του. Κατά την έρευνα του εσωτερικού του βρέθηκαν τρεις πήλινοι ωοειδείς και ένας σφαιρικός καρπός με ίχνη επιχρύσωσης και αδιαμερή οπή για τη στερέωση σε μίσχο φύλλων στεφανιού μυρτιάς. Επίσης βρέθηκαν τμήματα συρμάτων μίσχων και τμήμα επίχρυσου στεφανιού μυρτιάς, τμήμα

στελέχους χάλκινου ηλίσκου τετράγωνης διατομής (σωζ. μήκ. 0,017 μ), δύο σιδερένια λυγισμένα καρφιά με τριγωνικό κεφάλι και στέλεχος τετράγωνης διατομής (σωζ. μήκ. 0,065-0,069 μ.), το επάνω τμήμα σιδερένιου καρφιού με ημισφαιρικό κεφάλι (μήκ. 0,033 μ.) και οκτώ χάλκινα ασπιδοειδή «κομβία», από τα οποία τα τέσσερα σώζονται αποσπασματικά (διάμ. 0,017 μ.) (πίν. IV.7,2).

Τάφος Β (πίν. IV.5,2, πίν. IV.6,1-2)

Ο τάφος Β είχε μήκος 2,60 μ., πλάτος 1,70 μ. και ύψος 1,65 μ. Κατά την έρευνα του εσωτερικού του βρέθηκαν λίγα τμήματα οστών με ίχνη καύσης, δύο χάλκινες τοξόσχημες λαβές (0,08X0,075 μ.) προσαρμοσμένες αρχικά σε ξύλινο κιβωτίδιο (Brummer 1985, 1 κ.εξ., Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1990, 557 κ.εξ.). Οι λαβές απολήγουν σε αγκιστροειδείς απολήξεις, στραμμένες προς τα έξω και διακοσμημένες με κλειστό άνθος (Gauer 1991, 283 κ.εξ., πίν. 197, αρ. 198-224, Θέμελης 1994, 156, πίν. 83, 87) (πίν. IV.8,1). Επίσης βρέθηκαν χάλκινα ελάσματα μίσχων φύλλων με ίχνη επιχρυσώσης (μέγ. μήκ. 0,047 μ.), τμήματα χάλκινων επιχρυσωμένων φύλλων στεφανιού μυρτιάς, επιμήκη σύρματα μίσχων στεφανιού μυρτιάς με ίχνη επιχρυσώσης, χάλκινους κρίκος από λεπτό περιελισσόμενο σύρμα από στεφάνι μυρτιάς (διάμ. 0,07 μ.), μεγάλος αριθμός αποσπασματικά σωζόμενων χάλκινων επιχρυσωμένων φύλλων στεφανιού μυρτιάς, πέντε χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα στεφανιού κισσού (πίν. IV.8,2) και μικρό πήλινο ομοίωμα σταφυλιού (διάμ. 0,016 μ.), τριάντα πήλινοι σφαιρικοί καρποί με υπολείμματα επιχρυσώσης και οπή στερέωσης στο κάτω μέρος (διάμ. 0,08 μ.) (πίν. IV.9,1), ενενήντα έξι πήλινοι ωοειδείς επιχρυσωμένοι καρποί στεφανιού μυρτιάς επίσης με οπή στερέωσης (μήκ. 0,07 μ.) (πίν. IV.9,2), δεκαεννέα τμήματα από λεπτά οστέινα επιχρυσωμένα στελέχη στεφανιού μυρτιάς, που φέρουν πυκνές διάτρητες οπές στερέωσης των κλαδιών και των μίσχων των φύλλων. Επιπλέον βρέθηκαν σιδερένια σπλεγίδια, οξειδωμένη και ελλιπής στο κατώτερο τμήμα της λαβής και στην απόληξη της κυρτής λεπίδας (μήκ. 0,15 μ.) (πίν. IV.10,1 κάτω), σιδερένιο κωνικό αντικείμενο με διαμετρική οπή στο κέντρο του (σωζ. ύψ. 0,023 μ. και διάμ. 0,048 μ.)¹² (πίν. IV.10,1 επάνω), τμήματα αλαβάστρινων αλαβάστρων (σωζ. μήκ. 0,14-0,20 μ.) (πίν. IV.10,2), καθώς και είκοσι τέσσερα χάλκινα ασπιδοειδή «κομβία» (tutuli), όμοια με αυτά που βρέθηκαν στον τάφο Α, κατασκευασμένα από λεπτό έλασμα, χωρίς οπές στην περιφέρεια και άγκιστρο στο εσωτερικό (πίν. IV.10,3). Παρόμοια κομβία, αλλά μικρότερα σε μέγεθος, ήταν προσαρμοσμένα σε δερμάτινες ζώνες γυναικών της εποχής του Σιδήρου (Χρυσοστόμου Αν. 1997, 407 κ.εξ., εικ. 8 από την Αγροσυκιά, Ανδρόνικος 1969, 236 κ.εξ. από τη Βεργίνα). Οι ασπιδίσκες του τάφου Β, όπως και αυτές του άλλου τάφου, θα ήταν ένθετες σε διακοσμητική δερμάτινη ή υφασμάτινη ζώνη ή ταινία.

Τέλος, στο μεσαίο τμήμα του διαπέδου του τάφου, που είχε παραμείνει ανέπαφο από τους τυμβωρύχους, βρέθηκαν σαφή ίχνη τέφρας και ξύλου, σιδερένιο καρφί με ίχνη ξύλου, καθώς και όγδοο στατήρα με χρυσό στεφάνι καρποφόρου μυρτιάς (πίν. IV.11,1-2, πίν. IV.12,1-3). Τα τελευταία ευρήματα θα ήσαν αρχικά τοποθετημένα μαζί με τα καμένα οστά σε ξύλινη λάρνακα. Πριν από τον εντοπισμό του στεφανιού στα διαταραγμένα χώματα και σε όλη την έκταση του διαπέδου του τάφου είχαν βρεθεί ευάριθμα φύλλα χρυσού στεφανιού μυρτιάς, όλα κομμένα με

¹² Πρόκειται για προβληματικό στην ερμηνεία του αντικείμενο. Όμοια αντικείμενα που ερμηνεύθηκαν ως «ροδέλες» έχουν βρεθεί σε κιβωτίσθιμους τάφους του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας (Τάφος Ι: Μ.Π. 1976/421. Τάφος 8: Μ.Π. 1976/327-329. Τάφος 2: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-1991, 79, πίν. 25γ). Για όμοια αντικείμενα από τους τάφους Β και Γ της Στεννόμακρης Τούμπας της Βεργίνας βλ. Κυριάκου 2005, 137 κ.εξ., πίν. 100β-101, 211 κ.εξ., πίν. 164-165α (Γ 100-103, 105-106).

τον ίδιο ακριβώς τρόπο, δηλαδή πριονωτά (πίν. IV.12,1). Το εύρημα αυτό μας οδήγησε στην ακόλουθη ερμηνεία: ο τάφος Β σε κάποια εποχή έγινε φωλεά αρουραίων (τρανομοσιδίων = «λαγόγερων» στην τοπική ονομασία), που μπήκαν στο εσωτερικό του από τα πλίνθινα τοιχώματά του, όπως έδειξαν οι σήραγγες στα τοιχώματα και στο δάπεδό του. Τα τρωκτικά ακόνιζαν τα δόντια τους κόβοντας τα φύλλα από το στεφάνι και μεταφέροντάς τα σε όλη την έκταση του εσωτερικού του τάφου και στις δαιδαλώδεις σήραγγες. Άγνωστο πότε οι καλυπτήριες πλάκες του τάφου έσπασαν και έπεσαν στο εσωτερικό του, λόγω της υποχώρησης των καταληπτήρων, που στηρίζονταν στα πλίνθινα τοιχώματα με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί λάκκος στον τύμβο και να προκληθεί η σύλησή του. Το όρυγμα όμως της τυμβωρυχίας δεν ήταν αρκετό για την ολοκληρωτική διαρπαγή του τάφου, επειδή το εσωτερικό του είχε ήδη καταπλακωθεί από τις βαριές καλυπτήριες πλάκες, που δεν ήταν εύκολο να μετακινηθούν στον περιορισμένο χώρο.

Το χρυσό στεφάνι έχει διάμετρο 0,30 μ. στο μέσο των στελεχών του (πίν. IV.11,1, πίν. IV, 12,1-2) και βάρος μόνο 150 γρ., που όμως θα ήταν μεγαλύτερο, μια και μερικά φύλλα του έχουν χαθεί στις διανοιγμένες από τα τρωκτικά σήραγγες. Αποτελείται από δύο κυλινδρικά στελέχη, τα κάτω άκρα των οποίων δένονται μεταξύ τους σε δύο σημεία με σύρματα. Σε αντίστοιχες υποδοχές των στελεχών εφαρμόζονται ανεξάρτητα φύλλα, αλλά και οι κυλινδρικοί φυλλοφόροι κλάδοι, κατανεμημένοι ανά τέσσερις στις δύο πλευρές του στεφανιού. Τα φύλλα έχουν έκτυπη κεντρική νεύρωση και είναι κομμένα στο σχήμα φυσικών φύλλων μυρτιάς. Οι σχηματοποιημένοι καρποί είναι από χρυσό έλασμα και διαμορφώνονται χωρίς το πλαστικό έξαρμα στο επάνω μέρος τους με το εμπέστο σταυρόσχημο χάραγμα, που είναι χαρακτηριστικό των καρπών μυρτιάς. Το κορυφαίο τμήμα του στεφανιού επάνω από το μέτωπο τονίζεται με κάτι ιδιαίτερο, που συναντάται για πρώτη φορά στην κατηγορία αυτή των στεφανιών. Πρόκειται για ένα πρόσθετο άνθος με κυλινδρικό μίσχο, στηρημένο σε αντίστοιχη υποδοχή στην ένωση των δύο κυλινδρικών στελεχών του (πίν. IV.12,1-2). Η υποδοχή αυτή συγκρατείται στο στεφάνι με σύμφυτες περιελίξεις και δεσίματα στο κεντρικό τμήμα του. Ο χρυσοχόος με την ποιότητα της υψηλής τέχνης του φιλοτέχνησε ένα σύνθετο διακοσμητικό άνθος τριπλού ρόδακα, του οποίου τα φύλλα γύρω από τον ημισφαιρικό πυρήνα έφεραν σμάλτο, κολλημένο στο κοίλο εσωτερικό τους¹³.

Το όγδοο του στατήρα (340-328 ή 336-328 π.Χ.), κοπή του νομισματοκοπείου της Πέλλας¹⁴ (πίν. IV.12,3) και η σύγκριση του στεφανιού μυρτιάς της Αγροσυκιάς με το στεφάνι μυρτιάς του τάφου Β του Δερβενίου (γύρω στο 320 π.Χ., Δεσποίνη 1996, 211, εικ. 7), καθώς και το στεφάνι μυρτιάς του κιβωτιόσχημου Τ 4 στη θέση «Κις-Τούμπα» του Φοίνικα Θεσσαλονίκης¹⁵, που επίσης συνοδευόταν με όμοιο νόμισμα οδηγούν στη χρονολόγησή του γύρω στο 320 π.Χ.

Από τα παραράγματα των κτερισμάτων είναι δύσκολο να συμπεράνουμε, αν στον ίδιου τάφο της Αγροσυκιάς ήταν θαμμένο ένα ανδρόγυνο ή δύο γυναίκες, αν και το πρώτο φαίνεται πιθανότερο.

¹³ Το υλικό αυτό συναντάται στους ρόδακες της λάρνακας του Φιλίππου Β', στα άνθη του διαδήματος της νεκρής του προθαλάμου του τάφου του Φιλίππου Β' (336 π.Χ.) (Ανδρόνικος 1984, 168 κ.ε., εικ. 135-136), καθώς και στα φύλλα του κεντρικού ρόδακα του στεφανιού ανθισμένης μυρτιάς από τον τάφο Δ στο Δερβένι Θεσσαλονίκης (330 π.Χ.) (Ανδρόνικος 1969, 197, εικ. 158-159. Δεσποίνη 1996, 210 κ.ε., εικ. 5-6).

¹⁴ Βάρ. 1,06 γρ. Στον εμπροσθότυπο παριστάνεται κεφαλή αγένειου Ηρακλή προς τα δεξιά, ενώ στον οπισθότυπο κάνθαρος και η επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΥ (Le Rider 1977, 245, αρ. 93-101, 416 και 429 κ.ε.).

¹⁵ Τσιμπίδου-Αυλωνίτη - Καϊάφα - Λυκίδου 2005, 205, εικ. 14-16.

2. Ο τύμβος Α Ραχώνας

Το 1981 παραδόθηκαν στο Μουσείο της Πέλλας το μπροστινό τμήμα μαρμάρινου λιονταριού φυσικού μεγέθους, καθώς και μικρή μαρμάρινη αετωματική επιτύμβια στήλη που είχαν βρεθεί στο αγροτεμάχιο αρ. 339 (3,4 χλμ. νοτιοδυτικά από το «Πελίτυ» και 2,5 χλμ. νότια της Αγροσυκιάς) ιδιοκτησίας Βασιλή Κυζιριδίδη, στο δυτικότερο άκρο της κτηματικής περιοχής του σύγχρονου οικισμού του Δ.Δ. της Ραχώνας του Δήμου Πέλλας. Το 1984 είχε ερευνηθεί ο χώρος εύρεσης των παραπάνω αρχαιοτήτων, όπου και διαπιστώθηκε η ύπαρξη τύμβου, που κάλυπτε δύο μεγάλους συλημένους κιβωτιόσημους τάφους, κτισμένους από λιθοπλίνθους ντόπιου ασβεστόλιθου (Χρυσστόμου Π. 1987, 1007 κ.εξ., ο ίδιος 1998α, 338 κ.εξ.) (πίν. IV.13.1-2). Τότε έγινε αντιληπτό ότι κατά τις προσπάθειες του ιδιοκτήτη του χωραφιού και του χειριστή του εκσκαφέα για την ανεύρεση θησαυρών είχε ισοπεδωθεί ο τύμβος και είχαν καταστραφεί τα ταφικά μνημεία, που βρίσκονταν κοντά στη νοτιοδυτική βάση του. Η ανασκαφική έρευνα πιστοποίησε ότι πρόκειται για τρία ταφικά μνημεία, κτισμένα με λιθοπλίνθους ντόπιου ασβεστόλιθου: α) Ορθογώνιο βάθρο (διαστ. 4,70X1,75 μ. στη θεμελίωση), όπου ήταν τοποθετημένο μαρμάρινο λιοντάρι, β) Βάθρο, όπου στηριζόταν μνημειακός ασβεστολιθικός ιωνικός νασκος με αετωματική επίστεψη, μέσα στον οποίο στεγαζόταν μαρμάρινο έξεργο ανάγλυφο, γ) Μεγάλος δωρικός κίονας, στο κιονόκρανο του οποίου θα στηριζόταν τειροδόχο αγγείο με τα οστά νεκρού (Verilhac 1978, 127 κ.εξ.). Οι τάφοι και τα μνημεία χρονολογούνται στη δεκαετία 320-310 π.Χ.

Ο *τάφος Α* είναι μεγαλύτερος και πιο προσεγμένος από τον μεταγενέστερο *τάφο Β*, που αποκαλύφθηκε στα ανατολικά του (πίν. IV.13.1-2). Έχει εσωτερικό μήκος 3,10 μ., πλάτος 1,84 μ. και ύψος 1,90 μ., ενώ οι εξωτερικές του διαστάσεις έχουν 3,90 μ. μήκος, 2,80 μ. πλάτος και 2,50 μ. ύψος. Τα τοιχώματά του ήταν επιχρισμένα με ερυθρό κονίαμα και μόνο ο καταληπτήρας με λευκό κονίαμα.

Ο *τάφος Β*, που καλυπτόταν με επτά μακρόστενες αμφικλινείς πλάκες, έχει εσωτερικό μήκος 2,92 μ., πλάτος 1,52 μ. και ύψος 1,86 μ. (πίν. IV.13.1-2).

Σε κοντινή απόσταση στα ανατολικά του τύμβου εντοπίστηκε μεγάλη ελληνιστική αγροικία, που πιθανότατα ανήκε στην ίδια αριστοκρατική οικογένεια, τα μέλη της οποίας ενταφιάστηκαν στους τάφους Α και Β του τύμβου¹⁶ (εικ. IV,3). Ο τύμβος και η αγροικία πιθανότατα ανήκε στην περιοχή του αρχαίου οικισμού της Αγροσυκιάς.

3. Ταφικός τύμβος των ρωμαϊκών χρόνων στα νότια του «Πελίτυ»

Σε μικρή απόσταση νότια από τη θέση «Κεφάλι», όπου το ιερό του Διός Υψίστου, και συγκεκριμένα στο μεσαίο νότιο τμήμα του αγρού αρ. 589 ιδιοκτησίας Αθανάσιου Πετρίδη, υπήρχε χαμηλός τύμβος (διάμ. 20 μ. και ύψ. 1 μ.) με τάφους των ρωμαϊκών χρόνων, που καταστράφηκε το 1984. Οι λίθοι και οι πλάκες των τάφων απομακρύνθηκαν, προκειμένου να γίνει ολόκληρος ο αγρός καλλιεργήσιμος (πίν. IV.14,1). Η έγκαιρη επέμβασή μας οδήγησε στην παράδοση των περισσότερων κτερισμάτων των τάφων στο Μουσείο Πέλλας. Οι τάφοι ανήκαν σε μέλη του θρησκευτικού θιάσου του Διός Υψίστου. Τρία χάλκινα νομίσματα, τρία πήλινα λυχνάρια, μερικά πήλινα αγγεία, καθώς και άλλα ευρήματα που περιγράφονται στη συνέχεια,

¹⁶ Το 1997 ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του τάφου Α και απομακρύνθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες που είχαν καταπέσει στο εσωτερικό του (Χρυσστόμου Π. 1998α, 338 κ.εξ.). Επίσης κατασκευάστηκε νέα περιφράξη, ενώ οι τάφοι και τα μνημεία στεγάστηκαν με μεταλλικό στέγατρο προστασίας.

καθώς και τρία τμήματα μαρμάρινων επιτύμβιων ανάγλυφων (βλ. παρακάτω τα επιτύμβια μνημεία αρ. 8-10) προέρχονται από τους τάφους του παραπάνω τύμβου.

1. Β.Π. 1984/αρ. 17/B3. Πήλινος μονόμυξος λύχνος (πίν. IV.14,2 αριστερά).

Παραδόθηκε από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο. Βλ. Χρυσσοτόμου Π. 1989-1991, 43 αρ. 3, εικ. 9στ.

Σωζ. ύψ. 0,03 μ. πλάτ. 0,06 μ. μήκ. 0,085 μ.

Πηλός ερυθρός 2,5 YR 5/8.

Είναι σπασμένος και συγκολλημένος. Λείπει η κάθετη ταινιωτή λαβή, που φέρει δύο εγχάραξεις. Βάση χαμηλή επίπεδη, μυκτήρας ημικυκλικός με έντονα ίχνη καύσης στην κυκλική οπή του φιτιλιού, που πιστοποιούν τη χρήση. Ο δίσκος του, που περιβάλλεται από διπλή αυλάκωση, κοσμεύεται με ανάγλυφη παράσταση αετού με ανοικτά σχεδόν φτερά και κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά. Ανάμεσα στα πόδια υπάρχει μικρή οπή εξαέρωσης και κάτω από το αριστερό φτερό του η οπή πλήρωσης. Ο αετός, το ιερό πουλί του Διός, στα ρωμαϊκά χρόνια συμβόλιζε την ψυχή του θεοποιημένου αυτοκράτορα¹⁷. Στη βάση του λύχνου υπάρχει δυσδιάγνωστη εγχάρακτη επιγραφή με το όνομα του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου.

Τέλος του 2^{ου}-α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.

2. Α.Κ. 1984/αρ. 94. Πήλινος ακέραιος, μονόμυξος λύχνος IV.14,2 μέσο).

Παραδόθηκε από τον Χρυσάνθο Καρασαρίδη.

Ύψ. 0,048 μ. μήκ. 0,085 μ., πλάτ. 0,067 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ.

Πηλός ερυθρός 2,5 YR 5/8 με ατελές καστανομέλανο γάνωμα.

Έχει κάθετη κυκλική λαβή και σώμα καμπύλο με επίπεδη βάση. Μυκτήρας ημικυκλικός, έκκεντρος με ανάγλυφη διακόσμηση ελίκων στη βάση του. Ο δίσκος του έχει στο αριστερό τμήμα οπή πλήρωσης και περιβάλλεται από αυλάκωση. Ο ανάλυφος αετός που κοσμεί το δίσκο του κάθεται σε βωμό ή βάση, έχοντας μισοανοιγμένα φτερά και κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά.

3. Α.Κ. 1984/αρ. 113. Πήλινος μονόμυξος, ενεπίγραφος λύχνος (πίν. IV.14,2 δεξιά, πίν. IV.14,3).

Παραδόθηκε από τον Αθανάσιο Παπαδόπουλο.

Ύψ. 0,038 μ. μήκ. 0,085 μ. πλάτ. 0,062 μ.

Πηλός με ίζημα στην επιφάνεια, ερυθρός 2,5 YR 5/8.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Έχει κάθετη λαβή με δύο αυλακώσεις και μικρό μυκτήρα με ίχνη καύσης. Στον ώμο του έχει τρεις αυλακώσεις που περιβάλλουν το κοίλο μέταλλο, το οποίο φέρει ανάγλυφο δεκαπεντάφυλλο ρόδακα. Έχει οπή πλήρωσης στο κέντρο του ρόδακα και μικρότερη οπή εξαέρωσης δίπλα του. Η εγχάρακτη επιγραφή στη βάση του (ΑΚΕΡΕΟΥ, αντί Ακεραίου) (πίν. IV.14,3), παραπέμπει στο όνομα του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου παραγωγής του. Το όνομα μαρτυρείται σε επιτύμβια επιγραφή της Θεσσαλονίκη του 161 μ.Χ. (IG X, 2, 573).

Από το σχήμα των γραμμάτων χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. (Perlzweig 1961, 115, αρ. 725 [Ζώσιμου], 145-6, αρ. 1506, 1511-12 [Πρέιμου] και 98, αρ. 310 [Συνφόρου]).

¹⁷ Μετά την τελετή της αποτέφρωσης του αυτοκράτορα, ένας δούλος απελευθέρωνε αετό (Kleiner 1992, 285).

Από τάφους του ίδιου τύμβου προέρχονται τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα, που παραδόθηκαν από τον Χρύσανθο Καρασαρίδη, τον Αθανάσιο Πετρίδη, τον Ιάκωβο Θεοδορίδη και τον Αθανάσιο Παπαδόπουλο, κατοίκους Αγροσκιάς.

1. Α.Κ. 1984/αρ. 73. Μικρό γυάλινο μυροδοχείο (πίν. IV.15,1 δεξιά).

Ύψ. 0,06 μ., διάμ. σώματος 0,033 μ.

Είναι κατασκευασμένο από πρασινωπό γυαλί με συστρεφόμενες πράσινες και καστανές φλεβώσεις. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους. Ο λαιμός χωρίζεται από το σώμα με αυλάκωση. Σώμα σφαιρικό με σχεδόν επίπεδη βάση, λαιμός ψηλός, στενός και κυλινδρικός με αδιαμόρφωτο χείλος.

Για όμοιο γυάλινο αγγείο βλ. Michaelides - Wilkinson 1992, αρ. 354-5. Για βιβλιογραφία που αφορούν τα πολύχρωμα γυάλινα μυροδοχεία βλ. Πωλογιώργη 1998, 99 κ.εξ.

2. Α.Κ. 1984/αρ. 93. Πήλινο δίωτο κύπελλο (πίν. IV.15,1 αριστερά).

Σωζ. ύψ. 0,067 μ., διάμ. χείλους 0,077 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ.

Πηλός με λίγη μίκα ανοιχτός ερυθρός 2,5 YR 6/8. Ερυθρωπό γάνωμα αρκετά απολεπισμένο στην εξωτερική επιφάνεια και το επάνω μέρος της εσωτερικής.

Λείπει μικρό τμήμα του χείλους, δίπλα στη μία λαβή. Βάση δαχτυλίοσημη, κοίλη στον πυθμένα. Το κάτω μέρος του σώματος ημισφαιρικό. Τα τοιχώματα του επάνω μέρους κλίνουν προς τα μέσα. Χείλος καμπύλο με κλίση προς τα έξω. Κάθετες ταινιωτές λαβές με υποτυπώδη νεύρωση στο μέσο.

Τέλος του 1^{ου}-αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ.

3. Α.Κ. 1984/αρ. 106. Β.Π. 1984/αρ. 17/4. Πήλινο μονόχυτρο (πίν. IV.15,1 β' από αριστερά).

Ύψ. 0,078 μ., διάμ. βάσης 0,033 μ., διάμ. χείλους 0,06 μ.

Πηλός με μίκα κιτρινέρυθρος 5 YR 6/6.

Σπασμένο και συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Λείπει η ταινίοσημη λαβή και μερικά μικρά κομμάτια από το χείλος και το σώμα. Βάση στενή, επίπεδη, σώμα πεπιεσμένο σφαιρικό που ανοίγει προς τα επάνω, ταινιωτό χείλος με κλίση προς τα έξω και νεύρωση στη βάση του.

Χρονολογείται στο τέλος του 1^{ου}-αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. Για παρόμοιο αγγείο της ίδιας περιόδου βλ. Michaelides - Wilkinson 1992, τάφος 5, 73, αρ. 9, εικ. 4:5, Isings 1957, 22 κ.εξ., Saldern et alii 1974, 92, τάφος 16:3, εικ. 4:8.

4. Α.Κ. 1984/αρ. 95. Πήλινο μυροδοχείο (πίν. IV.15,1 γ' από αριστερά).

Σωζ. ύψ. 0,12 μ., διάμ. βάσης 0,063 μ.

Πηλός κιτρινέρυθρος 7,5 YR 6/6. Η επιφάνειά του καλύπτεται από ίζημα.

Λείπει το ανώτερο μέρος του λαιμού με το χείλος. Βάση επίπεδη, σώμα κωνικό, λαιμός ψηλός και στενός, που χωρίζεται από το σώμα με αυλάκωση.

5. Α.Κ. 1984/αρ. 96. Πήλινο μυροδοχείο (πίν. IV.15,1 δ' από αριστερά).

Σωζ. ύψ. 0,076 μ., διάμ. βάσης 0,037 μ.

Πηλός ανοιχτός ερυθρός 2,5 YR 6/8. Γάνωμα καστανό, απολεπισμένο σε πολλά σημεία.

Λείπει ο λαιμός με το χείλος. Βάση αδιαμόρφωτη με ελαφρά κοίλο πυθμένα, σώμα ατιόσημη.

6. Α.Κ. 1984/αρ. 94α. Πήλινο απόσχημο μυροδοχείο.
Σωζ. ύψ. 0,085 μ., διάμ. βάσης 0,07 μ.
Λείπει ο λαμῖος με το χεῖλος.

7. Α.Κ. 1984/αρ. 115. Β.Π. 1984/17/B2. Πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα.
Υψ. 0,052 μ., πλάτ. βάσης 0,04 μ.
Πηλός με μίκα ανοικτός ερυθροκάστανος 5 YR 6/4.
Στη μια πλευρά της φέρει σφράγισμα με αδιάγνωστη παράσταση.

8. Α.Κ. 1984/αρ. 97. Πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα.
Υψ. 0,078 μ., πλάτ. 0,054 μ.
Πηλός με λίγη μίκα κιτρινέρυθος YR 7/6.
Απολέπιση κοντά στη βάση. Στις ακμές υπάρχουν εγκοπές και στη βάση διαγώνια αυλάκωση.

9. Β.Π. 1984/αρ. 13/2. Πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα.
Σωζ. ύψ. 0,082 μ., πλάτ. βάσης 0,054 μ.
Πηλός γκριζόμαυρος από το ψήσιμο. Λείπει το ανώτερο τμήμα της, αλλά σώζεται η κάτω αυλάκα της οπίς ανάρτησης. Στις ακμές της φέρει εγκοπές και στη βάση της διαγώνια αυλάκωση.

10. Β.Π. 1984/αρ. 14/3. Πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα.
Σωζ. ύψ. 0,078 μ., μέγ. διάμ. 0,05 μ.
Η επίστεψη της είναι οριζόντια με κοίλωμα στο κέντρο της.

11. Α.Κ. 1984/αρ. 38. Τμήμα χάλκινου κλειδιού λακωνικού τύπου.
Υψ. 0,028 μ., διάμ. κεφαλής 0,011 μ.
Αποτελείται από το παχύ στέλεχος με σφαιρική απόληξη, που φέρει μικρή οπή στο κάτω μέρος, και το στέλεχος με δύο γόμφους, σχηματίζοντας στο κάτω μέρος ορθή γωνία.

12. Β.Π. 1986/αρ. 2Π. Χάλκινο εργαλείο (σπάτουλα).
Μήκ. 0,06 μ.
Λαβή κυλινδρικής διατομής, που πλαταίνει ελαφρά καθώς κατέρχεται προς το σώμα, το οποίο αναπτύσσεται σε φυλλόσχημο έλασμα με οξεία απόληξη.

13. Β.Π. 1984/αρ. 15/17. Χάντρα από πρασινωπή υαλόμαζα με αυλακώσεις (πίν. IV.15,2 δεξιά).
Παρόμοιες χάντρες βρέθηκαν σε γυναικείους τάφους του δυτικού νεκροταφείου της ρωμαϊκής Πέλλας (Χρυσστόμου Π. 2006, υπό έκδοση).
Υψ. 0,017 μ., διάμ. 0,022 μ.

14. Α.Κ. 1984/αρ. 28. Τέσσερις χάλκινοι κρίκοι (πίν. IV.15,2 μέση).
Διάμ. 0,013-0,015 μ.
Πρόκειται για εξαρτήματα ξύλινου κιβωτιδίου. Πολλοί παρόμοιοι κρίκοι μαζί με χάλκινες αλυσίδες βρέθηκαν σε γυναικείους τάφους του δυτικού νεκροταφείου της ρωμαϊκής Πέλλας (Χρυσστόμου Π. 2006, υπό έκδοση).

15. Β.Π. 1984/αρ. 17/B1. Ακέραια σιδερένια πόρπη, τύπου τανάλιας, ιταλικής προέλευσης (πίν. IV.16,1 επάνω σειρά, δεξιά).

Ύψ. 0,03 μ., μήκ. 0,077 μ.

Σχηματίζεται από τη διασταύρωση του τοξόσχημου στελέχους και της βελόνας. Στο ένα άκρο του τόξου η βελόνα προσαρμόζεται σε υποδοχή για τη στερέωσή της.

Βλ. Raubitschek 1998, 51, 53, αρ. 203, πίν. 36, Ettlinger 1973, 134, τύπος 52.

16. Α.Κ. 1984/αρ. 32. Τμήμα χάλκινης αλυσίδας (πίν. IV.15,2 αριστερά).

Αποτελείται από δέκα οκτώσχημους κρίκους (πλάτ. 0,009 μ.), λυγισμένους στο ένα μέρος, ώστε η τομή τους να είναι κάθετη στην επιφάνεια του άλλου και τοποθετημένοι σε διπλό σχηματισμό με ελάσματα πλάτους 0,002 μ.

Μέγ. μήκ. 0,148 μ.

Χρησίμειε στην ανάρτηση ξυλίνου κιβωτιδίου. Παρόμοιες αλυσίδες βρέθηκαν σε πολλούς γυναικείους τάφους του δυτικού νεκροταφείου της ρωμαϊκής Πέλλας.

17. Dupondius Αδριανού.

Εμ: Κεφαλή Αδριανού προς τα δεξιά. Δυσδιάγνωστη επιγραφή.

Οπ: Καθιστή μορφή προς τα αριστερά. Δυσδιάγνωστη επιγραφή.

18. Φθαρμένος dupondius Αδριανού.

Εμ: Κεφαλή Αδριανού προς τα δεξιά.

Οπ: Κυβέλη επάνω σε λιοντάρι προς τα δεξιά.

Προέρχεται από παιδική ταφή μαζί με το νόμισμα (αρ. 17), τη χάντρα (αρ. 13), τους τέσσερις μικρούς χάλκινους κρίκους (αρ. 14) και τη χάλκινη αλυσίδα (αρ. 16).

19. Α.Κ. 1984/αρ. 33. Χάλκινη τοξόσχημη πόρπη τύπου Aucissa (πίν. IV.16,1 επάνω σειρά, μέσο).

Μήκ. 0,053 μ., ύψ. 0,031 μ.

Στο ένα άκρο του τόξου εγκάρσιο έλασμα, που φέρει στο επάνω μέρος του ταινία με την ανάγλυφη επιγραφή AUCISSA. Στο καμπυλωμένο κάτω μέρος του είναι τοποθετημένος ο σιδερένιος άξονας, όπου στηρίζεται η περόνη, η οποία προσαρμόζεται σε αντίστοιχη υποδοχή στο άλλο άκρο.

Για τον τύπο της πόρπης βλ. Raubitschek 1998, 52 σημ. 54-5, 54, αρ. 206, πίν. 36.

20. Β.Π. 1985/αρ. 6. Χάλκινο νόμισμα Αμφίπολης επί Κομμόδου (πίν. IV.23, 1-2, αρ. 20).

Παραδόθηκε μαζί με την προηγούμενη πόρπη από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο, αγροφύλακα της Αγροσκιάς.

21-22: Α.Κ. 1984/αρ. 21-22. Δύο ορθογώνια πλακίδια καλλωπισμού από γκριζόμαυρο σχιστόλιθο. Το ένα είναι ακέραιο (0,15X0,077 μ.) και το άλλο αποσπασματικό, αλλά μεγαλύτερο (Σωζ. μήκ. 0,065 μ., πλάτ. 0,085 μ.).

Προέρχονται από γυναικείους τάφους του ρωμαϊκού τύμβου. Παρόμοια λίθινα πλακίδια βρέθηκαν σε αρκετούς γυναικείους τάφους του δυτικού νεκροταφείου της ρωμαϊκής Πέλλας.

4. Επιτύμβια μνημεία από τα νεκροταφεία του οικισμού

1. Β.Π. 1984/αρ. 15/27. Επιτύμβιος ναΐσκος της Αμμαδίκας (πίν. IV.16,2). Είχε βρεθεί στο νότιο νεκροταφείο του οικισμού «Πελίτι», στον αγρό αρ. 1288 και παραδόθηκε από τον Αλέξανδρο Ιορδανίδη (Panayotou - Chrysostomou 1993, 390, αρ. 19, εικ. 26-27). Ο τύπος της στήλης επιχωριάζει στην Πέλλα.

Ντόπιος ασβεστόλιθος.

Ύψ. 0,76 μ., μέγ. πλάτ. 0,51-0,46 μ., πάχ. 0,30 μ.

Ενεπίγραφος ναΐσκος από ασβεστόλιθο που φέρει αποκρούσεις και κακώσεις σε πολλά σημεία. Στα πλάγια παραστάδες με ανάγλυφα επίκρανα στηρίζουν το επιστύλιο και αυτό με τη σειρά του το αέτωμα που φέρει ανθεμωτά ακρωτήρια. Είναι αποκρουσμένα σε μεγάλο βαθμό, όπως και τα γείσα, καθώς και το δεξιό τμήμα του επιστυλίου, όπου είχε χαραχτεί το πατρώνυμο της νεκρής. Δεν σώζεται τίποτα από τη γραπτή διακόσμηση του αετώματος και του πεδίου του ναΐσκου.

Στο επιστύλιο σώζεται χαραγμένο το όνομα της κατόχου του μνημείου με γράμματα ύψους 0,015-0,0175 μ.

Αμμαδίκα [---] vac.

Το ανθρωπωνύμιο Αμμαδίκα, αν και ανήκει σε οικογένεια ονομάτων (Αμμαδίκος, Αμμαδίσκος, Άμμαδης, -ος, Αμμάδας ή Αμμάτας, Αμμαδέκα), που επιχωριάζει στη Μακεδονία και ειδικά στην Πέλλα (Panayotou - Chrysostomou 1993, 390 αρ. 19, εικ. 26-27, LGPN IV, 20), δεν έχει ασφαλή ετυμολογία και γι' αυτό η προελληνική ή ελληνική προέλευσή του συζητείται ακόμη¹⁸. Από τη μορφή του μνημείου και το σχήμα των γραμμάτων χρονολογείται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

2. Β.Π. 1998/αρ. 2. Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη της Ευρυφύλης Νικάδα (πίν. IV.16,3). Παράδοση Κοσμά Στυλιανίδη. Είχε βρεθεί στην κοίτη του Πλατανοπόταμου, 100 μ. ανατολικά του αρχικού φράγματος της Αγροσυκιάς, που κατασκευάστηκε το 1998 στη βόρεια βάση του λόφου «Πελίτι» και καταστράφηκε από υπερχειλίση το Νοέμβριο του ίδιου έτους. Αρχικά η στήλη είχε στηθεί επάνω στον τάφο της Ευρυφύλης Νικάδα, αλλά μεταγενέστερα επαναχρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι σε κάποιο κτίριο του ελληνιστικού οικισμού, που εντοπίστηκε βορειότερα ανάμεσα στους δύο βραχίονες του Πλατανοπόταμου.

Η στήλη είναι από λευκό μάρμαρο με ίζημα και καστανωπή πατίνα στις επιφάνειές της.

Ύψ. 0,79 μ., πλάτ. κορμού 0,26 μ. (κάτω) - 0,235 μ. (επάνω), μέγ. πάχ. 0,115 μ.

Το αγροτικό μηχανήμα που την ανέσυρε στο φως, προκάλεσε αποξέσεις, αποκρούσεις και σπασίματα στα ακρωτήρια και στα γείσα του αετώματος, καθώς και σε αρκετά σημεία του κορμού της. Στο μέσο του ύψους του αριστερού κροτάφου της υπάρχει βαθύς ημικυκλικός τώρμος (0,065X0,65 μ.), που έγινε στη μεταγενέστερη χρήση της. Ο κορμός της είναι επίπεδος χωρίς πλαισίωση, παρουσιάζοντας μείωση 0,025 μ. προς τα επάνω. Είναι λειασμένη με ντισιλίδικο, εκτός από την πίσω πλευρά, που είναι δουλεμένη με σφύρα και βελόνι. Η αετωματική επίστεψη είναι ελεύθερη και κοσμεύεται στις γωνίες με ακρωτήρια, τα οποία αρχικά θα είχαν γραπτή διακόσμηση ανθεμίων σε ερυθρό ή μπλε βάθος. Το αέτωμα έχει οριζόντιο

¹⁸ Tatakis 1988, 357, Bull.Epigr. 1988, 839, Bull.Epigr. 1989, 44, Γουναροπούλου - Χατζόπουλος 1998, 238, αρ. 163.

γείσο (ύψ. 0,015 μ.), που ενώνεται με τον κορμό της στήλης με τη μεσολάβηση αργού κυματίου (ύψ. 0,02 μ.), το οποίο είχε γραπτό ιωνικό κυμάτιο. Τα λεπτά επαεία γείσα (ύψ. 0,015 μ.) θα έφεραν ερυθρό ή άλλο χρώμα, ενώ το τύμπανο ερυθρό χρώμα με φυτική ή άλλη διακόσμηση σε ερυθρό βάθος. Η χάραξη της επιγραφής στο ανώτερο τμήμα του κορμού της δείχνει ότι χαμηλότερα θα υπήρχε γραπτή παράσταση σχετική με τη νεκρή ή τουλάχιστον ερυθρή ταινία δεμένη σε κόμπο, απολήγοντας σε δύο καμπυλωτές άκρες με δύο ιμάντες, όπως για παράδειγμα στις στήλες της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας¹⁹. Σε απόσταση 0,01 μ. κάτω από την επίστεψη είναι χαραγμένη η παρακάτω διστιχη επιγραφή με γράμματα ύψους 0,018-0,027 μ.

Ευρυφύλη
Νικάδα.

Το σύνθετο ανθρωπωνύμιο Ευρυφύλη, αμάρτυρο στην αρχαία προσωπογραφία, ετυμολογικά σχηματίζεται από το επίθετο ευρύς και το ουσιαστικό φυλή (από το φύω), που σε συνδυασμό με άλλα συνθετικά σχηματίζουν ποικιλία ονομάτων²⁰. Το πατρώνυμο Νικάδας με μακεδονική διαλεκτική μορφή (κατάληξη σε -ας με επίθημα -άδας)²¹ είναι γνωστό και σε άλλα μέρη της Μακεδονίας, αλλά και στον υπόλοιπο αρχαίο ελληνικό κόσμο²². Με τη μαρτυρία της στήλης αυτής, καθώς και της προηγούμενης γίνονται γνωστά τρία πρόσωπα της κόμης της Αγροσυκιάς κατά τα υστεροκλασικά και τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Τα γράμματα, που δεν είναι ισουψή (το Λ και το Δ είναι μικρότερα από τα άλλα), έχουν χαραχτεί χωρίς επιμέλεια και φέρουν έντονες σφηνοειδείς απολήξεις στις κεραίες τους. Το Ε έχει κοντύτερη τη μεσαία κεραία, που εμφανίζεται μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Οι λοξές κεραίες του ύψιλον είναι ανοικτές και λίγο καμπύλες. Ο κύκλος του Φ είναι ελλειψοειδής, το Ν έχει τη δεξιά κεραία χαραγμένη ψηλότερα από την αριστερή, το Κ έχει τις λοξές κεραίες χαραγμένες σχεδόν στο ίδιο ύψος με την κάθετη κεραία. Τα γράμματα μπορούν να συγκριθούν με άλλες επιγραφές από τη Μακεδονία, που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²³. Από τη μορφή της στήλης (Petsas 1978, 65 κ.εξ., εικ 6-6α) και το σχήμα των γραμμάτων χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

3. Β.Π. 1999/αρ. 5. Τμήμα μαρμαρίνης ανάγλυφης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (πίν. IV.17,1).

¹⁹ Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, 191 κ.εξ., σημ. 572-5, Ανδρόνικος 1984, 84 κ.εξ., εικ. 44.

²⁰ Ονόματα με όμοιο πρώτο συνθετικό (όπως Ευριάνασσα, Ευρυβάτα, Ευρυνόνη, Ευρυδάμα, Ευρυδίκη, Ευρυθέμις, Ευρύκα, Ευρυκλεία, Ευρύλα, Ευρύλεια, Ευρυλεωνίς, Ευρύμα, Ευρύνα, Ευρυνόα, Ευρυνόμη, Ευρυζένη, Ευρυρόνη, Ευρυπόλη, Ευρυσθένια, Ευρύτη, Ευρυτίς, Ευρυφώ κ.λπ.) ή με δεύτερο συνθετικό (όπως Εριφύλη, Παμφύλη, Χθονοφύλη κ.ά.) είναι γνωστά στην αρχαία γραμματεία και στις επιγραφές. Η κόρη του Αμύντα Γ' και της Ευρυδίκης ονομαζόταν Ευρυνόη (Hammond - Griffith 1979, 176, 180, 182 σημ. 2, 183), όνομα γνωστό και στην Εδέσσα (Tatakí 1994, 44). Το όνομα Ευρύμα μαρτυρείται στην Πέλλα (Voutiras 1991, 106 κ.εξ.). Από τις πηγές είναι γνωστό το όνομα Φυλώ (Οδύσσεια, Δ, 125, 133, Αθήναιος, 5, 191b). Τα ονόματα Φυλώ, Φύλη, Φυλλίς, Φύλης, Φύλλιος, Φύλος, Φυλεύς και τα συνθετικά Φυλονοή, Φυλομάχη, Φυλλιχία και Φυλισία μαρτυρούνται επιγραφικά (LGPN I, 477, II, 467, III, A, 469, III, B, IV, 249).

²¹ Βέρσια (Tatakí 1988, 369, αρ. 290-1). Ατανή (Χοντρογιάννη-Μετόκη 1987, 41, εικ. 7). Βισαλία (Δήμιτσας 1896, αρ. 905, Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 273, σημ. 46, σχ. 4α). Πύθιον (Lucas 1992, 335, 344, 406, 417). Αίγυπτος (Tatakí 1998, 515).

²² Βοιωτία (IG VII, 3179), Μέγαρα (IG VII, 13), Κρήτη, Εύβοια, Κως, Θάσος (LGPN I, 328), Αττική (LGPN II, 330), Πελοπόννησος, Αιτωλία, Ηπειρος, Ίλλυρία, Ν. Ιταλία, Σικελία (LGPN III, A, 315).

²³ Πέλλα (Petsas 1978, 65 κ.εξ., Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987-1988, 54 κ.εξ., πίν. 1γ, αρ. 2, και 57, πίν. 2β, αρ. 4, Χρυσστόμου Π. 1998β, 366 κ.εξ., αρ. 2-3). Βόρεια Βοτταία (Panayotou - Chrysostomou 1993, 372 κ.εξ., εικ. 8-9, 382 κ.εξ., εικ. 19-20). Αιγές (Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, 99 κ.εξ., πίν. 20, η ίδια 1987, II, 733 κ.εξ.).

Παραδόθηκε από τον Χρήστο Αναστασιάδη στο Μουσείο Πέλλας. Προέρχεται από τον αγρό αρ. 580, ιδιοκτησίας Γεώργιου Χριστοφορίδη, 500 μ. νότια από το «Πελίτυ», όπου το νότιο νεκροταφείο του οικισμού.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο, ζαχαρώδες, εύθρυπτο με καστανή πατίνα.

Σωζ. ύψ. 0,13 μ., σωζ. πλάτ. 0,11 μ., πάχ. 0,06 μ.

Σώζει το κάτω τμήμα όρθιας κατενώπιον γυναίκας, που ίσως θα πλαισιωνόταν και από άλλες μορφές. Έχει στάσιμο το δεξιό και άνετο το αριστερό πόδι, φοράει χιτώνα και από επάνω μιάτιο.

Στον κανόνα (ύψ. 0,06 μ.) της στήλης, όπου πατάει η μορφή, σώζεται η παρακάτω δίστιχη αποσπασματική επιγραφή με γράμματα ύψους 0,005 μ.

[.....]ας καί [.....]
[.....κ]αί Λυσι[.....].

Στη φθορά των γραμμάτων οφείλεται η αδυναμία συμπλήρωσης της επιγραφής. Το πρώτο σωζόμενο γράμμα του πρώτου στίχου είναι το Α, το δεύτερο είναι το γωνιώδες Σ, το τρίτο είναι το Κ, το τέταρτο είναι το Α, το πέμπτο είναι το Ι, ενώ στη συνέχεια φαίνεται η αριστερή κάθετη κεραία ενός ακόμα γράμματος. Το πρώτο σωζόμενο γράμμα του δεύτερου στίχου είναι το Α, το δεύτερο είναι το Ι, το τρίτο είναι το Α, το τέταρτο είναι το Υ, το πέμπτο είναι το γωνιώδες Σ, ενώ το έκτο πιθανότατα είναι το Ι. Πρόκειται μάλλον για το αρχικό του ονόματος Λυσι- με ή χωρίς δεύτερο συνθετικό.

Από το σχήμα του άλφα και του γωνιώδους σίγμα η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί στον 2^ο - αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.²⁴.

4. Β.Π. 2003/αρ. 9. Μαρμάρινη ανάγλυφη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (πίν. IV.17,2).

Βρέθηκε στον ίδιο αγρό, όπως και η προηγούμενη στήλη, και παραδόθηκε από τον Χρήστο Αναστασιάδη στο Μουσείο της Πέλλας.

Είναι αποκρουσμένη η κάτω δεξιά γωνία, ενώ η πρόσοψη της παρουσιάζει μικρές αποκρούσεις και αποξέσεις.

Μάρμαρο λευκό, ζαχαρώδες με καστανωπή πατίνα και κομμούς.

Ύψ. 0,435 μ., πλάτ. 0,29 μ., πάχ. 0,105 μ.

Επάνω και κάτω υπάρχουν ακανόνιστα πλατιά πλαίσια. Το επάνω φέρει επιγραφή, ενώ το κάτω έμπαινε σε βάση στήριξης. Στο ορθογώνιο βάθυσμά της, που πλαισιώνεται από στενούς κανόνες, παριστάνεται σε χαμηλό ανάγλυφο έφιππος άνδρας προς τα δεξιά με το επάνω μέρος του σώματος και το κεφάλι στραμμένο προς το θεατή. Φοράει κοντό χιτώνα και χλαμύδα, πορπωμένη στο δεξιό ώμο, που ανεμίζει προς τα πίσω. Με το δεξιό του χέρι κρατάει τα χαλινάρια του αλόγου, που τριποδίζει με ανασηκωμένο το μπροστινό αριστερό πόδι. Στα δεξιά παριστάνεται γυναίκα όρθια κατενώπιον με στάσιμο το αριστερό πόδι και άνετο το δεξιό. Φοράει χιτώνα και μιάτιο, το οποίο καλύπτει και τα δύο χέρια, εκτός από τα άκρα. Το δεξιό της χέρι είναι λυγισμένο στον αγκώνα και τοποθετημένο μπροστά στο στήθος, ενώ το αριστερό της χέρι, όπου είναι τυλιγμένο το μιάτιο, φέρεται προς τα κάτω, δίπλα στο σώμα.

²⁴ Τα γράμματα της στήλης μοιάζουν για παράδειγμα με αυτά της ενεπίγραφης στήλης του οικονομού Ονήσιμου και της οικογένειάς του από τον Άγιο Βασίλειο Λαγκαδά (γύρω στο 180 μ.Χ.) (Βουτυράς 1997, I, 151 κ.εξ., εικ. 324), με αυτά της στήλης της Πεσκενιάς Κουίντας από τη Θεσσαλονίκη (αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.) (Βουτυράς 1997, 153 κ.εξ., εικ. 326) και με αυτά των τιμητικών επιγραφών για τον Μ. Αλέξανδρο και την αδελφή του Θεσσαλονίκη από τη Θεσσαλονίκη (α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.) (Δεσπίνης 1997, 119).

Στο επάνω πλαίσιο της στήλης είναι χαραγμένη η παρακάτω τρίστιχη επιγραφή:

[- - - - -]σου τήν
 γυναίκα Ίουλίαν Αντι-
 γόνου, [ἦρ]ωες· Χαίρε.

Τα γράμματα του μεγαλύτερου τμήματος του πρώτου στίχου είναι δυσδιάγνωστα, λόγω της φθοράς και των αποκρούσεων του μαρμάρου. Πρόκειται για επιτύμβιο ανάγλυφο, το οποίο στήθηκε για την γυναίκα του Αντιγόνου Ιουλία.

Το ρωμαϊκό όνομα Ιουλία είναι γνωστό στη Μακεδονία. Το πατρωνυμικό της συναντάται συχνά στην Πέλλα, στην ευρύτερη περιοχή της και γενικότερα στη Μακεδονία (LGPN, IV, 28-29).

Η στήλη από το σχήμα των γραμμάτων και την τεχνοτροπία του ανάγλυφου χρονολογείται στο τέλος του 2^{ου}-α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.

5. Β.Π. 1992/αρ. 4. Κάτω αριστερό τμήμα μαρμάρινου επιτύμβιου μνημείου του C(aius) Mestrius Magnus (πίν. IV.18,1).

Παραδόθηκε από τον Γιώργο Αναστασιάδη στο Μουσείο Πέλλας. Βρέθηκε στα δυτικά του σύγχρονου οικισμού της Αγροσυκιάς, στο κοινοτικό αγροτεμάχιο αρ. 334 (θέση «Παλαιά Μνήματα»), όπου είχε ιδρυθεί το νεκροταφείο των προσφύγων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο χωριό μετά το 1924. Στη θέση παρατηρούνται λιθόπλινθοι και πλάκες από ασβεστόλιθο, ενώ παλαιότερα λέγεται ότι είχε βρεθεί μαρμάρينو γυναικείο άγαλμα.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο, εύθρυπτο και ζαχαρώδες με καστανή πατίνα.

Σωζ. ύψ. 0,325 μ., μέγ. πλάτ. 0,24 μ., πάχ. 0,17 μ.

Δημοσίευση: Panayotou - Chrysostomou 1993, 398 κ.εξ., Χρυσοστόμου Π. 1992, 458, πίν. 125, ο ίδιος 1997β, 503, εικ. 10.

Επιστέφεται με ταινία αποκρουσμένη σε μεγάλο βαθμό. Στο αριστερό επάνω τμήμα του παρατηρείται ορθογώνιος τόρμος, όπως επίσης και στο κάτω μέρος της λοξής προς τα πίσω πλευρά του το επάνω μισό μεγάλου τόρμου για σιδερένιο πείσισημο σύνδεσμο, στοιχεία που οφείλονται στην επανάχρηση του μνημείου. Στο τμήμα της ταινίας που σώζεται στο επάνω μέρος του σώζονται τμήματα τεσσάρων λατινικών γραμμάτων]ESTR[(ύψ. 0,025 μ.). Στη δημοσίευση του μνημείου σημειώθηκε η γραφή .SER, αλλά πρόκειται για το όνομα [M]estri[us], που είναι επίσης χαραγμένο και στο κάτω τμήμα του. Ανάγλυφη παράσταση με τον νεκρό θα υπήρχε στο επάνω μέρος του, ενώ στο κάτω μέρος του είναι χαραγμένη η παρακάτω τρίστιχη λατινική επιγραφή, που περιβάλλεται με πλαίσιο με ανισούψεις κανόνες. Τα γράμματα είναι ακανόνιστα και ανισούψη (ύψ. 0,017-0,035 μ.).

C(aio) Mestrio
 Magno
 nepoti.

Από το σχήμα των γραμμάτων το μνημείο χρονολογείται στο τέλος του 2^{ου} - α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Είχε στηθεί στον τάφο του C(aius) Mestrius Magnus, η ονοματοθεσία του οποίου δείχνει ότι πρόκειται για ρωμαίο πολίτη, ιταλικής καταγωγής, που ήταν εγκατεστημένος στην κόμη της

Αγροσυκιάς. Μέλη του γένους των Μεστρίων²⁵ είναι γνωστά και σε πολλές πόλεις της Μακεδονίας. Πρόκειται για ρωμαίους επιχειρηματίες (συμπραγματευόμενους, negotiatores), εγκατεστημένους στη Μακεδονία, όπως και πολλά άλλα λατινικά γένη²⁶. Η επιγραφή συμπληρώθηκε από τους Panayotou - Chrysostomou ως εξής: C(aio) Mestrio[/ Magno[/ nepoti και ερμηνεύτηκε «στον Γ(άιο) Μέστριο, γιο κάποιου ... του Μάγνου και εγγονό κάποιου ...».

Η ρωμαϊκή παρουσία αρχικά είχε πάρει το χαρακτήρα αγροτικού αποικισμού με την εγκατάσταση στην αποικία της Πέλλας και στις κόμμες της (territorium) όχι μόνο βετεράνων, αλλά και άλλων πληθυσμών²⁷, στους οποίους χορηγήθηκαν γαίες ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους, όπως έγινε στους Φιλίππους (Philhofer 2000, 85 κ.εξ.) και στις υπόλοιπες αποικίες της Μακεδονίας. Όπως συμπεραίνεται από τις ιστορικές πηγές, αλλά και από τις επιγραφικές μαρτυρίες (Panayotou - Chrysostomou 1993, 388 κ.εξ., αρ. 18, 20, Χρυσστόμου Π. 1998β, 374 κ.εξ., αρ. 6-9), δίπλα στους ντόπιους κατοίκους εγκαταστάθηκαν επίσης και Ιταλιώτες (Ιταλοί και Έλληνες από την Κάτω Ιταλία)²⁸.

6. Β. Π. 1987/αρ. 2/VI. Επιτύμβια στήλη με δίτονη ανάγλυφη παράσταση (πίν. IV.18,2).

Βρέθηκε από τον Χρυσάνθο Καρασαριδίδη στο νότιο νεκροταφείο του οικισμού της Αγροσυκιάς και παραδόθηκε στο Μουσείο Πέλλας (Χρυσστόμου Π. 1997β, 503, εικ. 11).

Μάρμαρο λευκό χοντρόκοκκο. Σωζ. ύψ. 0,675 μ., πλάτ. 0,655 μ., πάχ. 0,07 μ.

Πρόκειται για ορθογώνια ανάγλυφη πλάκα σπασμένη επάνω, δεξιά και κάτω. Λείπει το επάνω τμήμα με την απόληξη της πλάκας, που ήταν πεταλοειδής, όπως διαπιστώνεται από το επάνω αριστερό σωζόμενο τμήμα της επίσεψης. Στο μέσο της κάτω πλευράς της σώζεται η αρχή του ορθογώνιου εμβόλου, με το οποίο στηριζόταν σε ξεχωριστή βάση. Το ανάγλυφο, που ορίζεται γύρω-γύρω με λεπτό πλαίσιο, έχει λειασμένους κροτάφους. Με μια στενή ακανόνιστη κανόνα χωρίζεται σε δύο άνω τμήματα. Στο επάνω τμήμα παριστάνονται με σχηματοποιημένο τρόπο τρεις έφιπποι κυνηγοί, που καλπάζουν προς τα δεξιά. Κάτω από τα άλογα εικονίζονται τρία κυνηγετικά σκυλιά σε κίνηση, που φορούν περιλαίμιο. Το τρίτο σκυλί που διακρίνεται στα δεξιά της παράστασης κινείται σε αντίθετη κατεύθυνση από τα δύο άλλα, που κινούνται προς τα δεξιά. Το θήραμα είναι ένας κάπρος, το μπροστινό μέρος του οποίου εικονίζεται σε δεύτερο επίπεδο κάτω από το πρώτο αριστερά άλογο και σε δεύτερο επίπεδο πίσω από το πρώτο σκυλί. Από τον αριστερό κυνηγό λείπει το κεφάλι, από τον δεύτερο σώζεται το δεξιο πόδι, μέρος του δεξιού χεριού και της χλαμύδας, ενώ από τον τρίτο το δεξιο πόδι και το κάτω μέρος του χιτωνίσκου του. Οι αναβάτες παριστάνονται ομοίотροπα να φορούν στα πόδια ψηλά υποδήματα, στο σώμα χιτωνίσκο και από επάνω χλαμύδα, που πορπώνεται στο στήθος και ανεμίζει πίσω από την πλάτη. Με το δεξιο ανυψωμένο χέρι κρατούν ακόντιο, ενώ με το

²⁵ Tataki 2006, 313 κ.εξ.

²⁶ Γενικότερα για το θέμα αυτό βλ. Salomies 1996, 111 κ.εξ. Για τη Μακεδονία βλ. Ριζάκης 1986, 511 κ.εξ. Tataki 1988, 229, αρ. 894-896, σ. 441, η ίδια 2006, 313 κ.εξ. Hatzoropoulos - Loucoroulou 1992, I, 48, 52, 83. II, 347 κ.εξ. Βελώνης 1996, 8 κ.εξ. Vouitiras 1997, 227 κ.εξ., Νιγδελής 2006, 267 κ.εξ.

²⁷ Στην αποικία της Πέλλας εγκαταστάθηκαν οπαδοί του Μ. Αντώνιου, τους οποίους ο Οκταβιανός εκτόπισε από την Κάτω Ιταλία, προκειμένου να παραχωρηθούν οι περιουσίες τους στους βετεράνους και τους οπαδούς του (Δίων Κάσσιος, 51, 4, 6: «τοὺς γὰρ δῆμους τοὺς ἐν τῇ Ἰταλίᾳ τοὺς τὰ Ἄντωνίου φρονήσαντας ἔξιουκίας τοῖς μὲν στρατιώταις τὰς τε πόλεις καὶ τὰ χωρία αὐτῶν ἔχαρισάτο, ἐκείνων δὲ διη τοῖς μὲν πλείοσι τὸ τε Δυορράχιον καὶ τοὺς Φιλίππους ἄλλα τε ἐποιεῖν ἀντέδουσε, τοῖς δὲ λοιποῖς ἀργύριον ἀντὶ τῆς χώρας τὸ μὲν ἔνευμε, τὸ δὲ ὑπέσχετο».

²⁸ Αυτό επιβεβαιώνεται από μια διγλωσση επιτύμβια επιγραφή, που βρέθηκε στην αποικία της Πέλλας και η οποία αναφέρει τον Αθηνόδορο Λέοντος, «Ἡρακλεώτη των ἐξ Ἰταλίας», δηλαδή από την Ηράκλεια, το γνωστό Herculaneum (σημ. Ercolano), που αργότερα καταστράφηκε από τον Βεζούβιο το 69 μ.Χ. (Petsas 1978, 75 κ.εξ., εικ. 14).

αριστερό κρατούν τα χαλινάρια των αλόγων, που αποδίδονται ανάγλυφα. Η απουσία του επάνω τμήματος του ανάγλυφου δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε την ύπαρξη του δένδρου, γύρω από τον κορμό του οποίου θα ήταν τυλιγμένο φίδι, που δηλώνει την ηρωική ιδιότητα των κυνηγών (Βουτυράς 1997, 72 κ.εξ., σμμ. 2).

Η παράσταση τριών έφιππων κυνηγών που επιτίθενται με το ακόντιό τους εναντίον κάπρου, είναι σπάνια στα ανάγλυφα της αυτοκρατορικής εποχής από τη Μακεδονία και τη Θράκη. Αντίθετα ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου πολεμιστή ή του μεμονωμένου ιππέα, που επιτίθεται σε άγριο ζώο είναι συχνός στη Μακεδονία, στη Θράκη και στη Θεσσαλία (Αδάμ-Βελένη 1983, 178 κ.εξ., η ίδια 2002, 73 κ.εξ., SEG 45, 1995, 2334). Προέρχεται από την εικονογραφία των αναθηματικών ανάγλυφων (Βουτυράς 1990, 152 κ.εξ., ο ίδιος 1997, 40 κ.εξ. εικ. 44) και εμφανίζεται σε επιτύμβια ανάγλυφα στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Η μεγάλη συχνότητα του εικονογραφικού αυτού τύπου στα επιτύμβια ανάγλυφα της Μακεδονίας συνδέεται με κάποιες μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες το κυνήγι του κάπρου είχε ιδιαίτερη σημασία στην περιοχή αυτή [Briant 1991, 211 κ.εξ., ο ίδιος 1993, 267 κ.εξ., LIMC VI, 1 (1992), 1064 κ.εξ., λ. Heros Equitans H. Koukouli-Chryssanthaki - V. Machaira - P.A. Pantos, Hatzopoulos 1994, 87 κ.εξ., Schäfer 1999, 55 κ.εξ.].

Στο συγκεκριμένο ανάγλυφο είναι δύσκολο να λεχθεί ποιος από τους ιππείς είναι ο νεκρός. Η αφηρωισμένη απεικόνιση του ιππέα στο ταφικό του σήμα θεωρείται φυσική, δηλώνοντας την ενασχόλησή του στην επίγεια ζωή με τα άλογα, την ικανότητα και την αγάπη του στην ιππική τέχνη, καθώς και την κοινωνική του τάξη.

Σε πολύ καλή κατάσταση σώζεται η παράσταση της κάτω ζώνης, όπου υπάρχουν μόνο λίγες αποκρούσεις στα πρόσωπα και στα ενδύματα των μορφών. Στο ανάγλυφο πεδίο εικονίζονται πέντε προτομές μιας οικογένειας, που φορούν χιτώνα και ιμάτιο. Το ύψος των μορφών κλιμακώνεται από τα αριστερά προς τα δεξιά. Ο άνδρας και η γυναίκα στα δύο άκρα είναι οι γονείς. Τα πρόσωπα των μορφών είναι τετράγωνα με σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά. Τα μάτια και τα αυτιά δεν αποδίδονται με λεπτομέρειες, ενώ μόνο τα χείλη δηλώνουν κάποια ζωντάνια. Στο αριστερό άκρο παριστάνεται ο πατέρας της οικογένειας σε ώριμη ηλικία. Είναι αγένειος με κοντά μαλλιά και ρυτίδες στο μέτωπό του. Στο άλλο άκρο εικονίζεται η μητέρα σε μεγαλύτερο μέγεθος, η οποία έχει καλυμμένο το πίσω μέρος του κεφαλιού με το ιμάτιό της. Ανάμεσα στους γονείς παριστάνονται τρεις ακόμα μορφές. Σε πρώτο επίπεδο και μπροστά στη μητέρα εικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα ο μικρότερος γιος της οικογένειας, που έχει κοντά, σχηματοποιημένα μαλλιά και τα ενδύματά του διαφορετικά διευθετημένα. Αριστερά παριστάνονται δύο γυναικείες μορφές με σχηματοποιημένα ενδύματα και όπως φαίνεται από την κόμμωσή τους, πιθανότατα πρόκειται για τις κόρες της οικογένειας.

Ο τύπος της στήλης και η τεχνοτροπία των μορφών εντάσσουν το μνημείο στο α' τρίτο του 3^{ου} αι. μ.Χ. (Kleiner 1992, 322 κ.εξ.).

7. Β. Π. 1991/αρ. 4. Επιτύμβια ορθογώνια στήλη με δίτονη ανάγλυφη παράσταση οικογένειας (πίν. IV.19.1).

Δεν είναι γνωστή η ακριβής θέση προέλευσης της στήλης. Αρχικά εντοχίστηκε επάνω από την είσοδο του παλαιού Δημοτικού Σχολείου της Αγροσκιάς, ενώ μετά την κατεδάφισή του το 1953 μεταφέρθηκε για φύλαξη στο σπίτι του Παναγιώτη Ζαρογλίδη, όπου την εντοπίσαμε και στη συνέχεια τη μεταφέραμε στο Μουσείο Πέλλας (Χρυσοστόμου Π. 1997β, 503, εικ. 12).

Μάρμαρο λευκόφαιο με καστανωπή πατίνα.

Ύψ. 0,85 μ., πλάτ. 0,54 μ., πάχ. 0,13 μ.

Πρόκειται για μαρμάρινη πλάκα, οι πλευρές της οποίας είναι πρόχειρα ευθυγραμμισμένες και αδροδουλεμένες με σφύρα και βελόνι, στοιχεία που δείχνουν ότι αρχικά είχε εντοιχιστεί σε ταφικό κτίσμα. Η πίσω πλευρά της πλάκας είναι λεία, όπως και ο αριστερός κρόταφος της, που έχει ως επίστεψη αργό ιωνικό κυμάτιο και ταινία, ενώ ο δεξιός κρόταφος είναι δουλεμένος με σφύρα. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι αρχικά η πλάκα ήταν αρχιτεκτονικό μέλος. Η επιφάνεια του ανάγλυφου παρουσιάζει μικρές φθορές και αποκρούσεις στα πρόσωπα και στα ενδύματα των μορφών. Το αβαθές ανάγλυφο περιβάλλεται από πλαίσιοση με ανισοπλατείς κανόνες, που είναι στενότεροι κάτω και φαρδύτεροι επάνω. Με ένα στενό οριζόντιο κανόνα χωρίζεται σε δύο άνω τμήματα με μικρότερο το κάτω.

Στα ανάγλυφα πεδία εικονίζονται μετωπικά τέσσερις προτομές, δύο επάνω και δύο κάτω σε παρόμοιο εικονογραφικό σχήμα. Κακώσεις έχουν προκληθεί κυρίως στις μύτες και στα στόματα των μορφών. Επάνω αριστερά παριστάνεται νέος αγένειος άνδρας, ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ στα δεξιά του γυναίκα, που φορά χιτώνα και ιμάτιο. Κάτω αριστερά παριστάνεται αγένειος άνδρας ώριμης ηλικίας, ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ στα δεξιά του γυναίκα ώριμης ηλικίας, ντυμένη με όμοια ενδύματα, έχοντας το κεφάλι καλυμμένο με ιμάτιο. Στο ανάγλυφο εικονίζεται μια οικογένεια με τους γονείς στο κάτω τμήμα και με τα παιδιά τους στο επάνω. Τα ενδύματα των μορφών έχουν φιλοτεχνηθεί σχηματοποιημένα με μικρές διαφοροποιήσεις. Τα κεφάλια τους έχουν σχεδόν τετραγωνικό περίγραμμα προσώπου. Τα μαλλιά των ανδρών επάνω από τα καμπύλα μέτωπά τους αποδίδονται με πυκνούς παράλληλους βοστρύχους προς τα πίσω. Τα μαλλιά των γυναικών φιλοτεχνούνται με διαφορετικό τρόπο. Στα μαλλιά της γυναίκας στο επάνω ανάγλυφο χωρίζονται στη μέση και διευθετούνται προς τα πλάγια με λεπτούς κυματιστούς βοστρύχους, ενώ της ώριμης γυναίκας στο κάτω ανάγλυφο με μικρούς παράλληλους βοστρύχους, που φέρονται προς τα πίσω. Ο ώριμος άνδρας έχει πυκνές παράλληλες οριζόντιες ρυτίδες στο μέτωπό του κι επάνω από τη ρίζα της μύτης. Άλλες καμπύλες ρυτίδες αυλακώνουν το πρόσωπό του δεξιά και αριστερά από το στόμα. Στις μορφές τα φρύδια δηλώνονται σε σχήμα υπερψωμένου κλειστού τόξου και ενώνονται στη ρίζα της μύτης. Τα αμυγδαλόσχημα μάτια ορίζονται από πλατιά σαρκώδη βλέφαρα, ενώ ο τεχνίτης αποφεύγει να δηλώσει την κόρη και την ίριδα του ματιού. Κάτω από τα μάτια υπάρχουν έντονες βαθύνσεις, οι επιφάνειες των παρειών είναι μεγάλες και πλατιές, το στόμα είναι μικρό, τα αυτιά αποδίδονται ακανόνιστα και μεγάλα, ο λαιμός των γυναικών τονίζεται με τρεις βαθιές επάλληλες καμπυλωμένες ρυτίδες.

Η βιαστική και η συνοπτική εργασία του ανάγλυφου, τα τυπολογικά και τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά των μορφών οδηγούν στη χρονολόγηση της στήλης γύρω στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. (Kleiner 1992, 368 κ.εξ., με βιβλιογραφία στη σ. 396. Για τα χαρακτηριστικά των πορτραίτων του 3^{ου} αι. μ.Χ. βλ. Fittschen 1969, 197 κ.εξ.). Αυτό τεκμαίρεται από το σχήμα των κεφαλιών, την έλλειψη πλαστικότητας, τη σχηματοποίηση των χαρακτηριστικών των προσώπων και των βοστρύχων, τα αμυγδαλωτά μάτια των μορφών που φιλοτεχνούνται με χαρακτηριστικό τρόπο, τα κοντά μαλλιά, των οποίων η αρχή ορίζεται από μια συνεχή γραμμή, τις έντονες ρυτίδες στο μέτωπο και εκατέρωθεν του στόματος του ώριμου άνδρα, καθώς και τις ρυτίδες στο λαιμό των γυναικών (L'Orange 1984).

8. Β.Π. 1984/αρ. 15/26. Το κάτω ήμισυ επιτύμβιου ανάγλυφου σε κυκλικό πλαίσιο (πίν. IV.19,2).

Βρέθηκε, όπως και τα επόμενα ανάγλυφα (αρ. 8-9) στον αγρό αρ. 581, ιδιοκτησίας του Αθανάσιου Πετρίδη, όπου υπήρχε ο τύμβος με τους τάφους των μελών του λατρευτικού θιάσου του Διός Υψίστου. Παραδόθηκε από τον Χρυσάνθο Καρασαριδη στο Μουσείο Πέλλας.

Λευκό ζαχαράδες και εύθυρπτο μάρμαρο με καστανωπή πατίνα.

Σωζ. ύψ. 0,48 μ., σωζ. διάμ. 0,65 μ., πάχ. 0,18 μ.

Στο κάτω τμήμα του υπάρχει ορθογώνιο έμβολο (0,14X0,11X0,12 μ.) για τη στερέωσή του σε λίθινη βάση. Η διατήρηση της ανάγλυφης επιφάνειας δεν είναι πολύ καλή. Το πλαίσιο φέρει αποκρούσεις στο κάτω αριστερό τμήμα του, καθώς και στο έμβολο. Η πίσω του πλευρά είναι επίπεδη και λειασμένη, πράγμα που δείχνει ότι ήταν ορατή.

Στο ανάγλυφο εικονίζονται οι προτομές ενός ανδρόγυνου. Στα αριστερά σώζεται από την αρχή του προσώπου και κάτω προτομή άνδρα, που φοράει χιτώνα και από επάνω μιάτιο, του οποίου οι πτυχές πέφτουν από τους ώμους. Στα δεξιά του και σε δεύτερο επίπεδο σώζεται από τη μέση του λαιμού και κάτω προτομή γυναίκας, που φοράει χιτώνα και από επάνω μιάτιο, το οποίο τυλίγεται γύρω από το σώμα και πέφτει με κάθετες πτυχές από τον αριστερό ώμο της. Το άλλο άκρο του καλύπτει τον δεξιό ώμο και το χέρι και στη συνέχεια διευθετείται μπροστά στο στήθος και στο αριστερό χέρι. Οι πτυχές των ενδυμάτων αποδίδονται με σχηματοποιημένο και συνοπτικό τρόπο.

Το σχήμα του ανάγλυφου προέρχεται πιθανότατα από τα πορτραίτα μέσα σε ασπίδα (εικόνες ένοπλοι ή *imagines clipeatae*), που ήταν διαδεδομένα ως τιμητικά μνημεία ήδη από την ελληνιστική εποχή. Επιτύμβια ανάγλυφα του τύπου αυτού, που κοσμούσαν τις προσόψεις ταφικών κτιρίων, είναι γνωστά ήδη κατά τον 1^ο αι. π.Χ. από την Ιταλία που είναι και ο τόπος καταγωγής του τύπου. Κυκλικά ανάγλυφα βρίσκονται σε αρκετές πόλεις της Μακεδονίας. Στη Βοττιαία συναντώνται στη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας, στην Κύρρο, στη Μενηίδα και στην Έδεσσα (για τα μνημεία αυτά στη Μακεδονία και στη Θάσο βλ. Rusch 1969, 184 κ.εξ., Ισακειμίδου 1999, 203 κ.εξ., η ίδια 2003, 223 κ.εξ., 239 κ.εξ., η ίδια 2006, 121 κ.εξ. με σχετική βιβλιογραφία).

Χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

9. Β.Π. 1985/αρ. 13. Τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης.

Βρέθηκε στον προαναφερθέντα ρωμαϊκό τύμβο και παραδόθηκε από τον Πάνο Θεοδωρίδη στο Μουσείο Πέλλας.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο εύθυρπτο και ζαχαράδες με καστανωπή πατίνα.

Σωζ. ύψ. 0,29 μ., σωζ. πλάτ. 0,25 μ., πάχ. 0,05 μ.

Στα δεξιά ενός στενού κανόνα (πλάτ. 0,025 μ.) σώζεται προτομή γυναίκας από το επάνω μέρος του λαιμού και κάτω. Φοράει χιτώνα και από επάνω μιάτιο, του οποίου τα άκρα πέφτουν από τους ώμους. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και οι πτυχές των ενδυμάτων της γυναίκας αποδίδονται συνοπτικά χωρίς πλαστικότητα.

Χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

10. Β.Π. 1985/αρ. 13β. Το επάνω αριστερό τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης των ρωμαϊκών χρόνων.

Στα δεξιά του σωζόμενου αριστερού πλαισίου της εικονίζεται το επάνω τμήμα κορμού και ψηλότερα κλαδί δένδρου, όπου τυλίγεται φίδι. Δεξιότερα θα υπήρχε παράσταση σχετική με το νεκρό ή τη νεκρή. Η διατήρηση του ανάγλυφου είναι κακή, λόγω της μέτριας ποιότητας του μαρμάρου και της φθοράς από τις καιρικές συνθήκες.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο ζαχαρώδες εύθρυπτο με καστανή πατίνα.

Σωζ. ύψ. 0,17 μ., σωζ. πλάτ. 0,15 μ., πάχ. 0,07 μ.

Πιθανότατα προέρχεται από τον παραπάνω ρωμαϊκό τύμβο. Παραδόθηκε από τον Πάνο Θεοδωρίδη στο Μουσείο Πέλλας.

Ε. ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ, ΠΟΥ ΠΡΟΕΡΧΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ «ΠΕΛΙΤΙ» ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΓΡΟΣΥΚΙΑΣ

Παράδοση Σάββα Σαββίδη

1. Α.Κ. 1984/αρ. 70. Β.Π. 1984/αρ. 22/1. Μολύβδινο ορθογώνιο σταθμίο (πίν. IV.20,1). Βάρ. 450 γρ.
Διαστάσεις 0,064X0,06X0,014 μ.
Μολύβδινα και χάλκινα σταθμία με ίδιο βάρος (μιας μνας) βρέθηκαν σε οικίες της Πέλλας (Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1993, 2, 1196, αρ. 25, πίν. 3, η ίδια 1999, 117 κ.εξ.), αλλά και σε άλλα κτίρια της πόλης, καθώς και σε τάφους των νεκροταφείων της.
Χρονολογείται στα υστεροκλασικά ή στα ελληνιστικά χρόνια.

2. Β.Π. 1984/αρ. 22/2. Χάλκινο πολύσπειρο βραχιόλι της εποχής του Σιδήρου. Μήκ. 0,10 μ. Βρέθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του αγρού αρ. 572, ιδιοκτησίας Δέσποινας Σαββίδου και παραδόθηκε στο Μουσείο Πέλλας. Στον παραπάνω αγρό, που απέχει 500 μ. περίπου νότια από το «Πελίτι», υπήρχαν νεκροταφείο με τύμβους της εποχής του Σιδήρου, καθώς και των ιστορικών χρόνων²⁹.

Παράδοση Παναγιώτη Μιτσάκη

1. Β.Π. 1989/αρ. 7. Χάλκινο βραχιόλι ρομβοειδούς διατομής με στικτή διακόσμηση. Διάμ. 0,085 μ.
Βρέθηκε στα νότια του οικισμού «Πελίτι».

Παράδοση Χρύσανθου Καρασαρίδη

1. Α.Κ. 1984/αρ. 26. Χάλκινο ομφάλιο με μικρές οπές στην περιφέρεια, της εποχής του Σιδήρου. Στο κέντρο της πίσω πλευράς του φέρει μικρό κρίκο προσάρτησης. Σωζ. μήκ. 0,075 μ., διάμ. 0,05 μ.

2. Α.Κ. 1984/αρ. 24. Χάλκινο ασπιδοειδές «κομβίο» με οπή στο κέντρο του. Διάμ. 0,023 μ.

3. Α.Κ. 1984/αρ. 35. Χάλκινη τοξωτή πόρπη (πίν. IV.16,1 επάνω σειρά, αριστερά). Μέγ. μήκ. 0,041 μ., μέγ. πλάτ. 0,03 μ.
Το κυλινδρικής διατομής στέλεχος διακοσμείται με τρεις δακτυλίους, με πλαστικά εξάρματα ο καθένας. Λείπει η σιδερένια βελόνη, η οποία στερεωνόταν στο ένα άκρο του τόξου με καρφι ανάμεσα σε δύο ελάσματα. Το μυτερό άκρο της βελόνης πορπωνόταν στον γάντζο του άλλου άκρου.
Χρονολογείται στα κλασικά ή στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

²⁹ Πολλά αρχαία χάλκινα αντικείμενα διοχετεύθηκαν από γνωστό αρχαιοκάπηλο της Αγροσυκίας σε παλιό-πώλη της Αθήνας στη δεκαετία του '60.

4. Α.Κ. 1984/αρ. 31. Χάλκινο βραχιόλι.

Πάχ. διατομής 0,005 μ., διάμ. 0,075 μ.

Η συστροφή του σώματος σταματάει σε απόσταση 0,025 μ. από τις άκρες του (σώζεται μόνο η μία), που απολήγουν πεπλατυσμένες σε κύλινδρο.

Χρονολογείται στα ύστερα ρωμαϊκά ή στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

5. Α.Κ. 1984/αρ. 50. Σιδερένιο εργαλείο.

Μήκ. 0,13 μ., μέγ. πλάτ. 0,023 μ.

6. Α.Κ. 1984/αρ. 149/1. Μολύβδινο κυβικό σταθμίο.

Διαστάσεις 0,055X0,05X0,04 μ., βάρ. 720 γρ.

Στην επάνω του επιφάνεια ένθετη σιδερένια λαβή.

7. Α.Κ. 1984/αρ. 23. Χάλκινο δακτυλίδι.

Διάμ. σφενδόνης 0,014 μ., πάχ. 0,01 μ., διάμ. 0,02 μ.

Η κυκλική σφενδόνη του φέρει δύο εγχάρακτα μοτίβα σε σχήμα χι, που χωρίζονται με κάθετη γραμμή.

Χρονολογείται στα βυζαντινά χρόνια.

8. Β.Π. 1984/αρ. 15. Τμήμα χάλκινου βραχιολιού με κυλινδρική απόληξη.

Φέρει στην επάνω του πλευρά εγχάρακτα σπειρωτά μοτίβα και στην απόληξή του σταυρό.

Σωζ. μήκ. 0,085 μ., πλάτ. 0,01-0,02 μ.

Χρονολογείται στα βυζαντινά χρόνια.

9. Α.Κ. 1984/αρ. 34. Χάλκινο ενώτιο.

Μέγ. ύψ. 0,042 μ.

Στο επάνω μέρος του υπάρχει ρόδακας από τον οποίο εξαρτάται ανεστραμμένος κάλυκας με κρεμαστά επιμήκη φύλλα. Στο κάτω μέρος κρέμεται μικρή σφαιρική χάντρα.

Χρονολογείται στα βυζαντινά χρόνια.

10. Α.Κ. 1984/αρ. 27. Χάλκινη δισκοειδής πόρπη («πούκλα», δηλαδή κόσμημα του στήθους) με κυρτή την εξωτερική επιφάνεια, όπου φέρει ανάγλυφη διακόσμηση (πίν. IV.16,1 κάτω σειρά, αριστερά).

Εξωτερ. διάμ. 0,043 μ., εσωτερ. διάμ. 0,015 μ.

Εσωτερικά δύο σειρές με ανάγλυφες κουκκίδες περιβάλλον πλατύτερη ταινία, που κοσμεύεται με πλοχμό από φύλλα και άνθη. Την εσωτερική άκρη περιτρέχει σειρά από κουκκίδες. Το άνοιγμα στο μέσο της φέρει σύμφυτο λεπτό στέλεχος κυκλικής διατομής. Η νεοελληνική πόρπη ήταν αναπόσπαστο εξάρτημα της γυναικείας παραδοσιακής φορεσιάς.

11. Α.Κ. 1984/αρ. 37. Χάλκινη δισκοειδής πόρπη της γυναικείας παραδοσιακής φορεσιάς (πίν. IV.16,1 κάτω σειρά, μέσο).

Εξωτερ. διάμ. 0,043 μ., εσωτερ. διάμ. 0,017 μ.

Έχει κυρτή την εξωτερική επιφάνεια με ανάγλυφη διακόσμηση. Δύο σειρές ταινιών εσωτερικά περιβάλλον κυκλική σειρά ανάγλυφες κουκκίδες. Ακολουθεί ζώνη πλάτους 0,007 μ. με

πλοχμό από καμπυλωμένο φυλλόσχημο κόσμημα εναλλάξ με κοκκιδατούς ρόδακες. Λείπει η κυκλικής διατομής σύμφυτο στέλεχος, που υπήρχε στο κεντρικό άνοιγμά της.

12. Α.Κ. 1984/αρ. 36. Χάλκινη δισκοειδής πόρπη με κυρτή την εξωτερική επιφάνεια, όπου φέρει ανάγλυφη διακόσμηση (πίν. IV.16,1 κάτω σειρά, δεξιά). Διαφορετική από τις δύο προηγούμενες.

Μέγ. μήκ. 0,05 μ., διάμ. κυκλικού σχήματος 0,037 μ.

Εξωτερικά φέρει ζώνη πλάτους 0,006 μ., που κοσμεύεται με πλοχμό. Στο μέσο φέρει εγγεγραμμένο σε κύκλο σταυρό, που διακοσμεύεται με ανάγλυφες κουκκίδες στο κέντρο και στις κεραίες. Στο επάνω μέρος της διαθέτει άγκιστρο και στο κάτω γωνιώδη απόληξη.

13. Α.Κ. 1984/αρ. 99/1. Πήλινη μελαμβαφής πυξίδα.

Εξωτερ. διάμ. 0,057 μ., εσωτερ. διάμ. 0,038 μ., ύψ. 0,04 μ.

Πηλός ερυθρώπός ανοιχτόχρωμος, όχι πολύ καθαρός, γάνωμα κακής ποιότητας, που έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα του.

Λείπει το οριζόντιο πόμα. Βάση χαμηλή, δακτυλιωτή, σώμα κυλινδρικό, που κάτω ορίζεται με σπείρα κι επάνω απολήγει στη χαρακτηριστική υποδοχή για το πόμα. Ο πυθμένας της βάσης είναι αβαφής, εκτός από γραπτό κύκλο με στιγμή στο κέντρο του.

Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

14. Α.Κ. 1984/αρ. 99/2. Μελαμβαφές μυροδοχείο.

Ύψ. 0,04 μ., διάμ. βάσης 0,057 μ.

Πηλός κιτρινέρυθρος 5YR 6/6. Γάνωμα μελανό, στυλινό αρκετά απολεπισμένο.

Βάση δαχτυλιόσχημη με έξαρμα στη μετάβασή της προς το σώμα. Σώμα κυλινδρικό, χείλος που στενεύει απότομα αφήνοντας υποδοχή για στερέωση του πόματος. Στην κάτω επιφάνεια της αβαφούς βάσης δύο μελανοί ομόκεντροι κύκλοι με μελανή στιγμή στο κέντρο.

15. Α.Κ. 1984/αρ. 102. Πήλινος, ακέραιος λύχνος τύπου Εφέσου (πίν. IV.20,2).

Ύψ. 0,03 μ., μήκ. 0,10 μ.

Πηλός γκριζός 7.5YR 5/0.

Λείπει η κάθετη, ταινιωτή λαβή. Βάση επίπεδη υποτυπώδης, σώμα πεπιεσμένο, σφαιρικό με γωνιώδες περίγραμμα, μυκτήρας επιμήκης με τριγωνική απόληξη, δίσκος κυκλικός, κοίλος με έκκεντρη οπή πλήρωσης, που οριοθετείται εξωτερικά με εξηρημένο χείλος. Στον ώμο και στη βάση του μυκτήρα αποδίδεται σειρά κυκλίσκων.

16. Α.Κ. 1984/αρ. 100. Πήλινο ακέραιο, άωτο, μικκύλο αγγείο με ψηλή βάση.

Ύψ. 0,054 μ., διάμ. χείλους 0,035 μ.

Πηλός γκριζός 7.5YR 5/10.

17. Α.Κ. 1984/αρ. 84. Εφτά πήλινες πυραμιδόσχημες αγνόθες, δύο από τις οποίες είναι γκριζόμαυρες, λόγω της ατελούς όπτησης.

Ύψ. 0,055-0,075 μ.

18. Α.Κ. 1984/αρ. 103. Πήλινο προϊστορικό σφονδύλι.

Ύψ. 0,013 μ., διάμ. 0,025 μ.

Παράδοση Αλέξανδρου Καλαϊτζίδη

1. Β.Π. 1993/αρ. 3. Χάλκινη δισκοειδής πόρπη της παραδοσιακής γυναικείας φορεσιάς. Η εξωτερική επιφάνεια είναι κυρτή με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση. Διάμ. 0,08 μ.

Παράδοση Ιάκωβου Θεοδωρίδη

1. Α.Κ. 1984/αρ. 53. Β.Π. 1984/αρ. 14/1. Σιδερένια αιχμή δόρατος. Μήκ. 0,32 μ., πλάτ. 0,045 μ.

2. Α. Κ. 1984/αρ. 106. Το κάτω μέρος πήλινου αβαφούς μυροδοχείου. Βάση επίπεδη, σώμα κωνικό, λαμμός κυλινδρικός που λείπει. Σωζ. ύψ. 0,08 μ., διάμ. βάσης 0,07 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος 5YR 6/6.

3. Α. Κ. 1984/αρ. 107. Πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα. Ύψ. 0,075 μ., πλάτ. 0,05 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος 5YR 7/8. Αποκρουσμένη σε αρκετά σημαία. Στη βάση φέρει εγχάρακτο σταυρό.

4. Α.Κ. 1984/αρ. 110. Έμβολο πήλινου οξυπύθμενου αμφορέα. Σωζ. ύψ. 0,085 μ., διάμ. 0,063 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος 5YR 7/6.

5. Α.Κ. 1984/αρ. 111. Έμβολο πήλινου οξυπύθμενου αμφορέα. Σωζ. ύψ. 0,085 μ., διάμ. 0,083 μ. Πηλός ανοικτός ερυθρός 2,5 YR 6/8.

6. Α. Κ. 1984/αρ. 112. Τμήμα κυλινδρικής λαβής πήλινου οξυπύθμενου αμφορέα. Σωζ μήκ. 0,02 μ., διάμ. 0,02 μ. Πηλός ανοικτός ερυθρός 2,5 YR 6/8.

7. Α.Κ. 1984/αρ. 147/1. Β.Π. 1984/αρ. 20/1. Τμήμα μικρού δωρικού ασβεστολιθικού κιονόκρανου.

8. Α.Κ. 1984/αρ. 147/4. Β.Π. 1984/αρ. 20/4. Τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους.

9. Α.Κ. 1984/αρ. 147/2. Β.Π. 1984/αρ. 20/3. Μυλόπετρα παλινδρομικής κίνησης, μορφής λέμβου για την άλεση δημητριακών. Η επάνω επιφάνεια είναι καμπύλη, ενώ η επιφάνεια τριβής είναι πλατύτερη με εγχαράξεις, που σχηματίζουν το μοτίβο της ιχθυόκανθα. Γκρίζος ηφαιστιογενής λίθος. Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια (πίν. IV.20,3).

10. Α.Κ. 1984/αρ. 3. Δισκόμορφη μυλόπετρα. Διάμ. 0,40 μ., πάχ. 0,095 μ.

Περιμετρικής κίνησης με σπή (διάμ. 0,035 μ.) στο κέντρο της για την τοποθέτηση ξύλινου στελέχους. Η επάνω επιφάνειά της καμπυλώνεται προς τα έξω.

Γκρίζος ηφαιστειακός λίθος.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά-παλαιοχριστιανικά χρόνια. Παρόμοιες μυλόπετρες έχουν βρεθεί σε πολλούς οικισμούς και αγροικίες της βόρειας Βοτταίας.

Παράδοση Ιωάννη Παπαδόπουλου

1. Α.Κ. 1984/αρ. 108. Κάθετη ταινιωτή λαβή με αυλάκωση πήλινου λύχνου.

Ύψ. 0,04 μ.

Πηλός με μίκα, ερυθρός 2,5 YR 5/8. Γάνωμα μαύρο.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

2. Α.Κ. 1984/αρ. 109. Τμήμα πήλινου λύχνου.

Σωζ. μήκ. 0,033 μ., σωζ. πλάτ. 0,03 μ.

Πηλός με λίγη μίκα, ερυθροκάστανος 5 YR 5/4. Σώζεται η λαβή και τμήμα του σώματος. Στην ταινιόσχημη λαβή υπάρχουν τρεις αυλακώσεις κατά μήκος. Στον ώμο φέρει εγχάρακτους κυκλίσκους με στιγμή στο κέντρο.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

3. Α.Κ. 1984/αρ. 110. Έμβολο με τμήμα του σώματος πήλινου οξυπύθμενου αμφορέα.

Πηλός κιτρινέρυθρος 5 YR 7/6.

Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

4. Α.Κ. 1984/αρ. 111. Έμβολο πήλινου οξυπύθμενου αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ερυθρός 2,5 YR 6/8.

Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

5. Α.Κ. 1984/αρ. 112. Τμήμα κυλινδρικής λαβής πήλινου οξυπύθμενου αμφορέα.

Διάμ. 0,022 μ., μήκ. 0,02 μ.

Πηλός ανοικτός ερυθρός 2,5 YR 6/8.

6. Α.Κ. 1984/αρ. 116. Όστρακα αγγείων των ελληνιστικών, των ρωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Παράδοση Γεώργιου Αναστασιάδη

1. Α.Κ. 1984/αρ. 148/2. Β.Π 1984/αρ. 21. Βάση μικρού ασβεστολιθικού πεσσού.

Ύψ. 0,15 μ., μήκ. 0,21 μ., πλάτ. 0,175 μ.

2. Α.Κ. 1984/αρ. 71. Β.Π. 1984/αρ. 21/2. Τμήμα λιωμένου μολύβδου.

Σωζ. μήκ. 0,03 μ., πλάτ. 0,02 μ.

3. Α.Κ. 1984/αρ. 55. Β.Π. 1984/αρ. 21/3. Τμήμα σιδερένιου μαχαριδιού.

Μήκ. 0,064 μ., μέγ. πλάτ. 0,014 μ.

Σώζεται μικρό τμήμα της λεπίδας και ολόκληρο το στέλεχος, στο οποίο προσαρμοζόταν η λαβή με μικρό καρφί.

4. Α.Κ. 1984/57. Σιδερένιο δαχτυλίδι.

Διάμ. 0,022 μ.

Σώζεται η ωοειδής σφενδόνη με έγγλυφη σφραγίδα αδιάγνωστης παράστασης, λόγω της έντονης οξειδωσης.

Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

5. Α.Κ. 1984/αρ. 56. Σιδερένια τοξωτή πόρπη αρκετά οξειδωμένη.

Μήκ. 0,076 μ., πλάτ. τόξου 0,028 μ.

Το τοξωτό τμήμα της που είναι πεπλατυσμένο, καταλήγει σε δισκόμορφη λυγισμένη υποδοχή για τη στερέωση της βελόνας.

6. Α.Κ. 1984/αρ. 54. Σιδερένιο στέλεχος με οξεία απόληξη και στα δύο άκρα, που φέρει τετράγωνο έλασμα κοντά στο μέσο του μήκους του.

Μήκ. 0,083 μ., πλάτ. 0,041 μ.

Παράδοση Στέφανου Σαββίδη

1. Β.Π. 1988/αρ. 1. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη της εποχής του Σιδήρου.

Μήκ. 0,41 μ., μέγ. πλάτ. 0,04 μ.

2. Β.Π. 1988/αρ. 7. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη της εποχής του Σιδήρου.

3. Β.Π. 1988/αρ. 5. Σιδερένια αιχμή δόρατος.

Σωζ. Μήκ. 0,40 μ., μέγ. πλάτ. 0,043 μ.

4. Β.Π. 1984/αρ. 8. Α.Κ. 1984/αρ. 142. Πήλινη ακέραια οινοχόη (πίν. IV.21,1).

Ύψ. 0,165 μ.

Βρέθηκε σε παλαιοχριστιανικό τάφο, σε απόσταση 500 μ. περίπου νότια του «Πελίτι».

5. Β.Π. 1999/αρ. 17/1. Σιδερένια αιχμή δόρατος.

Σωζ. μήκ. 0,37 μ., μέγ. πλάτ. 0,042 μ.

6. Β. Π. 1999/αρ. 17/2. Σιδερένια αιχμή δόρατος.

Λείπει το κάτω τμήμα του αυλού και μικρά τμήματα της αιχμής.

Σωζ. μήκ. 0,40 μ., πλάτ. 0,05 μ.

Παράδοση Αριστείδη Στεφανή

1. Α.Κ. 1988/αρ. 52. Β.Π. 1984/αρ. 16/B1. Τμήμα σιδερένιας μάχαιρας.

Σωζ. μήκ. 0,16 μ., πλάτ. 0,06 μ.

Σώζεται το στέλεχος της λαβής (μήκ. 0,072 μ.) με δύο «πριτσίνια», που συγκρατούσαν την επένδυσή της. Στη μετάβαση προς τη μονόστομη λεπίδα (σωζ. μήκ. 0,75 μ. και πλάτ. 0,062 μ.) υπάρχει συμφυές στέλεχος με προεξέχοντα άγκιστρα για την προστασία του χεριού.

2. Β.Π. 1984/αρ. 16/B2. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη της εποχής του Σιδήρου.

Μήκ. 0,16 μ., διάμ. 0,07 μ.

3. Β.Π. 1984/αρ. 16/B3. Χάλκινο περίαπτο, που έχει σχήμα εφτάφυλλου ρόδακα.

Σωζ. ύψ. 0,02 μ., διάμ. 0,02 μ.

Στο κέντρο του υπάρχει μικρή κυκλική κοιλότητα, όπου έμπαινε γυαλί ή ημιπολύτιμος λίθος.

Επάνω φέρει οπή για την ανάρτησή του.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια (Κουρκουτίδου 1969, 233, πίν. 235δ).

Παράδοση Πάνου Θεοδωρίδη

1. Β.Π. 1992/αρ. 3. Μαρμάρινο ακρωτήριο σε μορφή ακροκεράμου (πίν. IV.21,2).

Ύψ. 0,27 μ., πλάτ. 0,285 μ., πάχ. 0,17 μ.

Στο κέντρο της επιφάνειας έδρασης του (0,18X0,15 μ.) έχει ορθογώνιο τόρμο (0,035X0,02X0,025 μ.) για τον γόμφο της στήριξής του. Στο κάτω μέρος της πρόσοψής του έχει φιλοτεχνηθεί ανάγλυφο φύλλο άκανθας και εκατέρωθεν στις γωνίες, φύλλο άκανθας, που αποδίδεται και στις πλάγιες πλευρές. Πίσω από το κεντρικό φύλλο εκφύονται δύο βλαστοί άκανθας με νευρώσεις που σχηματίζουν ημικύκλιο, μέσα στο οποίο αποδίδεται οκτάφυλλο άνθος κρίνου με τον ύπερό του στο κέντρο. Στην κορυφή του ακρωτηρίου εκφύονται από τους καυλούς μικρά όρθια ημίφυλλα άκανθας και ψηλότερα η καρδιά του ανθεμίου, από όπου εκφύονται οκτώ φλογόσχημα φύλλα. Στο πίσω μέρος τους οι βλαστοί της άκανθας με αντιθετική κίνηση απολήγουν σε αυλακωτές έλικες, που συγκλίνουν προς τα μέσα. Από τη βάση των ελίκων αυτών βγαίνει φύλλο άκανθας, που καμπυλώνει προς τα επάνω. Από τον πυρήνα του ανθεμίου εκβλαστάνουν δύο λεπτοί μίσχοι, που καταλήγουν καμπυλωμένα σε μικρότερα πλαϊνά ακρωτήρια φέροντας μικρότερα άνθη κρίνου. Η χρήση τρυπανιού στα φύλλα της άκανθας, που παρατηρείται ήδη στα κλασικά χρόνια, καθώς και η σύγκρισή του με παρόμοια φυτικά μοτίβα σε άλλες μορφές τέχνης στη Μακεδονία οδηγούν στη χρονολόγησή του στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

2. Β.Π. 1987/αρ. 3/1. Τμήμα μαρμάρινου ιωνικού κιονόκρανου των ρωμαϊκών χρόνων.

3. Β. Π. 1987/αρ. 3. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη της εποχής του Σιδήρου.

ΣΤ. ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Παράδοση Κοσμά Στυλιανίδη

1. Β.Π. 1999/αρ. 11. Χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης.

Εμ: Κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος προς τα δεξιά.

Οπ: Άλογο που καλπάζει προς τα δεξιά. Επιγραφή ΘΕΣΣΑ/ΛΟΝΙΚΗΣ.

Βρέθηκε στην περιοχή νότια του οικισμού στο «Πελίτι».

Παράδοση Στέφανου Σαββίδη

1. Β.Π. 1993/αρ. 14/1. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄.

Εμ: Κεφαλή Απόλλωνος προς τα δεξιά.

Οπ: Ιππέας προς τα δεξιά.

Βρέθηκε στο «Πελίτι», σε χώματα ορύγματος λαθρανασκαφής.

2. Β.Π. 1993/αρ. 14/2. Χάλκινο επισημασμένο νόμισμα Πέλλας επί Αδριανού.

Εμ: Κεφαλή Αδριανού με στεφάνι δάφνης προς τα δεξιά. [IMP. CAESAR TRA. HADRIANUS AUG. COS P. P.].

Οπ: Παν με σύριγγα καθιστός σε βράχο προς τα αριστερά. [COL. IUL. AUG. PELL.].

3. Β.Π. 1994/αρ. 12. Χάλκινο μικρό νόμισμα.

Εμ: Κεφαλή Διός προς τα δεξιά.

Οπ: Κεραυνός με μονογράμματα δεξιά και αριστερά του.

4. Β.Π. 1994/αρ.13. Χάλκινο μικρό νόμισμα Βαλεντινιανού.

Εμ: Κεφαλή αυτοκράτορα προς τα δεξιά. D.N. VALENTINIANUS P.F. AUG.

Οπ: Δύο όρθιοι αυτοκράτορες με δόρυ και λάβαρο. Γύρω: CLORIA EXERCITUS.

Παράδοση Ιάκωβου Θεοδορίδη

1. Α.Κ. 1984/αρ. 144. Β.Π. 1984/αρ. 14/4. Χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης.

Εμ: Κεφαλή Διονύσου προς τα δεξιά.

Οπ: Αντωποί τράγοι ανασηκωμένοι στα πίσω πόδια.

2-7. Χάλκινα φθαρμένα αδιάγνωστα ρωμαϊκά νομίσματα.

Παράδοση Καρασαρίδη Χρυσάνθου

Β.Π. 1984/αρ. 15) (πίν. IV.22,1-2, πίν. IV.23,1-2).

1. Χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ΄ (SNM, Corp. αρ. 513-515, 517-518) (πίν. IV.22,1-2, αρ. 1).

2. Χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ΄ (πίν. IV.22,1-2, αρ. 2).

3. Χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά (πίν. IV.22,1-2, αρ. 3).

4. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄ (πίν. IV.22,1-2, αρ. 4).

5. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄ (SNG, Corp. αρ. 582 κ.εξ.) (πίν. IV.22,1-2, αρ. 5).

6. Χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου (SNG, Corp. αρ. 1138) (πίν. IV.22,1-2, αρ. 6).

7. Χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου (πίν. IV.22,1-2, αρ. 7).
8. Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ' (πίν. IV.22,1-2, αρ. 8).
9. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Ε' (πίν. IV.22, 1-2, αρ. 9).
10. Χάλκινο νόμισμα Περσέα (πίν. IV.22,1-2, αρ. 10).
11. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππων (SNG, Cop. αρ. 295) (πίν. IV.22,1-2, αρ. 11).
12. Χάλκινο νόμισμα Πέλλας (πίν. IV, 22,1-2, αρ. 12).
13. Χάλκινο νόμισμα Κοινού Μακεδόνων (Λιάμπη JNG 1986, 55) (πίν. IV.22,1-2, αρ. 13).
14. Χάλκινο νόμισμα Γόμφων (πίν. IV.23,1-2, αρ. 14).
15. Σηστέριος Αντωνίνου Ευσεβούς (πίν. IV.23,1-2, αρ. 15).
16. Σηστέριος Κομμόδου (πίν. IV.23,1-2, αρ. 16).
17. Χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης επί Κομμόδου (πίν. IV.23,1-2, αρ. 17).
18. Χάλκινο νόμισμα Πέλλας επί Αλεξάνδρου Σεβήρου (πίν. IV.23,1-2, αρ. 18).
19. Χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα (πίν. IV.23,1-2, αρ. 19).
20. Χάλκινο νόμισμα Αμφίπολης επί Κομμόδου (πίν. IV.23,1-2, αρ. 20)
21. Χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης επί Ουήρου (πίν. IV.23,1-2, αρ. 21).
22. Χάλκινο νόμισμα Αυρηλιανού (πίν. IV.23,1-2, αρ. 22).
23. Χάλκινο νόμισμα Πρόβου (πίν. IV.23,1-2, αρ. 23).
24. Ασάριο Κωνσταντίνου Α' (RIC, VII, σ. 518, αρ. 153α) (πίν. IV.23,1-2, αρ. 24).
25. Χάλκινο νόμισμα Αρκαδίου (πίν. IV.23,1-2, αρ. 25).
26. Χάλκινο νόμισμα Θεοδόσιου Β' (πίν. IV.23,1-2, αρ. 26).
27. Χάλκινο νόμισμα Βαλεντινιανού Γ' (πίν. IV.23,1-2, αρ. 27).
28. Χάλκινο υστερορωμαϊκό νόμισμα (πίν. IV.23,1-2, αρ. 28).
29. Δηνάριο Τραϊανού (πίν. IV.23,1-2, αρ. 29).
30. Δηνάριο Ελαγάβαλλου (πίν. IV.23,1-2, αρ. 30).
31. Χάλκινο ανώνυμο μεσοβυζαντινό νόμισμα (πίν. IV.23,1-2, αρ. 31).
32. Χάλκινο βυζαντινό τεταρτηρό νόμισμα (πίν. IV.23,1-2, αρ. 32).
33. Ασημένιο νόμισμα Αικατερίνης φθαρμένο με οπή ανάρτησης.
34. Παράς τουρκικός.
35. Είκοσι παράδες τουρκικοί.
36. Μικρό χάλκινο τουρκικό νόμισμα (15^{ος} αι.).

Παράδοση Αριστείδη Στεφανή

B.Π. 1984/16. A.K. 1984/αρ. 145 (πίν. IV.24,1-2).

1. Χάλκινο νόμισμα Κοινού Μακεδόνων επί Νέρωνος (πίν. IV.24,1-2,1).
2. Χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης (42/41 π.Χ.) (πίν. IV.24,1-2,2).
3. Χάλκινο νόμισμα Κοινού Μακεδόνων επί Κομμόδου (πίν. IV.24,1-2,3).
4. Χάλκινο νόμισμα Έδεσσας επί Γορδιανού Γ' (πίν. IV.24,1-2,4).
5. Χάλκινο ανώνυμο μεσοβυζαντινό νόμισμα (πίν. IV.24,1-2).
6. Χάλκινο ανώνυμο μεσοβυζαντινό νόμισμα (πίν. IV.24,1-2).
7. Δέκα παράδες Abdulajig (1861) (πίν. IV.24,1-2).

Παράδοση Ιωάννη Παπαδόπουλου

B.Π. 1984/αρ. 17/1-14. A.K. 1984/αρ. 146.

1. Χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ'.
2. Χάλκινο νόμισμα της αποικίας της Πέλλας.

Κοπή επί Τιβερίου (16-20 μ.Χ.) των πεντετηρικών δυνάδων C. Baebius και L. Rusticelius Basterna.

3. Χάλκινο νόμισμα Έδεσσας επί Γορδιανού Γ'.
4. Γρόσσι Σιγμούνδου Πολωνίας με οπή ανάρτησης.
5. Πέντε καπίκια Αικατερίνης Ρωσίας (1757).
6. Χάλκινο τουρκικό νόμισμα φθαρμένο.
7. Παράς τουρκικός (15^{ος} αι.).
- 8-9. Δύο παράδες τουρκικοί φθαρμένοι με οπή ανάρτησης.
10. Πέντε παράδες Mehmed V (Resad) (1909-1918) με οπή ανάρτησης.
11. Νόμισμα Murad V (1876).
12. Είκοσι παράδες Abdulmecid Han (1839).
13. Σαράντα παράδες Abdulmecid Han (Olcer 1879, πίν. 1, αρ. 114).
14. Είκοσι παράδες Abdulhamid II.
15. Χάλκινο φθαρμένο νόμισμα Ναπολέοντος Γ'.

Παράδοση Χρήστου Αναστασιάδη

1. Β.Π. 1999/αρ. 10. Χάλκινο νόμισμα Πέλλας επί Γορδιανού Γ'.

Εμ: Κεφαλή Γορδιανού Γ' προς τα δεξιά. IMP. C.M. ANT. GORDIANUS.
 Οπ: Πέλλα καθιστή σε θρόνο προς τα αριστερά. COL. IUL. AUG. PELLA.
 Gaebler 1935, 100, αρ. 35, πίν. XIX, 28.

Βρέθηκε στον «Σχολικό κλήρο» (αγρός αρ. 1194), όπου εντοπίστηκε αγροικία των ρωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Παράδοση Ανδρέα Τσεκούρα

1. Β.Π. 2003/αρ. 17. Χάλκινο νόμισμα Ρώμης.

Εμ: Αμφικέφαλος Ιανός.
 Οπ: Πλώρη πλοίου.
 Crawford, RRC, αρ. 196/1, πίν. XXXI (169-158 π.Χ.).

Βρέθηκε στη θέση «Γερακάτζ», βόρεια της Αγροσυκιάς, όπου εντοπίστηκε αγροικία των ρωμαϊκών χρόνων.

Παράδοση Κων/νου Στεφανή

Το 1983 παραδόθηκε στο Μουσείο Πέλλας «θησαυρός» 660 χάλκινων νομισμάτων (Α.Κ. 1984/αρ. 143/β. Β.Π. 1984/αρ. 10), υποδιαίρεσεων Aes 2, 3, 4 (πίν. IV.25,1), που είχε βρεθεί στη θέση «Οχι», στα νότια του λόφου «Προφήτη Ηλία», ο οποίος εκτείνεται στα ανατολικά του λόφου «Πελίτι».

Ο θησαυρός ήταν κρυμμένος σε πήλινη οινοχόη (Α.Κ. 1984/143/Α. Β.Π. 1984/αρ. 9) από την οποία έλειπε η λαβή και ο λαμμός της. Σωζ. ύψ. 0,11 μ., διάμ. βάσης 0,007 μ. (πίν. IV.25,1-2). Το αγγείο με το θησαυρό των νομισμάτων ήρθε στο φως ύστερα από βαθιά άρωση. Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στην παραπάνω θέση διαπιστώθηκαν ασβεστόκτιστοι τοίχοι κτιρίου, κεραμίδια στέγης, άφθονη κεραμική αγγείων καθημερινής χρήσης, μεταφοράς, αποθήκευσης, παρασκευής φαγητού και πόσης, δεδομένα που πιστοποιούν ότι εδώ υπήρχε αγροικία των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Από τα 660 νομίσματα του «ευρήματος» τα 162 είναι αδιάγνωστα, λόγω της φθοράς και της οξειδωσής τους. Ο θησαυρός αποτελείται κυρίως από μικρά χάλκινα νομίσματα της υστερορωμαϊκής περιόδου (337-474 μ.Χ.), όπως παρατηρείται και σε άλλους

παρόμοιους θησαυρούς, που καταχώστηκαν στο τέλος της βασιλείας του Λέοντος Α', 457-474 μ.Χ. (Adelson - Kustas 1960, 139 κ.εξ.) και στην αρχή της βασιλείας του Ζήνωνος (Adelson - Kustas 1962, 1 κ.εξ.). Αξιοσημείωτο είναι ότι στο σύνολο των νομισμάτων περιλαμβάνονται χάλκινο νόμισμα Σμύρνης (190-75 π.Χ.) και χάλκινο νόμισμα Αρέτα Δ' Αραβίας (9 π.Χ.-40 μ.Χ.), φαινόμενο που συναντάται και σε άλλους θησαυρούς της ίδιας εποχής (Κρίκου-Γαλάνη 1973, 139, σημ. 3). Στο θησαυρό συγκαταλέγονται επίσης δύο χάλκινα νομίσματα του Μ. Κωνσταντίνου, δύο του Κώνστα, εννέα του Κωνσταντίου Β' και ένα του Ιουλιανού (πίν. IV.26,1-2). Το κύριο σώμα του συνίσταται από νομίσματα του Βαλεντινιανού Β', του Θεοδοσίου Α', του Αρκάδιου, του Ονώριου, του Θεοδοσίου Α' - Αρκάδιου ή Ονώριου, του Βαλεντινιανού Β' - Θεοδοσίου Α' - Αρκάδιου ή Ονώριου (Βαλεντινιανού Γ'), του Ονώριου - Θεοδοσίου Β' - Βαλεντινιανού Γ', του Αρκάδιου - Ονώριου ή Θεοδοσίου Β', του Βαλεντινιανού Γ', της Ευδοξίας, του Θεοδοσίου Β', του Μαρκιανού, του Ανθεμίου και του Λέοντος Α'. Τέλος μεταξύ των νομισμάτων υπάρχουν αρκετές βαρβαρικές απομιμήσεις επί Θεοδοσίου Α' και Ονώριου - Βαλεντινιανού Γ' - Θεοδοσίου Β'.

Όπως δείχνουν τα τελευταίες κοπής νομίσματα του Λέοντος Α', ο θησαυρός καταχώστηκε στο τέλος της βασιλείας του Λέοντος Α' (457-474 μ.Χ.). Η απόκρυψη του «ευρήματος», όπως και άλλα ευρήματα της ίδιας περιόδου (Adelson - Kustas 1960, 139 κ.εξ.), οφείλονται στον κίνδυνο των Γότθων, οι οποίοι μετά το 378 μ.Χ. απειλούσαν σοβαρά το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος. Τα καλύτερης διατήρησης νομίσματα είναι τα *minimi*³⁰ του Μαρκιανού, του σφετεριστή Ανθεμίου και του Λέοντος Α', που παρουσιάζονται αναλυτικά παρακάτω.

Μαρκιανός (450-457 μ.Χ.) (πίν. IV.27,1-2, πίν. IV.28,1-2)

1. *Minimi* Μαρκιανού. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 10 mm.

Εμ: Μπόστος Μαρκιανού προς τα δεξιά. D.N. MARCIANUS P. F. AUG.

Οπ: Μονόγραμμα του αυτοκράτορα σε στεφάνι. Επάνω σταυρός. Κάτω CON.

2. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10 mm.

3. Όμοιο. Βάρ. 0,60 γρ. Διάμ. 9 mm.

4. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.

5. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 12 mm.

6. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.

7. Όμοιο. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 11 mm.

8. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 9 mm.

9. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 10 mm.

10. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 11 mm.

11. Όμοιο. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 9,5 mm.

12. Όμοιο. Βάρ. 1,15 γρ. Διάμ. 12 mm.

13. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11 mm.

14. Όμοιο. Βάρ. 0,60 μ. Διάμ. 9 mm.

15. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.

16. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 12 mm.

17. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.

18. Όμοιο. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 11 mm.

³⁰ Adelson - Kustas 1962, 1, σημ. 1: «*Minimi* is not a scientific term of reference and does not appear in the contemporary literature. In modern studies the word usually refers, as it will here throughout, to bronze pieces of AE 4 module or smaller from the late fourth century on, minted either under official authority or by irregular moneymen in both the Eastern and Western portions of the Empire». Για το θέμα βλ. επίσης Adelson - Kustas 1960, 148 κ.εξ.

19. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 9 mm.
 20. Minimi Μαρκιανού. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 11 mm.
 Εμ: Μπούστο Μαρκιανού προς τα δεξιά. D.N. MARCIANUS P. F. AUG.
 Οπ: Μονόγραμμα Μαρκιανού σε στεφάνι. Επάνω σταυρός. Κάτω THES.
21. Όμοιο. Βάρ. 0,4 γρ. Διάμ. 11 mm.
 22. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 10 mm.
 23. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.
 24. Όμοιο. Βάρ. 0,40 γρ. Διάμ. 10 mm.
 25. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 10 mm.
 26. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 11 mm.
 27. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 11 mm.
 28. Minimi Μαρκιανού. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 9 mm.
 Εμ: Μπούστο Μαρκιανού προς τα δεξιά. D. N. MARCIANUS P. F. AUG.
 Οπ: Μονόγραμμα Μαρκιανού σε στεφάνι. Κάτω NIC.
29. Minimi Μαρκιανού. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 9 mm.
 Εμ: Μπούστο Μαρκιανού προς τα δεξιά. D. N. MARCIANUS P. F. AUG.
 Οπ: Μονόγραμμα Μαρκιανού σε στεφάνι.
30. Όμοιο. Βάρ. 1,5 γρ. Διάμ. 9,5 mm.
 31. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 10 mm.
 32. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 12 mm.
 33. Όμοιο. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 11 mm.
 34. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11,5 mm.
 35. Όμοιο. Βάρ. 0,85 γρ. Διάμ. 10 mm.
 36. Όμοιο. Βάρ. 1,15 γρ. Διάμ. 13 mm.
 37. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 10 mm.
 38. Όμοιο. Βάρ. 1,45 γρ. Διάμ. 11 mm.
 39. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 11 mm.
 40. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.
 41. Όμοιο. Βάρ. 0,65 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
 42. Όμοιο. Βάρ. 0,4 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
 43. Όμοιο. Βάρ. 1,15 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
 44. Minimi Μαρκιανού. Βάρ. 0,70 γρ. Διάμ. 11 mm.
 Εμ: Μπούστο Μαρκιανού προς τα δεξιά. D. N. MARCIANUS P. F. AUG.
 Οπ: Μονόγραμμα Μαρκιανού σε στεφάνι. Ο σταυρός μέσα σε κύκλο επάνω στο στεφάνι.
45. Όμοιο. Βάρ. 0,80 γρ. Διάμ. 11 mm.
 46. Όμοιο. Βάρ. 1,20 γρ. Διάμ. 11 mm.
 47. Όμοιο. Βάρ. 10,5 γρ. Διάμ. 11 mm.
 48. Minimi Μαρκιανού. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 11 mm.
 Εμ: Μπούστο Μαρκιανού προς τα δεξιά. D. N. MARCIANUS P. F. AUG.
 Οπ: Μονόγραμμα Μαρκιανού σε στεφάνι. Επάνω λείπει ο σταυρός.
49. Όμοιο. Βάρ. 0,80 γρ. Διάμ. 11,5 mm.
 50. Όμοιο. Βάρ. 0,85 γρ. Διάμ. 12 mm.
 51. Όμοιο. Βάρ. 0,80 γρ. Διάμ. 11 mm.
 52. Όμοιο. Βάρ. 1,8 γρ. Διάμ. 9 mm.
 53. Minimi Μαρκιανού. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 11 mm.

Εμ: Μπούστο Μαρκιανού προς τα δεξιά. D. N. MARCIANUS P. F. AUG.
 Οπ: Μονόγραμμα Μαρκιανού σε στεφάνι. Επάνω αστέρι. Κάτω SMNA.

Ανθέμιος (467-472 μ.Χ.)

1. Μίνιμι Ανθεμίου. Βάρ. 1,8 γρ. Διάμ. 12 mm.

Εμ: Μπούστο Ανθεμίου προς τα δεξιά.

Οπ: Μονόγραμμα Ανθεμίου.

2. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.

Λέων Α' (457-474 μ.Χ.) (πίν. IV.29,1-2, πίν. IV.30,1-2, πίν. IV.31,1-2)

1. Μίνιμι Λέοντος Α'. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 11 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος προς τα δεξιά. D. N. LEO PERPET. AUG.

Οπ: Ο αυτοκράτορας κατενώπιον με σταυροφόρο σκήπτρο στο δεξιό χέρι, που σέρνει δούλο με το αριστερό χέρι. Κάτω NIC.

LRBC 2265-69.

2. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.

3. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.

4. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 9 mm.

5. Όμοιο. Βάρ. 0,4 γρ. Διάμ. 9 mm.

6. Μίνιμι Λέοντος Α'. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 11 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος προς τα δεξιά. D.N. LEO.

Οπ: Ο αυτοκράτορας κατενώπιον με σταυροφόρο σκήπτρο στο δεξιό χέρι, που σέρνει δούλο με το αριστερό χέρι. Αριστερά αστέρι. Κάτω CON.

7. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.

8. Όμοιο. Βάρ. 0,5 γρ. Διάμ. 8 mm.

9. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.

10. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 11 mm.

11. Όμοιο. Βάρ. 1,5 γρ. Διάμ. 11 mm.

12. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 11 mm.

Λέων Α'

1. Μίνιμι Λέοντος Α'. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 9 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος προς τα δεξιά. D. N. LEONS P.F. AUG.

Οπ: Μονόγραμμα του αυτοκράτορα σε στεφάνι. Κάτω THE.

2. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.

3. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.

4. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 10,5 mm.

5. Όμοιο. Βάρ. 0,65 γρ. Διάμ. 9 mm.

6. Όμοιο. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 12 mm.

7. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.

9. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 12 mm.

9. Όμοιο. Βάρ. 0,95 γρ. Διάμ. 9 mm.

10. Όμοιο. Βάρ. 0,5 γρ. Διάμ. 9 mm.

11. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 9 mm.

12. Όμοιο. Βάρ. 0,35 γρ. Διάμ. 8 mm.

13. Όμοιο. Βάρ. 0,55 γρ. Διάμ. 9 mm.
14. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 10 mm.
15. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 9 mm.
16. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 10 mm.
17. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 9 mm.
18. Όμοιο. Βάρ. 0,80 μ. Διάμ. 11 mm.
19. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.
20. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 7 mm.
21. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10 mm.
22. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.
23. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 9 mm.
24. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.
25. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.
26. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.
27. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10 mm.
28. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.
29. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.
30. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 10 mm.
31. Όμοιο. Βάρ. 0,55 γρ. Διάμ. 10 mm.
32. Minimi Λέοντος Α'. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 10 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος προς τα δεξιά. D. N. LEONS P. F. AUG.

Οπ: Μονόγραμμα Λέοντος σε στεφάνι. Κάτω CON.

33. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 10 mm.
34. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
35. Όμοιο. Βάρ. 1,15 γρ. Διάμ. 11 mm.
36. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 11 mm.
37. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 9 mm.
38. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 11 mm.
39. Όμοιο. Βάρ. 0,5 γρ. Διάμ. 0,9 mm.
40. Όμοιο. Βάρ. 0,75 γρ. Διάμ. 11 mm.
41. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 10 mm.
42. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 8 mm.
43. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 9 mm.
44. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 9,5 mm.
45. Minimi Λέοντος Α'. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 9,5 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος προς τα δεξιά. D. N. LEONS P. F. AUG.

Οπ: Διαφορετικό μονόγραμμα με το όμικρον επάνω από τη δεξιά κάθετη κεραία.

Λέων Α'

1. Minimi Λέοντος. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10,5 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος προς τα δεξιά. D. N. LEO P. F. AUG.

Οπ: Καθιστός λέων προς τα δεξιά, που βλέπει πίσω. Γύρω στεφάνι. Κάτω CON.
LRBC 2060-1.

2. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 9,5 mm.
3. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 10 mm.

4. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 11 mm.
5. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.
6. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
7. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11 mm.
8. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
9. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 11 mm.
10. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 11 mm.
11. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
13. Όμοιο. Βάρ. 0,5 γρ. Διάμ. 8 mm.
14. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.
15. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 10 mm.
16. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 8,5 mm.
17. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 11 mm.
18. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 10 mm.
19. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 9 mm.
20. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11 mm.
21. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
22. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 9 mm.
23. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10 mm.
24. Όμοιο. Βάρ. 0,4 γρ. Διάμ. 8,5 mm.
25. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 10 mm.
26. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 10 mm.
27. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 9,5 mm.
28. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
29. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11,5 mm.
30. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 10 mm.
31. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 10 mm.
32. Όμοιο. Βάρ. 0,95 γρ. Διάμ. 10 mm.
33. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
34. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10 mm.
35. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.
36. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 10 mm.
37. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
38. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.
39. Όμοιο. Βάρ. 0,75 γρ. Διάμ. 10 mm.
40. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10 mm.
41. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 11 mm.
42. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
43. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 9 mm.
44. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 12 mm.
45. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 13 mm.
46. Όμοιο. Βάρ. 0,55 γρ. Διάμ. 9 mm.
47. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
48. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 13 mm.
49. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.

50. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10,5 mm.

50. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.

Λέων Α΄

1. Μίνιμι Λέοντος Α΄. Βάρος 1,4 γρ. Διάμ. 11 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος Α΄ προς τα δεξιά. D. N. LEO PERPET. AUG.

Οπ: Αυτοκράτορας κατενώπιον με σκήπτρο στο δεξιό χέρι σέρνει δούλο με το αριστερό. Στα αριστερά αστέρι. Κάτω CON.

2. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.

3. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.

4. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 9 mm.

5. Όμοιο. Βάρ. 0,4 γρ. Διάμ. 9 mm.

6. Μίνιμι Λέοντος Α΄. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 11 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος Α΄ προς τα δεξιά. D. N. LEO PERPET. AUG.

Οπ: Αυτοκράτορας κατενώπιον με σκήπτρο στο δεξιό χέρι σέρνει δούλο με το αριστερό. Κάτω NIC.

7. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm.

Λέων Α΄ - Βερίνα

1. Μίνιμι Λέοντος Α΄ και Βερίνας. Βάρ. 1,5 γρ. Διάμ. 10 mm.

Εμ: Μπούστο προς τα δεξιά. D. N. LEO P. F. AUG.

Οπ: Λέων όρθιος προς τα αριστερά, που βλέπει πίσω μέσα σε στεφάνι. Κάτω CON.

LRBC, αρ. 2258-59.

2. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 11 mm.

3. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11 mm.

4. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 10 mm.

Λέων Α΄ - Βερίνα

1. Μίνιμι Λέοντος Α΄. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 11 mm.

Εμ: Μπούστο Λέοντος προς τα δεξιά. D. N. LEO P. F. AUG.

Οπ: Αυτοκράτειρα Βερίνα όρθια κατενώπιον με σκήπτρο στο αριστερό χέρι και σφαίρα με σταυρό στο δεξιό. Κάτω αριστερά το γράμμα D, δεξιά το γράμμα E. Γύρω σικτικός κύκλος.

LRBC, αρ. 2272-75, πίν. IV.

2. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 9 mm.

3. Όμοιο. Βάρ. 0,95 γρ. Διάμ. 9 mm.

4. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.

5. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 10 mm.

6. Όμοιο. Βάρ. 1,3 γρ. Διάμ. 10 mm.

7. Όμοιο Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10 mm.

8. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 11 mm.

9. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11 mm.

10. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 11,5 mm.

11. Όμοιο. Βάρ. 0,6 γρ. Διάμ. 10 mm.

12. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11,5 mm.

13. Όμοιο. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 9 mm.

14. Όμοιο. Βάρ. 1,3 γρ. Διάμ. 12,5 mm.

15. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
16. Όμοιο. Βάρ. 1,4 γρ. Διάμ. 11 mm. β. Ολόσωμη αυτοκράτειρα.
17. Όμοιο. Βάρ. 0,85 γρ. Διάμ. 10 mm.
18. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 11 mm. β. Ολόσωμη αυτοκράτειρα.
19. Όμοιο. Βάρ. 10,6 γρ. Διάμ. 11 mm.
20. Όμοιο. Βάρ. 1,15 γρ. Διάμ. 11 mm.
21. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.
22. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 9 mm.
23. Όμοιο. Βάρ. 1,2 γρ. Διάμ. 10 mm.
24. Όμοιο. Βάρ. 1 γρ. Διάμ. 10 mm.
25. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11 mm.
26. Όμοιο. Βάρ. 0,8 γρ. Διάμ. 11 mm.
27. Όμοιο. Βάρ. 0,9 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
28. Όμοιο. Βάρ. 1,1 γρ. Διάμ. 11,5 mm.
29. Όμοιο. Βάρ. 1,15 γρ. Διάμ. 10,5 mm.
30. Όμοιο. Βάρ. 0,7 γρ. Διάμ. 10 mm.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

LIMC VI, 1 (1992), 1064 κ.εξ. λ. Heros Equitans (H. Koukouli-Chryssanthaki - V. Machaira - P.A. Pantos).

Adelson - Kustas 1960

H. L. Adelson - G. L. Kustas, «A Bronze Hoard of the Period of Leo I», *MN IX*, 1960, 139 κ.εξ.

Adelson - Kustas 1962

H. L. Adelson - G. L. Kustas, «A Bronze Hoard of the Period of Zeno I», *NNM XI*, 1962, 1 κ.εξ.

Briant 1991

P. Briant, «Chasses royales macédoniennes et chasses royales perses. Le thème de la chasse au lion sur la «chasse de Vergina», *DialHistAnc* 17, 1991, 211 κ.εξ.

Briant 1993

P. Briant, «Les chasses d'Alexandre (Remarques preliminaries)», *Αρχαία Μακεδονία V* (1993), τόμ. 1, 267 κ.εξ.

Brummer 1985

E. Brummer, Griechische Truhenbehälter, *Jdl* 100, 1985.

Brunet 1999

M. Brunet (εκδ.), *Territoires des Cites Grecques, Actes de la table Ronde Internationale organisée par l' Ecole Française d'Athènes*, 31 Octobre - 3 Novembre 1991, *BCH, Supl.* 34, 1999.

Burns 1994

T. S. Burns, *Barbarians within the gates of Rome* (1994).

Crawford 1974

M. H. Crawford, *Roman Republic Coinage* (1974).

Daux 1973

G. Daux, «Notes de lecture», *BCH* 97, 1973, 597 κ.εξ.

Ettlinger 1973

E. Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz* (1973).

Faraguna 2006

M. Faraguna, «L' economia della Macedonia ellenistica: un bilancio», *Approches de l' economie hellénistique*, 2006, 121 κ.εξ.

Fittschen 1969

K. Fittschen, «Bemerkungen zu den Porträts des 3. Jahrhunderts nach Christus», *Jdl* 84, 1969, 197 κ.εξ.

Gaebler 1935

H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. III. Makedonia und Paionia, II* (1935).

Gauer 1991

W. Gauer, *Die Bronzegefäße von Olympia* (1991).

Greenwalt 1999

W. Greenwalt, « Why Pella?», *Historia* 48, 1999, 158 κ.εξ.

Hamiaux 1998

M. Hamiaux, *Les Sculptures Grecques II. La période hellénistique (IIIer-Ier siècles avant J.-C.)* (1998).

Hammond

N. G. L. Hammond, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (1966).

Hammond - Griffith 1979

N. G. L. Hammond - G. T. Griffith, *A History of Macedonia, II 550-336 B.C.* (1979).

Hatzopoulos 1985

M. B. Hatzopoulos, Strepsa, «A Reconsideration or New Evidence on the road System of Lower Macedonia», M. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Two Studies in Ancient Macedonian Topography*, *Μελετήματα* 3, 1987, 42 κ.εξ.

Hatzopoulos 1994

M. B. Hatzopoulos, Cultes et rites de passage en Macédoine, *Μελετήματα* 19, 1994.

Hatzopoulos 1996

M. B. Hatzopoulos, Macedonian Institutions under the Kings I. A historical and epigraphic study, *Μελετήματα* 22, 1996.

Hatzopoulos - Loucopoulou 1992

M. B. Hatzopoulos - L. D. Loucopoulou, Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia), *Μελετήματα* 11, 1992.

Heather 1991

P. J. Heather, *Goths and Romans 332-489* (1991).

Ioakimidou 1999

Chr. Ioakimidou, «Ein makedonisches Grabmedaillon aus Palatiano/Kilkis», H. von Steuben (εκδ.), *Antike Porträts. Zum Gedächtnis von Helga von Heintze, 1999* (2003).

Ioakimidou 2006

Chr. Ioakimidou, «Die Grabmedaillons der Römischen Kaiserzeit aus Ostmakedonien», *Spartacus II. 2075. Anniversary of Spartacus' revolt. Thracian and Roman Heritage. 2000 Years of Christianity. 2 International Symposium 1-4 October 2002* (2006), 121 κ.εξ.

Isings 1957

C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds* (1957).

Kleiner 1992

D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture* (1992).

Le Rider 1977

G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappe en Macédoine de 359 à 294* (1977).

L' Orange 1984

H. - P. L' Orange, *Das römische Herrscherbild III, 4: Das Spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.* (1984).

Lucas 1992

G. Lucas, *Les cités antiques de la Haute vallée du Titarese (Thessalie). 'Etude de topographie et le géographique historique* (1997).

Makay 1997

G. Makay, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World* (1977).

Michaelides - Wilkinson 1992

D. Michaelides - D. Wilkinson, *Excavations at Otranto I: The Excavation* (1992).

Miculčić 1981

I. Miculčić, «Some New Factors in the History of Stobi», 215 κ.εξ., Bl. Aleksova - J. Wiseman (eds), *Studies in the Antiquities of Stobi III* (1981).

Olcer 1879

C. Olcer, *Ottoman Coinage during the Reign of Sultan Abdulaziz Han* (1879).

Osborne 1992

R. Osborne, «Is it a farm?» The definition of agricultural sites and settlements in ancient Greece», B. Wells (επιμ.) *Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens*, 16-17 May 1990 (1992).

Panayotou - Chrysostomou 1993

A. Panayotou - P. Chrysostomou, «Inscriptions de Bottiée et de l' Almopie en Macédoine», *BCH 117*, 1993, 359 κ.εξ.

Paschoud 1979

F. Paschoud, «Zosime», *Histoire Nouvelle* II/2, 1979.

Perlzweig 1961

J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora* VII (1961).

Petsas 1978

Ph. Petsas, *Pella, Alexander the Great's Capital* (1978).

Philhofer 2000

P. Philhofer, *Philippi II. Bd II. Katalog der Inschriften* (WUNT, 119); 2000.

Poulter - Marki 1995

G. Poulter - E. Marki, «Field survey at Louloudies: a new late roman fortification in Pieria», *AEMΘ* 9, 1995, 179 κ.εξ.

Poulter 1998

G. Poulter (with contributions by M. Beckmann and P. Strange), «Field survey at Louloudies: a new late Roman fortification in Pieria», *BSA* 93, 1998, 463 κ.εξ.

Raubitschek 1998

I. K. Raubitschek, *The metal objects (1952-1989), Isthmia* VII (1998).

Ridley 1982

R. T. Ridley, *Zosimus New History* (1982).

Rosser 1999

J. Rosser, «Roman Grevena (The Grevena Project Survey)», *Αρχαία Μακεδονία* VI, τομ. 2, 1999, 975 κ.εξ.

Rusch 1969

A. Rusch, «Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien», *Jdl* 84, 1969, 184 κ.εξ.

Salomies 1996

O. Salomies, «Contacts between Italy, Macedonia and Asia Minor during the Principate», A. D. Rizakis (ed.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects, Μελετήματα* 21, 1996, 111 κ.εξ.

von Saldern et alii 1974

A. von Saldern et alii, *Gläser der Antike Sammlung Erwin Oppenländer* (1974).

Schäfer

M. Schäfer, «Von Pferdegräbern und 'Reiterheroen'», *AM* 111, 1999, 55 κ.εξ.

Schmidt 1941

L. Schmidt, *Die Ostgermanen, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung* (1941).

Tafel 1839=1972

T. Tafel, *De Thessalonika jusque agro*, Variorum Reprints (1839=1972), 184 κ.εξ.

Tataki 1988

A. Tataki, Ancient Beroea: Prosopography and Society, *Μελετήματα* 8, 1988.

Tataki 1994

A. Tataki, Macedonian Edessa: Prosopography and Onomasticon, *Μελετήματα* 18, 1994.

Tataki 1998

A. Tataki, Macedonians Abroad. A contribution to the prosopography of ancient Macedonia, *Μελετήματα* 26, 1998.

Tataki 2006

A. B. Tataki, The roman presence in Macedonia. Evidence from personal names, *Μελετήματα* 46, 2006.

Verilhac 1978

A. M. Verilhac, «Παίδες ἄωροι. Poésie Funéraire», *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 41, 1978-1982, τόμ. I.

Voutiras 1991

E. Voutiras, «Ἐπὶ ἑξαμέτρῳ δίμετρον. Ein Grabgedicht aus Pella», *ZPE* 88, 1991, 106 κ.εξ.

Voutiras 1997

Em. Voutiras, «In locum domini: Un viculus et sa famille», *ZA* 47 (1997), 227 κ.εξ.

Voutiras 2006

Em. Vouriras, «Le culte de Zeus en Macédonie avant la conquete romaine», A.-M. Guimier-Sorbets - M. B. Hatzopoulos - Y. Morizot (Eds), *Rois, Cités, Nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine. Actes des colloques de Nanterre (Décembre 2002) et d' Athènes (Janvier 2004)*. *Μελετήματα* 45, 2006, 333 κ.εξ.

Αδάμ-Βελένη 1983

Π. Αδάμ-Βελένη, «Ιππείς σε ανάγλυφους βωμούς από τη Βέροια», *Μακεδονικά* 23, 1983, 178 κ.εξ.

Αδάμ-Βελένη 2001

Π. Αδάμ-Βελένη, «Αγροικίες στην Ασπροβάλτα, στον άξονα της σύγχρονης Εγνατίας οδού», *ΑΕΜΘ* 15, 2001, 167 κ.εξ.

Αδάμ-Βελένη 2002

Π. Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (2002).

Αδάμ-Βελένη 2003

Π. Αδάμ-Βελένη, «Μυθονία-Στρυμονικός κόλπος», *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, 2003, 91 κ.εξ.

Ανδρόνικος 1969

Μ. Ανδρόνικου, *Βεργίνα Ι, Το νεκροταφείο των Τύμβων* (1969).

Ανδρόνικος 1984

Μ. Ανδρόνικου, *Βεργίνα, Οι βασιλικοί τάφοι* (1984).

Βελένης 1989

Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο* (1989).

Βελένης 1996

Γ. Βελένης, «Συμπραγματευόμενοι Ρωμαίοι σε μια νέα επιγραφή της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 2, 1996, 8 κ.εξ.

Βουτυράς 1997

Εμ. Βουτυράς, στο: Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου - Εμμ. Βουτυράς (Επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Ι*, 1997.

Βουτυράς 1990

Εμμ. Βουτυράς, «Ηφαιστίων ήρωας», *Εγνατία* 2, 1990, 152 κ.εξ.

Γουναροπούλου - Χατζόπουλος

Λ. Γουναροπούλου - Μ. Β. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας, Α΄, Επιγραφές Βέροιας* (1998).

Δεσποίνη 1996

Αικ. Δεσποίνη, *Αρχαία χρυσά κοσμήματα* (1996).

Δεσπίνης 1997

Γ. Δεσπίνης, στο: Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου - Εμμ. Βουτυράς (Επιμ.), *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Ι*, 1987.

Δήμιτσας 1896

Μ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις* (1896).

Θέμελης 1994

Π. Θέμελης, «Ο τάφος της ηλείας Φιλημήνας», *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική* (1994), 146 κ.εξ.

Θεοχαρίδης 1980

Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354 μ.Χ.)* (1980).

Ιωακειμίδου 2003

Χρ. Ιωακειμίδου, στο: Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου - Εμ. Βουτυράς (Επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, II* (2003), 233 κ.εξ., 239 κ.εξ.

Κανατσούλης, 1948

Δ. Κανατσούλης, *Ο Αρχέλαος και οι μεταρρυθμίσεις του εν Μακεδονία*, 1948.

Κοτταρίδη 2004

Α. Κοτταρίδη, «Αιγαί, η πρώτη πόλη των Μακεδόνων», στο: Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του Νομού Ημαθίας. Ιστορία-Αρχαιολογία, *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας 7-8 Ιουνίου 2003* (2004), 89 κ.εξ.

Κοτταρίδη 2007

Α. Κοτταρίδη, *Βεργίνα. Τριάντα χρόνια ανασκαφή* (2007).

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Κερδύλιον-Κρούσοβος-Άνω και Κάτω Κερδύλιον», *Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond*, Παράρτημα «Μακεδονικών», αρ. 7 (1997), 263 κ.εξ.

Κουρκουτίδου 1969

Ε. Κουρκουτίδου, *ΑΔ* 24 (1969), Β' 2-Χρονικά 233, πίν. 235δ.

Κρίκου-Γαλάνη 1973

Μ. Κρίκου-Γαλάνη, «Εύρημα Κορίνθου μικρών χαλκών υποδιαρρέσεων Ε' και Στ' αι. μ.Χ.», *ΑΔ* 28 (1973) - Μέρος Α' Μελέτες, 139, σημ. 3.

Κυριάκου 2005

Αθ. Κυριάκου, Η Στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας. Συμβολή στη μελέτη της ταφικής διαδικασίας στη Μακεδονία των ύστερων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (αδημ.δ.δ. 2005).

Λιάμπη 1986

Α. Λιάμπη, *JNG* 1986, σ. 55.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987-1988

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Νέες επιγραφές από την Πέλλα», *Μακεδονικά* 26, 1987-1988, 50 κ.εξ.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-1991

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας. Ανασκαφή 1989», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Μέρος Α' - Μελέτες, 73 κ.εξ.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2003α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Πέλλα, η πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων. Η νεότερη ανασκαφική έρευνα», *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ιστορία-Αρχαιολογία-Τέχνη στο Νομό Πέλλας*, Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002 (2003), 13 κ.εξ.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2003β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Η Πέλλα», Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Ι. Μ. Ακαμάτης (Επιμ.), *Πέλλα και η περιοχή της* (2003), 13 κ.εξ.

Λιούτας - Μανδάκη 1997

Α. Λιούτας - Μ. Μανδάκη, «Τρία σημαντικά ευρήματα της εντός τειχών Θεσσαλονίκης από τις εκσκαφικές εργασίες για το δίκτυο φυσικού αερίου», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 365 κ.εξ.

Μαρκή 1993

Ε. Μαρκή, «Ανασκαφή στα Λουλούδια Κίτρους», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 223 κ.εξ.

Μαρκή 1994

Ε. Μαρκή, «Ανασκαφή στη θέση Λουλούδια Κίτρους», *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 151 κ.εξ.

Μαρκή 1995

Ε. Μαρκή, «Ανασκαφή Λουλουδιών», *ΑΕΜΘ* 9, 1995, 195 κ.εξ.

Μαρκή 1996

Ε. Μαρκή, «Συμπεράσματα από τις ανασκαφές της 9^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Βόρεια Πιερία», *ΑΕΜΘ* 10 Α, 1996, 239 κ.εξ.

Μαρκή 1997

Ε. Μαρκή, «Λουλουδιές 1997», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 289 κ.εξ.

Μαρκή 1999

Ε. Μαρκή, «Μια άγνωστη πόλη των παλαιοχριστιανικών χρόνων στην Πιερία. Τα ανασκαφικά δεδομένα», *Αρχαία Μακεδονία* VI, 2, 1999, 723 κ.εξ.

Νίγδελης 2006

Π. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης* (2006).

Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1993

Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, «Μετάλλια αντικείμενα από την Πέλλα», *Αρχαία Μακεδονία* V, 1989 (1993), 2, 1196, αρ. 23, πίν. 3.

Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1999

Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου «Μετάλλια αντικείμενα από την Πέλλα», *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής*, Θεσσαλονίκη 22/23 Οκτωβρίου 1999 (2001), 115 κ.εξ.

Πουλάκη 2003

Ε. Πουλάκη, «Αγροικίες της περιοχής Φίλας-Ηρακλείου και Λειβήθρων του μακεδονικού Ολύμπου», *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, 2003, 53 κ.εξ.

Πωλογιώργη 1998

Μ. Πωλογιώργη, *Μνημεία του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού* (1998).

Ριζάκης 1986

Α. Ριζάκης, «Η κοινότητα των 'συμπραγματεομένων Ρωμαίων' της Θεσσαλονίκης και η ρωμαϊκή οικονομική διεύθυνση στη Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία IV*, 1986, 511 κ.εξ.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984

Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τα επιτάφια μνημεία της Βεργίνας*, (αδημ. δ. δ.), Α.Π.Θ. (1984).

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1987

Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ευρυδίκια Σίρρα Ευκλεία», *Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, 1987, Β, 733 κ.εξ.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 1998

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, *Ανασκαφή Δίου, 1, Η οχύρωση* (1998).

Τζαναβάρη 2003

Κ. Τζαναβάρη, «Αγροικίες στη χώρα της αρχαίας Λητής», *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, 2003, 77 κ.εξ.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1990

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «... λάρνακ' ες αργυρέην... (Ιλ. Σ, 413)», *Μύρτος, Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου* (1990), 543 κ.εξ.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη - Καϊάφα - Λυκίδου 2005

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη - Α. Καϊάφα - Η. Λυκίδου, «Θεσσαλονίκη 2005. Κλείνοντας (;) παλιούς λογαριασμούς», *ΑΕΜΘ* 19, 2005, 197 κ.εξ.

Τσιτουρίδου 1983

Α. Τσιτουρίδου, «Παλαιοχριστιανικοί χρόνοι. Πολιτική ιστορία», *Μακεδονία 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* (1983), 228 κ.εξ.

Φάκλαρης - Σταματοπούλου 1997

Π. Φάκλαρης - Β. Σταματοπούλου, «Βεργίνα. Ανασκαφή Ακρόπολης 1997. Υφαντουργεία και βαφεία», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 121 κ.εξ.

Χατζόπουλος 1993

Μ. Β. Χατζόπουλος, «Οι πόλεις», R. Ginouves, *Η Μακεδονία από τον Φίλιππο Β' έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση*, 1993, 91 κ.εξ.

Χοντρογιάννη-Μετόκη 1987

Α. Χοντρογιάννη-Μετόκη, «Επιτύμβιες στήλες της Αιανής Κοζάνης», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 37 κ.εξ.

Χρυσός 1972

Ε. Χρυσός, *Το Βυζάντιον και οι Γότθοι* (1972).

Χρυσοστόμου Αν. 1997

Αν. Χρυσοστόμου, «Ζώνη εποχής του Σιδήρου από την Αγροσυκιά Γιαννιτσών», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου* (1997), 407 κ.εξ., εικ. 8.

Χρυσοστόμου Π. 1987

Π. Χρυσοστόμου, «Ο τύμβος Α΄ της Ραχώνας Πέλλας», *Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, 1987, Β΄, 1007 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1989-1991

Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Μέρος Α΄ - Μελέτες, 21 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1990

Π. Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας. Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986 (1990), 205 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1992

Π. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 47 (1992), Β΄ 2-Χρονικά, 458

Χρυσοστόμου Π. 1995

Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 9, 1995, 117 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1996

Π. Χρυσοστόμου, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 105 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1997α

Π. Χρυσοστόμου, «Βασιλικοί δικασταί και ταγοί σε μια νέα επιγραφή με ωνές από την κεντρική Μακεδονία», *Τεκμήρια* 3, 1997, 39 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1997β

Π. Χρυσοστόμου, «Ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας», *Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond* (1997), 491 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1998α

Π. Χρυσοστόμου, «Τύμβοι Πέλλας 1998», *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 337 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 1998β

Π. Χρυσοστόμου, «Νέες επιγραφές από την Πέλλα και την περιοχή της», *Μνείας Χάριν, τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου* (1998), 355 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 2001

Π. Χρυσοστόμου, «Νέες επιγραφές από την Πέλλα», *Τεκμήρια* 6, 126 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 2003

Π. Χρυσοστόμου, «Το ανάκτορο της Πέλλας», Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Ι. Μ. Ακαμάτης (Επιμ.), *Πέλλα και η περιοχή της* (2003), 31 κ.εξ.

Χρυσοστόμου Π. 2006 (υπό έκδοση)

Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο της Πέλλας κατά το 2006: Οι ρωμαϊκοί τάφοι», *ΑΕΜΘ* 20, 2006 (υπό έκδοση).

ΠΙΝΑΚΕΣ

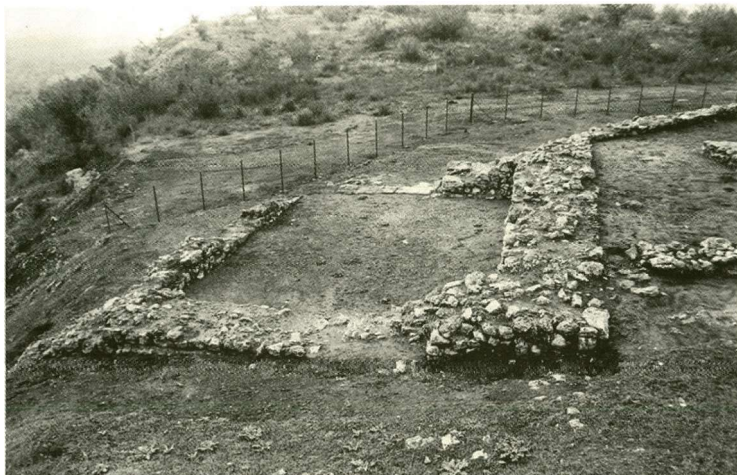

1

2

Πίνακας IV.1: 1. Η νοτιοανατολική γωνία του τείχους με την πύλη και την οδό πρόσβασης. 2. Η πύλη του τείχους. Άποψη από νότια.

1

2

Πίνακας IV.2: 1. Η πύλη στη νοτιοανατολική γωνία του τείχους. Άποψη από βόρεια. 2 Το λίθινο κατώφλι της πύλης. Άποψη από ανατολικά.

1

2

Πίνακας IV.3: 1. Η περιοχή στα νοτιοδυτικά του λόφου «Πελίτι». 2. Το αγροτεμάχιο αρ. 1194 «Σχολικός κλήρος», όπου η αγροτική εγκατάσταση των ρωμαϊκών και των παλιοχριστιανικών χρόνων (εμπρός).

1

2

Πίνακας IV.4: 1. Ιερό του Διός Υψίστου (θέση ανατολικά της βελανιδιάς στο βάθος). Άποψη από νότια.
2. Μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο αετού στον Δία Ύψιστο (229 μ.Χ.).

1

2

Πίνακας IV.5: 1. Οι ορατοί λιθόπλινθοι του δίδυμου τάφου της Αγροσυκιάς μετά τον καθαρισμό τους. Πίσω οι επιχώσεις του τύμβου. 2. Ο δίδυμος τάφος της Αγροσυκιάς μετά την αποκάλυψη της στέγασής του. Αποψη από νοτιοανατολικά.

1

2

Πίνακας IV.6: 1. Ο διδυμος τάφος της Αγροσυκιάς κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του. Άποψη από νότια. 2. Ο ίδιος τάφος μετά την ανασκαφή του. Μπροστά ο τάφος Β. Άποψη από ανατολικά.

1

2

Πίνακας IV.7: 1. Ο δίδυμος τάφος της Αγροσυκιάς μετά την ανασκαφή του. Τάφος Α. Άποψη από δυτικά. 2. Τα χάλκινα ασπιδοειδή «κομβία» από τον τάφο Α του δίδυμου τάφου της Αγροσυκιάς.

1

2

Πίνακας IV.8: 1. Χάλκινες λαβές ξύλινου κιβωτιδίου από τον τάφο Β. 2. Χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα από στεφάνι κισσού του τάφου Β.

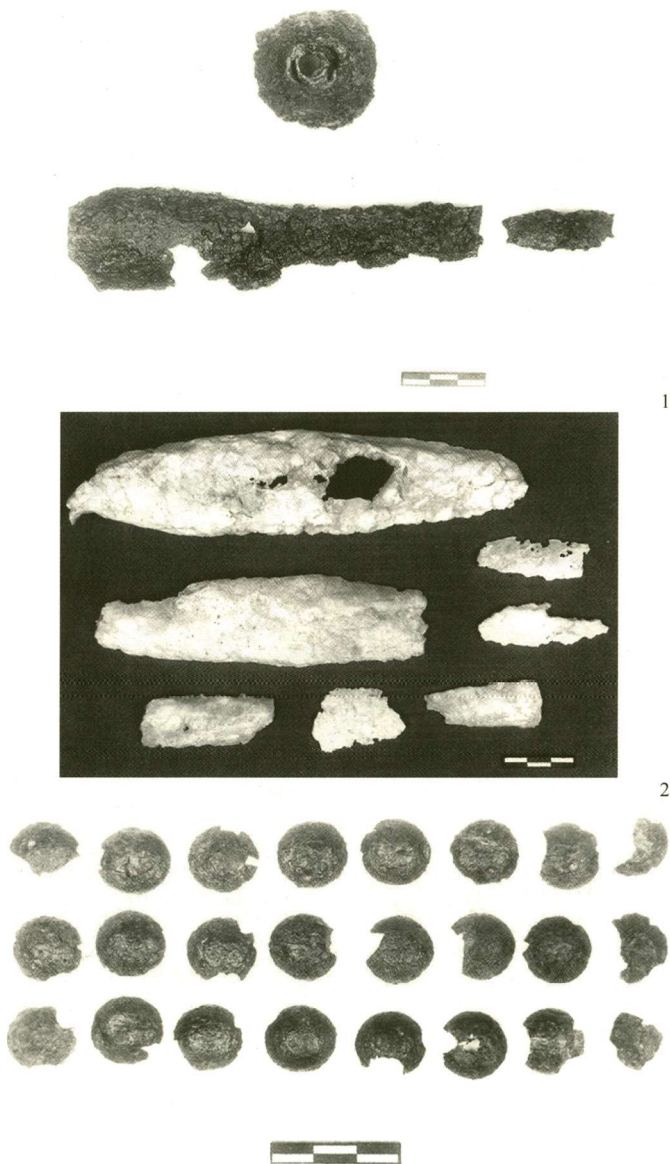

1

2

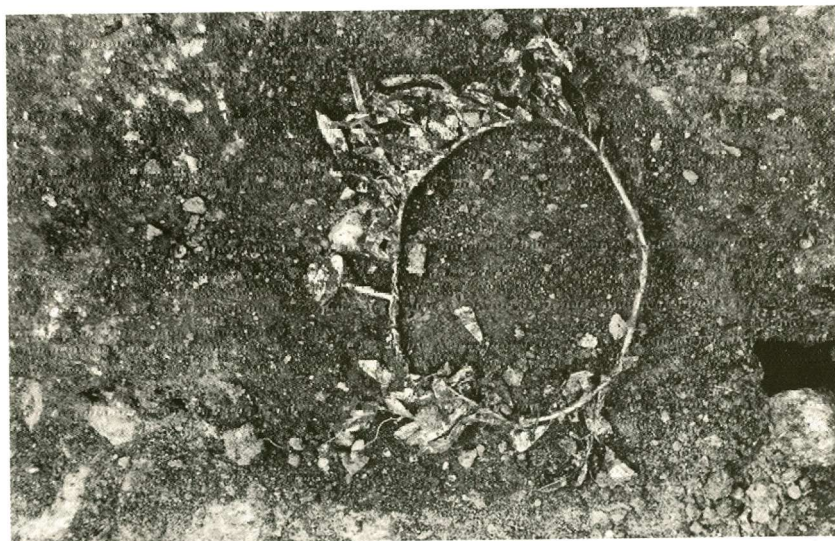
Πίνακας IV.9: 1. Πήλινοι επίχρυσοι καρποί από στεφάνι κισσού του τάφου Β. 2. Πήλινοι σφαιρικοί επίχρυσοι καρποί από στεφάνι μυρτιάς του τάφου Β.

Πίνακας IV.10: 1. Τμήμα σιδερένιας σπλεγγίδας (κάτω) και σιδερένιο κωνικό αντικείμενο (άνω) από τον τάφο Β. 2. Τμήματα αλαβάστρινων αλαβάστρων από τον τάφο Β. 3. Χάλκινα ασπιδοειδή «κομβία» από τον τάφο Β.

1

2

Πίνακας IV 11: 1-2. Χρυσό στεφάνι μυρτιάς, όπως βρέθηκε στο κεντρικό τμήμα του δαπέδου του τάφου Β.

1

2

3

Πίνακας IV.12: 1. Το μπροστινό τμήμα και τα κομμένα από τα τροφτικά φύλλα του χρυσού στεφανιού του τάφου Β. 2. Το χρυσό στεφάνι μετά τη συγκόλληση των κλάδων και των φύλλων του. 3. Το όγδοο του χρυσού στατήρα από τον τάφο Β.

1

2

Πίνακας IV.13: 1. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι Α και Β του τύμβου Α της Ραχώνας. Άποψη από ανατολικά.
2. Οι ίδιοι τάφοι από δυτικά.

1

2

3

Πίνακας IV.14: 1. Η θέση του τύμβου των ρωμαϊκών χρόνων μετά την καταστροφή του (κέντρο).
 2. Πήλινα λυχνάρια των ρωμαϊκών χρόνων από τάφους του τύμβου των ρωμαϊκών χρόνων. 3. Η βάση
 του πήλινου λυχναριού με την επιγραφή του κατασκευαστή Ακερέου (Α/Κ 1984/αρ.113, παράδοση
 Ιωάννη Παπαδόπουλου).

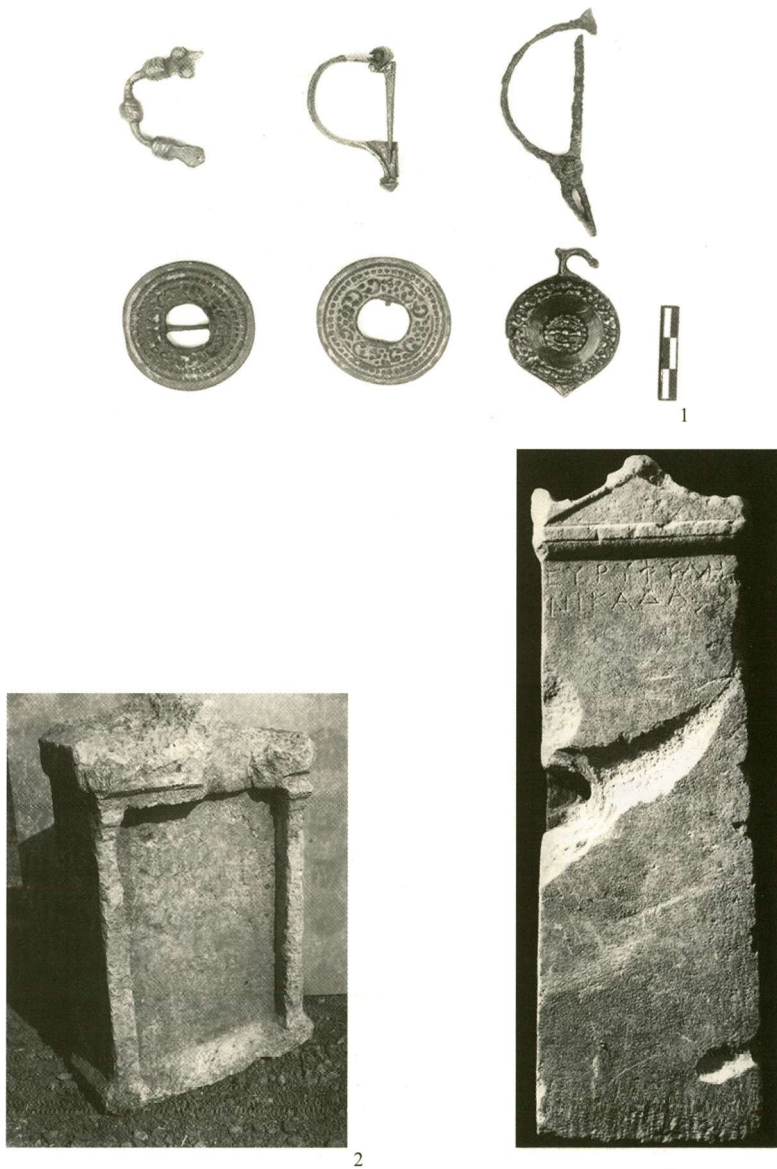

1

2

Πίνακας IV.15: 1. Πήλινα αγγεία και γυάλινο μυροδοχείο (τελευταίο δεξιά) από τάφους του τύμβου των ρωμαϊκών χρόνων. 2. Χάλκινη αλυσίδα (αριστ.), τέσσερις χάλκινοι κρίκοι, εξαρτήματα ξύλινου κιβωτιδίου (μέσον) και γυάλινη χάντρα (δεξιά) από τάφους του τύμβου των ρωμαϊκών χρόνων.

Πίνακας IV.16: 1. Άνω σειρά: Χάλκινη τοξωτή πόρπη (αριστ.), χάλκινη τοξωτή πόρπη τύπου «Aucissa» (μέσον), σιδερένια τοξωτή πόρπη (δεξιά.). Κάτω σειρά: Χάλκινες πόρπες («πούκλες»). 2. Ο επιτύμβιος νάσκος της Αμμιαδίκας. 3. Η μαρμάρινη επιτύμβια αετωματική στήλη της Ευρυφύλης Νικάδα.

1

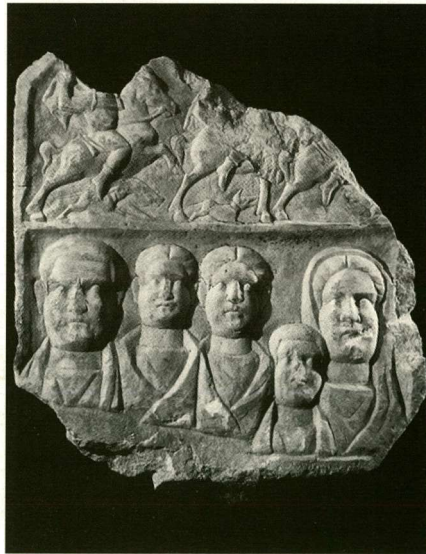

2

Πίνακας IV.17: 1. Τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης των ρωμαϊκών χρόνων. 2. Μαρμάρινη ανάγλυφη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη των υστερορωμαϊκών χρόνων.

1

2

Πίνακας IV.18: 1. Το μαρμάρινο ενεπίγραφο επιτύμβιο μνημείο του C. Mestrius. 2. Μαρμάρινη στήλη των υστερορωμαϊκών χρόνων με δίτονη ανάγλυφη παράσταση, κυνηγιού επάνω και οικογένειας κάτω.

1

2

Πίνακας IV.19: 1. Μαρμάρινη στήλη των υστερορωμαϊκών χρόνων με δίτονη ανάγλυφη παράσταση οικογένειας. 2. Το κάτω τμήμα μαρμάρινου επιτύμβιου αναγλύφου σε κυκλικό πλαίσιο των αυτοκρατορικών χρόνων.

Πίνακας IV.20: 1. Μολύβδινο σταθμίο του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. 2. Πήλινος λύχνος τύπου Εφέσου.
3. Αμυγδαλόσχημη μολόπετρα από ηφαιστειακό λίθο.

1

2

Πίνακας IV.21: 1. Πήλινη πρόχους των παλαιοχριστιανικών χρόνων. 2. Μαρμάρινο ανάγλυφο ακροστήριο των πρώιμων ελληνοριστικών χρόνων.

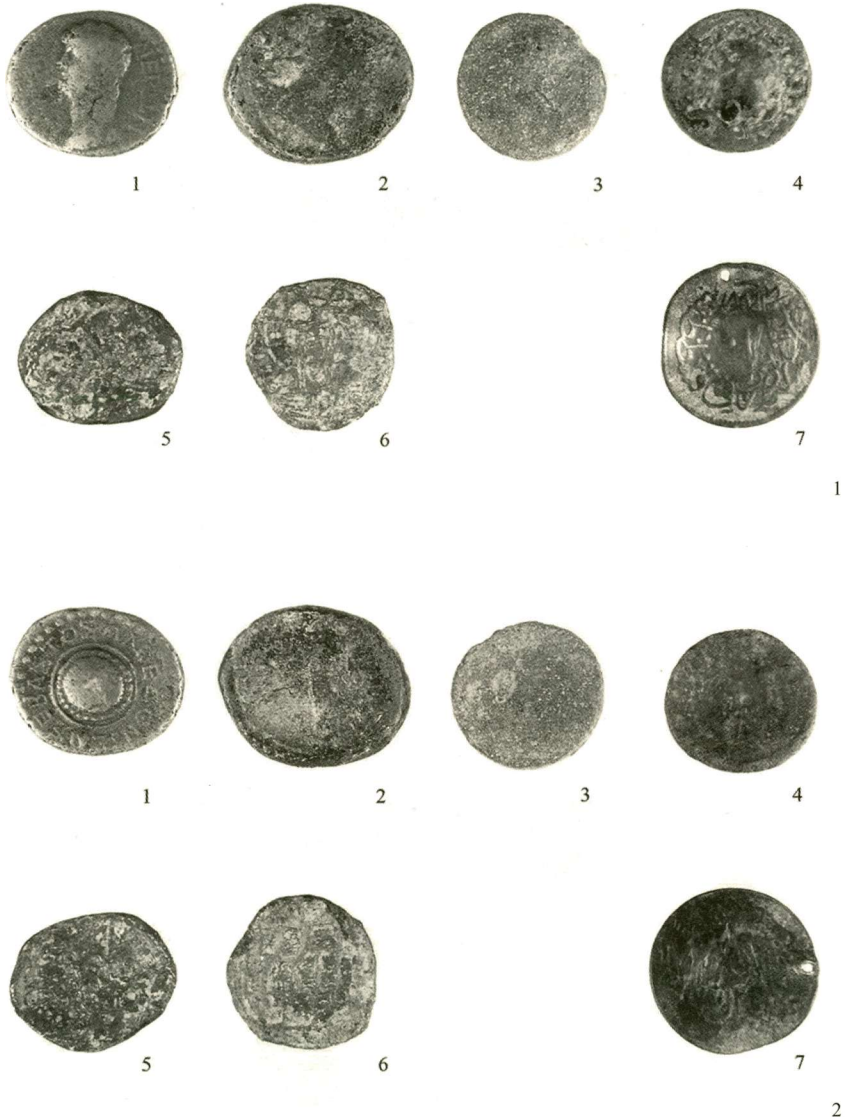
1

2

Πίνακας IV.22: 1-2. Ο εμπροσθότυπος (1) και ο οπισθότυπος (2) των χάλκινων νομισμάτων παράδοσης Χρύσανθου Καρασαρίδη.

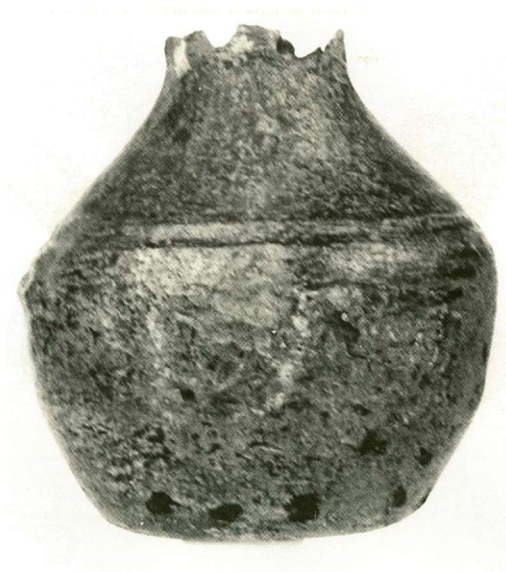
Πίνακας IV.23: 1-2(51-52) Ο εμπροσθότυπος (1) και ο οπισθότυπος (2) των χάλκινων νομισμάτων παράδοσης Χρύσανθου Καρασαρίδη.

Πίνακας IV.24: 1-2(53-54) Ο εμπροσθότυπος (1) και ο οπισθότυπος (2) των χάλκινων νομισμάτων παράδοσης Αριστείδη Στεφανή.

1

2

Πίνακας IV.25: 1. Ο «θησαυρός» των 660 χάλκινων νομισμάτων παράδοσης Κωνσταντίνου Στεφανή.
2. Το πήλινο αγγείο μέσα στο οποίο βρισκόταν ο «θησαυρός».

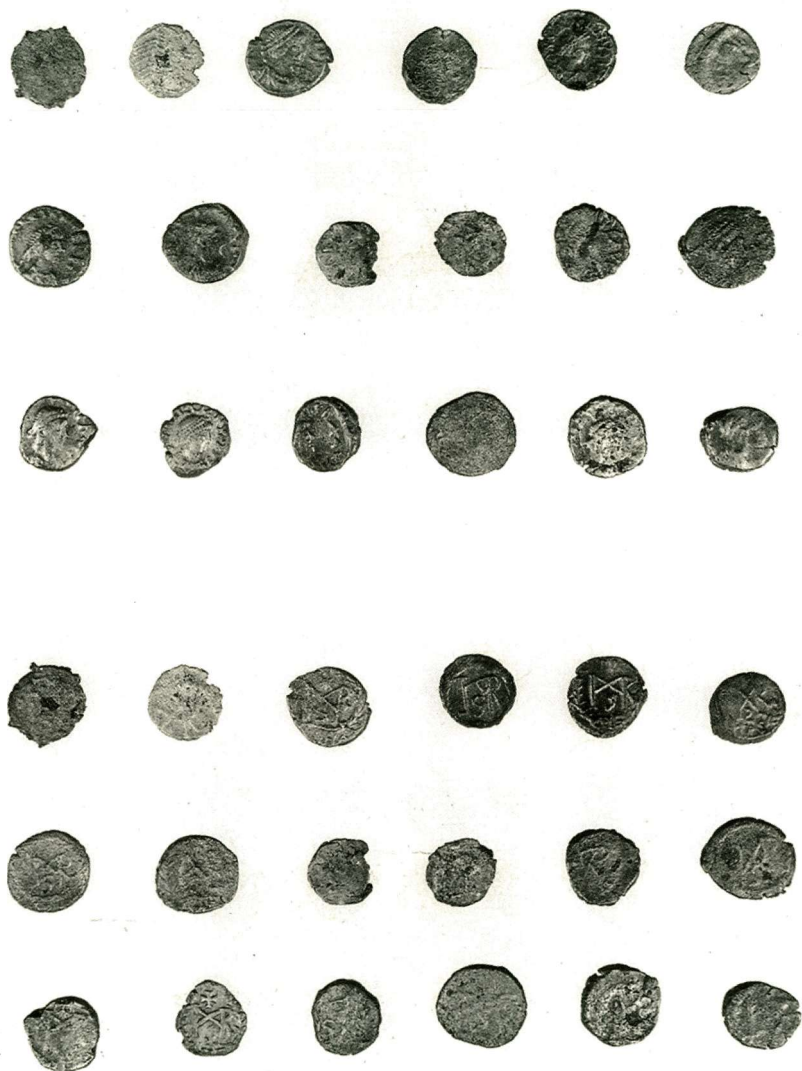

1

2

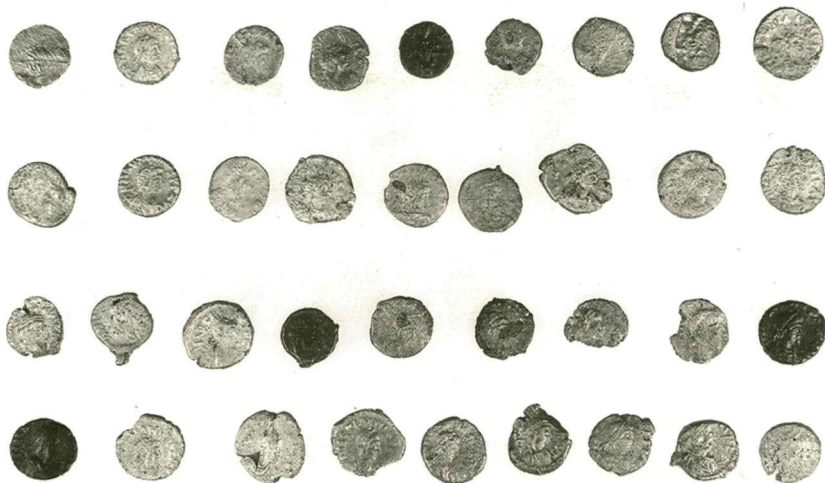
Πίνακας IV.26: 1-2. Ο εμπροσθότυπος (1) και ο οπισθότυπος (2) των πρωιμότερων χάλκινων νομισμάτων του «θησαυρού».

1

2

Πίνακας IV.27: 1-2. Μίνιμι Μαρκιανού. Εμπροσθότυπος (1) και οπισθότυπος (2).

1

2

Πίνακας IV.28: 1-2 Μίνιμι Μαρκιανού. Εμπροσθότυπος (1) και οπισθότυπος (2).

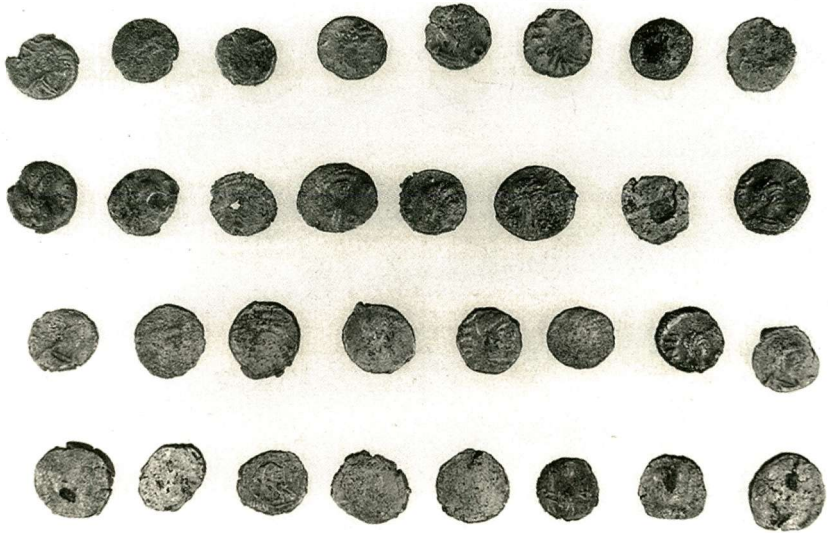

1

2

Πίνακας IV.29: 1-2. Μίνιμι Λέοντος Α'. Εμπροσθότυπος (1) και οπισθότυπος (2).

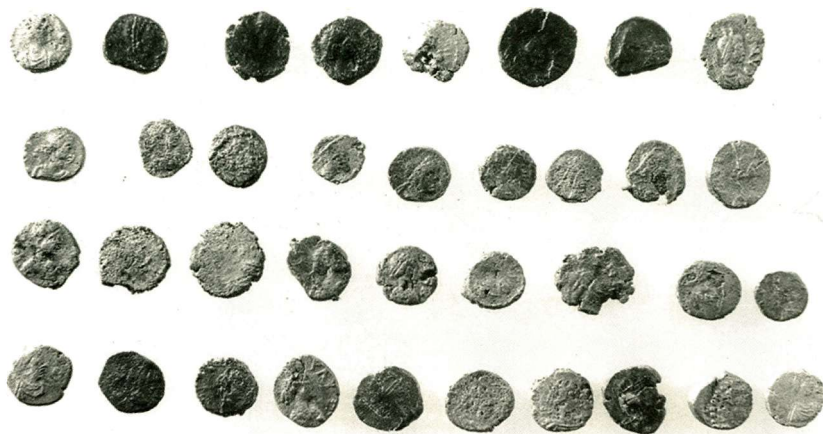

1

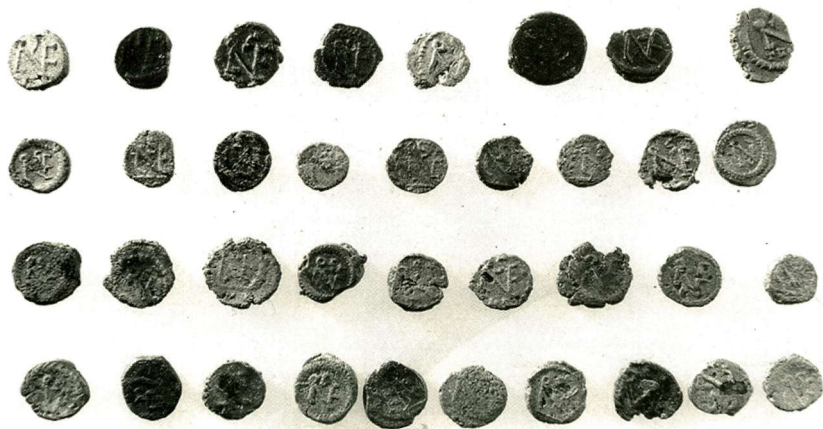

2

Πίνακας IV.30: 1-2. Μίνιμι Λέοντος Α'. Εμπροσθότυπος (1) και οπισθότυπος (2).

1

2

Πίνακας IV.31: 1-2. Μίνιμι Λέοντος Α'. Εμπροσθότυπος (1) και οπισθότυπος (2).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο οικισμός «Πελίτι» ή «Καστρί» Αγροσυκιάς εντυπωσιάζει με τη διαχρονική του κατοίκηση, τη στρατηγική και την οχυρή του θέση, όπως επίσης και με το ειδυλλιακό τοπίο που τον περιβάλλει. Ο οικισμός διέθετε όλα στα στοιχεία προκειμένου να αποτελέσει στη διάρκεια των προϊστορικών και των ιστορικών χρόνων έναν από τους σημαντικούς οικισμούς της βορειοανατολικής Βοττιαίας λόγω της νευραλγικής του θέσης επάνω σε οδικούς άξονες, του εύφορου εδάφους με την πλούσια πανίδα και χλωρίδα, με τις πηγές νερού και τα ποτάμια που τον περιβάλλουν.

Με την ένταξη των φάσεων του χαλκολιθικού οικισμού της Αγροσυκιάς και του ανασκαφικού υλικού τους στο πολιτιστικό και χρονολογικό πλαίσιο της ΝΑ Ευρώπης, ολοκληρώθηκε η αναλυτική παρουσία του υλικού μιας μικρής σωστικής ανασκαφής. Το αξιόλογο για τα δεδομένα της περιοχής υλικό, κυρίως εξαιτίας της παρουσίας της θαυμάσιας διμηνιακής κεραμικής, φαινόταν στην αρχή της ανάλυσής του να αιωρείται στο χώρο και στο χρόνο, καθώς δεν υπήρχαν ραδιοχρονολογήσεις από τον ίδιο τον οικισμό ή ανάλογες τελικές δημοσιεύσεις υλικού από τις άλλες περιοχές της Μακεδονίας. Ωστόσο, χάρη στην ύπαρξη σαφούς στρωματογραφίας και στη λεπτομερή ανάλυση του υλικού (κεραμικής), έγινε δυνατός ο προσδιορισμός ορισμένων μεταβολών, οι οποίες πιστεύεται ότι αντικατοπτρίζουν κάτι περισσότερο από τεχνοτροπικές ή στυλιτικές διαφοροποιήσεις που θεωρούνται αναμενόμενες με το πέρασμα του χρόνου.

Το γεγονός ότι η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής στον χαλκολιθικό οικισμό της Αγροσυκιάς είναι η πρώτη που επιχειρείται για οικισμό της Μακεδονίας δυτικά του ποταμού Αξιού, περιορίζει το μειονέκτημα της μικρής ανασκαμμένης έκτασης και της απουσίας αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τα οποία, ωστόσο, επηρεάζουν σημαντικά την ορθότητα των συμπερασμάτων. Ουσιαστικά δεν πρόκειται παρά για ένα σύνολο παρατηρήσεων και εκτιμήσεων που έγιναν κατά τη διάρκεια της μελέτης του υλικού. Ωστόσο, η καταγραφή τους που θεωρείται αναγκαία, μπορεί να λειτουργήσει ως υπόβαθρο, το οποίο οι επόμενοι μελετητές, βελτιώνοντας, μετατρέποντας ή ανατρέποντάς το, θα χρησιμοποιήσουν για να διαμορφώσουν μια πληρέστερη εικόνα της πολιτιστικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής δραστηριότητας των κατοίκων στην περιοχή κατά τη διμηνιακή και μεταδιμηνιακή περίοδο.

Όπως για την προηγούμενη περίοδο, αντίστοιχες επιφυλάξεις υπήρχαν και για το διάστημα της εποχής του Σιδήρου, όσον αφορά τους εγγενείς περιορισμούς που προέκυπταν από την περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στους οικισμούς και τα νεκροταφεία της εποχής του Σιδήρου της Αγροσυκιάς και της Λεπτοκαρύδας. Τα ίδια όμως ευρήματα με τον πλούτο και τη σημασία τους επέβαλαν ως σκόπιμη την παρουσίασή τους, προκειμένου να γίνουν γνωστά στην έρευνα και αντίστοιχα να αξιοποιηθούν από τους μελλοντικούς ερευνητές. Αν σκεφθεί άλλωστε κανείς, ότι η παρουσίασή τους υπήρξε αποτέλεσμα της πρώτης τοπογραφικής και ανασκαφικής προσπάθειας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην περιοχή της βόρειας Βοττιαίας, ενώ τα σύγχρονα μέσα καλλιέργειας προκαλούν ολοσχηρείς καταστροφές των νεκροταφείων, η ανάγκη της δημοσίευσης γίνεται ακόμα περισσότερο εμφανής. Επίσης δεν πρέπει να λησμονείται, ότι με την έρευνα αυτή και παρόλη την περιορισμένη αποτελεσματικότητά της προστίθενται νέα

στοιχεία στις παλαιότερες έρευνες αρχαιολόγων, κυρίως άγγλων, και στις πρόσφατες της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ στους οικισμούς της δυτικής όχθης του Αξιού, ώστε να αυξάνεται η δυνατότητα για τη δημιουργία μελλοντικά μιας συνθετικής εικόνας της εποχής του Σιδήρου στον ευρύτερο χώρο της κοιλάδας του Αξιού.

Με την επιφανειακή έρευνα συμπληρώθηκε η γνώση μας για τη μορφή των οικισμών της εποχής του Σιδήρου στον χώρο, για τη μεταξύ τους απόσταση, τον θεμελιακό ρόλο της παρουσίας των ποταμών και των πηγών ως παραγόντων ύδρευσης, αλλά και οχυρότητας. Πιθανολογήθηκε, ότι η διάρκεια της ζωής τους μπορεί να σχετίζεται με μετακίνηση της κατοίκησης, αυτό όμως είναι ένα στοιχείο που θα πρέπει στο μέλλον να εξεταστεί. Δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατόν να υπάρξουν πληροφορίες για τη μορφή των οικιστικών εγκαταστάσεων, αν και από τα καταστραμμένα λείψανα των κτιρίων γίνεται φανερή η ύπαρξη λιθόκτιστων κατασκευών.

Χάρη στη διαρκή επικοινωνία των αρχαιολόγων της ΙΖ' ΕΠΚΑ με τους κατοίκους της Λεπτοκαρυάς και της Αγροσυκιάς έγινε δυνατή η περισυλλογή πληθώρας αντικειμένων και μέσω αυτών γνωστοποιήθηκε η διασπορά των νεκροταφείων στον χώρο. Τα περισυλλεγμένα αντικείμενα με τον πλούτο τους απέδειξαν το δυναμικό της περιοχής για την περίοδο της εποχής του Σιδήρου. Τα στοιχεία από την περιορισμένη σωστική ανασκαφή είναι όμως αυτά που έδωσαν τη δυνατότητα για τη συγκέντρωση των πρώτων στοιχείων για τη μορφή των ταφικών κατασκευών και των εθίμων ταφής σε σχέση με τα ήδη γνωστά από την ευρύτερη περιοχή. Τα ανασκαφικά επίσης στοιχεία επέτρεψαν και την κατανόηση της θέσης των διαφόρων αντικειμένων στην ανδρική και τη γυναικεία ενδυμασία. Όσον αφορά τον ανδρικό εξοπλισμό ενδιαφέρουσα είναι η εικόνα της σιδηροφορίας. Εκτός από τον συνολικό πλούτο των γυναικείων κοσμημάτων αξιωματική είναι η έμφαση, που διαπιστώνεται στην παρουσία των χάλκινων αγκυρόσχημων και κωνικών αντικειμένων, γνωστών μέχρι τώρα από μεμονωμένα ευρήματα. Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε την ανεύρεση της χάλκινης γυναικείας ζώνης, που αποτελεί το μοναδικό ακέραιο παράδειγμα του είδους της.

Όσον αφορά την ιστορική εποχή, οι ολιγοήμερες ανασκαφικές έρευνες στον φυσικά οχυρωμένο λόφο «Πελίτι» ή «Καστρί» της Αγροσυκιάς που έφεραν στο φως εκτός των άλλων το παλαιοχριστιανικό τείχος με τους πύργους και την πύλη στη νότια πλευρά του, καθώς και τις εγκαταστάσεις της φρουράς στα δυτικά της πύλης, ήταν επίπονες, με πολλές δυσκολίες. Το μειονέκτημα της περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας γίνεται φανερό στην παρουσίαση της μελέτης μας. Με τα στοιχεία που προέκυψαν γίνεται φανερό, ότι για την περιοχή της βόρειας Βοττιαίας χρειάζεται και άλλο ανασκαφικό έργο. Είναι όμως βέβαιο ότι τα νέα δεδομένα και τα συμπεράσματα από την ανασκαφή στον οικισμό της Αγροσυκιάς θα βοηθήσουν τις έρευνες που διεξάγονται τα τελευταία χρόνια και σε άλλους σύγχρονους οικισμούς της βόρειας Βοττιαίας (Αρχοντικό και Πενταπλάτανο Γιαννιτσών, Ευρωπός Παιονίας νομού Κιλκίς).

Έχει διαπιστωθεί και από άλλου ότι η πληθυσμιακή εξάπλωση στην περιοχή άρχισε στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. με τη μεταφορά της πρωτεύουσας της Μακεδονίας από τις Αιγές στην Πέλλα από τον βασιλιά Αρχέλαο. Η απρόσκοπτη όμως ακμή των κομών και η ίδρυση αγροτικών εγκαταστάσεων στην Πελλαία χώρα αρχίζει από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. με ένα πρόγραμμα εντατικής εκμετάλλευσης του φυσικού πλούτου και ανάπτυξης της Μακεδονίας, που προώθησε ο Φίλιππος Β'.

Στα νότια του οικισμού εντοπίστηκε ιερό του Διός Υψίστου, από όπου προέρχονται διάφορα αναθήματα που πιστοποιούν τη λατρεία του κατεξοχήν μακεδονικού καιρικού θεού. Στην εύφορη περιοχή της Αγροσυκιάς που ήταν κατάλληλη για τη γεωργία και την κτηνο-

τροφία, εντοπίστηκαν αρκετές θέσεις αγροτικών εγκαταστάσεων που χρονολογούνται από τα κλασικά έως και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Σε θέσεις γύρω από τον οικισμό εντοπίστηκαν νεκροταφεία του και περισυνελέγησαν ή παραδόθηκαν μερικά επιτύμβια μνημεία και άλλες αρχαιότητες, που παρουσιάστηκαν στη μελέτη μας. Επίσης ανασκάφτηκαν ο ταφικός τύμβος της Αγροσυκιάς με τον μεγάλο δίδυμο κιβωτιόσχημο τάφο που χρονολογείται στη δεκαετία 330/20 π.Χ., καθώς και ο τύμβος της Ραχώνας με τους δύο μεγάλους κιβωτιόσχημους τάφους και τα τρία επιτάφια μνημεία που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Στα βόρεια του ιερού του Διός Υψίστου υπήρχε τύμβος με τάφους των ρωμαϊκών χρόνων που θα μπορούσαν να ανήκουν σε μέλη του θρησκευτικού θιάσου του θεού.

Η ενιαία κατασκευαστική φάση της οχύρωσης και των κτισμάτων του οικισμού, καθώς και το είδος της τοιχοποιίας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έργο, που έγινε για την ασφαλή καταφυγή των κατοίκων της περιοχής αυτής της Πελλαίας χώρας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι Γότθοι, οι οποίοι μετά το 378 μ.Χ. εισέβαλαν και λεηλάτησαν για μερικά χρόνια το Ιλλυρικό και ειδικότερα τη Μακεδονία. Ο οικισμός φαίνεται ότι ήκμασε για ένα ακόμα αιώνα μετά την οχύρωσή του. Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές μετά το 474 μ.Χ. η Πέλλα παραχωρήθηκε από τον αυτοκράτορα Ζήνωνα στους Οστρογότθους του Θεοδορίχου μαζί με άλλες πόλεις της Βορτιαίας και της Πιερίας με αντάλλαγμα την αποχώρησή τους από τη Θεσσαλονίκη. Αυτή η κατοχή θα προκάλεσε διάφορα προβλήματα στους κατοίκους της περιοχής, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα του οικισμού της Αγροσυκιάς.

Ο οικισμός «Πελίτι» ή «Καστρί» της Αγροσυκιάς Πέλλας ήκμασε κατά τη χαλκολιθική εποχή, κατά την εποχή του Σιδήρου, καθώς και κατά την ιστορική εποχή, από τα αρχαϊκά έως και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Κατά τα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια ο οικισμός υπήρξε μια από τις σημαντικότερες κόμεις της κλασικής και της ελληνιστικής Πέλλας, ενώ στη συνέχεια ανήκε στη ρωμαϊκή και στη βυζαντινή Πέλλα.

SUMMARY

AGROSYKIA: A SETTLEMENT OF THE PREHISTORIC AND HISTORIC PERIOD

The first part of the book (Section I), written by Pavlos Chrissyostomou, deals with the site of the settlement and the topography and morphology of the area, parameters that influenced the selection of the particular site. The history of the archaeological investigation is also presented. The settlement "Peliti" or "Castri" Agrosykias impresses with its through the ages habitation, the strong and strategic position it holds and the magnificent landscape surroundings. This settlement, being next to 'commercial' routes and surrounded by sources of water and rivers, with a fertile soil and a rich flora and fauna, fulfilled all the requirements in order to become one of the important sites of the North Eastern Bottiaia in prehistoric and historic times.

The second part (Section II), written by Ioannis Aslanis, presents the earliest settlement, which was founded at the site "Peliti" during the Dimini period (5th millennium B.C). The study of the stratigraphy of this settlement, in spite of the small range of the excavation, is important, since we do not possess sufficient archaeological information from the area of Bottiaia or from the broader area of Western Macedonia. For this reason, a hard effort was made to evaluate all stratified finds, regardless of their quantity. This part starts with a detailed presentation of all the excavation data and the stratigraphy. There follows a detailed analysis of the pottery, which is the most common material evidence, and a presentation of the results of its study in regard to the site of Agrosyikia. Then, an attempt is made to connect all the other known but not yet excavated sites, initially from Bottiaia and then from the whole West and West-Central Macedonia, to the stratigraphy of Agrosyikia. The already excavated sites are mentioned without any special reference to their material evidence, since they are still under study by the excavators. Finally, it is attempted to insert the cultural frame of West-Central Macedonia, as resulted from the above study, into the more general one of Northern Greece and the Central Balkan area.

The third part (Section III), written by the archaeologist Anastasia Chrissyostomou, refers to excavation data and material evidence from the Iron age settlement of "Peliti", and extends also to the cemeteries and finds, deriving from the excavation of the tumulus or handed by some inhabitants of the modern settlements of Agrosyikia and Leptokarya. There follows a brief presentation of the evidence from the near by Iron age settlement of Leptokarya and of the artifacts that have been handed as coming from its cemeteries.

In the fourth part (Section IV), the excavator Pavlos Chrissyostomou describes the fortification and a part of the investigated settlement of historic times in Agrosyikia, the rural installations around the site, the temple of Zeus Hysistus, the cemeteries of the settlement including the Hellenistic tombs from Agrosyikia and Rachona, the Roman tumulus to the north of the Zeus temple and the burial monuments from the settlement's cemeteries as well. There follows a brief description of the archaeological material which had been handed to the Greek

Archaeological Service by the local inhabitants; most of the artifacts come from “Peliti” site, the rest from the area of the modern settlement of Agrosykia.

Δημοσιεύματα του Ινστιτούτου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 1

Les milliaires de la Voie Egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique. GOUNAROPOULOU (L.), HATZOPOULOS (M.B.). [1985 (p. 110, XXIII pl. h.-t., 3 cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 2

Sacred names, saints, martyrs and church officials in the greek inscriptions and papyri pertaining to the christian church of Palestine. MEIMARIS (Y.E.). [1986 (p. 292, XVIII pl. h.-t., 1 carte)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3

Two studies in ancient macedonian topography: Strepça : a reconsideration or new evidence on the road system of Lower Macedonia. HATZOPOULOS (M.B.). Provinciae macedoniae finis orientalis: the establishment of the eastern frontier. LOUKOPOULOU (L.D.). [1987 (p. 110, XXI pl. h.-t., 2 cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 4

The Polis-State, definition and origin. SAKELLARIOU (M.B.). [1989 (p. 510)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 5

Une donation du roi Lysimaque. HATZOPOULOS (M.B.). [1988 (p. 88, XXI pl. h.-t., 2 cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 6

Actes de vente de la Chalcidique Centrale. HATZOPOULOS (M.B.). [1988 (p. 106, XXII pl. h.-t., 2 cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 7

Morrylos, cité de la Crestonie. HATZOPOULOS (M.B.), LOUKOPOULOU (L.D.) [1989 (p. 155, LV planches h.-t., 2 cartes.)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 8

Ancient Beroea, prosopography and society. TATAKI (A.B.). [1988 (p. 572, X pl. h.-t., 1 carte)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9

Contribution à l' histoire de la Thrace Propontique. LOUKOPOULOU (L.D.). [1989 (p. 440, XV pl. h.-t., 2 cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 10

ΠΟΙΚΙΛΙΑ [1990 (p. 533)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 11

Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia). Vol. I-II. HATZOPOULOS (M.B.) - LOUKOPOULOU (L.D.).

Ière partie: [1992 (p. 149, XC pl. h.-t., 1 carte)].

Πέμε partie: [1996 (p. 296)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 12

Between memory and oblivion: the transmission of early Greek historical traditions. SAKELLARIOU (M.B.) [1990 (p. 267, 4 tables)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13

Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία = Achaia und Elis in der Antike. Akten des 1. Internationalen Symposiums. RIZAKIS (A.D.). Athen, 19-21 Mai 1989. [1991 (p. 387, maps)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 14

Actes de vente d'Amphipolis. HATZOPOULOS (M.B.). [1991 (p. 109, pl. h.-t.)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15

Paysages d'Achaïe I: le bassin du Peiros et la plaine occidentale. RIZAKIS (A.D.). [1992 (p. 307, 17 pl., maps)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 16

La loi gymnasiarchique de Béroia. PH. GAUTHIER - M.B. HATZOPOULOS. [1993 (p. 232, 1 carte)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 17

Chronological Systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia. The Evidence of the Dated Greek Inscriptions. MEIMARIS (Y.E.) (in collaboration with K. Kritikakou and P. Bougia). [1992 (p. 432, 3 cartes)].

εξαντλημένο

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 18

Macedonian Edessa: Prosopography and Onomasticon. TATAKI (A.B.). [1994 (p. 128 εκ., IX pl. h.-t., 1 carte)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 19

Cultes et rites de passage en Macédoine. HATZOPOULOS (M.B.). [1994 (p. 167, XXXVI pl. h.-t., 2 cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 20

Achaïe I. Sources textuelles et histoire régionale. RIZAKIS (A.D.). [1995 (p. 465, pl. cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 21

Roman onomastics in the greek east. Social and political aspects. RIZAKIS (A.D.) (Ed.). [1996 (p. 277 maps, pl.)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 22

Macedonian institutions under the kings. HATZOPOULOS (M.B.). Vol. I-II.

Vol. I: A historical and epigraphic study. [1996 (p. 554, 4 maps)].

Vol. II: Epigraphic Appendix. [1996 p. 148, LXXVIII plates)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 23

Monnayage et finances de Philippe II: un état de la question. Le RIDER (G.). [1996 (p. 108, 1 carte, IX pl. h.-t.)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 24

The coinage of Kea. PAPAGEORGIADOU-BANIS (CH.). [1997 (p. 107, 3 cartes, XXI pl. h.-t.)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 25

Achaïe II. La cité de Patras: épigraphie et histoire. RIZAKIS (A.D.). [1998 (p. 487, LIX pl., 3 cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 26

Macedonians abroad: a contribution to the prosopography of ancient Macedonia. TATAKI (A.B.). [1998 (p. 584)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27

Kea - Kythnos: history and archaeology. Proceedings of an International Symposium (22-25 June 1994): Kea, Kythnos). MENDONI (L.G.), MAZARAKIS AINIAN (A.J.) (ed.). [1998 (p. 766, maps)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 28

Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopétra (Macédoine). PETSAS (PH.), HATZOPOULOS (M.B.), GOUNAROPOULOU (L.), PASCHIDIS (P.) (ed.). [2000 (p. 364, 114 pl., 1 carte)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29

Paysages d'Achaïe II: Dymé et son territoire. Actes du colloque international: Dymaia et Bouprasia (Katô Achaïa, 6-8 octobre 1995) RIZAKIS (A.D.). [2000 (p. 221, cartes)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 30

L'organisation de l'armée macédonienne sous les Antigonides: problèmes anciens et documents nouveaux. HATZOPOULOS (M.B.). [2001 (p. 196, XX pl. h.-t.)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 31

Roman Peloponnese I: Roman personal names in their social context (Achaia, Arcadia, Argolis, Corinthia and Eleia). RIZAKIS (A.D.), ZOUMBAKI (S.). [2001 (p. 643, map)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 32

Elis und Olympia in der Kaiserzeit: das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage. ZOUMBAKI (SOPHIA B.). [2001 (p. 451, map)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 33

Manufacture and measurement: counting, measuring and recording craft items in early Aegean societies. MICHAÏLIDOU (ANNA). [2001 (p. 350)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 34

Al di là dell'Olimpo: Macedoni e grandi santuari della Grecia dall'età arcaica al primo Ellenismo. MARI (MANUELA). [2002 (p. 392, map)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 35

Multiple concealments from the sanctuary of Zeus Olympios at Dion: three roman provincial coin hoards. KREMYDI-SICILIANOU (SOPHIA). [2004 (p. 158, XVI pl. h.-t.).]

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 36

Roman Peloponnese II: Roman Personal Names in their Social Context (Laconia and Messenia). RIZAKIS (A.D.), ZOUMBAKI (S.), LEPENIOTI (C.). [2004 (p. 685)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 37

Studies on hellenism, christianity and the Umayyads. FOWDEN (GARTH), KEY FOWDEN (ELIZABETH). [2004 (p. 219, map)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 38

Perceptions and Evaluation of the Cultural Landscapes. Proceedings of an International Symposium (Zakynthos, December 1997). DOUKELLIS (P.) – MENDONI (L.). [2004 (p. 277)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 39

The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece: Local Spirit and the Expression of Imperial Policy. PAPAGEORGIADOU-BANI, (HARIKLEIA). [2004 (p. 161)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 40

Prosopographie der Eleer bis zum 1. Jh. v. Chr. ZOYMBAKI (S.). [2005 (p. 498)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 41

Inscriptions from Palaestina Tertia Vol. Ia The Greek Inscriptions from Ghor es-Safi (Byzantine Zoor). MEIMARIS (Y.E.) – KRITIKAKOU-NIKOLAROPOULOU (K.I.). [2005 (p. 442)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 42

Weight and Value in Pre-Coinage Societies: an introduction. MICHAILIDOU (A.). [2005 (p. 172, ill. 25)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 43

Index du Bulletin Epigraphique (1987-2001). Vol. I: Les publications. ANEZIRI (S.), GIANNAKOPOULOS (N.), PASCHIDIS (P.). [2005 (p. 395)].

Index du Bulletin Epigraphique (1987-2001). Vol. II: Les mots Grecs. ANEZIRI (S.), GIANNAKOPOULOS (N.). [2005 (p. 686)].

Index du Bulletin Epigraphique (1987-2001). Vol. III: Les mots Français. ANEZIRI (S.), GIANNAKOPOULOS (N.). [2005 (p. 569)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 44

Persian Rule in Cyprus. Sources, problems, perspectives. ZOURNATZI (A.). [2005 (p. 87)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 45

Rois, Cités, Nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine. Actes des colloques de Nanterre (Décembre 2002) et d'Athènes (Janvier 2004). GUIMIER-SORBETS (A.M.), HATZOPOULOS (M.B.) et MORIZOT (Y.). [2006 (p. 366, pl. 65)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 46

The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names. TATAKI (A.). [2006 (p. 667)].

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 47

(Υπό έκδοση)

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 48

La Peinture Funéraire de Macédoine. Emplois et fonctions de la couleur IVe – IIe s. av. J.–C. BRECOULAKI (H.). [2006 (p. 482, pl. 131)].

ΆΛΛΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΙΜΑΡΗΣ (Ι.Ε.). Κατάλογος των νέων αραβικών χειρογράφων της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης του Όρους Σινά. 156 σ. + σ. με αρίθμηση στην αραβική, πίνακες (εκτός κειμένου) 1985. (21,5 X 28,5, relié).

ΑΣΛΑΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική εποχή. Με τη συνεργασία Όλγας Ψυχογιού-Smith και Γεωργίας Κουρτέση-Φιλιπτάκη. Αθήνα, 1992, 331 σ., εικ., πίν. (εκτός κειμένου), χάρτες.

εξαντλημένο

Mykenaïka: actes du IXe Colloque international sur les textes mycéniens et égéens organisé par le Centre de l' Antiquité Grecque et Romaine de la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique et l' Ecole Française d' Athènes (Athènes, 2-6 octobre 1990). Edités par Jean-Pierre Olivier. Athènes, 1992 (B.C.H. Supplément, 25).

FRANKE, P.P. [κ.ά.]. Σίδη: νομισματοκοπία, επιγραφές και ιστορία μιας αρχαίας ελληνικής πόλης στην Τουρκία. Μετάφραση Κατερίνη Λιάμπη, Δέσποινα Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, 75 σ. εικ., πτυσ. χάρτης, Αθήνα, 1990. Κατάλογος της έκθεσης που έγινε στην Αθήνα και οργανώθηκε από το Institut für Alte Geschichte der Universität des Saarlandes και το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.

BROCAS-DEFLASSIEUX, LAURENCE. Αρχαία Βέροια: μελέτη τοπογραφίας. Βέροια: Δήμος Βεροίας / Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Παράρτημα Βεροίας, 1999. 107 σ., εικ., χάρτης (21 X 28).

BROCAS-DEFLASSIEUX, LAURENCE. Βέροια, cité de Macédoine: étude de topographie antique. Βέροια: Municipalité de Βέροια / Centre de Recherches de l'Antiquité Grecque et Romaine-Annexe de Βέροια, 1999. 107 p., ill., carte. (21 X 28).

ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Γ.Α. Η χώρα των Πιέρων: συμβολή στην τοπογραφία της. Αθήνα: Δήμος Πιερών Καβάλας /Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 2001. 240 σ., εικ., χάρτες (21 X 28).

εξαντλημένο

ΛΙΝΑ Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ (εκδ.), Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο. Πιλοτική Εφαρμογή στις Κυκλάδες. Ενδεικτική βιβλιογραφία,

Αθήνα 1997, σελ. 277 [συνέκδοση με τα Υπουργεία Περιβάλλοντος-Χωροταξίας-Δημοσίων Έργων και Παιδείας].

εξαντλημένο

ΛΙΝΑ Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ – ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΓΑΡΗΣ (εκδ.), Κυκλάδες. Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες, Αθήνα 1998, σελ. 565 [συνέκδοση με το Υπουργείο Περιβάλλοντος-Χωροταξίας-Δημοσίων Έργων και Παιδείας].

εξαντλημένο

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ (CORPORA) ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

ΡΙΖΑΚΗΣ (Θ.), ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (Γ.). Επιγραφές Άνω Μακεδονίας (Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστία, Ορεστίς). τ. 1 Κατάλογος Επιγραφών, 263 σ. 88 πίν. και 1 πτυσ. χάρτης (εκτός κειμένου), 1985. (21,5 X 28,5, relié).

εξαντλημένο

ΛΟΥΚΡΗΤΙΑ ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ - Μ.Β. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ. Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού). Τεύχος Α', Επιγραφές Βέροιας. Με την συνεργασία Π. Νιγδέλη και Γ. Σουρή. 653 σ. από τις οποίες 124 πίν., 2 χάρτες, Αθήνα 1998. (21X28 relié).

ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ Λουΐζα Δ., ΖΟΥΡΝΑΤΖΗ Αντιγόνη, ΠΑΡΙΣΑΚΗ Μαρία Γαβριέλλα, ΨΩΜΑ Σελήνη. Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου: μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου). 687 σ., 100 σ. με πίν., εικ., 4 χάρτες, 7 σχ. Αθήνα 2005 (21 X 28,5 relié).

ISBN 978-960-7905-36-9

MD0006021530

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ

ΑΠΟΝΥΚΤΙΑ